

Хаири Қатарба

СЫХДЫРЦӘИТ, СЫХЦӘАРАХХЕИТ...

Атәурыхтә роман

Актәи ашәкәы

• Ө-ХӘҢАКНЫ •

Атырқәшәхәтә еитәигеит

Оқтаи Чкоҗуа

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2011

ББК 84 (5А6х) 6-44

Қә 71

Қатарба, Ҳ.

Қә 71 **Сыхдыртәеит, сыхтәараххеит...** Атоурыхтә роман. Актәи ашәкәы. Ұ-хәтәкны. / Ҳаири Қатарба ; атыркәшәахьтә еиҗеигеит О. Чкоҗуа – Апхәынтшәкәтыжырта. Ақәа, 2011. – 412 д.

Ҳаири Қатарба ироман «Сыхдыртәеит, сых-тәараххеит...» азкуп апсуа жәлар рытрагедиа – амхаҗыыра. Автор қазарыла иааирцшуеит, ҳауаажәлар рыпсадгьыл ааныжыны Тыркәтәыла иахьнеиз изықәшәаз арыцҳарақәа.

ББК 84 (5А6х) 6-44

© Қатарба Ҳ., 2011
© Апхәынтшәкәтыжырта, 2011

Аредактор икынтә

Еилгашья змазам аибашьрахәа ирыпхьазоз Урыстәы-
леи Кавкази реибашьра, ҕынҕажәижәаба шықәса ицоз, ахы
аныцнартла инаркны, Кавказка иаашьтыз аурыс ир рхагы-
ла, аинрал Ермоллов ашьхаруа жәлар амацәаз итакны ир-
шьамхнышларц азы иаилшоз акы аҕацхәа даанымгылеит.
Ауаапсыра рқытақәеи ртызтыпқәеи шықәйхуаз еипш,
иқәйхуан апсабара зырбеиоз ашәапыцәап, ауаа пхзашала
еитараазоз рбаҳчақәа. Ажәлар хыртәаны, ишырхәо еипш,
ашәақышьхәа иарганы, ашәаартцәыра каршны, рынхартә
тыпқәа ирыхцаны изышыцыламыз, иртәышътрамыз арха
дгьылқәа рахь илбаарцон. Ари аҕыза азалымдара хахәыр-
тәиа иаҕагылеит ашьхаруаа. Дагьстани Чечентәылеи
абцъаршьтыхла рееидыркылеит.

Абцъар шытырхит, ари азалымдара даргьы ишрафымс-
уаз збаз апсуаагьы, аедыгьқәагьы... Апсуааи аедыгьқәеи
(иааизакны ачерқьесцәа зегьы) акыраамтагьы рабцъар
шьтарымтәзеит, ампытцахалаҕ иҕагыланы хцъынцъ-псад-
гьыл хзеикәырхозар хәа еибашьуан. 1860 шықәсазы Кав-
каз иакәлаз аурыс хәынтқар ир ирабашьуан апсуа-аедыгь
хылтцшътрақәа иреиуаз анаҕеиқәеи, абазехьқәеи, ашап-
сыгьқәеи, бесланааи... Убасқан ауп ишхәыпқыз иананызааз
аублаақәагьы.

Атоурых изладыруа ала Кавказтәи аибашьра еилгеит
хәа ипхьазоуп, (уи ашьтахь акыр аиҕагыларақәа шықазгьы)

1864 шықаса, май 21 аены. Абри амш азы рымч шымхоз баны рабѣар шьтартцеит апсуаагы...

Кавказ иқәынхоз ашьхаруа жәлар аибашьрафы иатцахеит, уи мацара азхоит афы даанымгылеит ампытцахалаф. Аибашьра иацәынханы, зыпсы таны иаанхаз рѣапхъа изтцалаз агәнаҳара ду, мышкымзар-мышкы ишранармыжъуаз рдыруан азы ашьхаруа жәлар шыәтанкыла рықәцарахъы ииасит.

...Мрацашәаратәи Кавказ иқәынхоз апсуааи егьырт аедыгь хылтшьтрақәеи рзы ианакәзаалакгы атынчра назыказамызт. Арахъ изхытцуан, архәцәеи ақәылацәеи, ирымаз-ирыхыз шеймыртцәоз еипш, рхатақәагы хәынчаны иргон, рхи-рыхшареи еитцадыргыломызт, иргыч-уан, иртиуан. Ажәакала Апсны мрацашәарахьтәи ахәта иқәынхоз апсуааи аедыгьцәеи акырынтә ахтцәара (амхадьырма) рықәшәахьан. Аха аурыстә-кавказтә еибашьра анеилга ашьтахъ икалаз атагылазаашьа уаанзатәиқәа раастагы акырза еицәахеит.

Зцъынцъ-цсадгьыл Кавказ иашьагәытны инхоз ашьхаруаа, апсуаагы убрахъ иналатцаны, ртәыла ааныжъны, ихтәаны имцар ада псыхәа рымамкәан итадыргылеит. Урыстәыла ускантәи аихабыреи Тырқәтәылеи мазала излеилаз ала, тырқәтәылаа хәмарияла, акәым зынзаскгы амалахәа, ирыртон ашьхаруа жәлар ишхәыпкыз. Запхьака уаха цейпш бзиақ зымбоз ажәлар хейқәырхагас иалырхит ахтцәара.

Абас ала XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рзы нацнәтә аахыс Кавказ ықәыртәааны иқәыз, збызшәеи, зтцасизқабзи, зкультуреи абла чыц еипш ихчаны, еиқәырханы зқьышықәсала иаазгоз апсуа-едыгь жәлар ахтцәара амфала, зыда царта рымамыз атымитыша иаахықәгылеит.

Урыстәылатәи аимперия Кавказ акны иацшьнагаз азылымдаратә еибашьра атыхәала рыцсадгьыл ааныжъны, шәнызқьыла амшын-нырцәка – атәым дгьыл ахь, атәым жәқан атцакахъ ицеит хылтшьтрала еизааигәаз ашьхаруа жәлар: апсуаа, аублаақәа, аедыгьқәа, ашапсыгцәа, абазехьқәа, анафәиқәа...

XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рзы ахтәара ду атцыхәала Ацсны Акаца ақытантәи (иахьатәи Акәа араион) Тырқәтәыла изхытцыз амхаңьырқәа рхылтцшьтра иоуп Хаири Қәтарба.

Хаири Қәтарба, занаатла дынңьныр-ргылаџуп, тырқәбызшәала иџуа ацсуа шәкәыџџуп, Ацсны ашәкәыџџәа Реидгылара аилазаара далоуп. Иахьа уи иңьынңь-псадгьыл гәакьа Ацсныка нхара хәа дааны, ижәлар дрылагылоуп.

Хаири Қәтарба, ишырхәо еипш, ихы-итцыхәа цқьа деилкааны аңхәаџәа дыжәдырырц азы, маңк иадамзаргьы, уи ибиографиатә «хсаала» ханңшыларц стахуп.

Диит иара 1959 шықәса, мартмза 10 рзы, ақалақь Дузңье иахьатцанакуа Есма-Ханым ақытан, Хаиати Қәтарбеи Бебекь Аџзы-пңаи рыфнәтаґы. Ари афнәтаґы ираазеит хәџык ахшара – пшьџык апаңәеи пңаки.

Хаири, излеихәо ала, арантәи – Акацантәи, Тырқәтәылака ицаз иабду иаб (иабду Тырқәтәыла ауп дахьиз) Базала ихъзын. Уи иаб – Мшәагә, Мшәагә иаб – Шьхәытын... Базала ихылтцыз иоуп Хаири иабду Махматқьери Қәтарба. Абас ала, 200 шықәса иахьыртцанакуа Қәтараа рыжәлантә абшьтрала ишьақәыргылань идыруеит Хаири.

1966 шықәсазы Хаири, раңхәа рқытантәи алагартатә школа дталеит, нас Дузңьетәи абжьаратә школ ахь диасит.

Хаириданыхәыңзаинаркныдааразаеилкәа-еилгәыңәыз, уамашәа иубаратәы згәынкыларә бзиаз, иџызңәа дызларылукаашаз аңәаџа-казшьа змаз иакәны изхауан. Атцара ицааиуан ибзианы, абаџхатәра чыда злоу хәа иалыркаауаз рхыпхәазараґы дықан.

1975 шықәсазы, ашкол даналга, раңхәа Анкаратәи ауниверситет дталеит, аха уака раңәак даанымхакәа диасуеит Стамбултәи ауниверситет аңңьныр-ргыларатә факультет ахь.

Хаири ашкол ахь дцаанзагьы ихабзоурала аџышьеи аңхәашьеи итцахьан. Иара ихәашьала уи еснагь дрызғлымхан адуңәа еибырхәоз ажәабжьқәа. Урт реиңәажәараґы еснагь

хъаас ирыманы ирхэоз, рышьтахька инрыжъыз рыцсадгьыл атэы акэын. Ирхэон рыцсадгьыл Апсны ианыказтэи ртас-қэеи, рқабзқэеи рныкэгарафэы ҫашьара зықэзамыз алеишэа шыақэыргыланэ ишрымаз.

Абартқэа иахауаз, згэынкыларэ бзиаз ақэыпш, ихшыөтра «ачықьмацъафэы» еизигон.

Ашкол дантала ашьтахь, Хаири Қатарба, ҫсабарала илаз абаҫхатэра иаха-иаха аеыцнартло иалагеит. Иеиҫабацэа рхэамтақэа рфырцшала ажэабжь кьаеқэеи алакэ хэыцқэеи иоуан. Уи апхьакатэи ирфеиарахьы рапхьатэи шыаған. Иаргьы деизхацыпхьаза асахьаркыратэ ажэа арфеиарахьы иаха-иаха агэазыхэара иоуан. Ифымтақэагьы акьыпхь афэы ицэыртцуа иалагеит. Акьыпхь афэы дцэыртцуан публицистк иахасабалагьы. Тьырқэтэылан инхо кавказаа рпроблемақэа ирызкны астатиақэа иоуан, аха лассы-лассы «зхы игэалазыршэоз», дызмыртынчуаз, игэы итцхоз ажэа сахьаркны ацэыргара реиҫа иеанишэо далагеит.

1990 шықэсазы Хаири ифызцэеи иареи Тьырқэтэылан еиҫыркааит «Нарт» ахьзцаны ашәкәтыжьырта. (Абрака, снапыҫланы акэзаргьы, иазгэастарц стахуп, Хаири Қатарба Тьырқэтэылан аамтақэак рзы итытцуаз ажурнал «Алашара» аиҫекааоцэа дшыруазэку). Абрака, ихатэы ҫымтак апитцаанза, Хаири, рапхьаза акэны апсшэахьынтэи атырқэшэахь еиҫағаны итижьит, апсуа ҫарауаф-аетнолог Иура Аргэын ишәкэы «Иахьатэи апсуаа ркультуреи рыбзазашьеи».

Ариҫышэаракизаҫызанаиҫағаратэусаниқэманшэалаха, иақэикит реиҫа иуадаҫыз аус напалаикырц, иагьигэағьит – апсшэахьынтэи атырқэшэахь еиҫеигеит Апсны жэлар рпоет Баграт Шьынқэба ҫсра-зра зқэым иҫоурыхтэ роман «Ацынтэарах». Хэарас иаҫахузеи ари аҫыза алшара аарцшра залыршахомызт абаҫхатэра каймаҫи иҫсадгьыл ахь агэыбылра дуи ыкамызтгьы. Аха Анцэа иҫьшыаны уртқэа рыла Хаири дышхэыдамыз, иаха инацтангьы иаапшит уи ихатэы ҫымтақэа рапҫарала.

«Ацынтѡарах» аамышьтахъ иара убас Хаири апсшѡа-хынтѡи атыркѡшѡахъ еитеигеит апсуа царауаѡ-аѡурых-дырѡы Гьаргъ Амѡба абжъаратѡи ашѡышыкѡсаѡа рызтѡи апсуаа рѡурыхтѡ псѡазаара иазку иусумѡаѡагы.

Аитагара аус дахъынзаѡыз (аихаракгы «Ацынтѡарах») уи ихатѡи сахъаркыратѡ ѡымѡа апцараѡы имаз агѡазыхъара иацлон, игъама иазхауан. Уаанзагы уи шгъыгѡтажътѡым ибаѡхатѡра «итѡанамхѡози», хыкѡкыс ишьтихит, ахѡара-ахѡсаара зыхганы Тыркѡтѡыла инанагаз апсуаа изынкъаз-изынѡаз, ирхыргаз, ирыѡсѡазаашъахаз ухѡа ирызкны иней-ѡыху ѡымѡак апитѡарѡ. Уи азы, иѡхыраагза дуны иман иабаѡа ркынтѡи иахъхъаз, изеитархѡахъаз ауаа ирызкны, еиуеипшымыз ахѡамѡаѡа.

2005 шыкѡсазы хаз шѡкѡны Тыркѡтѡылан тыркѡшѡала иѡыѡитрапхъатѡи ироман «Сыхдыртѡеит, сыхѡараххеит...» актѡи ахѡѡа. Рапхъатѡи аѡыжъраан атираж хѡнызкъ екзем-плиар ыкан. Ашьѡахъ апхъаѡѡа икарѡаз ахѡарала даѡа ѡнызкъ екземплиар апѡан.

Ароман «Сыхдыртѡеит, сыхѡараххеит...» актѡи ахѡѡа инашьтарххны, 2006 шыкѡсазы иѡыѡит аѡбатѡи ахѡѡагы – «Ахѡарах ѡаала дыѡсуеит». Тыркѡтѡыла инхѡ хѡынѡыуааи, Кавказ иѡѡыз егырт ашьхарауа жѡларкѡа рхылѡшьтракѡеи, дараа тыркѡѡагы налатѡаны, апхъаѡѡа рыѡнутѡка азѡлымхара ду роуит Хаири ироман актѡигы аѡбатѡигы ахѡѡаѡа, еиуеипшымыз арѡхѡапхъызкѡеи, аххѡаакѡеи, агѡаанагаракѡеи рзыкарѡеит асахъаркыратѡ ажѡа азѡазаѡа – ашѡкѡыѡѡа, алиѡературадырѡѡа. Инеизакны урт ртираж 40 нызкъ екземплиар инарейхауп. Аригы иханахѡо маѡзам, аѡымѡа ахѡабзиара ахъынза-ѡоу азы.

Иага убас акѡзаргы иазгѡастарѡ сѡахуп ароман «Сыхдыртѡеит, сыхѡараххеит...», азы ѡыѡараѡак. Аѡымѡа ахы инаркны гѡыѡѡа азызуа, ахѡыскѡа зегы зхагъежъуа, еидызкыло, еидызхѡало акѡны иѡоуп Апсуара атѡасѡа. ѡѡараѡагы ирмыѡхѡѡоума ахъугѡахѡшагы иѡоуп. Аха, мап.

Имыцхэзам, избанзар, ганкахъала ари афымта азагоуп, ртцага шәкәык иафызоуп зыцсадгьыл гәакъафы Ацсны имиз, атәым дгьыл афы изызхаз, забацәа-забдуцәа – иааизакны зыжәлар гәакъа ртоурыхи, ртцаси, рқъабзи нагзаны иззым-дыруа, изымбац мшыннырцә икоу абицарақәа рзы.

Уажәы, Хаири Қәтарба ироман аф-хәтакгы еизакны, апсшәахь еитаганы (еитеигеит Оқтаи Чкотуа), хаз шәкәны итыжъны апсуа пхъафцәа шәнапакны ишшәоуратәы икалеит. Ароман апсшәахь аитагараан иахьынзауаз ала мшын нырцә икоу хцъынцъуаа – апсуаа ражәахәашъа еикәырханы ика-тцоуп. Снапыфланы исхәозарггы, абрака иацтазарц стәхуп даеакгы: иахьынзастыруа, ароман калоит цшъ-хәтакны. Автор ироман ахпатәи ахәта анапылафыра фны далгахьеит, иаарласны напайркуеит апшъбатәи – ахыркәшаратә хәтагы. Хәара атахума, дук хара имгакәан, апсшәахь еитаганы, хаз шәкәны итыжъны апхъафцәа ишшәоуазы гәыфбара сывам.

Хаири Қәтарба ироман «Сыхдыртәеит, сыхтәараххеит...» иацыстцаз апхъажәа мацакны, хыккәыс ишътысымхит, сагъиашоуп хәа сгәы иаанагоит, афымта аилыргара, асахъаркыратә хатабзиара ахьынзакоу, аамтас, тагылазаашъас ианыцшуа-кны автор ихәыцшъа, ихшыфзцаратә лыпшхәаа ахьынзатцаулоу, икәфеиаз, икәымфеиаз (сарггы пхъафык иахасаб ала схатә гәаанагара шсымоуггы) – ажәакала, ахәшъара атара.

Арт, ашәкәыффы изы ихадароу азтцарақәа ртак акатцара зыхәтоу, шәарт хатыр зқәу апхъафцәа шәоуп, ламысла, гәык-псыкала урт ртакқәа шыкашәтцә азы агәрагара сывамны шәара ишәзаансыжъеит.

Владимир Қапба

Аиҗагаф иҗынты

Җаури Қатарба, айыхатантәи аамтазы Тырқатәйла инхо җауаажалар асахаркыратә литература аганахь ала шарҗеҗәә еиҗи ырызгылаз дыруазәкуп. Уи, җлитература абака Б. Шынкәба раҗхьа днаргыланы, Иу. Аргәын, Гь. Амчба ухәа җцарауаа русумтақәа рҗынты дзыхьзақәаз атырқәшәахь еитәганы, җажәлари атырқәа аҗхьафцәеи ырызнейгеит. Нак-наҗ, ифнатҗеи, иҗыта аиҗабацәеи рҗынты илымҗа итәсуаз аҗсуа жәлар ррыцхара ду, амҗацырра-ахырҗәара иазкыз ажаабжҗкәеи иҗазареи еилазфаны раҗхьатәи ироман актәи ашәкәы «Сыхдырҗәеит, сыхҗәараххеит...» зыхьзыз ифит. Дук мырҗыкәа уи инашьтагыланы «Ахҗәарах таала дыңсуеит» зыхьзыз афбатәы ашәкәгы аҗхьафцәа рнапы иаиркит. Җаури Қатарба, иааидкыланы җшь-шәкәык рҗынза иназап хәа дзыхьҗыуа ироман аҗы аҗсуаа ртрагедиа ду адагы, рлеишәа, рқьабз, рыхашьа-рынҗышьа, рдунеи хәаҗшышьа, рхымфәҗашьа ухәа зегьы, еиҗаракгы атырқәа аҗхьафцәа рзы иахьынза илишо иааиртуеит.

Ароманқәа хәта-хәтала, җауаажалар рыҗсадгыл мчыла ианахырца иахьнанагаз Тырқатәйлатәи аҗшахәақәа рҗы ирҗылаз арыцхарақәа инадыркны, иахьанза иаарыхтыргаз зегьы аҗхьафы игәалашәараҗы иаанхаратәы ицәыргоуп. Сара арт ароманқәа тырқәшәала сышырҗхьаз еиҗи аҗшәахь ишеитәгатәыз азхьыцра салагеит, избанзар ахырҗәара ат-рагедиа ду дара ихдырҗәаз ирхылҗышьтпроу азәы иблала иахьа уажәраанза иаарҗызамызт, уи амшала ароманқәа иаарласны аҗшәахь еитәгатәын. Пытфок мап зысцәысымкуаз

афызцаагы иансыдырцала, аусура нап асыркит. Амала, сара
алитература снапы злалакым ала, атэы здыруаз рыцхыраа-
рагы атахын, убри ағы ароман зегы инапы ицхны, ириашаны
иахзыкаицеит В. Қапба. Уаиыта аңхьафца шэызнагара ада
уаха акагы аанымхазеит. Сгэы иаанагоит, арт афымтақаа
рымшыта бзиаханы уаиытарнахыс хажэлар ррыцхарақаа
акдымкда, ргэырзъарақаа еицазхаша аиәкәқаагы
хапхьафца ирызнахап хәа.

Оқтаи Чкотуа

АКТӘИ АХӘТӘ

– Сашьа дыңсуама, сахәшьа ду?..

Есма хәычы аарлахәа илыргаз лыбжыы, рхы ахыыц-хьаркыз ахапы лашьца атзамц хышәашәақәа рҕы икыд-гызылоз афартын баапс ашьтыбжь илалахәаены ицеит. Лчабра ырбаазаны лхы инықәшьуа, лымцашоура артәара иаҕыз лаб иахәшьа акгы анылымхәа, мацк дааңшын еиҕах дтцаахит:

– Сахәшьа ду, сашьа дыңсуама?!

Зхаҕсахьа аңштәы цахьаз, кырзагы илгыз лхы ышь-тыхны Есма лахь днаңшит. Лыңымшьқәа рытдақан-тәи итцаазшәа иааңшуаз лыбла иатцәақәа, акыр аамта дахьтәуоз азыхәан акәхап, ашьа рхылань икаңшьыхә-хәараза икалахьан.

– Мамоу дыңсзом!.. Ахра дыңсыр сара изузом... – лхәе-ит уи иаархааны, аха зегь дарароуп лыбжыы агәыпжәара шатцаз убартан. Иааңсаз лыблақәа рҕы цәыкәбарк ала-гырз аахықәтәалеит, аха убри акара ихәычын, убыскак имчыдан, алада лзамҕахь албаарагы алымшозшәа иара убрәтқәа икыдҕалазшәа иаакыдхалеит.

Абри акара шылхылгахьазгы дыңхәыскәышымзи Кымараца, ахтәарахра иакәшәаз Есма хәычы алагырз иарбаазаз лыблапыңқәа лырбаны лгәы калыжыыр лта-

хымызт. Лыблақәа наӀ илыцәганы, аӀсреи-абзареи ирыб-
жъаз ахәычы лхы-лҕы шыышыуа лыргәыбзыгра далагеит.

Есма лаб иахәшыа иӀалтцаз атак лгәампхазар акәхап:

– Гәында лзыхәангы дыцсзом бымхәази, дыпситеи?–
хәа, лгәынамзара аалырпшит. Атыпха хәычы лызтцаара
лмахәзшәа калтцеит Кымарача, амала Есма атак лмоур
луамызт:

– Гачгы дыцсит... сангы... сабдугы... саб иашыа Ал-
хастгы.

Ааи, Гәындагы Гачгы псхьан. Гәында Есма лахәша
еихабы лакәын. Гач – лашыа еихабы. Гәында – жәаха, Гач
– зеижә шықәса шырхытцуаз афыцагы аршра чмазара
рыпстазаара иалнаххьан.

Азтцарақәа уаха дышрызцәымцоз еилызкааз Кыма-
рача дахтәаз лышытахька даакыдиаланы атыпха хәычы
даагәыдылкылеит.

– Ааи, схәычы, Гачгы, Гәындагы цсит, аха хәзшаз
шахатс дкатцаны ажәа быстоит, Ахра аӀсра зынза азин
истазом.

* * *

Алашыцареи аӀшатлакәи ирзымехаркыз атх, акәа-
ца-ҕацарақәа ирхыхәхәаны, аӀшахәаҕы аӀслымз кәым-
шәышә иқәнажыыз ашхәа, атыхәтәантәи амәа нанаг-
зашәа игылан. Ацәқәырца дуззақәа аӀшахәаҕы рыҕе-
кыдкәо, ашхәа аӀслымзра иалжәаны амшын агәахыи
инахарц ртахызшәа идыхыцхыцуан.

Ари иажәхъаз, насгы аимҕышәшәара иалагахъаз
ашхәа акынтә, цыашыхәшәа зыцсы таны итытцыз ауаа,
рааигәара иӀказ ахапы рхы нытцакны, еизыргаз, тәа-
кәа-макьақәакгы ааибаркны иеиқәыртцаз амца ала
аеырпхара иаҕын.

Шәиҕажәеиазәфык ыӀан, урт рхыцхъазараҕы, атах-
мадацәа, аӀакәажәцәа, ахәыцкәа, агара игараз аӀшқа-

цәагы ыкан. Реихарафык чмазафцәан, уаха ирызмыр-шаргы каларын. Амала, урт мчыбжык апхәа Акәа ап-шахәа акынтә амфа ианықәлоз, рыззегы агәамчи агәаб-зиареи рыгымкәа икагәышһан.

Аурыс хәынтқар иеинралцәа адтца аныкартца, иеи-зырцаз апсуа жәлар рыцха, амшын ихгылаз шәкыла ашхәакәа, арахә реипш иеилацаланы инарықәыртцеит. Қефқенынза мшынгәыла мчыбжык аныкәара ахыб-жһаз, ицоз ари ашхәа иакуаз шәфык рхатыцан, фышәи хынфажәижәафык лтагәаны амфа иқәыртцеит, убри ам-шалoup амфафы афкы чымазара зрылалазгы. Ари ачы-мазара амшала аамта кһафк ала имачымкәа ауаа рыц-стазаара иалтхһан.

Ашхәа акапдан, рыцыцхһаза аурысқәа апара ахры-михуаз акәын дзызхәыцуаз, уи нахыс ауаа ирзыпшу, ир-пеипшу дазымхәыцзакәа, амфы ақәйтцәшәа иақәиртәон.

Гәырфала итәны ирхыргаз амшын мфа ашытахь рыб-жеихарафык тахяхһан, иаанхаз арыцхацәа, уаанза ирым-бацыз, ирзымдыруаз, ирыцәтәымыз пшахәак аарла ршыапы ықәдыргылеит. Абри апсылмзра акәмызтгы, ацәқәырпақәа ашхәа акәапа-фәапарақәа рахь инанaганы икыднакһазтгы азәымзаразәгы деикәханы днымхар калон.

Разкыла акәапа-фәапара иацәцаны апслымз кәара икә-тәаз ашхәакынтә итытдыз аразкыдақәа иахызхытдыз атып акһны, Анцәа идышыаны хапык ианақәшәа, иаразнак убри реыттаркит.

Афәахәа иеиқәыз амца иарлашоз ахапы ду атзамцқәа, уаха ара иатааз ауаа ишрапхәатәикәамыз, дара рыда-гы дафә цәуoky шатцапхәахһаз аршахатуан иахһаба-лак: абырзен, алатин, арап фырақәа рыла итцәағәаны атзамцқәа дыртәхһан, издыруада урт анызтақәаз, из-тцәағәақәаз зустцәаз? Насгы урт рыпсы таны изынхама? Иаанхаз ирцеипшхазеи? Аха, уаха ара итацхһаз апсуаа

рзын атзамц афы ианыз атцагтамтақаа акагы аана-газомызт. Уажы дара рзы ихадараз ахытеи, ақеи, ацшатлакәи ркынтә хытцакыртак ахырауз акәын.

* * *

Кымарацеи лашы ихәычқеи амца иакәшаны иахытәаз, ибаазаз рыматәакәагы мацк идырбахыан, атдых лашыцара иалкыаны иаауаз ачыхь баапсгы иацәнахычон.

Есма лаб Хайт, ахапы акәакықа руак акны, амца иахынзакәыз зыпстазаара иалтыз иашы еитцбы ипцхәыс Дудхан дылхылапшуан. Избанзар, Дудхангы гәгәала дычмазафын, арахь лцәалтәымкәагы дыкан, хәымз дыртагылан. Хайт, ари апцхәыс рыцха ипсыз иашы икнытә ипшыоу цәынхак леипш длыхәапшуан, насгы издыруада тцәаншыапыкгы дылхылтцуазар хәагы длыхзызаауан. Итаца апстазаара дазырхынхәны, адунеи ақәзаара лтаххартә дазыкаитцар акәын, амала ари ус имариамызт, избанзар иара итагылазаашыагы даараза ихыантан. Қажәа шықәса раахыс ицынхоз ипшәмапцхәыс Хыбла, ипца еихабы Гәында, ицаеихабы Гач, насгы иаб, амцафы апсра рпылахыан, уажы арт азымхозшәа, шықәсык зхытцуаз ичкәын Ахрагы даараза дычмазафын.

Ауафы ипстазаарафы иибараны иказ агәакрақаа аамта кыафк ала изхызгаз ари ауаф разкыда, зны-зынла ишытахыка даахыахәны иахәшыа Кымарацеи, ичкәын Ахреи илапш аархигон, Анцәа икнытә ипца Есма лгәы бзиан. Апсуа тцасла иахыатцанамкуаз амшала, днеины ихәычы даашытыхны дизгәыдкыломызт, ихыаа изицеиошомызт. Иара мацара иакәым, зегь абас акәын ишыказ. Избанзар, цсуа тцасла анацәа, абацәа ауаа рыгәтаны рхәычқәа ргәыдкылара, амцхә рзааигәахара цхашыара дуун. Убри азы ичмазафыз ахәычқәа, ранацәа рабацәа рхатыцан, ранацәа, рахәшыцәа, раншыцәа, рабацәа рашыцәа рыцсы рыхтынтаны ирхылапшуан, дара рхәычқәа

ирызрыдымтцоз рыбзиабара егырт рхэыцкэа ирыдыр-
тцон. Кавказаа ртаацэареи рыжырацэареи зыргэгэозгыы
абарт рфызцэа атаскэа ракэын.

Кымарача џажэеижэаба шыкэса лхытцуан аха макъана
хатэ дымцазацыт. Аамтала абзиабарагыы лоухъан, аха
лгэы гэгэала ибылхъан. Бзиа илбоз арцыс егырт ифызцэа
реипш апсреи-абзареи дрыбжыагылан. Аибашырафы ды-
штахаз анлаха, ари афыза дшазыцшызгыы, илызлыдым-
кылеит бзиа илбоз арцыс ицсра. Кымарача кыраамта
уи икамзаара дзамышыцылеит, мазала лылагырз кал-
тэон, иаартны дтэыуаргыы деилызкаауадаз, есымша
фыца-хэык рыцсыбаф ааргон. Аибашыра убыскак игэ-
гэан, убриакара ирацэаны ауаа тахон, уашыта доусы ззы
дтэыуоз, ззы дцабоз азэггы изеилыргомызт. Кымара-
чагыы бзиа илбоз ачкэын изы икалтэаз алагырз абарт зе-
гыы иларылазытны ицагэышыеит.

Аказаареи акамзаареи, агэхъаагареи, аибабареи, лас-
сы-лассы ртыцкэа анырпсахуаз, лгэафы афыртын баап-
скэа анасуаз аамтазы, апсабара аиатэара иагэылатцэах-
ны иамаз ашыха кыта иаазаз апцхэызба, бзиа илбоз арцыс
итахара ажэабжы гэытшыаага лызнаргеит. Рацхыака рып-
сэазаара шеилартцашаз, џнатак шеицапыртцашаз дрыз-
хэыцуа лыпсэазаара здылхэалоз арцыс ижэлар ршыам-
дгыыл афы рхеикэырхаразы дышеибашыуаз ипсадгыыл
ихы ақэйтцахъан...

Мызла азэггы имырдыркэа илоуз агэырџа далаха-
ны дыкан, атдыхэтэаны уаха азэггы дышицымцо хэа
лгэанала тоуба уны, лыбзиабара зеггы лашыа ихэыц-
кэа иаарыдылтцеит. Уашыта лыпсэазаара цакыс иамаз
лашыеихабы ихэыцкэа ракэын. Ипсыз Гачи, Гэындеи,
рани раби рааста, ацабаа рыдылтцахъан. Есмей, апсреи-
абзареи ирыбжыагылаз, Ахрей рыда лара лзы уаха акагыы
ыкамызт. Кымарача абри акара агэакра дшақэшэазгыы,
Ахра лара лнапы дшаныцшыло, лыбзиабара дшазрыцхау

дырныдихагьежьюан.ГэындеиГачирхьаалхазырштүазгы
абриак акэын.

* * *

Ахапы аҥны згэы бзиах ахэса, ачымазащэа ирхагье-
жьюан, пытфок ахащэагы урт ирыщхраауан, иаанхаз-
гы амца иахагылан афар, ашахеипш иаапымтцэазакэа
акэа шауазгы, адэахы амфы еизгара иафын. Избан-
зар, ачымазщэа ахьта иадмыркырц азы амца мыщэар
акэын. Аеура иафызоу амшын Еикэафы зкы шықәсала
иапшэымаз, цсқьарщэаны знапафы иааганы измаз, ап-
тақэа иргэылсны аетцэакэа рахь иназошэа игылаз Кавказ
ашьхақэа ираазоз аибашыщэа гэымшэакэа, рыцста-
заарафы рапхьаза акэны рыжэахыркэа рываханы,
рыхкэа ларкэны итэан, апсра ааста ибаапсын ртагыла-
заашьа. Избанзар, урт есымша «ухы лауркэыр ааста
хымзгыда уцсы» хэа ихэыцны имфаусан. Уи амшала
акэымзи, акыр шықәса ицоз аибашьра аамышьтахь ау-
рыс ир дузза рфапхьа ианатхаха, атоурых иадыруазар
аахыс изкэынхоз рыцсадгыл аҥны уаха рхы шытыхны
инхартэы иахьзыкамлоз азы ртаацэа, рыуа-ртахыра
рыманы, хымзгыда рхы айқэырхара рзалыршозар хэа
ихэыцны, Османтэи асултан идгылахь издэықэлаз.

* * *

Аурыскэа, цшышэ шықәса ицоз, миллионк иеиханы
ауаа ахьтахаз, «Кавказ ампытцахалара» зыхьыз рыгэтакы
атыхэтэан инарыгзеит. Алакэкэеи амифкэеи рыцсадгыл
Кавказтэи ашьхақэа атыхэтэантэи рхыргэгэарта, Апсны
– Ахцыпсатэи ақыта Гэыбаадэы, рнапафы аагарала, аи-
башьра хыркэшан.

Аамта мгазакэа аурыскэа «аиааиратэ ныхэа» мщап-
ганы, Кавказтэи реибашьра дара риааирала ишеил-
газ рылахэо, рхықэкы ыщ анагзара напы адырkit. Аха

рхыкөкы шынарғаз дыртцабыргырц азы, зегьы рацхьаза ари адгьыл икэынхоз ауаапсыра ахырцар акэын. Уи азы атагылазаашьагы даараза ирзыманшөалан. Аурыскэа атцыхэтэан жэаантэ ирабашьны рызегьы рёы иатца-хаз «ауафы чымазаф» хэа ахьз зхылаз Османтэи ахэын-такрреи дарей иеинааланы, Кавказ икэынхоз адыгацэеи, аубыхцэеи, апсуаи, – иааизакны ачеркьесцэа – Османтэи адгьылкэа рахь рыкэцара иеицырызбеит.

Ари аикэшахатра аурыскэагы, османаагы ирзеи-гьын. Аурыскэа пшышө шыкэса раахыс ирёагылаз Кавказаа рпырганы Амшын Еикэафы астратегиатэ так ду змаз адгьылкэа рнапэы иааргон. Османаагы рыдгьылкэа рхэаакэа рыргэцэаразы, ирымпытцахаланы ирым-маз ажэларкэа раанкыларазы кавказаа рымчи-рылшарей ртахын. Избанзар, Асултан иуаажэлар ушьта аибашьра ргэы пнатэахьан, иаапсахьан. Милионки бжаки инарынапшуа кавказаа, Асултан идгьылахь рнагара, нтэара зкэым аибашьракэа ирыхкьаны зхыпхьазара кырза имачхаз апсылман жэлар, мацк иадамзаргьы рыпсы еивыргарц азы Анатолией, Балкантэи адгьылкэеи рёы инырхатэын. Абри аплан анагзаразы, кавказаа рхыртэара иалагаанза, Стамбул «амхацьыраа ркомиссия» аптаны, иаараны икоу ауаа иахьнырхатэу заанатц ирызбахьан. Хшыфзышьтрала икатцоу ари аплан амшалоуп, кавказаа асултан идгьыл афы ианнанага, аетникатэи, адинтэи проблемакэа ахьеилашуаз, еиуеипшым атыпкэа рёы нырхара изалагазгьы.

Рацхьаза аурыскэеи дарей есымша иахьеиёанагалоз Балкани, Варней, Костенцэеи изхытцыз ачымазарей амшыни идыркараз кавказаа, ахакэитразы Османтэи ахэынтқарра иабашьуаз аболгарцэеи асербцэеи, егырт ақырсиан жэларкэеи ахьынхоз ирыландырхеит. Уи адагьы Балкани аурыскэеи дарей рыбжьара иказ арратэ цэахэа акэша-мыкэшагьы урт ракэын индырхоз...

Анатолиа аганахь акэзар, Трабзони Самсуни рацхьа инаргыланы, амшынтэ багузақәа зегьы рҕы изхыргоз ачерқьесцәа арантәи асунитцәеи, алевиқәеи рыбжьа-ра индырхон. Ари ацәахәагьы Самсун ақынтәи иалганы, Токат, Амасиа, Сивас, Мараш, Каисери, Адана, Хатаи ақынза иназон, иара убасгьы аетникатә, адинхатцаратә еибашьрақәа згымыз Сириа Голандтәи ашьхақәеи иахьатәи Иордания адгьылқәеи рҕы индырхеит. Цытфык ускантәи аамтазы аурысқәеи дарей рхәаа ахьыказ Карс ақалақьы Саракамышыи индырхеит. Ара анхара иалагаз ауаа макьана хьтцакыртақ дьргылаанза дьрфагьых иубаз еицәа убеит хәа, аурысқәа рҕы аибашьра еиталагахт.

Атыхәтәантәи атыц, Османтәи ахәынтқарразы кыр зтцазкуаз. Стамбул акәша-мыкәшатәи атыцқәа рақын. Болу, Дузцье, Адапазари, Измит, Есқьишьехир, Бурса, Балықьесир, Билецыкь, Чанаккале ақалақьқәа рыла Стамбул ахәдахатцә еицш инакәыршаны инырхан. Ари ала Анатолиа аганахьала цысрак қалар иааныркылап, наsgьы ацсылманцәа рхыцхьазара ақьырсианцәа рхыцхьазара ааста еихахап хәа иазхәыцуан.

Абри афьыза апланқәа рыла рыпсадгьыл иакәыганы Тьрқәтәылақа инанагаз ауаа ақыта Акаца ауаацсырагьы рылан. Урт фышәи хынфажәижәаффык ауаа «Медине» зыхьызы ашхәа итацаланы амфә иқәтқан. Ари амфә, ашхәа «Медине» азыхәан, Қефқен ацшахәақынза иназоз атыхәтәантәи мфән...

* * *

Ашара иалагахьан, аха ақәа хкәашьа амазамызт. Ажәфәан еикәжәозшәа идыдуан, имацәысуан, заацсара уаха иззымчхаз ахтцәацәа реихарафык амца иакәшаны рцәа рыгәтацаланы ицәан, ачымазцәа ргьызыбжьы, адыдбжьы еилазфон, игызуа ишьтаз ачымазцәа ирхылапшуазгьы уашьта рыбақәа рзыхтуамызт, ацәа риааиуан, иамхацәар

хәа ишәаны алейсеира иафын. Кымарачагы лыблақәа шыхәара икан, ацәа илзааиуаз лымч азхазомызт. Убри аламталазы, Ахра ицсыц аивгара шицәгуадафхаз ан-гәалта ахауа ааитеикып, цшакгы неиефасып хәа дналгәы-дыхәхәаланы ахапафы ишътаз ауаа днарылс-аарылсуа адәахы лфыналхеит. Ахапы атзамц дкыдиаланы ды-цәоушәа игылаз Хаит, урт аниба днарыцдәылтцит. Ақәа хкәахьан, ацәылашарагы иалагахьан...

– Умшәан, Хаит! Иубап, Ахра акагы ихьзом! Уи дах-зынхоит! Уара узы дытцәаншьапхоит! – Гәырәала итәыз Кымарача уаха дзымцәажәеит ақыз-қызхәа атәгуара дналагеит.

– Азин кастом! Уи ацсра азин истом! – арт ажәақәа дгызуашәа илфытцшәшәон Кымарача. Хаит иакәзар, дбылны, дчычны дгылан, игәы еикәжәон, аха икаитдарыз, рацхәа иаб, нас иашьа, урт раамышътыхьгы фыцба ихәыч-кәеи урт рани, азәазәала ицәыцсхьан, уажәгы ица Ахреи иахәшьа Кымараचेи ртагылазаашьа даараза ишәартан. Макьаназы рыцсы ахьтоу азы дгәыргъарызма, мамзар ирпеипшу азы ихы кыдикъарызма издыруамызт.

Мызқәак рацхәа ақытафы зегь реиха дыцшзоуп хәа изхәацшуаз Кымарача, иахьадкарахаилыгханы, лыбафқәа хаххала, напык иакараз ахәычы цшқа дылзышьтымхуа мчыда дыкан.

Хаит абартқәа данрызхәыцуаз Есма дааины даайд-гылт. Атыцха хәычы ацәа даалтцын лахәшьаду даны-лымба длышьталазаап. Агәыргъашьа зхаштхьаз ауафы ихы ларкәны иеацхәа игылаз ицха даалыхәацшит. Ишпа лыгыз ахәычы рыцха, ахылацшра шака илыгыз... алымт лхыкәкәа, лыхцәқәа еилажәжәа... дцәышза дыкан. Хаит аамтак азы изгәамтазакәа ицха хәычы лхы ишьышьырц итахны инапы ааируит, аха нас ишьтахька дырбархәа дшәаны иаразнак инапы днахеит. Кымарача артқәа зегь-гы лбон, уи азын ауп:

– Шьтахька иумган унапы, Хаит! Умшәан, азәгы уи-
базом. Ара зәыр уибо дыкоума, узхара ишышы уцхалхы,
лара лакара уаргы уазрыцхауп уи! – хәа зиалхәозгы.

Кымарача лажәақәа итаулазат атеиць итаҳаз ахахә
еипш, Хаит игәы интаҳаит. Аамтак азы, тас-цынгылас
иказ зегы наф днарыгәтасны ицхә дигәыдихәхәаларц
итаххеит, амала дшәапырхапуан, дызбо зәыр дыкоума
хәа даанацшы-аапшит. Иашатцәкьаны уи збоз азәгы
ыкамызт. Есма даашьтыхны даагәыдикылеит. Есмагы
уаҳа диқәамтцуашәа дрыгәгәаны дылкын лнапхәыцқәа
рыла. Избанзар, ари афыза илымбазацызт, дашьцыла-
мызт. Иахьа уажәраанза лаб дгәыдлымкылазацызт. Уа-
жәы абгы апҳагы еицтәыуон, аха ауаа ирабр, ираҳар
хәа ишәаны ашышыхәа ргәы итатцәыуон.

Еимхәабжык излаз апхыз иаалнахит. Хаит абжы
ахьинтәгазгы дазымхәыцкәа ицхә иаразанак дналбааи-
ган днауишьтит. Есма дзықәшәаз лзымдыруа дшанханы
дихәапшуан. Иссирыз лтагылазаашьа нтәара ақәымзар
лтахын. Хаит абжы ахьгаз днацшит. Рқыта атаҳмадацәа
рфкытә Шькок Беи иакәын иеимхәоз, уигы данызмыцәа
адәахы ддәылтцырц итаххеит. Аха, Хаит ихәычы дигә-
дыхәхәаланы даниба, игәы иеаниттарц азыхәан, деим-
хәашәа аакатцаны, дшааиуаз ааиирхаит. Мамзар, Хаит
апхашьара дақәшәар калон.

* * *

Ушьта ишахьан, амшгы еилгахьан, амҳацьырцәа
рацхьазатәи рус, тцхабжьон алашыцаразы иахьнанагаз
апшахәа инықәыпшы-аақәыпшыны еилыркаар акәын.
Ашхәа акапдани ицхыраафцәеи ракәзар, иаразнак рыш-
хәа инеины инахагылеит. Агәтакынтәи иеикәжәаны азна
азы штаз апслымзра иқәжьын. Алаз-капдан ицхырааф-
цәеи иареи рмал еиқәырхара иашьталт. Амҳацьыраа
рыцхәақәагы рыцсцәеи рчымазцәеи ирышьтан, ачы-

мазцәа ахауа цқьаҕы инышьтатцаны, адсцәа нышәк иа-хьамардашаз ацшаара иашьталеит. Хара имгакәа уигьы рыпшааит амшын аҕықә аҕы хәы-ҳарақыра хәыгчык азалырхит, амҕан ипсыз арызкыдақәа амшын-нырцә иаанхаз рыпсадгьыл аҕынтәи ахауа цқьа рзаанагарц рта-хызшәа.

Икараханы иҕаз ахацәа аҕбаҕынтә ирцыхьашәаз аеага, абаҳага, ажыгақәа рыла жәааҕык рнышәынтра жны анышә иартейт. Егьырт амшын ишхыз ипсқәаз, уаанза амшын иартахьан.

Амҳацьырцәа рыпсцәа амшын иарымтарц азы рап-хьаза акыр рыедыртгәғәазаргьы акапдани егьырт аҕба аматцзуоцәеи ирымуйт, уи адагьы аршра чымазарагьы реиҳа иацлошәа анырба, уаҳа иҕартцарыз, инаганы рыпсцәа амшын иаларыжьуа иалагеит. Ари зычҳара уадаҕыз трагедиа дуззан. Аихаразакгьы зысабицәа псхьаз анацәа, зхәыгчқәа рыпсы тоушәа ҕатцаны, рыфҕы гаанза «шьышь нани» хәо изгәйдкыланы итәаз рзы. Аҕба аныҕәцаоцәа ипсыз ахәыгчқәа рымхны амшын ианартоз гәытшьааган, анацәа рытцәабжьы уаҕы ихаштуа иҕамызт.

Ашәы зхьыкәкәоз аҳәса анышәынтрақәа ирхагыла-ны, итыблааз рыблақәа рҕынтә рылағырзқәа анкартәоз, ахацәа рхьаакәа зегьы чҳаны, амармалташь гәашьақәа реипш ихашхатәараханы, лағырзык камтәазакәа иаан-хаз адсцәа анышә ратара иаҕын, урт хацәан итцәыуар пхашьаран. Урт иага ахьаа рымазарагьы рылағырзқәа аа-ныркылар акәын, атцәыуара – аҳәса ирызкын...

Аиашазы ахацәагьы тцәыуон, аха урт ҕынтәҕала акәын иштцәыуоз.

Ачымазцәа рхылацшра, адсцәа анышә ратара шырхәоз амш цон, зшьапқәа инанагоз ахацәа цьара шәарахк ҳақәшәозар ҳәа анахь-арахь рҕынархеит, аҳәсагьы фа-тәык злырхуа атциаакәа ирышьтан. Избанзар, ирфаша акагьы рымазамызт.

Акапаа рпыза Пачкэыкэ Беи ачымазарей амлакрей иаргэакуаз иуаажэлар ргэы шытихырц азы ажэакэак рейхэарц итахеит.

Иҳаракыз тыпк ағы дөыхэнан: Акыр иапсоу сыжэлар! хэа, иажэакэа днарылагеит. Ашышыхэа дмыццакзакэа дцэажэон, иага изарц итахызарггы гэыгыртахэа акггы шимам аилкаара уадафмызт.

– Хэхынтэааз, хазустцэоу еилкаауп, аха хэхэааз, хэхыцо, уажэы нахыс иахцеипшу азэггы издыруам, шэара пызак иахасабала сара акрыздыруа цышшэшэозар акэхап, аха сарггы Асултан идггыл ағы хшыкоу анафсан, ушытарнахыс хара ххатакэа еиха хэххмыргэгэар цсыхэа шхамам ада, уаха акггы сыздыруам.

Пачкэыкэ иуаажэлар ргэы шытихырц дағын, аха убыскак даапсаны, игэы ццэаны дыкан, уаха илшомызт. Иага ипатцакэа хыршаланы, агырахэа дгылоушэа дыказарггы иауамызт. Аха уи Апсны даныказ алакэтэ фырхацэа дырфызан. Дыштауад хылтцшэтразггы ихала ашыха шэарыцара ацара дацэаашыомызт. Зынггы амшэ ихала данафашэа дафэгыланы, акама агырхэаны ишытеитцахыан, уи аибашыракэа рэггы зегь рапхыаза дгылан, избанзар апсуаа рэы аихабацэа, афар ажэала мацара акэымкэа, рхатэ ғырцшыла ираазон. Апыза бзиаггы фырхатцак дшыкалаша, ишытахь игылоу лабэаба, хатала идирбар акэын. Убри азы Пачкэыкэ есымша аибашыраан рапхэа дгыланы деибашыуан, афныкаггы дшыаартцэырха, ахэракэа иманы даауан. Иахэабалак ажыцаа аипш ддыргэзшэа акэын дшыказ, убриакара ахэракэа иаухыан, ускан арткэа игэы акажыра акэым рейхаггы амч иртон.

Аха уажэы атагылазаашыа зынза ихазын, ахырхартаггы еилкаамызт, уи адаггы амлакрей, ачымазарей, амамзаарей рабашыра даараза иуадафзаарын. Аибашыракэа рэы згэы мытрысцыз ауафы, уажэы амхацырра изыкэшэаз иаразнак игэы канажыхыан. Аха, иага каларггы, уи дпы-

зан, апызара ишахэтоугы ихы мѳацигаракэын. Убри азоуп иуаажэлар ргэы ашьтыхразы рацхэа дгыланы ацѳаажэарагы дзафыз. Ицсып ааивганы иажѳакэа иры-цитдон.

– ... Имачымкэа ауаа хацѳатахеит, ханацѳа, хабацѳа, хашыцѳа, хахѳшыцѳа, ххѳыцкэа хцѳызит, хаблит, хчычит. Псра-цыпхэаза хгѳыгракѳагы азы иахтеит. Амшын Еикѳа арыцхашыара злам ацѳкѳырцакѳа хархѳаѳеуеит, хтѳыхѳтѳа ааит хѳа хашхѳыцуазгы, хазшаз имчала пыт-фык хайкѳеит. Иахцѳызыз рзы ишѳасхѳари? Анцѳа ихамихит, цыанат рымазааит! Рнышѳа бымбылхааит! Аха, хара апхѳака ххы хазхѳыцроуп. Иаанхаз хзеикѳырхар, ихѳацѳатахаз рѳацхѳа хуалгы хшѳеит хѳа исыпхѳазоит – итѳакѳым ратѳаны, итѳегыгы ибжы тыганы ижѳлар ргэы ашьтыхра дафын.

– Харт иыгѳѳѳоу жѳларуп... уи азоуп зкы шыкѳскѳа раахыс хмыззакѳа иахѳанзагы хзааиз, агѳакракѳа рѳацхѳа хшѳамхнышгылазом... Хахѳааз адгылгы ицѳгѳамзароуп. Избанзар, ара апсылманцѳа зегы рсултан ихѳынтқарроуп. Арагы ауаа бзиақѳа нхоит, урт иаххатцгылароуп. Насгы жѳаха шыкѳса рацхѳатѳи ахыртѳара ду аан арахѳ иааз хтынхацѳагы ыками? Уртгы арака цыара инхозароуп. Асултан идгыл нтѳара амамзаап, излархѳо ала Кавказ аастагы кырынтѳ иеихѳазаап, аха иага ус иказаргы урт хѳацшаауеит хѳа сгѳыгуеит. Ускан хразкы аахѳеуеит, хускѳа даараза иманшѳалахоит...

Атакѳажѳ Асиат, иажѳа днацылеит:

– Сычкѳын, апхѳан ухѳа иухѳеит, урт иахѳыкоугы хаздыруам, нас Аслутан идгыл дуззакны ишѳа хѳацшаауеи? Иаанагозеи?

Шѳышыкѳса иреихаз, зцѳеи-зжы кычза иказ атакѳажѳ лызѳаара Пачкѳыкѳ даршанхеит, избанзар атакс илиѳо хѳа издыруамызт, Анцѳа икнытѳ рѳѳажѳара иалацалаз алаз-капдан иажѳакѳа ицхрааит.

– Хъаас икашөымтдан, сара аракатөи адгьылкәа иб-
зиазаны издыруеит. Җахьызхытцыз «Қефкьен» ахьзуп.
Арт апшаҳәақәа, Измит иахылацшуа, Селим Пашья итца-
накуеит.

Пачкәыкәауадафрадалызхызалаз-кацданлацшыхаала
дынихәапшит. Ашышьыхәа игәалаказаара атыц ағы иаа-
иуан. Акацдан иахь днацшны иажәа инацитцеит.

– Стамбул дпашьяны стынхак дыкоуп, убри икынза
хыназар дхацхраауан. Иара Стамбул ааигәоума?

– Уи акара ихаразам, амала Стамбулнза ацарагы ус
имариам.

Пачкәыкә игәы хытхытуа даакалеит.

– Җныкәаны хцозар шака мшы ҳагои?!

Ари афыза азтцара иазыцшымыз акацдан, мацк акара
атак шыкаитцашаз дназхәыцит. Ихасабуашәа аакатцаны
азтцара, даәа зтцаарак ала атак азыкаитцеит.

– Ишца! Стамбул акынза шыапыла шәныкәаны шәцарц
шәгәы итоума? Уи акара ихарамзаргы иахьутаххалак
ҳаит, ҳәа узнеиуам, настгы ари афыза аамтазы шыапыла
амәа ақәлара, шәыбжеихарафык шәычмазафуп, афатә
ҳәа акагы шәызнымхеит. Амәағы шәеилантцәоит. Егыс,
шәнапкәа ршәшәо Стамбул шәнарышьтуеит ҳәа шәгәы
иаанагома, уи аруаа ирыхьчоит, зегьы ақалақь алалара
азин ыртазом...

Акацдан Аҳмет иажәақәа атагылазаашья абомба ткәа-
цызшәа иааканатцеит. Азәгы ажәак изхәомызт, атынчра
еитах акацдан иеилеигеит.

– Шәгәы кашәмыжын, иахья сара Стамбулка амәа
сықәлоит. Измит саннеилак ахәынтқараа шәызбахә
расхәоит, урт хымпада ишәыцхраауеит.

* * *

Ашыжь аахыс аус зуаз акацдан иуаа, ағба итыргаз
рыматәахәқәа зегьы инаганы аҳацы акәакьқәа рғы цьа-

ра инеикэыртцеит. Акапдан имал иахылацшырц азы
фыцба ааныжыны егырт иуаа иманы амфа ақелара иеа-
зирхиахъан. Урт харантэи ирыхэацшуаз Пачкэыкэ:

– Саргы сшэыцны сцарыма? – хэа, дтцааит.

– Сара усазтцауазар иатахзам... Ара унхар иеиғьуп.
Ууаажелар реиха уртахуп. Ара ааигэара қыта хэыцкы
ыкоуп, хара уа хнеины хаматэахэқэа злағгаша, аёы,
агэыжъ, аеада кыр рымазар, Измит халацарц, ахэ шэаны
ирымаххуеит. Шэара ара шэшыкоугы раххэап. Дара иага
иғарзаргы зегь дарароуп ишэыцхрауеит..

Алаз-капдан ифызцэеи иареи реазыкатцарақэа ирыл-
ганы амфа иқелеит. Амхацбырцаагы урт Измит рызбахэ
анырхэалаак аамышытахь ирзаауа ркынтэи цхыраарак
ааиуазар хэа иазыцшгэышъан.

Пачкэыкэи акапааи ирпыртцны ицоз ауаа ахэы ихы-
тцаанза игыланы ирыхэацшуан. Урт зынза имхынхэыр-
гы калон, аха издыруада мышкызны жэабжъ ғыцк ры-
маны шытахька ирзыхынхэыр хэагы игэыгуан.

Акапаа уажэшьта дара-дара рымацара рхы иазын-
хеит. Ацснынтэи иааганы ари ацшахэа иқэзыжыыз ауаа,
рхы ахынахаз ицахъан. Убри акынтэ рхала рхы иахэар
акэын. Уи азы рацхэаза ирфашеи, ирыжэшеи рыцшаар
акэын. Иаарласны зыда цсыхэа рымамыз азы рыцшаарц
азы иахьабалак еимдара ағар дэықэыртцеит. Хара им-
гакэангы, насыц рымазаарын, зыхьк рыцшааит. Азыхь
изталаз ахапы азааигэара икан. Уигы даараза иар-
маншэалон, избанзар макъаназы атыц ахьырзымдыруаз
амшала изыр хэа ишэаны хара изныкэомызт.

Ашэарыцара иазкааз шэарыцарантэи ихынхэит, иах-
фаша тцаақэак ҳауазар хэа абна илалаз ахэсақэагы ааит.
Ахэса ицэгьамкэа аиатцара еидыркылеит, аха ашэа-
рыцацэа рацэак ирықэымғеиеит, ара шэарахла уи акара
ибеиамзар акэхарын, ардэынақэаки фба-хца ажьақэеи
рыда уаха акагы ажэеипшьаа иримтеит. Ицёушьаша

Ацсны ианыкказ шөөрахуп хэа ирымцхязоз ажыагы ара дара рзы цсеикэырхаганы икалеит.

Шыбыжьон амра шуа ианалага аамтазы, адэакны амца еикэтцаны, ақабқэа кназхауаз Хьтат, илзымдыруаз акы лнапы ианаадкысла, артэаа хэа дыхэхэеит, лыбжыы заханы иеибарфоны иааиз, инацшызар аарлахэа зыцсы таз лак Хьтат лшыапы иавагьежьюа игылан, абаоақэа хах-хала ишыцсра икалахьаз ала рыцха, афатэ аффы ахазар акөһап уи азоуп еиханы араһь изааз.

– Хаит, имцсыша уара, сгэы түмкьеи! – лхэан, Хьтат даагэамтхамтцит. Агьырт ахэса ракэзар, аччацшы зцэыз-хьаз ркышэкэа мацк акара иаапышэырччеит. Ала рыцха атцыхэа рышэшэо ақаб иадгылан, ахацэа атрышэ иасны ишапхьазгы уаха имеитатцит.

– Хабацэа баша ирхэозма, «аеы цхты аеы цхты абыг-уеит» хэа, хара иахфаша хамам аригы иааин ахы хад-накылеит, – ихэан, азэы бафык намтаижьит. Уи хыма-цсыма абао афара иахьынзафыз Хьтат лхала лхы да-цэажэон:

– Хара хэы иахьяаиз алагы ишлагазоу фашьом, уара амал змоу раһь умцо, зца пейпеиуа итэу реапхья утцыхэа умрышэшэо. – Егьырт ахэсеи ахацэеи, Хьтати алеи иры-хэапшыны, аамтала акэзаргы, рхьяакэа рхарштны иеи-барччо игылан.

Уажэгы хахэык дыкэтэаны амрафы зыбао зырцхоз Асиат, Хьтат даалыхзасит:

– Бара ари икьахэза, ацэеи-абафи еикэыршоуп хэа ибгэапхом, аха абри атэым дгьыл аеы рацхьаза «бзиала шэаабейт» хэа, иахпылазгы иароуп. Хахэапшып уашьтан уаха иахзааиуа закэхо. Анцэа бихэа уртгы абри алеипш рыцхақэак ракэымхарц азы, мамзар хусқэа башахоит!

Ахэса иеицэажэо ишеилагылаз, амэы еизгара ицаз ақкэынцэа руазэык дыфуа дшаауаз гэартейт. Рызегы изфыз аусқэа инаркэатцны ақкэын иахь ицшуан, ар ишь-

тазшәа акәын дыџуа дшаауаз. Ацкәын днеины Пачкәыкә иацхәа днагылт.

Зыпси-зыпси еихьымзо игылаз ацкәын даниба, Пачкәыкә икалаз изымдыруа дихәацшуан, нас инапы икәа-кәа инықәтцаны дыртынчуа диазтцааит:

– Икалеи сыцкәын? Иухьи ас?

Ацкәын ацәажәара итахын, аха ицсыц изеивгомьизт.

– Уеыртынч, умыццакын, рацхәа ашышьыхәа уцсыц еивга, нас иухәап иухәарц иутаху, – ихәон Пачкәыкә.

Иеихабы икынтә арт ажәакәа заҳаз арцыс мацк ицсыц анааивига, инапала ишьтахька дахьааз дырбаны.

– Шьоукы аауеит!... Ауаа рацәафны арахь иаауеит! – ихәеит. Ацкәын, ихәацшуаз зегьы рыбақәа иаразнак идирбаз аганахь инахәит, рызегьы изустцәада иаҳзаакәо хәа уахь ицшуан. Ииашатцәкьаны аафык-жәафык ракара ауаа ашышьыхәа дара рахь иаауан, акапаа иаразнак иааилафынтит. Избанзар, атагылазаашьа изеипшразаалакгы ирзааиуаз ауаа «сасцәатцас» ирыдыркылар акәын.

Пачкәыкәгьы акапаагьы лассы реааидыркылеит, афар рыкәша-мыкәша аилыргара иафын, акыр зхытцуаз аихабацәагьы рысасцәа ирцыларц азы цхьака рфынархеит, асасцәагьы уашьта изеипшроу еилырганы иаахьан, иубартан, џыцъа рыда зегьы кәрала џынџажәа иреихаз ракәын.

Ари акара ианырзааигәаха Пачкәыкә Беи иара иеипшкыр зхытцуаз, ақыта апызацәа иреиуаз Шькок Беигьы дааиваргыланы асасцәа рцыларазы шыафақәак аакаитцеит. Атыркәшәа здыруаз аитагафы Исмилгьы даарывадыргылеит. Исмил макъана дычкәынан џажәа шықәса ракара ихытцуан.

Асасцәеи апшәымацәеи ушьта иеипылахьан. Рацхьатцәкьа лацшыла итибатцаауан, нас иааиз реихабы, Хацъы Абдуллах Ефенди иаргъа напы икәақәа акынза

иоышьтихын апсуа хтѣацѣа – амхацъырцѣа апсшѣа
реихѣеит.

– Селамуналеикъум!

Пачкѣыкѣ ари афыза апсшѣа ахѣара дашыцылан уи
Акѣатѣи амшынтѣ багуаза акны настгы ацъырмыкѣа афы
иибоз атыркѣѣеи егырт апсылманцѣеи абасала акѣын
апсшѣа шейбырхѣоз. Исмил иеитагарагы дазымпшыкѣа
атак ритеит.

– Алеикъум салам!

– Амашѣыр алпха шѣымазааит! Агѣакра дукѣа шы-
шѣыхѣгаз хахаит! – иажѣакѣа ирыцитдон Хацъы Аб-
дуллах Ефенди.

Арткѣа анихѣоз ҕыц ижыз анышѣынтракѣагы илапш
итѣашѣахъан, иаразнак инапкѣа аартны урт рзы Анцѣа
дихѣо далагеит, иажѣакѣа даарылганы инапкѣа иҕы ина-
хышыит.

– Амин, – ихѣеит. Иааигѣара игылазгы «амин» хѣа
инаицдыргызит.

Нас анышѣынтракѣа рахъ днахѣны:

– Аллах рыпсқѣа ицшааит! – ихѣеит Хацъы Абдуллах
Ефенди.

Ахѣацѣа иихѣаз Пачкѣыкѣгы егыртгы ирзеилым-
каазеит, уи азы рызеггы аитагаф Исмил иахъ инахѣит.
Исмил зеггы иара ихѣапшуашѣа аниба дыпхашъаны
дѣапшъыхѣхѣараза дааицралан апхзы илтѣуа далагахъан.
Пачкѣыкѣ иакѣзар, Исмил ас даниба дааизгѣамтѣны:

– Иеитаумго уара, асасцѣа ражѣакѣа! Атыркѣшѣа шахъ-
зымдыруа ухаштма мамзар? – хѣа, данаикѣѣкѣеит.

Исмил иаразнак иѣааидкыланы рапхъа Хацъы Аб-
дуллах Ефенди иажѣакѣа апсшѣахъ, настгы Пачкѣыкѣ
иажѣакѣа атыркѣшѣахъ иеитеигеит.

Исмил иеитагакѣа рыла иеилибакааз ауаа кырза реаа-
дыртынчит. Аитагафы ицхыраара ала акѣзаргы, ишеи-

цәажәоз маңк ианеилибакаа, ргәы ишахәаз уахьрыхәаң-
шуазгы рхаҕсахьала ирнубаалон.

Ҙамтакы абас аңсшәа анеибырхәа аамышьтахь Паң-
кәыкә иаразнак ишьтахька днахәны икоу еиликааразы
игылаз аҕар ибжы нарықәиргеит.

– Ахәарақәареиңш шәгыланы шәзыңшуеи ус? Асас-
цәа ршьапы иқәыргыланы ихамазаауама? Лассы абра
уапақәак кашәыршә! – адта наритеит.

Рңыза иажәа хәаны далгаанза аҕар ионы ахаңы иныф-
налан идәылыргаз ауапақәа инаганы иахәтаз тыпк ағы
инкадыршәит, нас ауп рысасцәа атәарахы ааңхара ан-
рыртаз.

Пытрак аамышьтахь Ҙаңы Абдуллах Ефенди, ифыз-
цәеи иареи Паңкәыкә Беии, акаңаа рыпхьагылащәеи
нак-ааҕ еиҕатәаны ацәажәара иалагахьан.

Ааигәа иказ, Иениңьяами ақыта, хәаңбас даман Ҙаңы
Абдуллах Ефенди, ддинматцуфын. Уи азыхәан акәын
ишәыз иматәақәагы иңыз ауаа иршәыз изреиңшымыз
реилахәашьала иара ида егырт анхацәа рызегы рых-
қәа хтын, аха иара аетцәеи ашкәакәеи ирылхыз еиқәыр-
шашәа акы ихан. Хыхь ишәхарпазгы иаатцәан. Азәи-
азәи идыдмырдырзакәа мазала рцәашәтәтәқәа рыт-
таара иағын. Рыматәақәеи реилахәашьалеи даҕа ду-
неик иатәызшәа акәын ишыказ. Цака ашалвар, хыхь
азаратаршә зшәыз рыбҕагы ишкәакәаны амакеиңш
акы акәыршан. Роурақәа маңк икьағын, цәаңштәыла
еиха еиқәан, амала агәамчи агәабзиареи змаз шракәыз
убартан. акаңаа ракәзар, цака ирышьоу аиқәақәеи, аңь-
мацәа иалху реимсқәеи, хыхь раңсуа кәымжәқәеи, раз-
ныла ичапаз рмакақәеи, ирыкәныз акамақәеи ухәа рыла
«хадгьыл ағы бзиала шәаабейт» хәа, ирзааиз ауаа зын-
загы иреиңшымызт.

Аңсуа мхаңырцәа цәала-жыла ирыңзамызт, ахәса
ракәым, ахацәатәкьагы рзарақәа калаза иахыказ Ҙа-

цъы Абдуллах Ефенди ицъеишьеит, амала амлакра иахъа-
ны акэзар калап ас изыкалаз хэа иагърыцхайшьон. Нас иара
имгэацэа инапы аакэшны «анцэа ицъшьоуп», ихэеит.
Дахътэаз цсуа каб дук икэа итазшэа акэын дшыказ.

Нас азэгъы имырбазакэа акацаа рыхэсақэагъы илацш
нархигеит. Хэацъак иахэсабала иибаз дук иааигэамцхеит.
Ахэсақэа зегъы рхы хтын, ахацэагъы ирцэыбналомызт,
азытцэкагъы дара рнапала иааганы иддыржэуан.

«Абна иланы аурысқэа иахърабашъуаз адунеи иацэы-
харахазар акэхап, умбо африкатэи ауаапсыра реипш
акасытцэка рыкэыршэшьа рыздыруам» ихэеит игэа-
ныла. Амала Асултан итэылафэы ас аеелахэара, ахацэа
рааигэара агылар, гэыбганс ирыртар калон. Асултан ид-
гъыл афэы ацсылман ахэса рымацара ракэым аерманцэа,
ауриацэа, абырзенцэа рыхэсагъы рхы-рэфэа хырфон,
ахацэагъы анырбалакъ реынапхъаркуан, аха арт ахэсақэа
ахацэа рааигэара иахыгылоу еихагъы ргэы иаахэошэа
акэын ишыказ.

Нас, пытрак ашьтахъ, зхы хту ахэсахэыцқэа шракэыз
еиликааит. Ионрахахъаз ахэса мацара акасқэа рхан. «Иа-
наму уигъы акы иацсоуп» хэа, ихала даацэажэеит. Ашь-
тахъ игэаанагара итцырдыраазар хэагъы дшэаны иараз-
нак ичааникылт ахэацъа.

Ауапақэа иахърықэтэаз дызтанагалаз ихэыцрақэа
даарылтцын, иикыз атесцыхэ аихацсара дналагеит. Иар-
ма напала ижакъа аашышьны, Пачкэыкэ иахъ днацшны,
дмыццакзакэа ацэажэара деитаналагахт.

– Акацдан Ахмат иаашэхыжэгаз зегъы сзеитеихэеит,
ашэарта дуззакэа шэпырызжэгазаап, ирацэафынгы
ишэыцэтахагэышьазаап, Аллах ицъшьаны иаанхаз шэеи-
қэеит, уаха машэыр шэықэымзааит! – аитагафы ажэак
аабжъамыжъзакэа иеитеигон.

– Кыр шықэса аурысқэа шэрабашъзаап... урт рдуinei
шэырлашьацазаап... аха атыхэтэан шэымчқэа аназымха

шәәтҗахазаап, шәәдгьылқәә шәәцәыззаап... – атҗыхәтәән иихәәз «шәәтҗахазаап, шәәдгьылқәә шәәцәыззаап» ажәәқәә акапаа ргәә убаҗкак иналакьякьеит, ипҗашьаны, ихьымзгшьяны рыхқәә ааладырқәәын адгьыл иқәәпцшуа иналагеит. Җаңы Абдуллах дуафы кәәшын акапаа ргәәфы итагьежьюаз ацшатлакә иаразнак иеиликааит.

– Шәәргы шәәиашоуп. Аурысгы ажәәтәтәи иакәзам, кырза деизҗаит, адунеи инапафы иааигарц азы иахьабалак джәәлоит. Шәәрт напык азна икоу шәәкәым, Асултан ир дуззагы аурыс имыхәо иалагеит. Аллах, ацсылманцәә урт ирцәиыхчааит!...

* * *

Җаңы Абдуллах дцәәжәөн, икәшаны итәәз ауаагы җымт изызырфуан, ахәәцәа изырфуаз ауаа аниба, ицәәжәәра, ахәәшазтәи намаз аҗны иқәәгыларақәә ирфызахеит. Иара ихәөн, Исмил – иеитеигон, убриакара дтанагалеит Исмилгы аитагара дзахьымзо далагеит, уашьта иеиликааз еитаганы изеилымкааз дырхысны дцон.

Ацәәжәәра зынза ианауха ахәәсагы еизаны изызырфуа иалагеит. Җаңы Абдуллах уашьта ашышьыхәә ахыркәшара аҗахуп хәә ипҗхьазар акәхап.

– Иааркьяфны иаххәәзар, мөахарантәи шәәаит, акапдан излеихәәз ала амшын ағгы ахьаа дуқәә шәәрыкәшәеит. Ипсыз Аллах рыгәнахәқәә рхихааит, урт ушьта цьанат икоуп, амала апсра иацәынхаз шәәуаажәларгы еихарак чмазафцәәзаап. «Ааи» хәә аанарго ипсыц ааивигеит Пачкәәкә.

– Ааи, имаҗымкәә хәәуаажәлар Амшын Еикәә ацәкәырпақәә ирыхәлабга ицеит. – Җаңы Абдуллах иеипш акәымкәә, Пачкәәкә дыхьшәәшәәза дықан, ашышьыхәә дцәәжәөн ибжы тагәәфаза адгьыл атҗакантә иаауашәә акәын ишуахәәуаз.

– Аха уи Амшын Еикәа зқы шықәсақәа раахыс даара иҳазгәакъан хара... иаҳзыбарақытын, уи абагәазақәа рҕы адунеи иахьабалакынтәи ахәахәтыщәахрылахәхәтуан, – Пачкәыкә ацәажәара даҕын. – Аиашазы, ххы итапаз хара хзанымшәеит, хара азәгы хаймыжәлазеит, рыдгьыл хакәымлазеит, акы затцәык хадгьыл ампытцахалара зтахыз гәгәала харҕагылеит. Хыцхьазарала кырза иеихаз аҕа иҕапхьа, хайбашьыщәа, амра збаз асы изытны ишцоз еипш, ихацәеит. Атцыхәтәан хатцахеит... абар уажәы, абра хәкоуп. Иахьанза иахамбацыз, аха хәуацәахтынхацәа ахьынхо Асултан идгьыл аҕы...

Пачкәыкә арт ажәақәа рҕы даатгылеит, ацәажәара даараза ицәуадаҕын, ижәлар ирыхтысқәаз еиҕах иахьигәалаиршәаз игәы инархуан. Иеизнымкылакәа илагырзқәа ицәцар хәа дшәон. Гәыгыртада инхаз иуаажәлар разкыдақәа зынза ргәы каимыжыырц азы иага иуадаҕзаргы иеааникылар акәын.

Пачкәыкә ицәажәара аанкылар дазыпшызшәа Хәцыы Абдуллах еиҕах ацәажәара дналагеит. Уашьта иззааиз азбахә хәатәуп хәа ицхьазазар акәхарын.

– Хәтыр зкәу! Харгыы игару уаауп... Хқыта Иеницьяаами абра шәааигәара икоуп, қыта хәычуп, имачу хадгьылқәа рыкны хәкәаарыхны ахныкәгара хәҕуп, амала шәара шәгәакрақәагы харантәи хгыланы хзрыхәамцшит. Хымпада, ххәынтқар ду инапы шәара шәкынза иназароуп, аха урт рыцхыраара шәзааианза, рыцхарақ шәакәымшәарц азы, аатцәакәк рызна ацықәреи, акәыд, мацкгыы акаб шәзаахҕеит, аидара аеадақәа ирықәтцаны амҕа икәуп, хара имгакәа ара икалоит...

Аитагаҕы Исмил, арака аарлахәа инхоз ақытауаа икартаз ацхыраара атәы анихәа дзымцәажәо даакалеит, икыркы акы ааин иаакылагылеит. Нас иеааиргәгәан Хәцыы Абдуллах иажәақәа ашышьыхәа реиҕагара далагеит.

Акапаа рыбжы мыргазакәа, ҕыц ирзаауаз асасцәа ианрыхәацшуаз, атыцантәикәа рыбжыара хазы аицәа-жәара иаҕын.

Иааигәахацыпхыаза реиха еилырганы ирбо иалаге-ит. Хәык х-еадак аатцәакәа рыкәтцаны ишааиуаз ахапы аҕапхы аштаҕы иаангылеит, аидарақәа анылбаарга аамтазы Хаңы Абдуллах иблақәа аныдирба, инаганы ахапы аҕапхы инадыргылеит.

Амхаңыраа ари аңхыраара ргәы шарцшаауаз еипш-тәкыа иагыпхаршыон. Урт ахамта еимдара бзиа ирбон, аха абас иказ аңхыраара адкылар, даараза ихымзгын, хыларкәран дара рзы.

Пацкәыкә, аатцәакәа анылбааргоз иуаажәлар зегы иара ишихәацшуаз гәеитеит. Урт иахы уажәраанза из-қәымшәацыз ари амыза аус аҕы рцыза ихы шымҕапиго иазыпшын.

Пацкәыкә маңыанарак иақәыркыз ахәыч иеипш дыпхашыа-пхатто дгылан, изамҕақәа қапшыыхәхәараза икалахыан. Иаразнак иееидикылан, ибга иавтцаз апаратра хәычы аатиган, Хаңы Абдуллах иахы аҕынаирхеит.

– Хаңы Ефенди, икашәтцаз даара хгәы арыпшааит... амала ус аңкы камтцазакәа акагы хазхадкылазом. Абри апаратра итоу ахыпарақәа ркынтәи иахәтоу ахышәх, сшәыхәоит!

Хаңы Абдуллах икаитто изымдыруа даашанхеит, амала лассы даалтын Пацкәыкә идигалаз ахықәа нақ днары-ханы Исмил иахы ҕааитит:

– Ха́тырзқәуеиҕабыубасисызиахәа, ари арыпхашыара цхырааракәзам, ауацәа рыбжыара иеимырдо хамтоуп! Уатҕы шәаргы аказы шәхахәап... Ғакалагы уазхәыц харгы абас шәара шәтәылан хнагазтгы абзиара хзуны ахы ытышәхуама? хәа, дтцааит.

Исмил арт ажәакәа аитагара дахымзакәа Хаңы Абдуллах Пацкәыкә иикыз апаратра инапы нақәкны

– Арт ахькәа наҕ-наҕ даараза ишәтаххоит... Акыр иаң-соу шәеихабы иашәхәа, ихьтра атыцахь имҕаитцааит...

Пачкөыкә ртагылазаашья иага иуадафзаргы, арың-хаңәа иреипшыншьаланы ирзыкарцаз изидкыломызт, уи иуаажәлар рахатыр аларкәра дзакәшахатхомызт, аха гәыкала ирзааиз ауаагы ргәы дасырц итахымызт, мчыла игәы неикәхәаланы иңаратра наҕ инаимҕаитцеит.

Уажәы зегы рылаңш иара ишихугы идыруан. Иа-разнак итагылазаашья уадаф далзыргаша хәыцрак ихы иааташеит. Абасала абзиара рзыуэз ауаагы атак бзиа ритоит хәа игәы иаанагон ауп ихьзыркха имҕаз икама шикәнихыз, ари акама кыр ахытцуан; иара – иаб икынтә иоуит, иабгы – иабду икынтә изынхахьан, иабду иахьынтәи иауэ азәгы издыруамызт.

Иахья уажәраанза, ашәымтак иадамзаргы, имака иамхны хара икәимтцаызт, ихы зкәйтцоз акы иафызан иара изы, уи амшала, раңхьатцәкья илахь еикәны дна-хәаңшзаргы, асасцәа иеилыркаар хәа дшәаны, мчыла акәзаргы, дңышәырччо Хаңы Абдуллах иахь икама на-ирхеит.

– Реиха хануадафыз аамтазы, ишәымаз хәцеифышә-шеит, уи алагы хара хзы шөгәы аашәыртит, ишәахтаз ахыгы шәыдшәымкылазеит, ус анакәха, саргы зегы рааста хатыр зкәыстцо, хабдуцәа иртынхаз акама-хәатха, хамтас иустар стахуп... Издыруеит ари мгәартәыгам... Цәашәтатәзам, ахьта шәацәнахьчазом, аха уи шәахәаң-шцыпхьаза хатыр шәыкәызтцо шәызгәакьяцәа халашә-гәалашәалап.

* * *

Хаңы Абдуллах Ефенди ицыз ифызцәа рызагы шытахька игәыргьатцәа ихынхәуан, избанзар ирылшоз ала аңхыраара зыкарцаз иаңсаз ауаа ишреиуэз рбон, нас-гы арт ргәыла ҕыңцәа цәгьара згәы итамыз шракәызгы

агәры ганы иҗан. Җаңы Абдуллахы иғәләҗазаара даараза ибзиан, уи Аллах идта ахынаигзаз азыҗәан игәы ртынчы дхынхәуан. Арахыгы хазы дхәыцуан, дара зынза иреипшымыз гәылацәақәак ракәын арт ауаа, рыматәа-фытәала, рыпшра-рхаҗсахыалагы ихазын, зегы икала-калаза иҗан, азәы затцәык иадамзаргы ажымацхәы зкыз уафы дрыламызт, ус дара ирҗазшызма, мамзаргы амлакра амшалоума ишыҗалаз изеилкаауа-мызт, дара рәы акәзар, ынфаҗәа шықәса аазхытцуаз иа-разнак имгәацәа кылышышы дааҗалон.

Җаңы Абдуллах, Арацтәыла, Аңьамтәыла, Балкан ухәа кырцәара дныҗәахьан, ирацәаны ауаа дрыниахьан, аха арт ауаа азәгы иеипшзамызт, мацк Балкан инхо иреипшшәа иҗазаргы, реилаҗәашы еипшу иахыа уажәраанза дрықәымшәацызт.

Ахәаңы агәыжы дақәтәаны дызныз амфахәастәҗы абартқәа дрызхәыцуа дышцоз ганкахыала җамтас иртәз апсуа җама илацш ахигон, аригы зынза даеакын араццәа ртәқәа реипш апынта кыахәзамызт, ганла итәан, аха дара ртәқәа рааста кырза иаун, уахыахәапшуа ахәа хәычык иафызазшәа иҗан.

«Ари даара бцәар шыахәуп, аха ирымсымхыр акәын» хәа гәаныла ихы дацәажәон.

«Аха Пачкәыкә даараза ахызи-ахымызги еилзырго уафуп, баша ацхыраара идикылозшәа дҗамларц азы иҗама сыдигалейт, имсымхыр дгәаар җаларын».

Абдуллах Ефенди ихала дцәажәо амфа дшаныз, иаразнак амра ила ианхыччала дызлаз ахәыцра даалтцит. Абнара инылсны архахы илбаауан уашыта. Иацхыа инеиуаз ацкәын иқәҗейт.

–Җасан!– ацкәын ихызаниахә, иаразнакиҗаидикылан, ихылпагы аариашаны:

– Сышәзызырәуейт, Җаңы Ефенди! – хәа, аҗак ааҗаи-цейт.

– Ҳасан, уст ари ақама! Инаганы ацаамаґы ицшоу аматтарқаа ахыкоу ирылатца!

Ҳасан ицырцыруа иґаґчоз ақама ааникылеит, ахәац-шратәкыагы уафы ибла хнакуа иқан, нас ахәаца иихәаз агәра изымго:

– Ицшоу аматәахәқаа ахыкоу шәхәама? Мшәан, урт рааигәара анагара гәнахаразами? Урт рыфнытқа хәааимбар ижакыа хәыцгы ыкоуп хәа, ґааитит.

Ҳасан иихәоз иашан ицшоу аматтарқаа этаз ашәын-дыкәраґы ақәаранқаа, ажәытәзатәи атеспыхәқаа насгы ацааимбар Муҳаммед итәуп хәа ирыпхәазоз ажакыа-хәыцгы атра итаны убра иқан. Ҳацы иоуз азтәара игәампхәзеит, ицымшықаа аатцархәны:

– Уст абри ақама, исхәаз нагза!.. Уара иеиґны иуды-руама?.. Ари ицшоу аҳамтагы инаганы убра ашәын-дыкәра итатца! Избанзар, аригы даараза ахыз-ацша змаз ирхамтоуп, уброуп тыцсгы иахәахәтоу...

Ҳацы Абдуллах арт ажәақаа зегы ирахаратәи ибжы рдуны ихәон, иара ажәа «ицшоу» инатшыны иазгәеитон абасала ацсуа тауад ихамта ихазы ишаанимкылозгы зегы идирхар итахын. Избанзар, уи даараза ииашаз уафын, рыкәша-мыкәша иказ ақытақарґгы бзиа дзырбозгы абас хымзгыда дахыказ азыхәан акәын.

* * *

Ҳацы Абдуллахи ифызцәеи аныхынхә аамыштахь акацаа еитах рыгәхәақәеи дарей иааизынхеит. Аамтак азы ироуз агәалақазаара пшак иаманы ицазшәа иаар-цәызит. Амш ахәларахь инеианза атдых злархыргашаз аеидкылырақаа инарылагеит.

Атакәажәцәа анышәынтрақаа ирхагыланы Анцәа ихәара иаґын, атацацәеи ахәсахычқәеи амца иахагы-ланы ахәылпаз азы ирфаша дырмазеиуан. Аґар ракәзар, ирблыша амґы аизгара иаґын. Атахмада Саид амґы еи-

зызгоз ихы нарықәкны «абааңсы амҕақәа еизыжәга, атцлақәа хышәымшыаан» хәа, дрылабжьон. Ари заҳаз Шькок дахыгылаз Саид инаикәҕитит:

– Хайт, Саидхеит! акапаа рышәарыцаа ду, ашьха бцъарда амшә казыжбуаз, Нартаа реипштәкыа мчыла абнацә иашыталаны иаанызкылоз уара! Усзеилкаауам, аҕар рымҕа уахымсзеи? Атцлақәа хышәымшыаан хәа, згәы зеанутцақәо уашыта ихәычқәазам, урт икартцаша ибзианы ирдыруеит урхымзасыр камлазои?

ШькокБеи иага дыхәмаруа ихәазаргыы Саид маңк дгәааит, аха атак каимтҕеит. Избанзар, иихәаз иашан. Аҕар рылацәажәара атахзамызт, урт ианиы нахыс реиҳабацәа ркынтәи ирбаз уаха ак атахымкәа ирыдыркылон, инарыгзон.

Аҕар амҕы аизгара ишаҕыз ахәсахәычқәагыы абыста азы ачуанқәа кнарҳахьан, рыфны ианыказ архнышынаҕы икнарҳауаз ачуанқәа, ара уажәы х-лабак рыхқәа аайдҕахәаланы агәта инаганы атцәахә ихыршыуан, иабаказ акәаци ашәи ахыдырҕоз рматцуртақәа рпацхақәа. Пачкәыкә анышәынтрақәа ахыкартцаз ахәы дҕыкәгыланы шыоуки дырзыпшызшәа хараза дыпшуа, дгылан... Нас ацшахәаҕы ацслымз иалажыыз ашхәа днахәапшит. Амшын Еикәа уашыта итынчын, атамзаара шытанатцошәа ашышыхәа ашхәа шышыуа ицәкәырцон.

Дахыкәгылаз ахәы акынтәи ацшахәа аҕганкгыы хараза ибартан. Абнарагыы амшын акынза илбаауан. Пачкәыкә илапш ахынзаназоз иибоз цыашыахәыс икаццаны дахәапшуан, нас уаххәа зеазыказтцоз икытауаа рыхәапшра дналагеит.

Ачуанқәа ирхагыланы ахьурзы ашышыхәа ашыла алапсо мхабыстала имыццакзакәа абыста зуаз ахәса, Пачкәыкә даараза игәы дырпшааит, ицәышза иказ рхаҕқәа амцабз ахьаныпхоз маңк иарлашон азыхәан, ахәса рызегыы ахахә иалцәааз абакақәа ирҕызан. Иблақәа рыла

ипшәма пхәыс Мариса Ханым дидшааит. Хара имгакәа уигы дибейт. Пытк инастханы ишытаз чымазафык диха-
гыланы иматтура дафын.

Мариса хынфажәа шықәса шылхытцуазгы лықәра ааста лфара иааиауан. Иеибагеижтеи фажәижәохә шықәса штцуазгы рыбзиабара акымзарак шагымхауаз даазхәыцит Пачкәыкә Беи. Фажәижәохә шықәса рапхәа иаргы фажәижәохә шықәса ихытцуан, ашхә қыта афы ачарахь днапхьан, Пачкәыкә уаха назтахым даамста арпысын, дфырхатцан, иоура-итбаара, пшра-сахыла атыпхацәа данырбалак рыпсы илахон. Акәашаразы данықәлалак зегы рылапш уи ишыапкәа рахь инахәуан, уи даныкәашоз ишыапкәа рбара уафы дзахьзомызт. Иара ажәлар рфы акәзаргы, изымкәашоз арпыс ускак хатыр икәырцтомызт.

Ифыза ичарафы иеизаз азәазәала акәашарахы иаа-зыпхьоз «акәашафы», Пачкәыкә данипхәа, дкәашарц азы ашта даакәгылеит, аха рапхәа зшыапцынтца икәгыланы ипшуаз атыпхацәа рфапхәа даахырхәан, ицкәашараны икәз даалзыпшит, ахацәа ракәзар, ршыамхы икәырцтаз ағәыцәмакәа, иркыз алабақәа рыла иасуа аритм шытыр-хуан.

Ахәсахәыцкәа акәашарахь иназышытцуаз апхәыс атып-хацәа руазәк арпыс дицкәашарц наллырбейт, атыпхагы иаразнак шыафак акара лфызцәа даарылтцын даагылеит. Лзамфакәа капшьза, лоура кахәхәа, лзара паны, лыблақәа тыпхаауа икәз атыпха пшзахә даниба, Пачкәыкә игәафы пшатлакәк аатцысит. Иаразнак бзиа дибейт. Абжәаапны даныкәашоз дпыруама хәа ззырхәоз Пачкәыкә уажәы ишыапкәа еилацәтон дымкахарц азы аарла дгылан, акәашара даналга, дызлашәаз алакә-дуней дамтцпааны дышътнахеит.

Пачкәыкәи Марисей уи аамышытахыгы ачарақәа рфы, аизарақәа рфы лассы-лассы иеибабон, атыхәтәан

иеибагеит. Җажәеижәохә шықәса раахыс рыбзиабара
иацтдо иахьанза иааргеит. Иага гәәкра иақәшәазаргы
уи аганахьала акымзарак рңырхагамхеит. Акы затдәык
ирыгыз ахшара дахьырмоуз акәын. Арахь ашықәсқәа
гәшатарак рылазамкәа ацара иафәын. Пачкәыкә Мариса
дахьлыхәапшуаз абартқәа зегьы илапш апхьа имфасны
ицон.

* * *

Уахынла ачымазафцәа зеипшраз, закафы ыказ реиха
иубартан, избанзар җынла анахь-арахь усқәак ирфыз зегьы
уажәы ахапы афнытқка иеизон. Ачымазафцәа пытфык
рҗагылазаашьа даараза ихәартамызт. Ахрагы урт дры-
лан, ахәычы рыцха аарлахәа ипсың еивигон, Кымарача
лакәзар, реихагы деицәан, лшьапы дзықәымгыло ды-
қан, аха уи Ахра лыпсы ихтнылтон, хәгеита уи ак ихьыр
адунеи дшықәымпшуала тоуба лухьан.

Ахапы афнытқка тәамфохә камтцазакәа ачымазцәа еи-
мыздоз даҗәзәгы дықан. Уи Асиат-нанду лакәын. Асиат-
нанду акацаа зегьы рааста ақәра змаз лакәын. Җын-
ла днеимда-аимдо иеизылгоз атцаакәа ирылылхуаз
ахәшәқәа лнапала идлыржәуан.

Асиат-нанду шака лхытцуаз ларгы, лқытауаагы
ирыздыруамызт, урт рахьынтә еиха ақәра змақәоу рахь
хәа дрыпхьазаргы уи иахьа дшыказ еипш акәын дшыр-
гәалашәоз. Ажәакала урт ианхәычызгы ларадтәажәын.
Ахшара длымазамызт, ухәан-схәанқәа рыла «агызмал»
хәа ахьызшьара лхылахьан.

Акацаа Апсны ианыказ уи лыфны ааигәарагы изнеи-
уамызт. Ианыхәлалак ллейқәатцәа днақәтәаны ақытақәа
еимданы, илпыхьашәоз ауааи арахәқәеи иемфәжәжәаны
ианылфалаак аамышьяхь, еиҗах рцәа рхатцаны рыпсы
талтцон, аха нас адырфаены урт зегьы иаарықәшәаны
ипсуан хәа ажәабжь игәарартцахьаз агәра ргон. Арт ачы-

дарақәа ацсуаа рлакәқәа рҕы икоу ацныш «Гызмал» лчыдарақәа ракәын.

Иага ухәан-схәан картдарггы акацаа Асиат-нанду даа-ра пату лықәырцон уи ганкахъала зеггы дреихабын, аха даеа ганкахъалаггы икалтцоз ахәшәқәа рыла имачымкәа ауаа рыцсы еикәлырхахъан. Уажәггы лшыапкәа аарлахәа дышнаргозггы ауаа срыхәап хәа ахәшәқәа лыманы дрылан.

Ахацы ду акны иеикәыз амца иалажъыз амҕқәа аҕҕахәа иахыбылуази, ачымазащәа ргызыбжьи еила-зфон. Уаха бжыхәа акаггы уахауамызт. Итынчымз Амшын Еикәа ацәқәырца абжьи акәзар, уигъ ушыта агарашәа ирзафызан. Кыр зхытцуаз атаҳмадацәа амца иакәшаны итәан, Хәысггы урт дрылатәан.

Атцх нтцәомызт, аамта аагылазшәа акәын ишыказ, аләа адәахыи адәылтцра маншәалахап хәа амца ахацы аҕышәта азааигәара иеикәын, уа итәазггы уи амшала амшын ацәқәырцабжьи дара ркынза иназон, цытфык рлымхақәа ирыгын, аха еихаракггы ари абжьи ахърахуаз ргәы арцшаауан, урт ацәқәырцақәа рыбжьи рахацыпхъаза Акәа ацшахәа ргәалашәон, рыцсадггыл аҕы икоушәа ргәы иабон, аха иабаказ...

Хәыс дфагылан ахацы атцыхәа акны иеикәыз ама-тәаркәа тцака ирытцаз ицхъарца аашьтихын дааины, аба-кеипш имкәаацазо амца иеҳәатәаз атаҳмадцәа рыбжъара, азәггы дгәеимтзақәа днатәеит.

Мачк абыжъкәа назыкатцаны атцәыхышыи акәшыра да-налага абжьи иахылтцуаз ахацы ионаз ауаа зеггы ргәа-ҕынза ихъааха, иназеит. Игәхъааргаз ари абжьи ибыл-ны иказ ргәатцахыи азыхъ еипш ихъшәашәаза илеиуан. Ицъашахәу хәшәык еипш, ршыа иалаланы мчык рна-тошәа акәын ишырбоз.

Апхъарца архәафы Хәыс, идтәалаз атаҳмадцәа, цыт-рак апхъарца ианазызырфы аамышьтахъ, уаха ирзы-

мычхакәа иацдыргызуа иалагеит. Агәәк ашәәкәа рхәон, игәытшьяагаз арт ашәәкәа ацәкәырцакәагы ирыцыр-хәозшәа акәын ишзазоз. Атахмадцәа ирхәоз ашәәкәа атакәажәцәагы изылшоз ачымазцәагы ирыцдыргызуан, икараханы рыцәа риааиаанза агәәк ашәәкәа рхәон, нас еиҭах бжык умахауа иаатынчрахеит.

Уи ауха даҭа хәык рыцстазаара иалтцит. Уи амшала иаанхаз аамта ахәса рмыткәмабжыла иаадыршеит.

* * *

Кымараҭа акы шлыкәхәазоз еилылкаахьан, аха убриа-кара даапсан лылакәа аартраткәа лылшомызт. Лылагырзкәа рымшала лыблапыцкәа еималахьан, даараза ләырғәгәаны лнапкәа рыла дацхрааны лыблакәа анаахылт, илбаз лызхатомызт.

Анцәа ду, ари цыашьахәуп! хәа, лгәы иаатылхәааит, ашамтазы ацәа далаханы, аарлахәа зыпсып еивызгоз, зхы атыцағгы иҭамыз Ахра уажәы ипсы таланы, Кымараҭа лгәы дыкәтәаны лыхцәкәа дрылахәмаруан.

Кымараҭа лымчкәа зеггы ааизганы дфагыланы зыблакәа цырцыруа илыхәапшуаз Ахра даалгәйдлыхәхәа-леит, лгәы тытны ицон, лычелызнымкылакәа акәукәухәа дыхәхәеит:

– Далтцит, далтцит! Ахра!..

Лыбжәа аарлахәа иштылгозгы ахапы итаз зеггы иаарылафеит. Зеггы лара лахь ипшуан, Ахра иаб Хаитгы рапхәа днаргыланы зеггы дара рахь ипшуан. Хаит дфаткәаны ица Ахра дгәыдимкыларц азы мчыла иеааникылон, инапы игәы иадкыланы, ибжыы ауаа ирахархәа дыпхашьаны инытцакны, – Ухышьаргәйтца сакәхшоуп, Анцәа ду! – хәа даахәытхәытит. Иара убри аамтазы абри зеггы зыбзоуроу иахәшья Кымараҭа лыпхала даалыхәапшит. Еиҭах лара мацара илахаратәы ашьшьыхәа даағызит.

– Издыруан Кымарача! Ари шбылшоз здыруан! Мам-
зар иарггы барггы шэысцэымзуази! – ҫнытқала иггэ
дтацэажэон. Нас еита ажэҫанахь ихы рханы Анцэа
ихэара иацитцеит.

«Итабуп, Анцэа ду!.. Зкынтэ итабуп!..»

Кымарача лтыц дакзомызт, лгэырггара зеггы илы-
цеиҫыршар лтахын. Аха иаха ипсыз рзы амыткэма зхэоз
ахэса данрыхэапш лгэырггара лыхэламшэа илызтымгаз
лыбжгы ағы иаанхеит. Ауаа рггы иаатасуа иантэуоз
аамтазы, агэырггара азхэыцра калозма. Нас, лыварағы
итахэхэа ицэаз Есма, лыхцэқэа реипхышышыра леал-
теит.

* * *

Амхацгырцэа мацк рыцсы ршыахьан, амала ачымаза-
реи амлакреи ирҫагыланы икэпон, ҫымш рыҫнытқала
даеа хэҫык ачымазаҫцэа апсцэаха рыцсы рымиххьан.

Хымпада зчымазара иалтқкэазггы ыкан, Ахра хэыцггы
убарт дрылан. Ахра, абас ауадафра иштагылазггы, лас-
сы абзиахара дағын, уи егырт ачымазцэа рзы гы-
гыртан, аха итеггы иеицхарц азы ибзианы ибатэын,
крырҫататэын, арахь ирымаз афатэқэа антэарахы
инеихьан. Атиаақэа, абггы, ашэарах иаарцыхьашэоз зе-
ггы рыфара иағын. Уаанза фатэуп хэа ирымцхьазақэоз
уажэы дара рзы цсы еиқэырхаган, амала ас хара изцо-
мызт.

Пачкэыкэ-Беи анышэынтрақэа ахыкказ ахэағы тлак
амтан дтэаны ахэыцра дағын. Пызак иахасабала алтц-
шыак ипшаар акэын. ҫымш раахыс уашытак дзыцэомызт,
агы затцэык акацдан рызбахэ ихэахьазар, Измит акынтэи
цхыраарак рзауазар хэа дгэыгуан, аха уахынтэи макья-
назы шытыбжык аафуамызт, ҫымтран.

Зны-зынлаггы Стамбул инхоз итынха апашья иахь
дцарц иакэикызарггы, дахыцо дахьяауа хэа ак ахы-

зымдыруаз анафсангы иқытауаа рхала рааныжъра
изыгәағуамызт.

Амра мацк игылахън, Пачкәыкә иаха аахыс ахәыцра
дафын, нас иаразнак доагыланы ахапакны днеины аф-
нытцка ғааитит:

– Жансет, уа Жансет!..

Жансет Пачкәыкә итаца лакәын – иашъа ица ипхәыс...
Лара адыга-тыпхан, д-шапсыгын. Шапсығаа раамыстацәа
иреиуаз Аслангъери ипха затцә лакәын. Цытрак ашьтахъ
зықәра абжарахъ инеихъаз пхәыс цшзак дааин Пачкәыкә
иапхъа днагылеит.

– Бааи сыпха! – ихәан ашьшыхәа анышәынтрақәа
ахыыказ ахәахыи диманы ифәинеихеит. Дахънеиуаз ита-
цаггы лшъапы ашьтыбжъ мыцхәы игар хәа дацәшәо ашь-
шыхәа дишьтаныкәон.

Ахәафы ианхала, амра аптақәа иахъхырфоз азы аума,
амшын акнытә иасыз апша аума, мамзаргы Пачкәыкәи
лареи рымацара иахъеизынхаз азы аума Жансет даа-
рыхъташыт.

Кавказааа рфы, аихаракгы апсуаа рфы атацацәа аи-
хабацәа рәапхъа ицәажәазомызт, ари жәытәтәи тцасын,
аха атаца дааганы, фымз ракара антцлак, зтаца лырцәа-
жәара зтаху аихабы (атаацәа реихабы) ифызцәа-игәы-
лацәа ааизганы итаца ашьтәы лызшыны, иахәтоу аха-
мтақәаггы налытаны, ацәажәара азин литон, аха ата-
цацәа зегъ дарароуп ицәажәазомызт. Пачкәыкә Беиггы
Апсны ианыказ Жансет азин литахън, аха уи илитаз
ахамтақәа ихъзы-цшаны ишлыдылкылазггы ажәак лфы-
тымкъазакәа иахъанза дааихън. Жансетлхатца Пачкәыкә
иашъа ица иакәын уи ампытцахалафцәа дахърабашъуаз
фырхатцарыла дтахахън.

– Сыпха!.. – хәа, ацәажәара дналагеит Пачкәыкә,
дыпхашъа-пхатцәо игылаз итаца даалыхәапшуа уи ныррас
иқалтцәо еиликаар итахызшәа акәын дышлыхәапшуаз.

– Сыпқа цшза издыруеит, сара сцәажәоит, аха бара ажәакгыахәарабгәыитазам...– ихәеит, аха иитахытцәкьаз анихәа, Жансет лгәы аангылазшәа даакалеит.

– ...Аха хцасқәагы бырзымхәыцкәа сара бсацәажәар стахуп.

Атаца Жансет икалтцара лзымдыруа дыкан адгьыл дхәытцалар лтахын. Аха Пачкәыкә дакәытцуамызт.

– Иазхоуп шыта, сыпқа! Ушьта бсацәажәароуп избанзар, хауаажәлар рлахынцдагы бара бцәажәара иадхәалоуп.

Ашәарыцаф импытцашәаз ахәыхә дафызан Жансет. Иахьа уажәраанза атаацәара иреихабу иацәажәаз хәа тацак лызбахә лмахазацызт, абарткәа дахьрызхәыцуаз дыпхашьаны лыпсы мацхошәа даакалон.

– Бахымцәажәо сара пату сықәбтцәшәа бгәы иаанагозаргы, аихабы иажәа анагзарагы атахзами, уи акәзами иреихазоу апатукәтцара?

Пачкәыкә дылкәаттырц игәы итазамызт, арахьгы Жансет дшымцәажәатцәкьоз анеиликаа, ма сгәы итоу ласхәап хәа иақәикит.

– Жансет сыпқа, ибдыруеит хышықәса рапхьа баб Аслангьери баншьа Татлустан Беии Османтәылака ихдыртәахьан. Издыруада урт уажәы иахьынхо игәыргьатцәа иказар...

Атцыхәтәан иихәаз ажәа аамышьтахь иаразнак илахь ааиқәылан иажәагы даахьхәит Пачкәыкә. Зыпсадгьыл иахыргаз ауаа игәыргьатцәа ишцакаларыз? Абри афыз ажәа ахыфьтцәкьаз цьашьо ицәажәара иацитцеит.

– Агәыргьара абакоу аха... ма итышәынтәаланы цьара анхара иалагахьазар?..

Шықәсы рацәала илымбацыз лтаацәа рызбахә ахьлаҳаз Жансет даеакала дканатцеит. Лгәы даеакала аус ауашәа лбон. Пачкәыкә уашьта реиха зәлымхарала дизызырфәуан.

– Ишеилыбкаауа еипш, сызбацэажэарц зыстахугы убарт ртыц бдыруазар хэа ауп. Урт ахьынхо хэеилкаар, хааицхырааны, хэзтагылоу атагылазаашьа баапсы хал-туан хэа сгэыгуеит.

Жансет лгэы атра иштыттра икан, зынза рбара дшазымхэышуаз лтахцэеи ланшыцэеи рызбахэ ахылахауаз дгэыргыаны дыпсуан. Пачкэыкэ ақытауаа лырбаны иажэакэа ирыцитцеит:

– Абарт рлахьынца бнапы ианызар калоит. Бааи, хаикэшахатхап убас азэгы иахымахауа бсацэажэа, уи хабжьара ишынхо агэра бсыргоит.

Пытрак ыымтрала ицаз аамта аамышьтахь аарлахэа Жансет лыбжыы аатлыргеит.

– Ибзиоуп!

Адауапшь еипш атцеи дзаазаз атаца лкнытэ рапхьаза иахаз ажэа, абри акэын Пачкэыкэ дыззыпшыз.

– Итабуп, сыпха, итабуп, стаца пшза! Ус анакэха иа-разнак хаицэажэарахь хаиасып. Бтаацэа абрахь ианыхырга нахыс урт рызбахэ бахахьоума? Иабаци, иабанхои дара?

Пачкэыкэ зтцаарак далгаанза егы далагон, аха Жансет лыбжыы тдыс-тдысуа аарлахэа атак калтцеит.

– Сара акагы сыздырзом амала, Тэмыр Акэатэи амшынтэ багуазахь иааиуаз атыркэ мшынуаа ркынтэи акы еиликаакэеит хэа здыруеит.

– Тэмыр? Тэмыр хэычы иоума? Тэмыр Жансет лца иакэын, Пачкэыкэ иага Тэмыр хэычы хэа, дишьтазаргы, жэаа шыкэса ихытуан.

– Ааи!... Тэмыр, Акэа иаауаз агбакэа дырцыланы итынхацэа дразтцаауазаарын.

– Нас акризеилкаама?

– Ак сзеитеихэакэан, аха сара акгы сзеилымкааит, Саб, Аикок – ихэеит уи. Атацацэа ихьз ус иршьахьан, Пачкэыкэ Аикок хэа иархэон.

Пачкәыкә уаха ак шылzymдыруаз анеиликаа алада ихы нырханы, ибжыы наиргеит.

– Базала, о-о, Базала! Арахь уаапши! –

Базала ибжыы иаханы данаапш:

– Лассы Төмыр дысзыпшаа хәа, адта иитеит. Пытрак аамышьтахь Базала Төмыр дицны Пачкәыкә иҗаҗахьа дгылан. Пачкәыкә Базала дааиҗаҗашны...

– Итабуп сычкәын, уара уцар азин умоуп хәа, ихы дакәититәит. Аиҗабы иахь ишьтахь имырхарц азы шьтахьла мацк данынаскьа аамышьтахь, Базала днахәны иускәа рахь дхынхәит.

Пачкәыкә хамтакы Базала дишьтапшуан нас даахәын Төмыр диатцааит:

– Сычкәын, исахәа сара исцәымзакәа, – даниацәажәоз инапы Төмыр икәакәа икәын, убасканоуп иангәеита Төмыр иара иаастагы аурыла дшеихахаз, димбазакәа шака деизхәзи, дхәычуп хәа дзызхәыцуаз Төмыр, уашьта дарпызбаны иапхьа дгылан. Төмыр исеихәаришь, из-сызҗити хәа дышхәыцуаз, Пачкәыкә Жансет лахь дынхәхәын – ибтахьзар бара бца сыпхә хәа, леихәеит.

Жансет ашышьыхәа данцоз иара еитах Төмыр иахь даахәит.

– Сычкәын исахәи, Акәа узацәажәаз ауаа ркнйтә уабдуи уаншьцәа дукәеи ирызкны иеилукааз?

Төмыр ари афыза азцаара дазыпшзамызт. Пачкәыкә иакәзар, иблакәа разза Төмыр дихәапшуа атак дазпшын.

– Ииашаны ишәхәома, сабдуи саншьеи рызбахә, рыхабар еилышәкаар шәтахума?! – ицъашьаны диатцааит.

– Ааи, сычкәын. Уабду Аслангъери и уаншьа Татлустани рызбахә ала хәицәажәап, урт ирызкны иуахаз, иеилукааз зеггы умыццакзакәа исахәа.

Төмыр рапхьа мацк даахәыцны ихшыф аайдкыланы иидыруаз зеггы аитахәара дналагеит.

– Урт ирызкны издыруа хәа рацәак акагы ыкам, акызатәык Румели зыхъыз тыпк ахь ишнанагаз саҳаит, насгы Ақәа хәаахәтра иаауаз ацсылман, аерман, абыр-зен хәаахәтыщәа излархәауаз ала Румели ахьырхәо атәыла аґы Варна насгы «Костенцье» зыхъыз амшынтә баґузааґы изхьргзаап.

Темыр даатгыланы итегы ахәыцра дналагеит. Пачкәыкә иакәзар, изымчхакәа дтцаахуан.

– Ари Румели ззырхәо абақоу? Стамбул иазааигәоума? Уаха акгы уарымхәазеи?

– Схәыцуеит, аха уаха ак сгәалашәом, амала аерман хәаахәтәык излеихәоз ала Румели инхо ауаацсыра еиха-разак ишқьырсианцәаз ихәон.

Пачкәыкә зынза ихы еилаганы дыкан. Асултан итәыла ацсылманцәа иртәылоуп рымхәози, мамзар жәаха шықә-са рацхәа ихдыртәаз рашьцәа даеацъара ирышьтуазма? Ус анакәха урт рыцшаара рылымшаргы каларын, нас Ақәа иаауаз ахәаахәтыщәа даарызхәыцит. Урт асултан идгыл акнытә иаауан, аха зегы иатыркәцәазамызт, иаґыцсылманцәазамызт. Урт рыбжьара имаچымкәа ақы-рсианцәагы ыкамзи, уртгы Османтәыла инхозар, ус анакәха ара иеилацсаны инхон, иара Румели ахьырхәо атыпгы ақырсианцәа рацәафны иахьынхо тәылан.

Итегыгы адырра атахуп хәа, гәаныла даамырмырит. Аха иаба, ишца? Дзызтцаауада?

– Исыцшаауеит, – ихәеит, итачкәым ааратцәаны, – абри, уаанза ишцасгәаламшәеи?!

Пачкәыкә итагылазаашьа Темыргы даамыртынчит, аха Пачкәыкә иихәыцуаз, ихы итаґежьуаз еиликаар итахын, уи аамтазы Пачкәыкә амәа дықәлахьан, усы-шьтала хәа, аниқәґит иаразнак днаишьталеит. Аҳапы ацхәа ианнеи Пачкәыкә лапшыла Базала дишьтан, атцыхә-тәан амґы ахьцйкәоз дицшааит.

– Базала, уарггы усыщны уааи! хэа, наиеихэеит. Базала акымзарак мхэазакэа иматэакэа аарееины ицыза днаишьталеит.

Пачкэыкэ Бей ишьаёакэа аарласны ашта даакэсын амоахэаста дланылеит, Базалеи Тёмыри ишьтахь игылан, нас агъеф хэа ишьтахька даахэны:

– Исхамыштуази, лассы Исмилггы дысзышэыпшаа! хэа, адтца наритеит. Арцарцэа иарзнак иаагъежын Исмил ишьталеит. Хара имгакэа Исмилггы дрыщны иаакылсит, уи аамтазы пытфык ақытауааггы еизахьан.

– Сара абарт аёар сыманы Иеницдаами ақытахь сцойт! хэа, иеизаз инарылеихэеит Пачкэыкэ, нас уаха аамта мгазакэаны амоа днанылеит. Амоахэастаёы ачкэынцэа рапхьа дгыланы, икэра дамыхэапшкэа агъарахэа дныкэон. Ачкэынцэа Пачкэыкэ иаразнак Иеницдаами ақытахь ацара зитаххаз рзеилымкаацызт, аха игёырғьатцэа икан, избанзар рапхьаза акэны сасра иныкэон.

Ахэынхытц иказ ақыта азбахэ рдыруан, аха ирымбазацызт. Ақыта абара иахыццакуан, избанзар макъаназы ауа-тынхас ирымоу абри ақытаёы инхоз ауаа ракэын, рапхьазаггы ацхырааразы дара рахь знапы зырхазггы урт ракэымзи?..

Ачкэынцэа абас ихэыцуа ишныкэоз Пачкэыкэ иаразнак даангыланы ихазы агэамтцра далагеит.

– Хай, сара ахшыфца!.. – нас аёар рахь даахэны: – Хайт, шэара ахшыфдакэа! Сара сажэит, исгэаламшэеит, аха шэара шэабаказ?

Ачкэынцэа Пачкэыкэ дзыргэамтцуаз рзеилкаауамызт.

– Мшэан сасра хамцазои хара? Нас агэам хёатата, амхэхьы хцозшэа хаба-дэыкэлей?

Ачкэынцэа Пачкэыкэ иажэакэа раамышьтахь рыматэакэа иаарыхэапшит, аиашазы сасра акэым агёылараггы узрылацомызт.

Пачкәыкә иаразнак аҗапахы дхынхәит, аха, лассы шәеиҗкааны абра шәысзыпшы хәа, адтагыны нариҗеит.

Афынтәраан амҗа ианыкәла зынза даҗакала иеи-лахан, ицкәоу рыматәакәа рышәтданы, разныла ичапаз рмакакәеи, ирыкәныз ркамакәеи, рыхтарпакәеи ухәа рыла зынза адауапшыкәа ирфызан, уажәтәи рыпшыра-рсахыалагы аамыста беиакәа иреипшын.

Уаанза Иениҗааами ақыта аганахь имцазакыт, аха ари амҗахәаста ишиашоу уахь ишагоз агәра ганы икан. Абри агәыграла Пачкәыкә ицыз аҗаргы иаргы абнара инылалейт. Харантәи иузгәатазомыт, аха абнара акырза идуун. Пачкәыкә иҗеишшон, избан-зар, кыр аамта ишныкәахызгы абнара илтны архархь изкылымсзакыт. Аҗар ракәзар, урт лассы-лассы шәарыцара абна иахылалоз амшала, арткәа рыцә-тәымзамыт.

Пачкәыкә излаз абнара, Адснытәи абнакәа иреипшнышәлейт, аракагы Адснейпш ахәа тцлакәеи ашәтцлакәеи рыла итәын, абнара убриакара ижәпан амра залыпхазомыт, цәара-цәара илашыцәшәа икан. Ас цәара ианцо акапаа шыапыла аныкәара рыздырзомыт, урт рыпсадгылаҗы ианыказ җыла акәын ишныкәоз, җыда аныкәара, дара рзы ршыапкәа кыакәаза ихтны иказар ирзафызан. Аха уажәтәи ртагылазаашәала аҗеи-акәадыри рыда иныкәар акәхейт.

Пачкәыкәи ицыз аҗари абри аламталазы иеибыхәаны икашәа рыпсадгыл аҗы инрыжызы рыекәа ирызхәыцуа акәын ишцоз, иара убри аамтазоуп җы кыркыырбжыкыгы анрахаз, рапхәаза хаз-хазы рыекәа иахьрызхәыцуаз азы цхызыз цыыршыейт, аха абжы зегы ирахазар?!. Икалаз еилыркаанза абжы еитахгы ианраха рызегы уи аганахь иеихейт. Шәаҗакәак картанза рапхәа ишкәакәаза җтдыск шаацәыртдыз еипш, ипырны абнара инылалейт, ари убаскак ирласны икалейт цхызу-лабҗабоу

аилкаара рцэуадафхеит, аха ишцацхызхарыз макъана ашьтыбжьи, акьыркьырбжьи рахауазар?

– Напышыцылазам ари аетцыс – ихэеит, Пачкэыкэ Беи, насггы инацитцеит:

– Напышыцылазам, аха зеипш ыкам ауп иара!

Ари заҳаз Базала амыцхэ дшеигэыргъаз инымпшырц азы мчыла иеааникылт.

– Ааи, даараза ибзиоуп! Ара абна илоу аетцарақәа ықазар, ҳарггы иаанкыланы иаҳмаазои? Уи имариоу усым, аха, ҳара ҳзы иуадафу ус ыкоума урт рганахъала?

– Зеггы бзиоуп, аха уажэы аеы аазара ҳакэытцны абни ақытанза ҳназап, – ихэан, Пачкэыкэ ишбафакәа ырццак-ны еихго амфакхэаста еиҭа днанылеит.

Хара имгакәа рымфакхэастаггы абнара иаалтит, уашьта рхы фышьтырхыр атцлакәа ракэымкәа, ажәфан иатцапшуан.

Абна ашәшьыра итцытцны адэы ианықәла, амра рыб-лакәа аахнакит, рнапқәа рыцъымшь инақәкны ақыта ҳазбозар ҳәа рацхьақа ицшуан, аха ақыта макъана ир-бартамызт.

Рәацхьақа даеа хэык ықан, иаанымгылазакәа амарда-ра инафәлеит. Пачкэыкэ Ацсны данықаз, ашьха дахьцалоз кырза ихэон, аацсарақ камтцазакәа рацхьа дгыланы дцон.

Ахэы ихаланы рацхьақа ианцшы ацъықәреиртақәа рылапш инытцашәеит. Ирбаз даараза иеигэыргъеит, из-банзар ацъықәреиртақәа рбазар ақытаггы иазааигәан, нас итцеггы ибзианы ианцшы ақырмыт қапшь иалхыз фныкгы рбеит.

– Хааит ҳәа сыкоуп ачкэынцәа, – ихэеит Пачкэыкэ, зцэыз зыпшааз азэы игэыргъара ахукаауан ибжьи.

Пытрак иаатгыланы рыматәа-фытәакәа аарыцқяны иандырәеи ашьтахь ирбаз ахьырбаз аганахь рәынархеит.

Изецынгылаз кәара хэычык ақны рәи-рнапи аазә-зәаны ршьапыматәакәа дрыцқъеит. Акәара имачын азы

уафтас ацхатцѣкѣагы хэамызт, ауардынқәагы азы иыр-ны акәын ишцоз, акы затцѣык азы анхытцуазы акәхап, нак-аак ахахә дукәа қдык рықәтцаны цхас иныкәыргон, ауаа анықәсуа ақды маахәырц азы атцәфан дукәа рыла иргәгәаны итцыргәан.

Акәара ирны уаанза харантә ирбаз афны ааигәаранза инеихъан еипш, лақәак шуа ишырзааигәахоз гәартейт. Икартцо рзымдыруа иааилахеит арахь алақәагы ааигәахеит, атцыхәтәан ацъықәреирта иаалтцыз ахьчалақәа ааины иаарғәагылеит. Уаанза Пачкәыкә иахь зышьтахь иеиазмырхоз ачкәынцәа уажәы иаразнак дрыхьчарц азы иапцхьа иааиасны иаагылеит. Аха, Пачкәыкә икартцаз игәамцхакәа шәаангыл! Икашәтцозеи? Шәагахама? хәа, дрытцәкѣеит. Алақәагы ушьта ишыргәыдлара игылан. Пачкәыкә инапала ачкәынцәа шытахька ицарц надирбеит. Аха урт Пачкәыкә ихәатәы рызхатцомызт. Уи амшала итцәгы ирыгәгәаны днарықәцѣкѣеит.

– Шытахька хәа шәасхәеит! Ишәмахазеи?.. – Ағар рапхьаза акәны реихабы изызырфуамызт.

– Алақәа даараза ишәартцуп! Ишәыжәлар калоит! – ихәеит Тәмыр.

Пачкәыкә дтынчза дықан, алақәа ыказамшәа акәын ихы шымфәпигоз.

– Урт сара исзыншәыжь, шәара сышьтахька шәнаскьа! хәа, адтца нарицейт, ачкәынцәа икартцарыз, шыақәақәак шытахька инаскѣеит.

Пачкәыкә алақәеи иареи ианеизынха дтәазшәа иеаалаиркәйт. Ачкәынцәагы иара иеипш икартцейт, аха арахь рнапқәагы ркамақәа рымхастақәа ркын.

Алақәеи Пачкәыкәи иеиқәапшуа игылан, аха Пачкәыкә иага ихәазаргы алақәа иғәагыуан.

– Пачкәыкә алақәа апсшәа шырызымдыруа изыдрзом хәа сыкоуп, – ихәеит Базала, нас иажәақәа Пачкәыкә иахар хәа дшәаны уаха ғимтит.

Алақәа иага уафы бызшәа рмаҳауашәа иказаргы Пацкәыкәгы изуаз иакәмызт. Ианимуза абгеипш игылаз алақәагы ашышьыхәа рыгыг бжы мацхо насгы, арт ауаа шшәартамыз еилыркаазшәа иеиха рыедыртынчуа иалагеит. Пацкәыкә ари дақәгыңны инапы анааиттих алақәа еиҭах игыгуа иналагеит. Аха Пацкәыкә игәы камыжкәа алақәа рыргәабзыгра даҭын атдыхәтәан ичча-ччо иказ уи илакҭеи ибжы хааи алақәа хнахит, ашышьыхәа инатәеит, икартаз иацәыпхашьошәа руақы ашыапы арбзон, егы атдыхәа ршәшәо Пацкәыкә иах аҳәазара иаҭын. Пацкәыкә ашышьыхәа ала ахы ашышьыра дналагеит, ала акәзар, иҭы арбзара иалагахьан.

Пацкәыкәи ацкәынцәеи атдыхәтәан алақәеи дарей иеишьылеит. Уашьта ршьапы ихгылан, алақәагы дара ирааазашәа иргәйдцаланы рырбзара иаҭын. Ацкәынцәа абри афыза ала дуззақәа ақытаҭы иахьныкәыргоз иаацъаршьеит. Уртгы Апсны ианыказ ала дуқәа рыман, аха араҳә ирыцны ашьхака иргон, аонатаҭы ала ду антара, асас бзиа имбара иафызан.

– Еи, шәаангыл уа! хәа, ибжы хәәҭа азәы днарыкәкааит, абжы ахьгаз ианынхьахә, ишәақь дара рахь ахы рханы дышнатцхара хатцак драпгылан.

– Шәнапқәа шытышәх! Шәабцъарқәа рахь шәеихар амца шәыжәстцит! хәа, иразнак ибжы иргеит уи. Пацкәыкәи, Базалеи, Тәмыри акымзарақ ахьырзеилымка-аз азы Исмил иааихәапшит. Исмил аамта мгазакәа уи иажәақәа иеитаганы инарейхәеит.

– Дахцәымшәарц иахәа! Абцъаргы ахархәара хгәы иштам изеиҭахәа! – ихәеит Пацкәыкә.

Руацәа рбарц иахьааиз, бцъарла иахьырпылаз ргәы иамыхәазеит, аха уи ахатца дшәаны дықан, ишәаз ауафгы кырза дшәартан.

Акапаа ртагылазашьа даара иуадафын. Ала дуззақәа зыргәыбзыгыз Пацкәыкә уажәы, уафы бызшәа змаҳуаз

азэы даины днйфгылйт. Ибызшэа идыруазар ажэа-
қэак иеихэарын, аха уахьгы икайтцашаз акагы ыкамызт.

Исмил иакэзар, бцарла ирцылаз ауафы иацэажэареи
иазаагареи иара ишиуалхаз еилкааны уи иахь шыақақак
кайтцеит. Избанзар хара дгылан, диацэажэарц азы ди-
зааигэахар акэын, аха егы реихагы дшэаны, иаразнак
Исмил ашэақь найқэкны дкааит.

– Уаангыл хэа уасхэеит, мамзар суеихсуеит! – Ибжы-
ла, игы тќаны дшыказ аилкаара уадафмызт.

– Умшэан! Уеыртынч!.. Хара иакэым хгы итазам,
шэызтаху хауп!

Исмил итырқэшэагы хазынамызт, аха анхафы иеи-
ликааратэы икан.

– Шэызустцэада? Ишэтахузеи? Усс ишэымоуи ара?

Исмил атакс икайтцара издыруамызт. Пачкэыкэ исхэа-
рызеи хэа диазцааит. Нас Пачкэыкэ иажэақэа неитаго:

– Хара Хаңы Абдуллах Ефенди хйшьтоуп, ара уи иқы-
та акэзами? хэа, диазцааит.

Анхафы акалақэшэа иеилахэаз арт изымдыруаз ауаа,
рқыта ахэаңа ишишьтаз анеиликаа мацк даатынчхеит,
аха ахэаңа исасцэа дышрызныкэашаз ахызымдыруазы
деиладатаны дыкан. Исмил атагылазаашы ихы иархэаны
зынза данизааигэаха, анхафы ишэақь ахы ларкэны:

– Шэарт амшын акнытэ иаакэаз шэакэзами? – хэа,
диазцааит.

– Ааи! – ихэеит Исмил, нас дааңышэарччаны.

– Ааи! хара амшын акнытэ иаакэаз хауп, уаанза уара
хаудыруазма?

Анхафы ашышьыхэа дырзааигэахеит, алақэагы рыц-
шэма ихымфаңгашы шеигьхаз еилыркаазшэа иахьтэаз
дцэашыаны ихэаңшуан.

Анхафы зынза данырзааигэаха, итцегы цкыа иеили-
каарц итахызшэа ихы рфакны дрыхэаңшуан, нас дычч-
аччо даакалан:

– Ааи, шәара шәыздырит! Шәара амшын аҕнытә иааз рпыза шәоуп! – ихәеит. Ари анихәоз инацәкыс Пачкәыкә иқәкын. Пачкәыкә Исмил иахь днахәны ацхыраара итаххеит.

– Исмил ари иихәарц иитахузеи? Азтцаара ситома?

– Мамоу, азтцаара акәзам, шәара шәидырузаап, уи ауп иихәо...

Пачкәыкә иааңеишьеит:

– Сара сабантәидыруеи?

Исмил анхафы изы азтцаара еитеигеит.

– Хаихабы дахьинтәиудыруа дазтцаауеит.

– Дабантә здыруеи умбо, аңшахәахьы шәбара хамнеизи... убра дызбеит... уаха дабантәыздыруеи!..

Нас инацитцеит:

– Уашьта уаргы уздырит, уаҕагы аитагафыс иҕаз уара уакәын. – абарткәа анихәоз рыматәақәагы ити-тцаауазшәа дрыхәапушан.

– Шәыматәақәа ишпаңшзоу! Шәара шәҕы ханыҕаз арт ракәзамызт ишәышәқәаз, уи азыхәан ауп шәызсымдырызгы.

Исмил арт ажәақәа иаарласны аитагара даҕын, Пачкәыкә иахаз ажәақәа игәы ишахәаз ихәҕсахьала иубартан.

– Уиазтцааи, Хаңы Абдуллах Ефенди иахь хузгома хәа?

Исмил арт ажәақәагы анеитеига, анхафы дгәырҕатцәа атак ҕаитцеит:

– Шәышпасымгои, уи ионгы дук ихаразам, – нас мацк даахәыцын: – амала аҕны дыҕамзар ҕалап, ақыта аштаҕы дыҕазар хәа сгәы иаанагоит, ақытауаа зегы уа иҕазароуп уажәы, избанзар иацы иааныркылаз амырхәац рнапаҕы ирзаагозар хәа иаеуп.

Анхафы абарткәа анихәа аамышьтахь, шәсышьтала хәа, инапы ҕыаны ддәықәлеит.

Пачкэыкэ Беи Исмил анхафы дицны дцаларц иеихэеит, егыртгыи рашьтахька ирышьталаны иаауан.

Исмил иаразнак анхафы иацэажэара дналагеит.

– Хаибадыуаз, сара Исмил сыхьзуп, аха А́кэа ахэаа-хэтра инеиуаз атырқөцэа Исмил хэа сархэон, уара иухь-зузеи?

– Рамазан, саргыи Рамазан сыхьзуп.

Исмил уи ихьз цқба иеиликаарц азы еита иирхэар итахеит.

– Сатоумтан, ухьз даеазнык исоухэонда?.

– Рамазан!

– Ра-ма-зан! Ра-ма-зан!.. хэа, хынтэ еитеихэеит. Нас иаргыи диазтааит, – ииашаны исызхэама?

Анхафы Исмил ихэашьа дахыччашэа аа́каитцан:

– Цқба и́камлеит, аха алагамтазы ицэгьам.

Исмил ишьтахька даахэны:

– Ари хамфаныза Рамазан ихьзуп, хэа, ибжыи ааиргеит. Уртгыи ирхамыштырц азы рыбжыи нытцакшэа ынтэ-хынтэ иааитархэеит.

Уашьта ауаа рацэа рцэажэара быжьқэа ахьгоз иазааи-гэахахьан. Атцлақэеи ацыкэреиртақэеи иаарлысны ашта хэычык ахь ишаацэыртцыз еипш, ахацэеи ахэычқэеи злахэыз гэыцфык ауаа рықэшэеит. Ашта агэ́тафь атцэ-фанқэа арсны аанда катцаны амархэац такны ирыман, Амархэац и́оуа, ит́кьо ашта итан, ицаны ашьтахьтэи ашьапқэа ирықэгылацыцхьаза, ахэычқэа артцэаахэа иеи-бархэхэон.

Пачкэыкэ, ашта асаба иарганы, икьыркьыруа иқэ-прауаз ари амархэац цшза данахэацш, ипсадгыи афь иреи́гьыз ие́қэа иреиуаз «А́дша» ааигэалашэеит. Гэ́гэала игэы ааихьит, Пачкэыкэ уи е́тысны Кабардантэи иаага-ны инапала иаазахьан, шықэса рацэала ыызара изызуз уи афь, рыпсадгыи а́кынтэ ианықэырма иаанимыжьыр амуит.

Пачкәыкә абартқәа дрызхәыцуа дшыказ Базала иа-
жәәқәа ихәыцра даалырхит.

– Абар, Ҳаңы Абдуллах Ефенди дахыыкоу!

Пачкәыкә данынаңшы ахәаңыа дибейт. Тлак амтданы
дтәаны амархәаң дахәаңушан.

Рамазангы Абдуллах Ефенди даниба, иаарласны уи
ишқа днелит. Инапы икәакәа инықәтданы, асасцәа иааз-
гы наирбаны ак наиеихәейт. Абдуллах Ефенди дҭагылан
дгәыргәатцәа асасцәа ахыгылаз ах иҭааихейт, рааигәара
данааи:

– Бзиала уаабейт сыуа!.. Шәара шәбара закәытә
гәадурузеи? – ихәейт.

Исмил ицхыраарала Пачкәыкәгы атак кәитцейт.

– Бзиара убааит.

НасПачкәыкәиАбдуллахЕфендиипытракиеицәажәон,
аха Пачкәыкә ихы амархәаң акны акәын иахыыказ.

– Абдуллах Ефенди, ари аеан сара, аңхы имархәаңыз
ңысшыейт, аха санахәаңш, ағәра шахалахыаз гәастейт.
Изтәыда иара?

– Ари хара иахтәзам. Измит ахада Селим-ңашыа иуа-
хәад акнытә ибналазаап, акыр аамтә абна илан азыхәан
уашыта ибникхейт, хәа, атак кәитцейт Абдуллах Ефенди.

– Аанкылара уадаҭхазар акәхап... Тцабаргытцәкәаны
абна иахыылахаз амшала ауаа ирцәыхарахейт. Иазыруа-
заалакгы кырза ишәойт, уи уажәы аазара атахуп!

Ахәаңыа инапала ижакыа аашышыны:

– Аиашазы саргы абастцәкәа унапәы иузаамго
ишәартуу ҭык сымбазаңызт, хара уи аазара халшазом, уи
азы Измитқа адырра рахтейт хара имгакәа иааны иргоит.

Кавказаа зегы даараза аеқәа бзиа ирбон, урт рыҭ-
нытқа аеқәа зәырҭызшыауаз ауаагы маңмызт. База-
лагы убарт дреиуан, уи иабацәа Аңсны иахыыргзоз аеы
жәла бзиақәа рыла ахыз ргахьан. Базала аеқәа рзы зыңсы
зтиуаз дреиуан, абас аблақәа даахыңшыланы маңара

агэы итаз зегы еиликаар илшон. Абыржэгы ашта икэу амархэац аниба иеизынкыломызт, аанда днахыцаны ааигэара днеир итахын. Базала итагылазаашыа ибзианы иеилызкаауаз Пачкэыкэ-Беи уи дишыклапушан, атцыхэ-тэан димазтцаар изымчхаит.

– Иахухэаауазеи Базала?.. Унапафы иузаагома? – Базала ицыза изтцаара убриакара деигэыргэеит, еитахэшыа амамызт.

– Сара сзы ари аеы анапафы аагара, ласба хэычык азара иафызоуп... азин сышэтозар иаразнак ишэсырбон! – ихэан, игэахэара ааирцшит.

Пачкэыкэ иакэзар, иблакэа аарыцэгыаны днаикэ-цэкэеит.

– Уеаанкыл сычкэын... ара хара хкыта акэзам... Саргы ара ссасуп уара азин злаустозеи?

Аха Базала дхьатцырц игэы итазамызт.

– Шэара ирашэхэар уртгы ақэшахатхоит, ахэара кхатцоит ишэывагылоу ахэафыа азин имшэх, саргы абри аеы снакэтэап хэа, дихэон.

Хафы Абдуллах Ефенди апсшэа шизеилымкаауазгы реицэажэара аеы ишазкыз еиликаахьан.

– Аеы аума шэызлацэажэо, иеибышэхэо сашэхэар камлазои? хэа, днаразтцааит.

Исмил азтцаара анеитеига Пачкэыкэ иаразнак атак кайтцеит.

– Хачкэын иаразнак аеы дакэтэаны иширтынчуа хирбарц итахуп, аха сара акытауаа азин карымтцакэа ишыкамлоз иасхэеит.

Хафы Абдуллах иаафашыаны.

– Ишца, уи илшарыма? хэа, атдэгы налатцаны даапы-шэарччеит, насгы Пачкэыкэ атак кайтцаанза Базала ихы инаркны ишыапакынза дааихэапшын:

– Дкьахэза аура, атбаара хэа акгы змам абри ачкэын иоума ари аеы зыбжы?.. Сара шэсазтцаауазар зынза

иҗазимшәәаит, избанзар ари амархәәц акакан цнаеуашәә
ибафқәә кәыбаса дышьтанатцойт. Анцәә иумхәән...

Пачкәыкә атырқәшәә издырзомызт, аха Җаңы Абдуллах иажәәкәә атцәы алатцаны, насгы Базала дхәычшыаны дышихцәәжәәз иаразнак иаагәеитеит. Иаразнак Җаңы Абдуллах иахь днахәны җыцәғәәла:

– Ааи, Җаңы Ефенди! Абри ачкәын шәәра шәәы иаразнак ласбак еипш инапаҗы аагара илшоит, ари акәым итаҗы злеишәә цәгьоу акәзаргы... Сара Пачкәыкә шсыхьзу еипш, абри агәра згоит хәә, даацәәжәеит.

Җаңы Абдуллахгы ари ажәә датцахарц игәы итамызт.

– Иахбап ус акәзар!...

– Нас уажәы шәәра Базала азин ишәтәма? – игәы хытхытуа днатцаит.

– Шәәра шәхы шәәкәгәыгуазар азин зыкасымтцой! Амала, шәәиашамзар хәә сшәоит. Аллах дицхрааит!...

Җаңы Абдуллах ас данцәәжәә Пачкәыкәгы мацк дааипхххәыцааит. «Иудыруазеи, зейцш камло егыкам, Анцәә иумхәән, аха Базала ибзианы дидыруан, дшаиааиуаз усгы агәра игон, аха... цъара днадыцсыла дцар?»

«Икастазеи сара! Сықәра ишатцанамкуала ауафы сиеисаны, атәым қытак акны сарпыс ицстазаара ашәартара ишпатасыргылеи... Уи иаб икынтә сара исзынхаз иаразәк иакәымзи. Сәәанкыланы стәәрауааз?» хәә, ихала ихы ақәызбара даҗын.

Нас Базала дааихәәпшын:

– Сычкәын, ишутахыз еипштәкәа ахәәцәа иеы ақәтәәра азин кәитцеит, аха сара усазтәәуазар, хәхххәып, мәә харантәи хәәуеит, уаапсаха укоуп. Усгы иаххәхәкәәз раамышьтахь умчкәә кәәданы укоуп– ихәән, дакәихырц иакәикит.

Аха Пачкәыкә иажәәкәә имахауазшәә, акәын дшыкәз Базала, уи уашьта амархәәц ада акагы ила иабазомызт.

– Азин картдома? Сақәтәар калома? – дгәырғәтцәа җааитит.

Пачкәыкә икайтара изымдыруа дыкан, арт аҗар иара инапы ианын, ртакпхыкәра икәакәа икәын, уажәы иара имшала ачкәынцәа руазәк ипстазаара ашәартара атаргылара иашамызт, Базала дахьирхәыр акәын.

– Сычкәын, уааи, хахьхәып... Тәымуаак рәы азы иацсамзар калап!..

Базала, Пачкәыкә иара дихьчарц азы ас дышцәажәоз идьруан, Абдуллах Ефендигы азин аныкайтца ушьта аангылашыа имамызт. Насгы Пачкәыкә «уакәымтәан!» хәа, адтца кайтазомызт. Баша «уакәымтәар иеигьуп» хәа, идигалон ауп.

– Шәакәшахәтзар сара схы цысшәар стахуп. Хацсадгылаҗы иеицәаз амархәацкәа иаразнак аүасеипш снапаҗы ишаазгахьаз ибзианы ишәымдыруеи? – дицрытцамызт.

Пачкәыкә, убри аамтазы Хацьы Абдуллах иблакәа днархыпшыланы, Базала игәра имгошәа, диатәаимшьошәа ианырхибаала, иаразнак ихы итаз ааткьаны Базала адтца наитеит.

– Ахахаи, сычкәын, иаарпшы указара! Убас иаарпшы, зегы узусто ибзианы иеилыркааратәы!

Базала игәы тытцны ицон, аамта мгазакәа амархәац ахь иҗынеихеит, аанда данахыца нахыс, уашьта,, ихкааз атыц аҗы аеи иареи рымацара ракәын иказ. Ауаа рацәа ркнытә усгы згәы ткьаны иказ аҗы уажә Базалагы данаба зынза ихагахеит, ипо, итыгыуа иахьтактыз итагьежьюан.

Базала изқәикыз аус ишмариамыз ибон, аха шытахька хынхәышыагы имамызт. Аҗы иага ихагаханы иказаргы Базала убри акара дтынчын, ашышьыхәа аҗы давагьежьюан, иара иблакәагы аҗы иакәкны дыкан, иканатцо

зегы агәтара дафын, инапафы иказ ашаха кәараг аеы
иахаиршәырц азы имазеины икын.

Аштә иакәшаны игылаз ауаа зегы рыпсыпцәкыа
еивымгакәа ипшуан. Аеы ашақә иахьасуаз ада чыт бжык
гомызт. Базала кыр аамта дмыщакзакәа аеы дакәшон,
атдыхәтәан кыр зыгчаз кыр ибеит шырхәо еипш, аамта
аниоу иаразнак иркәаракәантәны иикыз акәараг аеы
ахәда илахаиршәит, аха уашьтарнахыс акәын аус уадаф
ианалагоз, избанзар аеы аеартынчра ааигәарагы ика-
замызт, аеартынчра акәым зынзаск иаапкны итқкыо,
ипо убриакара агәами асабеи аргылеит инапшуаз аегы
Базалагы рбазомызт. Абас хыла-гәыла еиланы ишы-
каз, ауаф изхамтцоз ак калеит. Базала абжыс еипш дфы-
шьтыпан, агәами асабеи рыбжьара днарылкыан атах
хәа аеы днақәтәеит, ақытауаа ирбаз рызхамтцо, рыбз
рыхәлашәазшәа акәын ишыказ, рхатыпафы ианааи, ур-
ур рыхга зегы аиццәажәара иалагеит.

– Арпыс шәихәапши уара! Атдыхәтәан аеы дақәтәеит!
Уафы изхатом!..

– Ари дуафзам уара, дыфстаауп!... хәа, Базала
ддыашьаны ихцәажәон.

Амала уажәы аамта амархәац иатәын акәакәахы аап-
хьара змамыз асас данақәтәа, иеилаганы аштә инықәлеит,
иахьабалак итгыгуан, ипон, аекыднакьон, ажәакала
уи даххәаны дкажьны дашьырц азы иканамтцоз арбану,
ишадтгыгьлоз аандагы пыххаа иқәнатцахьан, ушьта иа-
хысны ицаратәы икан.

Уажәы аеы иахәапшуаз ауаа, Базала дрыцхаршьо иа-
лагахьан:

– Ачкәын рыщә, ари аехага аума изнауеит.

– Дырууаа дкажьны играцалоит.

– Ибафкәа зегы цнатәоит.

– Ма иахьататоу цьара дкахар хәычы-мычык рыла ихи-
гарын!

Ауаа ацәажәара иафын, аха аеггы аанда ицканы ишықәнатцахъаз гәанатахъан иаразнак уахъ илеиханы инахыцаны мап, инахыцрааны, абна аганахъ ахы рханы икаууа афынанахеит, ақыта уаа ишанханы ишыцшуаз инахъацшаанза уи абнара илалахъан, ушьта аеггы рбо-мызт, Базалаггы дықазамызт, ршьтахъка инрыжъыз аса-ба акәын иказ. Уиггы ацша ианарыцкәа рышьтраггы аанымхазеит.

Ҳацгы Абудллахггы Пачкәыкәггы абнара илалазытны ицаз аеи Базалеи ирышьтацшуан. Нас дара-дараггы ааиҫапшит. Ҳацгы Абдуллах даараза дахъхәны дықан.

– Икаитҫеи ари ацкәын мацъана!... Дақәхмыртәандаз реиха иеиггымзи! Икаитцоз, дабацоз уажәы уи аеы дақәтәаны? Ма иманшәало тыцкафы иекаижьындаз! – хәа ацәажәара дафын.

Ахәацәа иажәақәа рфы, уажәы атцәылатцара акәымкәа, ахъаа рнубаалон, Базала ак ихъыр хәа дгәырффон.

Пачкәыкә иакәзар, ифы еихихзомызт... иага дшәо-зарггы, ахатцара агәы изтамзи азәггы иирдырзомызт. «Базала дыгәказоуп! Мариала акаггы ихъзом!» хәа, аарлақәа ажәақәак ааиҫытцкәеит. Арахъ ихъаа еилиымкаарц азы Ҳацгы Абдуллах иблақәа дырхыцшылазомызт.

Ҳацгы Абдуллах, Пачкәыкә дтынчза дахъыказ дазгәам-туазшәа дықан.

– Агәра угома суа? Абни ацкәын, деибганы аеы дша-кәтцуа? хәа, даеазнык диазтцааит.

– Хъаас икоумтцан ахәацәа! Уи иатәоумбо ацкәын, амца дақәутцар имбылуа иоуп. Иара дшаауа агәра згоит, аха аеы еибганы изааго, изаамго сыздыруам, избанзар аратәи абнаршәыра иахъылалаз, мацк сацәшәоит.

Ахәацәа арт ажәақәа раамышьтахъ зынза амца икит, уажәы Базала ида аеггы дазхәыцыр акәын, избанзар ари аеы дырзыр каломызт.

– Уажэы ишцақахтдои? Аеы шаҳцшаазгы аиҳабыра ирахҳаахьан, иааны иргарц азы амѡа иқәлахьазар, уатцөы ара иқалароуп, урт ирахҳәозеи аеа акы ахьыр?

Пачкәыкә атак каимтцазеит, амала баапсыла дгәамтцит. Базала ипстазаара ашәартара иштәгылазгы ари ауаѡ аеы дахьазхәыцуаз ихы ихнахуан, рапхьа диагыырц инақәикизаргы дахьхәны ихала ацәажәара дналагеит, «Узѣу закәузеи Пачкәыкә? Абдуллах Ефенди ари атәым дгьыл аѣы уас-дырс ихамоу иара азәы затцөык иоуп, уигы иара итәала дызлаиашоу ықазар акәхап!» Нас днахәын Исмили Тәмыри рахь ибжьы наиргеит.

– Шәгыланы шәзыпшугеи уа? Шәыѡны шәашьа ишьта шәхыл!

Ацкәынцәа ахыц еипш Базала дахьцаз аганахь еиханы ицеит.

Пачкәыкә ақытауааи иареи иааизынхеит, аитагаѡгы дахьыкамыз амшала адагәеи аѣахаи реипш еихәапшуан. Хацьы Абдуллах Пачкәыкә итагылазаашьа еиликаазшәа иѡыттра даатцагыланы атцла ду амтцахь диманы дцеит. Ара жәаѡык зкуаз тәартак ықан, инеины уа иныкәтәеит, ақытауаа еихараѡыкгы азин ылхны рускәа рахь ицеит.

Уаанза аеы иакәшаны ихәхәо, икаауа ихәмаруаз ақыта хәыцкәа, уажәы иеибырхәазшәа Пачкәыкә икәшаны ихәапшуан. Рқыта аиҳабацәа ирыдтәалаз ари ауаѡы има-тәа-иѡытәа, икәныз амака, акама, ашьатца ухәа... рыла зынза дхазын. Рыбжькәа дуцәахо ианалага Абдуллах Ефенди изымчхакәа дрытцакьан ипхаитцеит.

Ахәычы мацьанақәа ахәаца данрыкәыхәхәа ина-скьаны игылеит акәымзар, зынза имцазеит, еицах иа-хьеизаз атып акнытә Пачкәыкә ихәапшра иаѣын, ама-ла хара иахьгылаз азы рыбжькәа аиҳабацәа ркынза иааѡзомызт.

– Аамта ццакуамызт Пачкәыкә идтәалаз атахмадцәа-гы ихәыцуа ипшын, Базала дзыкәтәаз аеан-мархәац,

иабакоу? Арпызба аеы инапаёы изаагахъазар?... – рхэон гёаныла

Ақытауаа, Пачкёыкё усты атыркёшёа ахызымды-руаз азы, дара-дара рыбжьара ишеицёажёоз, Пачкёыкё даархаштын икоу-иану еибырхёо иалагеит. Зегы ргёаа-нагарала аеы Базала дканажъзар акёхап, иаргы иахъ-цаз Анцёа идырп, рызагы Базала акы имыхьындаз хёа, Анцёа ихёон. Аиашазы урт рыбжьара Базала аеы шытахъка иааигойт хёа, агёра згоз азёгы дыкамызт. Пытрак аамы-шытахъ чкёынцёакёак азыршла ааганы, рацхёа Пачкёыкёи Абдуллах Ефендии иддыржёит, настгы егырт аихабацёагы ирзааргеит. Ақыта уаа Пачкёыкё дыттцауа ишихёацшуаз еипш, иаргы урт мазала рыттцаара даёын. Иеницёаами ақытаёы дааижътеи пхёыс затцёыкгы димбацызт. Аштёаёы ихёмаруаз атыпцхацёа хёычкёа рыда ақыта дуззаёы пхёыск, мамзаргы пхёызбак цъара дубомызт. Иара азыршлагы ахацёа иахъааргаз Пачкёыкё ицёеишьон. Дара рёы акёзар, ари аёыза аускёа ахацёа инарыгзар пхашъароуп хёа ипцхъазан. Апцхёыс аидара латцатара шыпцашъароу еипш.

Пачкёыкё аракатёи ртаскёа ас иказар акёхап хёа дышхёыцуаз, ацкёынцёа итацёыз азыржёагакёа афырхёа иааидыркылеит.

Еитах иеиёацшуа итёан адагёеи аёахаи реипш...

Нас ақытауаа, еитах дара рыбжьара иицёажёара ина-лагеит, аха лассы-лассгы абнарахъгы апшра иаёын, ус анакёа иага атагылазаашъа баапсызаргы Базала игана-хъала гёыгра хёычык макъаназы ирыман...

Базала дзыкётёаз аёан-мархёац ипыруашёа амёа-хёаста ианыршёланы ишцозгы мацк иадамзаргы иштынчхаз гёеитахъан, избанзар, уашъта ицо-итцкёо акёымкёа ицон, агёашъамхы атцпрауа, иаргы дкана-

жбырц иаёзамызт, амала излалшоз ала афра иаёын. Базалагы рейха дыштынчхазгы игэы иeanын. Избанзар, аеы иканатцо издыруамызт. Убри азы изнапык ала ахэда иахаиршэыз ашаха шикугы егы инапала апырцэқәа икын, ишыапқәагы амгәа иадыргәғәаланы иқан. Атцы-хэтәан азхара ионы ишаацсоз настгы ашышыхәа ишаангылоз Базала идыруан, арахь хазгы аеқәа бзиа ирбоз ибжы ашышыхәа ақәыргара дафын. Пытрак абас ианца аамыштахь, акырза иаапсаз аеы, гәғәала ацсып еивнаго иалагахьан, нас рғацхьа ицәыртцыз амардара ианағала аean-мархәац аeanкылара иалагеит, Базала иаразнак изнапык ала ахэда ишышыуа далагеит. Уи аеқәа рызегы рыхәдақәа ашышыра даараза бзиа ишырбоз идыруан, ииашатқәкыны пытрак ашытахь амархәац ыбжыатцас шыағала аныкәара иналагеит. Базала даакәымтцзакәа ажәа хаакәа хәо, ахэда шышыуа аргәыбзыгрa дафын.

* * *

Ақыта аштағы иеизаны игылаз ауаа Базала аеы иманы дызлаашаз ахь ипшын, ахәларахь ишнеиуазгы, макыана иаауаз хәа, азэгы дыкамызт. Пачкәыкәгы уашыта игәтынчымра изымтцәахуа дықан. Иаразнак дғагылан дцарц шитахыз напыла Абдуллах Ефенди инаирбаны, абнара шыказ ихы рханы ддәықәлеит. Ахәацагы рапхьа даалакџакзаргы, Пачкәыкә дишьталеит. Атахмадацәа рџыцагы иаразнак иџагыланы Базала дахьцаз аганахь иандәықәла иаанхаз ақытауаагы урт инарышьталеит.

Пачкәыкә кырза шихытцуазгы арцызбак иеипш дныкәон, пытрак инеихьан еипш абнара аганахьынтәи џыца шаауаз гәартәит. Пачкәыкә цкәа данрыхәапш арт Темыри Исмили шракәыз еиликааит. Амала Базала дрыцзамызт. Дахьыглаз, Базалагы рышьтахьынтәи даацәыртцрашәа баны кырза днаизыпшит, аха башан, ишыацәкыарақәа

рҕынза даарыхъташызшәа ицәа дтазызааит! Базала акыр ихрызу?!

Ақытауаагы иаауаз гәартаһан, иаразнак ауу рых-га ацәажәара иналагахт, зегы акака рхәон. Уи аамтазы Абдуллах Ефендигы Пачкәыкә дихъзахан еицны иааи-уаз ирпылеит.

Базала ида ихынхәыз, Темыри Исмилли рыблақәа дырхыпшыланы Пачкәыкә икалаз еиликаарц итахын, аха арт рфыцаагы итынчза икан, ус акәзар ицәгъаз хәа акгы ыкамзар акәхарын. Хәцы Абдуллах имырбазакәа «оҳ гәышә» ааиҕытқәеит Пачкәыкә. Нас дразтцаауа дна-лагеит.

– Базала дышәзымпшаазеи? – ибжы шака хәа атцаз иага изазаргы апсшәа ззымдыруазгы иеилыркааһан.

– Шәымшәан, хәихабы – ихәеит Исмил.

– Шәымшәан, уидхәпшааит! Ипшаара адагы ихатагы даахгеит.

Пачкәыкә дгәыргьатцәа даакалеит.

– Анцәа ицышыоуп, – ихәеит, хыхь ихы нарханы, – ухышыаргәытца сакәыхшоуп, хрыцхаушыеит...

Нас икәша-мыкәша илапш аархыигеит, аха ааигәагы-харагы Базала еицах цьаргы дибомызт.

Хәцы Абдуллахы Базала хәаас дкаитцон, аха хым-пада, иахагы ихәааигон амархәац... Уи имшалакәын Ба-зала аеы дақәтәаны дышцаз, убри аҕнытәи Исмил иахь днахәны:

– Уара иабакоу арт? Амархәацгы Базалагы цьаргы избазомеи? хәа, днаиазтцааит.

Пачкәыкә, Хәцы Абдуллах абыржәыгы аеы дахъаз-тцаауаз игәы азыпжәаны дхәыцуан.

– Уихәапши уара, дцо-даауа аеы дазтцаауеит, сара схәычы ак ихьзар хәа сыпсы схытцуеит – ихәон гәаныла.

– Базала амархәацци иареи абнараҕы икоуп... Хәаас икашәымтцан рфыцаагы еибгоуп, ибзиоуп!.. Базала аеы

макьана имтынчхазацт азыхэан ауаа рацэа ахьыкоу аа-
гара итахымхеит..., – Исмил арт ажэакэа тыркэшэала
акэын ишихэоз уи амшала ақытауаа зегьы еигэыргьаны
рыбжьы дыргеит.

Икаауа, ихэхэо, атрышэ иасуа игэыргьоз ауааи Аб-
дуллах Ефендии рахь дхьарцшы:

– Ижэбома, хайхабацэа, амархэац абра иказтгы иш-
цакалоз, агэы мыткьазози? – ихэеит. Хацьы Абдуллах
иеиликаахьан, даапышэарччан:

– Ииашаны иухэоит ачкэын!.. – ихэеит, нас ақытауаа
даарыхэацшы:

– Арт аилагацэа, ае-тынчгы дырхагоит хэагы ина-
цитцеит. Аха макьанагы иблакэа абнарахь ипшуан, иахаз
агэра имгошэа акэын дшыказ.

Исмил, ахэацэа ихэыцракэа еиликаазшэа.

– Ишэтахызар, шэааи, абнаранза шэнаганы аеы ха-
рантэи ишэсырбап хэа, диртынчырц итаххеит. Хацьы
Абдуллах «схала сцома?» хэа дтцааит, ихала ацара дацэ-
шэозшэа, аха Исмил «сара шэсымгои» анихэа, дишь-
таланы ддэыкэлеит. Пытрак ашьтахь ртыцафы инеи-
хьан, араантэи данынацш тцлак амцан игылаз аеы
ибартан, Базала аеы ацхьа игылаз хахэ дук дыкэтэаны
аеы ахы ишышыуан, еицэажэозшэа акэын ишыказ.
Хацьы Абдуллах, иибаз изхатцомызт, иара аеы иб-
зианы изымдыруазар, даеа ыык ааганы дыржэозар хэа
дхэыцрын, аха дара рэы акэын Базала иапхьа итын-
чза игылаз. Уаанза ихагаханы зааигэара уафы дна-
намышьтүа аштэ икэыз.

– Хацьы Ефенди ишыжэбаз еипш, сфыза иажэа наиг-
зеит аамтэ кьафэла, алым иафыаз аеы цгэык иафы-
зашшэа иаакаитцеит, аха уажэшьтарнахыс шэус даараза
ишуадафү жэдыруазароуп. Аеы уажэазы Базала ма-
цара икэгэыгуеит. Шэара шэтэкэа азэгьы ааигэара дна-
нашьтзом. Ишыкахьцара хэздыруам арахь харгы ушьта

ххынхэыроуп, Базалагы ара дхазныжыуам! – ихэан Ис-мил, Абудллах Ефенди дызлаз ахэыцрақәа даарылыхит.

Ахэацбагы Исмил иихэақәаз даарызхэыцит. Иихэоз иашан, Базала дцар ари амархэац изланыркылооз, иаарымпыткыаны ибналар? Иаразнак игәалашәаз, акы, илақәа цырцыруа иааканатцит.

– Сыцкэын ари аегы шәанцо ишэыцыжәгар? Иргаразы ианааилакгы, ишиашо шәара шәахь инахашьтуан. Аеы уаантәи иргарын – ихәеит. Исмилгы ахэацба иихэаз иаразнак дазаины «изыкамлари?» хәа, даазхэыцит, амфохтә ианыхынхәуа Пачкэыкэгы днақәдыртәар, уи акара амфан аныкәарагы иқәшәазомызт.

– Ус иеиха ииашазар калап, аха Пачкэыкәи Базалеи ирхәашагы хаазыцшып- хәа атак ныкайтцит.

* * *

Хацыы Абдуллахи Исмили Пачкэыкә дахыкыз ианыхынхэы амра ташәаны амш еилахәлахьан. Исмил иырццакны ахэацбей иареи иеибырхәақәаз Пачкэыкә инаиеихәеит. Хацыы Абдуллахгы ақытауаа ирзеитеихәон. Ицәажәара даналагагы ғыц акы игәалашәазшәа Пачкэыкә иахь днахэны: – Хатыр зқәу суа! Шәара араанза шәаазгеи? Амархэац хшашьтаз уи азтцаара зынза иаахаштит. Гәалак шәымазма, кыршәтахызма?

Пачкэыкэгы ускан ауп иззааз анигәалашәа Абдуллах Ефенди иблақәа дырхыцшыланы

– Зтцаарақәак хәмоуп, шәдырра хтахын, – ихэан иажәақәа днарылагейт.

– Харт Балкан, Варна, мамзар Қостенцье хцар хтахуп. Аха иахыкыоу хаздыруам. Ара иацәыхароума?.. Уахь амфәа хәқәлар амфәа хабанзақәхой?.. Абартқәа хшәазтцаар, еилахкаар хтахын...

Хацыы Абдуллах артқәа аниаха ицъашьаны азтцаара ықәиргылт.

– Балканҗа шәңома? Варна, Қостенцье шәңар шәта-хума?..

Ахәәңа данцәажәоз шаҗа иңыашыаны дшыҗаз ихаҗ-сахыала иубартан, Пачкәыкә ари иаанагоз изеилкаауа-мызт.

– Варнеи Қостенцьеи хәа ххәынтқарра егыи атыхәаҗы иҗоуп... араантәи уаанза шыапыла шәныкәаразы шәаам-тагы азхом, хәа, Хәңы Абдуллах ацәажәара даҗын

– Икашәтәи уа? Иахъанза ишәымбац, иахыкә шәзымдыруа атың ахь, усс ишәымои?

Ахәәңа изтәара иашан. Иахыкәоу ахырызымдыруа атың ахь усс ирымоузеи, иҗартқозеи?

– Хдыңхацәа хәңшаауеит, – ихәеит Исмил, нас Пачкәыкә днаиизтәаит?

– Ахәәңа, Қостенцьеи Варнеи рҗы усс ишәымои хәа дтәауеит, атакс истарызеи?

– Хдыңхацәа хәңрышытоу иахәа... ак иахәақәа убрахь... – Исмил дыңцакны изыңшыз ахәәңа иахь днаңшын:

– Жәаха шықәса раңхәа Кавказ аңнытәи ихтәаны Асултан идгылахь иаарышытыз хәуацәа хрышытоуп. Излеилахкааз ала урт Варнеи Қостенцьеи амшынтә багуа-заҗы изхыргазаап хәа, хәхәит, – ихәеит.

Хәңы Абдуллах илахь еиқәтәны изнапык ала ижақәа ишышыуан нас ихылцагы наҗ днагәтәсны, ихәдаңбал абыҗра далагеит, уи ала аус шаҗа иуадафыз деилиркаауан. Иара Балканҗа җынтәдцәхъан аха Варнагы Қостенцьегыи имбазацызт, уажәы артизларзеитеиҳәарыз. Уаҳадаеакала ианаму мратәшәарахь днахәны инапы наироун;

– Даараза ихароуп, ихәеит.

– Шәара шәахыңзәзхәыцуа аастагы ихароуп, суацәа бзиақәа... уаанза шыапыла ацарагы зынза шәазым-хәыцын. Насгы уахь уажәы тынчразам. Аурсықәа уатәи адгылқәа еиҳарак рнапаҗы иааргахьеит. Уажәы Стамбул ажәылара рәазыркуеит.

– Исмил арт ажәәкәә анеитеига Пачкәыкә иаҳәкәаз изхамтцо.

– Аурыскәә уаанзагы иназама? Иаанызкыларыда арт ампытаҳалаџәә?.. Асултан дуззагы изаанымкылозар... хәә, ибжы ааиргеит.

Пачкәыкә игәамтра Абудллах Ефенди игәапхазаргы асултан изы иихәаз игәы иамыхәеит.

– Хсултан дузза аурыскәә раанкылар имч шпәкәымхо, аха урт мацара ракәу цышәшьома? Хәпшьганкгы ақбаа-фыркәә хәкәыршоуп, зегы хаз-хазы храбашроуп азы хәруаа иеипхытта икалеит. Уи ауп аурыскәә раанкылар хзадхалаз...

– Пачкәыкә, Абудллах Ефенди игәы ишалсыз еилканы иажәәкәә ириашар итаххеит.

– Ёакала сеилышәмкаан, сара асултан изы акәзам сыцәәжәо, иаҳәагыло ага изкноуп ажәә зысхәаз...

Хәңы Абдуллах имахазшәә ицәәжәара аццара дафын;

– Уи азоуп Балкан, аболгаркәагы аурыскәә ианрыдгыла хәруаа ихәтыр акәхеит. Аурыс ир Стамбул ааигәаран-за иаадгылеит. Атцыхәтәан асултан еикәшахатрак инапы атцаиџыр акәхеит. Ари аикәшахатра асултан Балкантәи ихәынтқарратә мчра имнахуан, аха уаҳа цыхәә ыкамызт...

Хәңы Абудллах мацк даатгылан ицсыц аавигеит. Шака игәы цшааз ибжәала еилукаауан. Илагырзкәә Пачкәыкә имбарц азы ихы нақ инаирхәит.

– Рыцхарас икалаз уи аикәшахатра аамышьтахь Балкан инхоз апсылман жәлар ртыцкәә ааныжыны арахь ихтәар акәхеит. Жәанызқла ауаапсыра гәәкрыла амлакреи, ахьтакреи иракәџо хәычла-дула амџа ианыланы Стамбулка иназарц азы амџакәә ирнуп – ихәеит, ицәәжәара иаццо.

Исмил иааипырмкәязакәә аитагара дафын, аха Пачкәыкә атагылазашәә аниоу иаразнак дцааит.

– Урт рыџнытќа хара хтәкәа, ачеркъесцәа рылоума? Мамзар уа инхама?

– Азтәара захаз Абдуллах Ефенди хьаала даапы-шәарччеит.

– Аурыскәа аиқәшахатраґы аңсылманцәа зегъы адырбеит, шәара шәтәкәа залырхри? Уи адагъы Стамбул аќынтә исзааз сасык ус ихәоны исаҳахьан Балкантәи аҳәынтқаррақәа рґы кавказаа иртаҳымзаарын. Аурыс-қәеи, аболгарцәеи егъырт ақырсиан жәларқәа мчыла ирызныкәоит хәа, амҳаңбырцәа Балкан аанрыжыырц аз-тәара ықәдыргылазаап.

Пачкәыкә итынхацәа еитах ахтәара иахьақәшәаз деигъыргъома ухәаратәы даақалеит, избанзар урт Бал-кан аќынтә иқәырцазар арахь рааигәара цъара иаауазар акәхарын. Нас, жәаха шықәса рыџнытқала џынтә ахтәара иақәшәаз иуацәа-итынхацәа рзы хазгъы игәы ааихьит.

Илашьцо ианалага Пачкәыкә ушьта ацәажәара ахыркә-шара шатахыз ааигәалашәеит. Иаразнак иеааидкыланы Абдуллах Ефенди иахь ихы наирхан, хатырла ус ихәеит:

– Суа бзиа! Излиелыскаауа ала иеибахқәаша даараза ирацәоуп... аха ҳаргъы уашьта хтыцахь ххынҳәыроуп. Хәанхацәеит азы, хьаас хқартцоит. Анцәа ихәар, уашь-тарнахыс лассы-лассы ҳаиқәшәаны ҳаицәажәалап. Уажәы азин ҳашәт амџа ҳақәлап.

* * *

Амџа ианықәлоз зынза илашьцахьан, аха рразкы иа-кыз амза гылеит, Хәңы Абдуллахгъы абнара илтәанза рымџа арлашарц азы цәымзақәак ритахьан.

Ирыртаз аґы рапхьаза аґырцәгъаны Пачкәыкә ааи-гәара днанамышьтуа иалагазаргъы, Базала иқайтцалаак иргәабзыгны Пачкәыкә дақәиртәеит, аха арахь ағәрагъы ауишьтуамызт, ашышьыхәа ахахәда шышьыуа, ихааза дацәажәо дацныкәон.

анхаз иаацьюшъартэы ибзиахахъан уажэы чымазафы
гэгэак дыкам ухэаратэы икан.

Кымарача лашъа ица Ахрагъы абзиахара иалага-
хъаз дрылан. Ахра макъаназы имч кэадан, ибафкэа
уцхъазаратэы игын, аха ихшыфои иблакэеи ицкъашэкъаза,
еилыхха икан, инапкэа рыла иаб иахэшъа дгэйдкыланы
аарлахэа акэзаргъы, аччара дафын. Есма хэычгъы Кы-
марача лкалт дацрытцуамызт, лашъагъы имацара да-
анлыжбуамызт. Даеа цъашъахэыкгъы Хаит итаца лэы
икалеит, зцэа зтэымкэа ачымазара гэгэа иакэшэаз,
уашъта дзынхом рыцха хэа изхэацшуаз атацагъы, Анцэа
имчала, Асиат-нанду лыхэшэкэа рыбзоурала, абзиахара
дафын, уигъы ачымазара лымчкэа лымнаххъан, дкараха
дыкан, аарлахэа лыбжбы тылго мац-мац крыфара да-
лагахъан, илзыкартцоз ахэшэкэагъы лыхэон азы зегъы
леигэыргъон.

Кымарача лашъа ихэычкэа гэйдкыланы дахыкэиаз
дыцэахъан, аамта кыр инаскъахъан, адэахыгъы хышэа-
шэарахон амца иахатэаз атахмадцэагъы еихарафык
ирзымчхакэа ацэа риааихъан. Иаанхаз азэык-фыцъак
рлабашъакэа рхы иадкыланы ацэа реарымтарц иафын.

Ашъыжъ шаанза адэахынтэи аеыкыркыырбжбы аха-
цы итыфуа иалагеит. Абжъкэа иаадырцшыз афар иараз-
нак адэыхыы иандэылтц ирбаз рызхамтцэо иаашанхеит. Ба-
зала ифеихэаз аеы аеыпнартларц азы ицо, аекыднакъон,
ари зыхкъоз хара имгакэа иеилыркааит. Нырцэ ахэы
икэгылаз аетцыс акэын, амархэац еилазгоз, аетцыс иа-
хынтэааз рзеилымкааит, ишкэакэаза, апшзашъа хэаа
амамкэа икан насгъы ифахэаны ирымаз амархэац аипш-
тэкъа ибнакын.

Базала адэахыы дандэылтц, амархэац зырхагаз аетцыс
шибаз еипш, идырит ари Иеницъаами ианцоз амфэы,
рацхъанатэ апшатлакэ еипш ирцыфланы ицаз аетцыс
акэын.

Аеқәа ибзианы издыруаз Базала ари аетцыс иҕахәан
имаз аеан ишаңаз аилкаара ицәыуадафымхеит, аетцыс
ан азәнатуан.

Базала аетцыс ибеижәтеи дшанханы, иблақәа изахго-
мызт. Аха иаразнак ихы инапаҕы иааганы, ашышьыхәа
аетцысахь иҕынеихеит. Базала уи дангәаната, ашытахьтәи
ашьапқәа ирықәгыланы иоагылеит, Базала иҕагыланы
даршәарц атахызшәа, аха даанымгылазакәа, иара ашқа
дшааскьоз анаба ишәаны ахы еицш инатцкьаны иаразнак
инытцаба ицеит.

Базала хамтакы аетцыс злаңаз аганахь дыцшуан, аха
ашьтахь иааннажьыз асаба ада уаха акагы ибартазамызт.
Нас аеан иртынчырц итаххеит, аха уаанза еицш ааигәара
уафы днанашьтуамызт иага кайтцазаргы артынчра
илымшеит.

Аеы, еынлоуп, сахылаңшып хәа даакәытцын ахапахьы
дхынхәит. Зыцәа кьалаз ауаа амра гылаанза иеицәажәо
аамта агара иалагеит.

Ашьыжь ианша, аеы ааигәара иказ Базала, уи итынчза
ахәра ишаҕыз ибеит. Иаргы данаба ахәра иакәытцын
ахы аашьтыхны ихәаңшуа иалагеит. Алымхақәа кьакьаза
излаказ ала агәы штынчмыз убартан. Базала уаха уи
ааигәара дымнеикәа дахьгылаз акынтә аргәыбзыгра
далагеит, иеизигаз аиатцәарақәа рыла, икайтцалаак ар-
гәыбзыгра илшеит. Уашьта ааигәара дгыланы ахы ишьы-
шбуан, игәыдикылон, дацәажәон.

Акыр аамта ахәда шышьбуа, дацәажәо ианиргәабзыг
аамышьтахь, иаразнак дыцаны акәакәа длақәтәеит, аеы
раңхьа иатахымхазшәа аакантцазаргы атцыхәтәан иахь-
хәыит. Базалагы ирццакзомызт, даеа маңк аргәыбзыгра
аамышьтахь Базала дшақәтәаз ахаштызшәа ахәра иала-
гахьан.

Уашьта аамта ааит хәа даназхәыц, ишьхәа нарбаны,
абнара аганахь амарда ашышьыхәа днаҕалеит. Базала

абна баша дылазамызт, уи хықәкыс имаз уаанза иибаз аетдыс дзақәшәозар хәа акәын...

Аха иага деимдазаргыы цьаргыы дақәымшәеит. Арахь агацшахәагыы кырза дацәыхарахахьан. Цьара-цьара амхкәа дрывсны дахьцоз атырқәа нхацәа дрықәшәалон атырқәшәа ахызымдыруаз азы иаразнак «Селамуналеикьум» хәа нарахәаны днарпыртцуан, зтаарак картцаргыы имахазшәа катцаны дцон. Иара иага ихы итцәахырц итаххаргыы иматәакәеи дзыкәтәаз аеы цшзеи рыла дыблахкыган, уи амшала даазбоз ахәычқәа рызеггы ихәхәо, ифуа ишьтан.

Кыраамта дныкәаны апшахәахыы даныхынхәы амра шыбжъяара ифеихьан. Зегь уск-уск иафын, Ахәса акәаракынтә азы ааганы рыматәакәа рызәзәон, рхәычқәа ркәабон, ахәычқәа рыхцәқәа еидцаблахьан, зеггы атцеи-атцызи иркны икан, ахәса икартцалаак ахәычқәа дрыцкәеит. Агәакреи, амлакреи изалымтцыз ауаа ианаму ркьамсар иалтцны, аерыцкьара иафын. Ирымаз аматәакәагыы изәзәаны ипашәза икатцаны ахапы афнытцка кәаккь афы еикәыртцахьан.

Афаргыы ашәарах ирышьтан, уашьта атыцгыы мацк иахьашьцылаз азы имшәакәа ибназон. Ахәсагыы, цытфык афар реицш афатә иашьтан урт ашәыри, атциаакәеи, адацкәеи реизгара иафын.

Ахәса хара иахьныкәоз азы, афар-ачкәынцәа азәы-фыцъагыы рыцын, изықәшәо рыздыруамызт, ирзымдыруаз дгьылк афы, рхы иацәшәон.

Иага хара ицаргыы ахәса амфәхәаста акәша-мыкәша икан, избанзар уи амфала акәын апшахәахыы излахынхәуаз.

Кымарацагыы ахәса дрыцын. Ахра уашьта реиха дахьейгьхаз амшала Есмагыы иаргыы ахацафы иаанхаз ахәса ирызныжьны ашәыри атциаакәеи еизызгоз дрыцын. Иаарцыхьашәо адацкәеи атциаакәеи игәатаны

афатә злытқәоз ркалтқәарҕы иеидыркылон, цытк аны-
калалакғы ачкәынцәа иркыз аатцәакәа иртарыпсон.

Цытрак ашьтахь харантә аеқәеи ауааи рышьтыбжьқәа
анраха иаразнак рҕааидыркылеит урт рыхьчара иазкыз
ачкәынцәаҕы рҕамақәа кны ицшуа иааилагылеит. Аеқәа
рышьтыбжьқәа рыла иаауаз шырацәафыз еилыркаауан,
жәохә-ҕажәафык ракара ыказар акәхарын.

Дук мыртцыкәа амҕахәаста аганахьала иаауаз агәып-
гы рбо иалагеит. Ииашатцәкьаны ҕажәафык ыкан. Ры-
зегы иеипшны иеилахәан, бцъарла еикәных ыкан.
Ө-гәыпкны иаауан рыбжъарагы ахыб змаз уардынк
рыгәтылагылан, ауардын ахыб иакәыршөыз ақәыршө
ағы икапшны амзаҕаки араб бызшәалеи акы анқәан.
Рыпшра-рсахьала арт ауаа аруаа ракәзар каларын, амала
уаанза араатәи аруаа ахырымбацыз амшала изуццәоу
цкәа ирыздыруамызт.

Агәып иалазгы иаапшны ахәса рбахьан, рацхьа игы-
лаз аеуафы инапы ҕышьтыхны агәып ааникылт, амала
рышьтахьынтә иасуаз апша, асаба шьтырббны ахәса ахь-
гылаз акынза иаанагеит. акацаа рыхәсеи рычкәынцәеи,
асаба ашьшьыхәа ианааикәтәа аамышьтахь, аеуаа ит-
таауа рыхәапшра иалагеит. Рацхьа игылаз аеуаф егырт
дреипшмызт. Иматәакәа реиха ицшзан, ацырцырқәа
идырганы ыкан, ишьтахь игылаз аруаа ракәзар, ари рцы-
за иакәхарын, цкәа уанихәапшлаак қәралагы егырт
дышреихабыз убартан.

Ар рпызагы акацаа дрыхәапшны рыттцаара дағын,
ағар агәтынчымра шрымаз рнапкәа рҕамақәарҕы из-
лаказ ала иубартан. Рлактақәа ырцәгыаны ар рцызеи уи
ицыз аруааи рахь «ахәса иакәымны шәрыхәамцшын
мамзар шәахьхархәуеит» рхәошәа акәын ишгылаз.

Макьана ахәычра иахымсыцт ззухәоз арт ачкәынцәа
ргылашьа, ар рцыза ҕакала иеилимкаазеит, уи адагы

реихагы иҕэи иахэеит. Избанзар, ахэса ыхычара ахацэа рзы иуалцшыоуп хэа дхэыцуан.

Даахэын ахэса даарыхэацшит, уртгы рхы ламыр-кэзакэа рыбақэагы мтэахзакэа дара ирыхэацшуан, ирзымдыруаз тэымуафык иеацшра иацэыпхашыазомызт. Ахэса ыхмфэапгашыа ар рцыза иагыцьеишыеит, агэтын-чымрагы изцэырнагеит. Адсылман хатқак иакэны иа-ра ихатагы, ас зхы хтыз, зфы хтыз ахэса ыхэацшра иашамызт. Абартқэа данрыхэыц ахэса ыхэацшра даа-кэытцны, ачкэынцэа рахь дхынхэны, бжы хаала драз-цааит.

– Шэара апшахэафы икоу ахтэацэа шэоума? Ачкэын-цэа этцаарак шритаз акара еилыркааит, аха уи акара акэын, арахь атакгы иртар акэын. «Иок Туркче! Абхаз биз» хэа, ажэақэак нархэа-аархэеит. Ар рцыза ачкэынцэа ртак даараза иаацьеишыеит. Измиқ акнытэ ацхыраа-ра рытаразы дыззааз ауаа, атырқэшэа шырзымдыру-аз дазымхэыцзацызт, «Шэыбжыара атырқэшэа здыруа дыказами?» хэа, даеазнык дразцааит.

Деилызкааз атак кэзтэашаз дрылазамызт, рызеггы хаз-хазы рыбақэа дырхыцшылазаргы азэггы ибжы иргомызт, атдыхэтэан азэггы атырқэшэа шизымдыруаз еилкаахэит.

Абри аамтазы ар рцыза Кымараца илацш даатцашэеит, ашыац цштэы змаз лыбла цшзақэагы, лзара акынза иле-иуаз лыхцэқэа рыла, даараза дыцшзан. Лшыапакынза илеиуаз лыткы еикэатцэа реихагы даузшэа унарбон. Лыбга иамгаз аразны мака напхатқак иафызан, уб-риакара лзара пан. Османтэи апыза аамтак азы Кыма-раца лыцшзара даахнахит. Ари афыза апцшзара иахыа уажэраанза иблақэа ирымбазацызт. Иҕэи иташэаз акэиц, мца шоураны ауразоуроу дабылуа иналагеит. Абзиа-баразоума ари? Нас иаразнак инапы ианыз аус ааи-гэалашэеит, иеааидкыланы ируаа днарыхэацшит. Уртгы

рыхшыф рымпыттпраазшә ахәсахәыцкәа ирыхәапшуан. Апыза иҕаитҕаз аҕагылазаашыа амшала даапхашыeit. Ицымшыкәа тҕархәны ируаа данрыхәапш рызегы ир-хәарц ирҕахыз еиликааит. Нас уаҕа ара аангылара иап-сам хәа дхәыцны, иарҕа напы нароуны ибжы наиргеит. «Пхыаҕа!...».

Аруаа рқыза инаишытагыланы еітах асаба ықәырчны,
апшахәа аганахь рхы рханы рҕынархеит.

* * *

Ахтѣаѣа ахынхоэ ахапы адха ыгылаэ атла иад-
ѣаѣалаэ аѣан тынч ишхѣуаэ акѣымкѣа, иаразнак ыкыр-
кыруа, иѣо, итѣѣо иалагеит, ашаха аѣамнахыр атахын,
акѣша-мыкѣша иѣаз ауаагы иѣалаэ аилкааразы аѣы
иакѣшаны ахѣапшра иаѣын.

Дара-дара рыбжьыра аеы зладыртынчша ишалацеа-
жэоз, ирзааигэахоз аеышьтыбжыкэа рахауа иалагеит. Аб-
жыкэа ахынтэаафуаз аганахь ианыпшы асаба рхылыббы
гэыпцык аецэа шаауаз гэартеит. Иззыпшымыз асасцэа
хара имгакэа иаины ашта хэычы агэта инагылеит.

Уи аамтазы шәарыцара иҗази абнараҗы ашәыри аиа-
тәареи еизызгоз аҳәсеи, зиарта изылымтқәацыз ачы-
мазыҗәеи рыда зегьы иаразнак аҳацы апхьа иааи-
заны ирзааз ачынуаа инарцылеит. Пачкәыкәи егырт
абыргәеи аиҗагаҗы Исмил даарыдкыланы асасцәа ир-
цылоз рапхьа игылан.

Асасцәа ирацхьагылаз Османтәи ар рцызә ицылаз ауаа илацш рыхгә ашьшьыхәа иеы дааеыжәтцит. Зыкәра абжара иртагылаз ари ауафы Нусрәт Чауш ихъзын, арахь фуск рзыхәан ауп дзааз. Акы ахтәацәа ирызкны аинформация аизгара, афбатәигъы – арратә уахьад иреигъыз аеан «Акбенек» шытахька изтәыз рахь агара.

«Ақбенеқ» җышықәса рақхъа Измит ақалақъ аихабыра
руахъад ақынтә ианыргъыч инаркны иахъанза Селим

Пашья метрацпхьаза еимырдаратэы адтца кайтцахьан убыскак бзиа ибон. Агьыгцэа аеы айхабыра зегьы шашьтоу, ишырызымтиуаз еилыркаазара акөхап, ишөаны иануурышът, акытауаа еизаны цэгьа-цсышьала аанкылара рылшеит. Амала кыр аамта абна илаз ари аеан ушьта унапафьы иузаамго икалахьан.

Нусрет Чауш, ахтэацэа рпызеи егьырт абыргцэеи данрыгцэажэоз ицны иааз «Хаилали Ахьер» («Амзафа капшь») ахақым Мустафа Сабри Ефенди амедехэшьцэеи ачымазащэа зегьы ргөатара иалагахьан. Ачымазара иацөынхаз ирласны абзиахара иафьын, аригьы Мустафа Сабри Ефенди даараза игөы иахөон.

Акыр апышөа змаз ари ахақым, жөашықөса ина-реиханы Кавказынтөи Османтөылахь ихыртцөаны иаар-гоз ауаа разкыдакөа иахьнанагаз апшахөакөа шамахам-зар зегьы рфьы дыкан. Иахьа уажөраанза пхьыз ибаргьы зыгөра имгашаз акыр ахтыс баапцкөа дрыкөшөахьан, 1864 шықөсазы Трабзон изхытцыз кавказаа изыкөшөаз ачыма-зара афьы, иага картцазаргьы ианрызнымкыла, ачымаза-ра егьырт ауаапсыра рахь имиасырц азы кавказаа аанда рыкөыршаны итаркит, уаха цхыраарак змоуз зықөфыла ауаа гөакцэа мышкөак рыла рыпцсышьа харантөи игыла-ны иахөапушан ауп уаха акагьы...

Ейтах 1864 шықөсазы Трабзон инанагаз ахтэацэа дышырцхраауаз ихата атиф ихьны ипсыз афранцуз хақым дихаштөамызт. Акырза ихараз итөыла акын-төи уаанза изымдыруаз, имбацыз ауаа дрыцхраарц азы иешьны аус иуан, ихгьы нарыкөитцеит. Афран-цуз хақым ихымөапгашьа Мустафа Сабри Ефенди уи иөызцэа рзы ғырпшы бзианы иаанхон. Араагьы мыш-көак рыла өажөафьык иреиханы ауаа цсхьан аха уаан-затөи ианаөурпшлак ари уеигөыргьаратөы икан. Ргөа-таракөа раамышьтахь иахөтаз ахөшөкөагьы ааныжьны, Нусрет Чауш рус шынаргаз ала адырра иртеит. Уигьы

ицәажәара наигзахъан азы аруаа «шәеидышәкыл» хәаны адтә нарытаны Ақбенеқ ахьәахәаз иаапыртланы, инарыдәахәаланы амџа ианықәла Нусрет Чауш, шықәсқәак раахыс дзышьтаз аегъы, агәәкра итагылаз ахтәацәагы рақәзамызт ихы итагъежъуаз, уи абыржәытқәкыа Кымарача мацара лакәын дзызхәыцуаз.

Нусрет Чауш, азәы жәаба егы аашықәса зхытцуаз џыцъа атыпхацәа иман, ипхәыс пшьышықәса рапхъа лыпстазаара даналтц ихәыцқәеи иареи иааизынхеит. Анцәа икнытә иан лыпсы тан азыхәан, ахәыцқәа дырхылапшуан, аха... Уи амшала акәын атыхәтәантәи аамтазы, пхәыс аагарагы игәы изтаз, зегъы раастагы тейк диаур итахын. Абнараҕы амџахәаста ианыланы ашьшьыхәа ианцоз, издыруада сразкы абри апсуа тыпха лакәзар? хәагы, ахәыцра даҕын. Аха, лара Кымарача дыџнразар? Усканикаитцарыз, игәыдтыганы дихаирштыр акәын, амала уаанза кавказаа ртыпхацәа иџнрахаанза акасы рхартцазом хәа иахахъан, Кымарачагы касы лхамызт азы макъаназы дгәыгуан.

Нусрет Чауши ицыз аруааи абнара агәы илаланы ишцоз иззыпшымыз ак кәлеит, иахынтәааз рзымдыруа ҕык акъыркыырбжы раҳаны иаангылар акәхеит. Избанзар, изықәтәаз аеқәа рызегъы ирҳаны игылан. Ақбенеқа ихагахазшәа акәын ишыказ, аепыртланы, абжы ахъаауаз аганахь ицарц азы игәәгуан.

Ақбенеқ ишамчыз ахы анакыа изыдәахәалаз аеы иакәыз акәадыр аанархәын иакәтәазгы аегъы нканажыт, аеыи акәадыри анкаха амгәырхақәа анпнатцәа ушьта уи аанкылашъас иказ, абнара аганахь ахы рҳаны ахыц анпкыо еипш инатқъеит.

Абартқәа зегъы убриакара ирласны икалеит, азәымзар-азәгы икаитцашаз хәа акгы дақәымшәеит ағәра зыдәахәалаз акәадыргы рхәазо, икыдкыо абна агәы илалазытны ицеит. Уажәы зәы иалбганы ихаххала ика-

хаз аруафы итѣаабжы ада акагы уафы иахауамызт. Иара насыпда инапы дахьакѣхаз иптѣазаап уи азоуп дзырхѣауаз, ахьаа дартѣомызт.

Нусрет Чауш ибналаз аѣан дашьталарыма, мамзар знапы птѣаз аруафы дицхраарыма икаитцара издыруамызт.

– Ааит, ухѣда хжѣааит, Лаиет зкѣу! – хѣаны аѣы даакѣмакарын, икахаз аруафы иахь днахѣны адтѣа нариѣеит: – Дышьтышѣх абри абзамыкѣ... акѣадыртѣкѣа акѣтѣашьа дакѣшѣом, арахь арра матцара наигзарцгы итахуп.

Иѣызцѣа иѣоны инаихьзеит, агѣып ирыцыз ахакѣымггы иаразнак днѣихагылан иптѣаз имахѣар атып иныкѣтцаны ибзиазаны иѣеихѣеит.

Аруафы уажѣы ишьапы дыкѣгылан, аха ахьаа гѣгѣа иман, ас дызлаказ ала аѣы дузакѣыртѣомызт. Аибашьратѣ пышѣа змаз Нусрет Чауш, ахѣра гѣгѣакѣа змаз иагафы дрыцхраахьан азы уи атѣы ибзианы идыруан, иаразнак аруаа абна инылатцаны атцла амахѣкѣа пыкканы идаа-ирган ачымазафы дызныртѣашаз асакаса аадиркатѣеит. Иазхаша атырасгы накѣтцаны аиартѣа еипш ианыкартѣа аамышьтахь, иарггы днакѣырианы, уаанза дзыкѣтѣаз аѣы акѣадыр инадѣеихѣалеит, аруафы иага изыкартѣазарггы ахьаа даргѣакуан амѣан дахьыргоз.

Нусрет Чауши иѣызцѣеи ргѣалаказаара даараза ибаа-псын. Нусрет Чауш аѣырымпыткѣаны иахьырцѣыбналаз амшала Селим Цашьа иеихѣаша дазхѣыцуан, ѣышыкѣса раахыс Измит аихабыра аруаа ашьтатцаны ирзымпшааз аѣы анхацѣа рыцѣакѣак ианырк аамышьтахьггы, иара Измит акынза анагара ахьылымшаз даараза ихьым-згѣишьон настгы Селим Цашьа ари ианайжьраны дыказамызт.

Амѣа даныкѣлоз Кымарача длызхѣыцуа ихьы-игѣы пыр-пыруа апхьыз иалаз ауафы, уажѣы дзыкѣшѣараны дыкѣоу изымдыруа амѣа данын.

Измит ахада Селим Пашья Ақбенек аагара иишьтыз аруаа ирыхьыз ранажъра акөым, зынза дхагаханы даақь-гылт. Рацхьаза, иаразнак рызегьы инаганы абахта итар-кырцгьы адтца ритеит, аха нас пытрак ашьтахъ данеикөтөа ари акагьы ишамыхәоз дазхәыцны Нусрет Чауш абахта дтыганы иҫацхьа дааргарц рыдитцеит.

Селим Пашья, Нусрет Чауш диҫацшыццхьаза еихагьы игәағ шышьтихуаз гөеитеит. Ипашьяра дацөыпхашьяны аарлахәа иеааникылон акөымзар, абыржәйтцәкьа даанкы-ланы, ашьакәада иҫихыр итахын. Амала ишьа иур акөын.

– Ара сызупхьаз удыруама? хәа, диазтцааит ицәажәа-шьала шака датөеимбоз иаразнак еилукаауан.

– Исыздырзом шәхатцкы! Шәҫацхьа сара сыхәда хәыцк иафьзоуп!

Нусрет Чауш данцәажәоз дшәаны дқыць-қыцьуан, ихапыцкәа еихагыломызт.

– Уара угха уриашарц ауп узаасыцхьаз. Угха ариашара улуршоит, мамзар иузыпшу Аллаҳ идырп.

Селим Пашья атагылазаашья ихы иархәаны ацгәы ахәынап ишалахәмаруеипш дилахәмаруан, Нусрет Чауш ацсреи-абзарей дрыбжьагылан, ихы ларкәны иапхьака мацара акөын дахьцшуаз.

– Уцсы шәхәозар, сыцсып шәхатцкы! хәа, аарлахәа иб-жьы наиргеит.

– Хымпада уцсы хәа ануасхәаша аамтагьы аауеит Чауш, иара уи аамта анааилаак уцсырц азы ацсәәха ушихәогьы убап! – ихәан изыпшызгьы иирдырит.

Нусрет Чауш ушьта ипсы мацханы дышкаҳара ды-қан. Селим Пашья дгәамтцны дшыкоу усгьы идыруан, аха дрыцхамшьазакәа ацсәәха инапы данитцөит хәа ды-камызт.

– Сшәыхәоит, сыцсы сзыншәыжь ҫыцья схәыцкәей сан атакәажәи ирыцсыхәои?

Селим Пашья, Чауш иитахыз аниеихәа инапала ижа-
кья аашьышыуа, дихзасуа днаиацәажәеит.

– Уахәапш, Анцәа иус зеипшрахаз, уажәы сәы аң-
шааразы уццакуа уалагеит! Уца, нас ус анакәха, уцаны
сәы сзаага!

Нусрет Чауш, дхырхәаны шытахькала дандәылтцуаз Се-
лим Пашья атыхәтәантәи иажәакәа рыла, аңсра алакта
хышәашәа еита даатапшит.

– Уца, Нусрет Чауш уца!... Амала абналара уеазумкын,
адунеи атыхәахь уцаны, хәынаптрак уталаргы ушы-
сыңшаауа удыруаз, иустаз афхәара ухы иархәа!

* * *

Нусрет Чауш аихабыра рыфны дышдәылтцыз еипш
дышиашаз иара ифныка дцеит. Раб дахьтаркыз азы
атәыуара иаркараз итыпхацәа, ихата рәапхьа данырба
ргәырғара хәаа амазамызт. Ранду лакәзар, ганкахьала
дыштәыуозгы даеаганкахьала лычкәын деибганы да-
хылырбаз азы Анцәа иашьапкра дафын.

Иказ-иныз рыдмырдырзакәа итаацәа маңк данрыд-
тәала ашытахь Нусрет Чауш, иаразнак дгыланы аееи-
дкылара даналага, иангы ипхацәагы икалаз рзеилым-
кааит, аха уи уаха аамта имазамызт, иаразнак Ақбенек
раңхьаза изыпшааз ақытауаа рфы днеины урт ицырхы-
рааны афы иңшаарц акәын игәы итаз.

* * *

Аңшахәафыаухаафыртынбаапсыыканаамышытахьгы
икыдыбганы ақәа аухьан, аха ахтәацәа уажәтәи аан
иазыкатцаны икан ахапы афнытқа ишеилдыргаз еипш
адәынгы ақала хәычкәа дыргылахьан, атырасала ир-
хыбыз арт ақылақәа азы кылсзомызт азыхәан, уажәазы
изыцәшәо хәа акагы ыкамызт.

Ашарпазы ақәа аура иакәытцны амра хааза иангыла аамышьтахь, ахтәацәа рқьалақәа ирдәылтцны зыда цсыхәа ыкамыз русқәа инарылагеит.

Афар есымшеипш амҕы еизганы амца еикәыртцахьан, ахәсагьы шыжьхьа армазеира иаҕын, избанзар рызегьы икартцаша аусқәа рацхьака ирзышьтан, шыоуки шәарыцара ицон, ахәсагьы аиатцәареи ашәыри еидыркылар акәын, атахмадцәеи егьырт анацәеи анышәынтрақәа ирхагыланы лағырзыла иркәабар акәын.

Акацаа рпыза Пачкәыкә Беи шаанза даапшхьан, иаарласны иеааилахәаны иқьала даадәылтцны икәшамыкәша атцара дналагеит. Нас даахәын мышкы ацхьа издыргылаз иқьала днахәапшит.

Атахмада иқьала данахәапущаз Апснытәи ионы ааигәалашәеит. Даныфнраха иаб ионата днаҕытцын ихазы оны ҕыцк иргылеит. Ахтынрак иафызаз ари аоны аматәахәқәа, хатала иара иалхны, иреигьыз аказацәа цшааны идиркатеит. Избанзар, усқан аамыстацәа рыбжьара аоны акатцара аганахьала аицлабра дузза ыкан, урт руазы аоны акатцара игәы иантеиклак икәша-мыкәша иказ аамыстацәа зегьы рыфнқәа днарыхәапшны зегьрыла урт иреигьыз иргылар акәын. Пачкәыкә иргылаз аонгы Акаца ақытаҕы мацара акәымкәа, ааигәа-сигәа аипш-зеипшыз ыкамызт.

Пачкәыкә абартқәа дышрызхәыцуаз, блатцыхәала уажәтәи иқьалагьы агәатара даҕын, нас хьаа знубаалоз дышәрччарала «егьырт ақьалақәа рааста сара стәы ахтынра иафызоуп!» хәа итагылазаашьа днахыччеит.

– Сызкәахшоу Анцәа ду гхас иузыкахтцәеи хара абри афызатәургылартә! – ихәан инапқәа ҕышьтыхны ажәфан дөатцапшит.

Уажәы дызтанхоз ахыбра, иахьазы ашьхақәа рҕы ашәарыцафцәеи, ахьшыцәеи рхы иадырхәон ари афызатәақьалақәа, амала шәымбои атагылазаашьа шыкалаз,

зыхъз зыцша Кавказ зегъы иахысхъаз Пачкæйкæ ифыза апсуа аамыста дуззагъы абри акъала ада цсыхæа имоуа даатагылеит.

Атаҳмада абартқæа дрызхæйцуа дышныкæоз икъала акыр дацæыхараны днаскæит, рапхъа ашъхарахъ ихы ирхеит шихæоз нас апшахæа аганахъ дылбааит. Ақæа аамышътахъ ихæынтцæарахаз анышæ, Пачкæйкæ ацъмацæа иалхыз ишъатца иахътата икан агафъы данылбаагъы, итцегъы апцлымз анадчабла зынза дзымныкæо далагеит, ушьта имрыцкъар ада цсыхæа имамызт.

Ишъапқæа нкыдкъо, дышьтыцæ иага кайтцазаргъы ианаму акала исырцкъап хæа цæакъак дшашътаз, бжъык иаханы даатрысит.

– Ари шæыхæома, шæхатқы?..

Пачкæйкæ абжъы ахъгаз данынацшы атырцъман Исмил инапы нароуны иикыз атцæакъа иара иахъ инаирхеит. Исмил Апсны даныкæазгъы даараза бзиа дибон уи аибашърафъы итахаз иаб дитынханы дипхъазон, насгъы иашъа ица Базалагъы дицрытцыр иуамызт. Исмил атырқæшæа ахъидыруаз амшала зегъы ихзызауан атæым дгъыл афъы адагæеи афæхаи реипш иеидымхаларц азы иара иакæын хæшæыс ирымаз.

– Уцсынтцры еизхæаит, сычкæын, – ихæан, атцæакъа аамхны ишъатцақæа алаирыцкъеит.

Нас Исмилгъы иаргъы амрагылара цырлашаауа агылара иафыз амра рызқæа неиарханы мраташæарахъ рхы рханы рфъинархеит. Ишнеиуаз Пачкæйкæ иарма напы наганы Исмил икæақæа иныкæйтцеит, ари Исмил дзышыцылаз акæзамызт, избанзар аихабацæеи афæри есымша цытк иеицæыхаразар, изхымцæ хæаак рыбжъазар акæын. Уажæы Пачкæйкæ Исмил даараза дизааигæаны дахъицныкæоз дагъарпхашъон, дагъарцагъон. Жæларык рпыза Пачкæйкæ дузза инапы икæақæа икæтцаны иара дицныкæон, ари ифызцæа ирбар иага дцъашъаны итцашъыцрын.

Ишнеиуаз Пацкэыкэ даатгыланы ус ихэеит:

– Исмил, уара сара сзы баша чкэынак уакэзам, уажэы бзысгыы лымхасгыы ихэмоу уара уоуп, уара атыркэшэа удыруа ухамамзар ихэцсыхэааз.

Исмил атак каттазэомызт, избанзар аихэбы данцэажэо аитцбы атак камтазакэа дизызырфыр акэын.

Пацкэыкэ итцегы ацэажэара дафын, аха Исмил ихы-ихшыф зегы икэакэа икэыз инапэфы акэын иахыкэаз, ари гэадура дуззан, иара изы, насгы атакпхыкэра дуз-за ацын, шытарнахыс ицсы танатцы ари дапсаханы, хыымзг имгар акэын, ас даназхэыц Пацкэыкэ инапы ша-ка ихэантахазгыы аагэеитеит. Убри аамтазы Пацкэыкэ омак ибазшэа ицэашэаны ихэаз ажэакэа Исмил дызлаз «ацхыз» даалнахит.

– Анцэа бзиара катца! Арт ара ирусэеи? – Пацкэыкэ инапы ахырхаз атыц афы ацсызкэа цсны акэара икэ-жыын кэраанкэаки чнышкэакгы рхаабыцуа ирхан, аха Пацкэыкэи Исмили анырба мацк ипрызшэа аакартцан инастхантэи ацшра иалагеит аамта шаароуз еипш иааи-ны еита ацсызкэа рхалара ргэы итазар акэхарын.

Пацкэыкэ цсыз кэазк аашытыхны цкэа данахэацш ицэашэаны фэааитит:

– Ари ацсыз кэара цсызуп, амшын афы иаазгазеи?

Ацшахэа зегы кэара цсызла ихкэаны ицсны икэ-жыын.

Нас ак ицшауазшэа анахь-арахь днацшы-аацшит, ааигэа цэара кэарак ыказароуп хэа дхэыцуа дышцоз пыттрак иацхэака амшыни ахэынтэеи ахэеилалоз аниба:

– Абар! Ана кэарак ыкоуп, – ихэеит Исмил. Ииашатцэ-кэаны иаха шаанза иауаз акэа аамышытахь акэара ахэын-тцэаршышыы еипш алеира иафын, амшын иахэалалозгыы акэша-мыкэша ихэашэза изыкэаз уи азы акэын. Акэара ааигэаранза аарлахэа ианнеи:

– Абар! – ихәеит Пачкәыкә. –Ацсызкәа зыцсыз уажәы еилкаахеит! Нас Исмил днаихәацшны гәыбған иитозшәа днаиацәажәеит:

– Абыржәгы иузеилымкаазеи ацсызкәа цсны ақәара изықәжбу?

Исмил ииашатқәканы акагы изеилымкаазацыт. Пачкәыкә днахәны ақәара иқәжбыз ацсызкәа днары-хәацшны ицышәагы аарцшуа Исмил диацәажәон.

– Арт ацсызкәа хара иахәызоуп. Акы затқәык хаз-леипшым макъаназы хара хәцсқәа тоуп. – Исмил абыржәгы ацәажәара ахы ахьхаз изеилкаауамызт.

– Ацсызкәа акәарафы хьаа-баа рымазамкәа ишықаз, иаха икыдыбгаз ақәа аамышьтахь, ихытцны агәақьхәа иандәықәла, ацхьа кыр заангылозма, ацсызкәагы аананган амшын иналанажыт, ацсызкәа изышыцыламыз амшын азакны ацыка рыфәнытқәа ианырга, шытахька изы-хынхәуазар хәа ишықәцоз, ацшахәафы ицсгәышьеит.

Пачкәыкә иааркәфны иеитеихәаз Исмил игәафынза инеихьан, Пачкәыкәгы илахь еикәны амшын ахыпшылары дафын.

– Ааи, сычкәын хара ацсызкәа хазлареипшым макъаназы, хгәатцәакәа былүеит аха ацшахәа хәқәыжьзам, макъаназы гәыгра хәычык хәмоуп, аха иабанза?...

Ацәкәырцакәа rybжьи ацсызкәа ирхыцраауаз амшын цсаатәкәа рытәаабжьи рыда уаха бжык уахауамызт. Иаха атәыла бгазаргы уажәазы амшын тынчын икаххаа иказ амра абзоурала амшгы кәандаза икалахьан.

Пачкәыкә азы здацкәа ытцхны иаанагаз, аха амшынгы мап ацәкны агаға иқәнажбыз қдык днеины днықәтәеит. Имахәаркәа ишьамхкәа ирықәтцаны ифәнапык рыла ихыкны амшын дхыпшылон. Нас иаразнақ, хәтырла ихагыланы изыпшыз Исмил дааигәалашәеит. Инапала иварәы дтәарц иирбеит. Исмил, рацхьа дтәарц игәы итеикзаргы нас ихәтып афы ианааи иеааникылеит. Жәаа

шықәса зхытцуаз ачкәын, ҫынҫажәа шықәса раахыс
иеиҫызцәоушәа, днеины Пачкәыкә дызлаидтәыларызеи?
Иахәа усгыи аазара атцас иахштны, инапы икәакәа ишы-
кәыз аныкәара даҫын, аха уа даангылар акәын. Пачкәыкә
ивараҫы атәара абылра иаҫыз қдык ақәтәара изаҫызан,
издыруада атаҳмада дцишәозар?

Исмил еитәх ахәыцрақәа дышрылаз Пачкәыкә ибжыи
днакәыгәҫәаны адтца наииҫеит.

– Утәа хәа уасымхәеи ачкәын! Утәа, абра сааигәара,
иуасхәашақәа ыкоуп!

Пачкәыкә ибжыи Исмил ихәыи-ибжыи аргылеит, уашыҫа
мап акышыа имазамызт, аха ус иахәтазар калап хәа дцан
акды атцыхәаҫы цәара дынкыдтәалеит, аха итәашыа Пач-
кәыкә игәамцхакәа дааитцакәеит.

– Уара сааигәара утәа сымхәеи! Сара суацәажәарц
стахуп, уара убас хара утәеит ажәақәа хабжыызго ауаҫы
даҳтахуп!

Исмил дыпхашыа-цхатцо дааин иааигәара цәара дна-
тәеит, аха атцәы дахатәазшәа акәын дшыкәз, амшын
ахынзаубартаз дынхыцшылананы:

– Абни ацәахәа убартоума? – дтцааит Пачкәыкә!

– Ааи, избоит, – ихәеит Исмил

– Убрахыоуп иахәаанхаз ҳацсадгыл, уазхәыци убас
ҳазит, ҳацсадгыл цшза иарбан гану иахыыкоугыи ҳацә-
ҫашыоит. Сара еиҳарак амра ахыгыло снахәацшны Ацсны
ахыыкоу еилыскаауеит.

Исмил Пачкәыкә иирбоз аганахь ицсадгыли иқыҫеи
ибозшәа игәы хытхытуа днацшуан, аха иқыҫа уакәыҫт
ажәҫан иатцагылаз Ацснытәи ашыҳақәатцкәагыи амшын
атцахь изаакәрылазшәа иубартамызт.

Пачкәыкә ацәажәара игәацхазар акәхап, аангылашыа
имамызт.

– Ауаҫы ицсадгыл данацәызлак, ибз акуеит, илымҳа
дагәахоит, аиаша уаҳаргыи иузеилкаауам. Аха уажәы ари

атагылазаашьяфы иабантә еилукаауеи, уазхәыци, сара
скытафы саныказ ауаа уркәатц, ашәарахи апсаатәтәкьеи
рбызшәа еилыскаауан, иаба шәәхәо, ишпашәәхәо, амла
иакуама, мамзар иацәызыз афыза апшаауама? Иеилы-
скаауан, сара сыпсадгбыл афы иасуа апшагбы иахәарц
иатахыз. Ахәылбыгеха амзырхафы ахардан санатцатәаз
слымха итафуаз апша, адырфәены ахауа зеипшрахо
санахәон, ақәа ауазма амра хтуазма заанатц исанахәон...

Атахмада мачк акара ҫымткәа апсабара дназызырфит,
нас ихы ныштыхны ажәфан днатцпшит.

– Исмил игәоутахьоума аратәи амра хара хәы икоу акә-
зам, уа иахьгылози иахьташәози, аракатәи еиқәшәазом.

Исмил аихабы абас игәы кажьны дцәажәо имахацызт,
избанзар аихабацәа иага атагылазаашья баапсызаргбы,
ажәлар ргәы шытызхша ажәақәа рхәалон. Исмилгбы
егьырт ифызцәагбы абас ала акәын макьаназы ргәы ка-
мыжкәа ишааиуаз, аха уажәы реиха дзыкәгәыгуаз Пач-
кәыкә иажәақәа раамышытахь, ифнытцка апшатлакә тас-
уазшәа, даакалеит.

Пачкәыкә дцәажәон, Исмил дзырфуан, аамтагбы аца-
ра иафын. Абас ишыказ рқьалақәа ахьгылаз аганахь ала
дара рахь ихы рха, азәы дыфуа дшаауаз ангәарта, излаз
ахәыцрақәа инарылтцны иаауаз изыпшуа иалагеит.

Акацаа иреиуаз цкәына хәычык иакәын, дыфуа дахья-
аз азы хамтакы акара дзымцәажәазеит, Пачкәыкәгбы ак
калазар хәа дшәаны ашырхәа дфәгылан ахәычы иазтцаара
дналагеит.

– Икалеи сычкәын, ашьхытцә зжәылаз ахәарақәа
реипш уфуа уаазгеи?

Ахәычы, аарлахәа ипсып шеивигозгбы, атак акатцара
дафын.

– Тәым уафык сасра дахзааит!

Асас дааит хәа аниаха, Пачкәыкә ахәычы ихзасра да-
кәытцны, даеазнык диазтцааит.

– Асас ухәама? Дызустада?

Ахәычы азтәара атак ииашаны иахьизыкамтоз да-
цәыпхашьаны, гхак имазшәа ихы ларкәны ибжбы наир-
геит.

– Исыздырзом шәхацкы!.. дыцкыашәкыза еилахәоу
еуафык иоуп, ааигәа аруаа иахзааз ирхагылаз диеипшыз
цъысшьеит, аха сыздыруам, избанзар уажәы ар матәа
ишәзам насггы азәггы дицзам.

Пачкәыкә Исмил иахь днахәит.

– Иубама? Еиҭа аус узкашәеит, аамта мгазакәа хтыц ахь
хгъежып, избанзар уа атыркәшәа здыруа азәггы дыкам.
Хасаси ҳауаажәлари ҕахәи-дагәеи реипш иеиҕацшуа
итәазар акәхап.

Пачкәыкәи Исмили иаразнак амҕа икәлеит, Исмил
иеиҕабы иштытахь дгыланы даауан, ахәычы иакәзар усггы
сус насыгзеит хәа дыццакзомызт.

Дук мырттыкәа ахапы апхьа игылаз ақьала аҕынза
инеиҳьан. Уаанза ирхәахьаз акәын икаланы иказ. Ақыта
аиҕабацәа иеизаны асас идтәалан, иеибырхәоз ак ахьры-
мамыз амшала еиҕаччо иеиҕацшуан, уаха акаггы.

Пачкәыкәданырба итәаз зеггы агәырқь хәа иҕагыланы
инеипылеит, зеггы иаразнак ршьапы иахьыхгылаз цъа-
шьаны асас даалакҕакзарггы, атыхәтәан иарггы дҕа-
гылеит.

Пачкәыкә ашьшьыхәа дныкәо, икытауаа даарылсны
асас днаидгыланы инапы наироуит, убри аамтазггы илак-
та цкәа дантапшы иҕацхьа игылаз ауафы иаразнак ди-
дырит. Ари Нусрет Чауш иакәын, ар матәа ахьишәымыз
азы кырза иеипсаххьан аха зегь дарароуп дидырит.

– Бзиала уаабейт хасас дахь! – ихәеит Пачкәыкә, Ис-
милггы есымша еипш иажәакәа иҕыткыаанза иаразнак
инеитеигеит.

– Бзиара жәбааит! – ихәеит Нусрет. Уа даанымгы-
лазакәан инацитцеит. – Даеазнык шәбара сеигәырҕоит.

Бызшәала иага ҳайқөымшәозаргы, шәысасдкыларә сеи-
лаҳаит. Уаанзагы пату дузза сықәшәтәхәан, исгәаңхеит
азы җазнык сааит.

Нусрет Чауш ицәажәашьә Пачкәыкәи акаҗааи даараза
ргәы иахәеит.

– Уи уара ухабзиара аҗынтәи иухәоит. Җаңсадгыли,
ҳҗеи, хшәыри, харахә-хашәахәи ханырцәыхароу ишахә-
тоу ала уҳазҳадымкылазар җалап – ихәеит акаҗаа рҗыза,
нас утәа хәа итың ирбаны даниртәа аамышьтахь иаргы
днаидтәалеит, Пачкәыкә дантәоуп аҗытауаагы антәа.

Зегы ртыңкәа анырба кыр шықәса раахыс иеибадыр-
уазшәа ихәаза цәажәарак иналагеит. Зегы ргәалаҗазаара
бзиан. Исмил ида. Избанзар зегы ражәақәа реитагара
ибызшәагы, иаамтагы, иымчгы азхомызт, аха иш-
неиуаз иара иеитагара итахымкәа ауаа ишеилибакаауаз
ибеит, ауаа аилибакаара аныртаххалак, ажәақәа рыдагы
лактала, напыла, шыапылагы еилибакаар рылшоит.

Пытрак аамышьтахь, Пачкәыкә ар рҗыза Нусрет Чауш
ирматәагы ишәыхны мҗа харантә дахьырзааз мзызыс
иамоу еилкаатәуп хәа игәахәны, диантәарц итаххеит.

– Җатыр зқәу ҳасас, абраанза уахьыҳзааиз гәахәа дуз-
зас ихәмоуп, амшын ҳахьықәнажьыз абри аңшаҳәаҗы
уара уҗыза асас дахь иҗыларә хара хзы гәыргәароуп.
Хара хтҗас аҗы асас дызустәу, дҗару-дбеиоу, деихабу-
деитҗбу, дахьынтәааз, дахьҗаша, данҗаша уҳәа иантәара
даараза пхашьароуп, уаргы уи азы этәарак ҳазутом, аха
уара араанза уаҳзаазгаз уалацәажәарц утахызар, гәыкала
ҳаузызырәуеит.

Пачкәыкә арака маңк даатгылеит, ицәажәашьә игәаң-
хомызт, ҳаңшәмара инымаалазар җалап хәа дхәыңуан, аха
нас игәы ааңсахны ихәыңрақәа наҗ инаңхьеикит. Нусрет
Чауш иҗыза ахәынтқарратә усзүҗы үс баша рбаразы ма-
ңара ари аҗара амҗа кәахәны даауамызт. Ирыбжәази уи
аҗара? Ааигәа, абра даныҗаз ҳамтакы иааицәажәаны,

ацсшәа нейбырхәахьан, усқангы уәтцас аибадырха рмоузакәа еипыртцхьан. Уи азоуп Пачкәыкә Нусрет Чауш дахзаазгеи? хәа, дызхәыцуаз, уи аамтазы Нусрет ицәа-жәара инацитцеит.

– Ааи, ииашоуп! Иахьа ара саара даеа уск иазкуп ауацәа, афызцәа рбаразы мацара акәзам...

Ауаа зеггы рчытбжык мыргазакәа Нусрет Чауш дыз-хааз рахарц азы изызырфуан. Иарггы акы агмыжызакәа зеггы рзеитахәаны, ирцәыбналаз аеан ацшааразы ацхы-раара иртартц дрыхәеит.

– Иахьацаалакгы ари аеы сыцшаароуп мамзар Селим Пашьа сыхәда ашаха ахаршәны сыкнаҳара игәы итоуп! – ихәан, аеы ацшаара иара изы атцак дузза шамаз реилыркаара дафын.

Пачкәыкә еык ицәыбналеит хәа ар рпыза дышпак-нархауеи хәа дхәыцуа, Нусрет Чауш диазтцаахт.

– Нас аеы узымпшаар укнархатцәкьома?

– Атак кәзтцоз Нусрет Чаушгы иихәара издыруамызт.

– Ирацәаны акәфеиарақәа аазырпшхьоу ар рпызак, еык ицәеит хәа дыкнархап хәа сгәы иаанагом, аха Измит ахада дузза Селим Пашьа итаххар шақа утаху аеытцгақәа пшааны, ухәда аахижәоит. Уи гәыбған изтарыда? Иаххәап укнаимхәзеит, уцсы танатцы абахта утаиртәар зәыр диазтцаауама?

– Ус анакәха иаарласны аеы цшаатәуп, – ихәан, афар ирылагылаз ркнытәи лацшыла Базала ипшаара далагеит Пачкәыкә, аха димбеит.

– Базала дабақоу, ачкәынцәа шәыбжьара дызбазом? – анихәа уртгы инацшы-аапшит, аха данырзымпшаа:

– Арадыкамзаршәарацарадцазаракәхап, усқанхәлаан-за дхынхәзом – ихәеит чкәынак, даеазәгы «ишәтахызар хишьталаны даахгап» хәа җааитит. Пачкәыкә ари аниаха, иаразнак «абна шәылаланы дахьыкәаалак дыцшааны дысзаажәга» хәа нареихәеит.

Рцызa иажәa анраҳa, ағар ашәaқь-тҕьара иафызaхa, абнара иазцеит.

Нусрет Чауш ағар зегьы ифуа аеы ацшаара ицаз цьышаны.

– Рацхьаза иҕахтдаша ҳазхәыцны нас ацшаара ҳалагандаз ҳәa, иамхаҳәеит. Пачкәыкә:

– Уажәы Базала дрыцшаароуп, нас ауп иҕахтдаша ҳа-назхәыцша ҳәa, анихәоуп иҕаз анеиликаa. Базала уаан-за аеы знапаҕы иаазгаз иакәымзи уажәгьы иахьыҕацшааша зегь рааста иара идыруазар акәхап ҳәa ихала ацәажәара даҕын, иара ихьаа дара ирхатәызшәa ахатцгыларa ахьиртазгьы кырза игәы арцшааит, ари аҕара дazyцшзамызт.

Ицаз ағар Базала дыцшааны, дрыманы ихынхәит. Базала Нусрет дызхааз анеиликаa акырза иаацьеишьеит, аарлахәa анапаҕы иааганы ирыртаз аеы гәыпцок аруаа ирымпытҕьаны ишыбналаз ихшыф ицнакомызт, аеыркәымшәышәны, аеырмашьцаны ахы дырбаны ирцәыбналазар акәхап ҳәa дхәыцуан.

Нусрет Чауши, Пачкәыкәи, Базалеи еидтәаланы уаххьа ашьтахь адырфаены азыҳәан иҕартдаша иалацәажәоит. Рацхьаза Иеницьяами ақытаҕы инеины ақытауаа цқьа ирацәажәар акәын, урт аеы рацхьаза иахьырбаз иахьыркыз анырхәалак даргьы ацшаара иахьынтәалaгашаз рдыруан. Иара Нусрет Чаушгьы данаауаз ус акәын дышхәыцуаз, аха нас, иҕалаз уара идыр, дышиашаз акацаа рахь дааит.

Ауха акацаа рҕы инхаз Нусрет Чауш ашьыжь шаанза Базалеи иареи Иеницьяаамика амфa иқәлеит. Амала уажәазы аеы ацшаара ааста гәаҕра дук рыман, бызшәала изеинааломызт. Исмили Пачкәыкәи акацаа ирыцрытцны иахьымааз амшала аитаҕафы дрымазамызт. Нусрет Чауш ажәак ацсшәa издырзомызт Базала иакәзар, ажәa

затѣык идыруан «Селамуналеикѣум» иара уигъы ииашаны изхѣомызт.

Нусрет Чауш иеы ада уаха ѣы рымазамызт, уи азыхѣан Нусрет Чаушгъы иеы дѣыжѣымлазеит, напыла, шыапыла ирбо, Базала дѣыжѣларц иага иеихѣазаргъы имуит, Нусрет Чауш Кавказаа рѣазшыа ахыдыруаз азы акѣын ас зыѣаитдоз ари аѣыза ахымѣацгашыа аамышытахъ Базала Нусрет иеы мыцшаакѣа дауишытраны дыѣазамызт. Иеы даѣымтѣазакѣа дахыцныѣѣаз, ауал датѣалазшѣа ихы ипхѣазон.

Абнараѣы амѣахѣаста ианыланы ишцоз Нусрет Чауш ак ааигѣалашѣеит. Усгъы иеицыззауан ус анакѣа, Базала маѣк атырѣшѣа ииртѣар, иаргъы аѣсшѣа итѣар ибзиамхози? Аѣсшѣа изхѣо дѣалар ани аѣсуа тыпѣа пшзагъы итѣегъы дылзааигѣамхоз. Даниба нахыс игѣы хытхытуа дѣазтѣаз атыпѣа лара лбызшѣала лаѣѣажѣара даназхѣыц Нусрет Чауш игѣы атра итамгыло иалагеит. Нас иаразнак инаѣѣкыс Базала иахъ инарханы «Сен!» (уара) ихѣеит.

Базала иѣалаз изеилымкаауа дыпшуан, аха Нусрет Чауш уажѣгъы инаѣѣкыс ихахы инарханы «Бен!» (сара) ихѣон.

Нас инаѣѣкыс инархѣы-аархѣуа иѣѣажѣара иаѣитѣеит. «Сен!.. Бен!.. Сен!.. Бен!..» (уара, сара, уара, сара). Арт ажѣѣѣа Базалагъы ихѣарц аниѣахха Базала мыцхѣы дымгѣѣѣзакѣа ажѣѣѣа реиѣахѣара дналагеит. Нас арт ажѣѣѣа псышѣала ишхѣатѣыз Нусрет Чауш иртѣара далагеит: «Уара!... Сара!...»

Уажѣы Нусрет Чаушгъы аѣсшѣа ихѣон, ахѣыѣѣѣа реиѣш ихѣмаруашѣа ажѣѣѣа ртѣара иаѣын. Базала иус еиха иманшѣалан, Нусрет Чауш аѣсшѣаѣы иѣоу ашыѣыбжѣѣа реихарак рѣыза ихаан имахѣазаѣыт азыхѣан ажѣѣѣа рхѣара даараза иѣѣыѣѣгъан, аха игѣы камыжѣѣа исхѣоит хѣа даѣын.

Абас ишныкәоз абнара инылтңны ақыта ишазааи-гәахазггы рызгәамтәзеит. Алахьчақәа ишуа ианырңыла ауп рхы атыңаңы ианааи, Анцәа икынтә аңшәма аоны дықан, илақәа ааңхьеикит.

Дара алақәа анырба ргәы тқьаны, ршьара иқәкьаны икалазарггы аңшәма имырдырраггы рылдыршеит.

Ирулак Ҳаңы Абдуллах ионы ианнеи иара ионы аңхьа игылаз азахәа-тла амтңан ақәырқан аңхьара дшаңыз рбеит. Аңсшәа анааибырхәа Нусрет Чауш аамтә мгазакәа изхааз ахәаңы инеизеитеиҳәеит.

Ҳаңы Абдуллах икынтә аеы раңхьаза иахьырбаз, ишыркыз еиликаар ртахын, аха уиггы ақытауаа изеитәрхәаз ақара акәын иидыруаз, иахынзаигәалашәоз аи-таҳәара дналагеит.

Уахынла рңықәреиартақәа «асасцәа» атауа ианала-га ақытауаа раңхьаза абнаҳәақәа ракәыз цыыршьеит, аха ашәақьқәа аашьтыхны ицаны уахык ишыңшуаз ҫ-еык аакылсит, аха убриақара иңшзан еитаҳәашьа ыкамызт, уи азы изырмаеихзеит, аеқәаггы арт рыффы анырк ам-тәыжәақәа рымазшәа ипырны абнара инылалт.

Ақытауаа аңықәреи агьама зкыз аеқәа зегь дара-роуп даеазныкгы ишаауаз рдыруан, араҳь рышьраггы рзыгәаңуамызт, иаазхәыцын, ус акәзар, рыңсы штоу иаанаҳкылап хәа рызбеит, рышьтабжьқәа рыла изла-ауаз амәа гәатаны таҳарак аңы ажра жны ахыхь аеқәа ирызгәамто, иаахыршеит.

Нас имццакзакәа иңшуа иалагеит, мышқәак рышьтахь аеқәа руак атаҳарта интаҳаит, ари Селим Пашьа ицәыр-гычыз аеан «Ақбенеқ» акәын, избанзар, аеан ақны Се-лим Пашьа иеиҳабыратә дамыға иеаеаза ианын. Ирулак аеы атаҳара интыганы ақытарахь иааганы ихыркааз тыңк аңы итакны Измитқа адырра рышьтит, еггы афыза акәзар, уи нахыс уаҳа ирымбазеит.

Ҳафъи Абдуллаҳ ииҳәашаз ҳәаны далгахъан афбатәи аеы азы ииҳәақәаз Нусрет Чауш зынза дазымзырәзеит, Базала иакәзар, зегъы еиликаар итахын, аха иабаказ!

Ахәафъа кәапеик азна азы ыжәны иқыркы арбаазарахъ деихеит, избанзар Ақбенеқ иазкны уаҳа ииҳәаша акагъы имамызт, иаанхаз Нусрет Чауш усгъы идыруан.

Нусреті Базалеи, Ҳафъи Абдуллаҳ ицшәма илырхиаз, аха итәафъы Ҳасан ирзааигаз афатәқәа иаарласны ифаны иоагылеит, избанзар Нусрет Чауш дыццакуан.

Крыфара ашьтахъ ахәафъа азин имхны, Ҳасангъы даа-шътыхны Ақбенеқ рақхъаза иахъыркыз атыпахъ ицеит.

Базалеи Нусрет Чауши Ақбенеқ рақхъаза иахъыркыз атаҳара акәша-мыкәша дара ртәала хаз-хазы имыццакзакәа итыртәаит.

Уи аахыс шақараантә ақәа аухъазеи азыҳәан, аеышь-тәқәа азәзәахъан, аха усгъы феык шеицыз фашьомызт. Афбатәи аеы Нусрет Чауш хъаас имазамызт уи дзышьтәз иаарласны Селим Пашъа иеы, изганы, ихы еикәирхар итахын. Базала иакәзар, Ақбенеқ аамышьтахъ знык-фынтә иибахъаз, ушьта пхызла збара далагахъаз амархәац пшааны ихазы иаазар итахын.

Базалеи Нусрет Чауши аеы ишашьтәз хар рымамкәа ишеилибакаауаз гәартәит, иртәз ажәақәагъы рхы иа-дырхәо иалагахъан, аха итәегъы иеигъны аус еицырурц азы уафтәс иеицәажәар акәын, уи азы Исмил дахъықаз ихынхәит. Адырәаеынгъы настәи амшқәагъы тәамфәхә рымазамкәа аеы иашьтан, аха иарбанызаалак еышьтак иақәымшәеит, Нусрет Чауш иаамтә антқәамтәхъ иахъ-неиуаз азы зынза игәы қаҳаны дықан, игәыцрақәа ызуа ицацыпхъаза, ацсра абла атацшра далагахъан.

Базала, аеқәа рышьтаныкәара ҳақәытцны, иааип ахъахгәахәуа атыпқәа рәы мазала ҳарзыпшып ҳәа, ажәа-лагалакаитцеит. Нусрет Чаушгъы иаразнакдақәшаҳатхеит, избанзар ушьта ишьапқәа дрызнамго даацсахъан. Ама-

ла Нусрет иаамта зламачыз ала аеы ас аанкыларазы даараза агөыграгы рымазар акөын. Хымш рыонутқала иахбазыпшыз атып аеы имнеир Нусрет Чауш илахынта зеипшрахааз Анцөа идыруан.

Аеқөа рышытақөа еазнык инттцааны зегь рааста агө-ра ахбыргашаз атып аеы ацөкьа еикөыршөаны Базала иеыпцхакны апшра дналагеит. Нусрет Чауш фатөык-жөтөык раагаразы Иеницьяами ақытахь ддөықөлеит.

Базала, Нусрет Чауш данца аамышытахь, кырза аамта абна дазызырөуан, аха дыззыпшыз абжы иахуамызт.

Нас дзымтцатөаз атцла ду дөықөлан хара дыпшырц иакөикит, аха абнара убри акара ижөпан, шыаөак уап-хьа иубазомызт, уигьы ианаму дөалбаан иматөакөа аарыпцкьаны ааигөа иказ акөарахьы деихеит.

Ахахөкөа ирхыөөаны илеиуаз акөара даваланы аөкөа рышыта сакөшөозар хөа кырза дныкөеит, аха икамызт...

Нас дхынхөны рапцхатөи итыпцхь дааит. Даара акыр цуан, ас еипш ихы дазынханы дкамлацижьтеи, Амхациьырра, атөым дгьыл, амлакра, агөакра, апсра, ани, ари шихөоз ари аөыза аамтак имоузацызт.

Дахьтөаз цөакьак ала адгьыл цөагөо ижөлар зыкөшөаз арыпцхареи уи зыхкьази дрызхөыцуан.

Ихөыпцрақөа уи дрылсны Апсныка, иқыта акацка дыргеит, амхациьырра иакөшөаанза иеибадырыз Абыхөаа ртыпцха Амра дааигөалашөеит. Уи Амра рапцхьа даниба ихы-игөы ихаштызшөа дкалахьан. Лцөа-лжы шкөакөаза, лзамөақөа кцпшьза, лыбла грақөа тыпцхауа, зызлан леипш дашьахауа илыкөыз лыхцөы еикөатцөа ухөа рыла, еснагь ипцхыз далан ари атыпцха.

Агөылара иказ қытак акынтө сасра акацаа дырзааны дыкан Амра, Базала уи аамта кьаөк азы дибөит, аха иаразнак афымца дакызшөа лыбзиабара дамөханакит. Ипсадгьыл аеы изыкөшөаз арыпцхарақөа камлазтгы Амреи иареи иөацьара иеикөшөарын, иеицөажөарын

атдыхэтэаны рлахьынтца цъарак икылнагарын, аха амхадьырра ианакэшэа Амрагы Базалагы иеицэызит.

Ахэыцрақэа иргэылаз Базала, абнара атынчра еилазгаз ыы-кыркыбжык шгаз иахан, даатрысны ихы ышытьхит. Абжыы ааигэантэи иаафуан, насгы ашьтыбжықэа иара иганых ала акэын ишгоз. Иаразнак дыхэхэаза дышьталаны дазыцшуа далагеит, ганкахыалагы иахаиршөшаз ашаха-кэарағ армазеира дағын.

Анцэа ихэаны абри Селим Цашыа иеан акэындаз, саргы сшаха лахаршэны иааныскыландаз хэа, ааигэахэит. Ипхызқэа ирылаз аетцыс уи акара дазхэыцзомызт, избанзар рапхыаза Нусрет Чауш ипсы еикэырхатэын.

Аеы ашьтыбжықэа ааигэахыцхыаза игэыцрақэа цсуа иалагеит, избанзар, ари аеы аееимаа змаз акакэын ус анакэха, Акбенеқ акэзамызт. Уи ышыкэса раахыс аееимаа шамамыз рдыруан.

Нас ушьта аеытцэахра атахым хэа дфагыланы, изааиуаз аеы дазыцшуа дналагеит. Иааиуаз ақытарахы ицаз Нусрет Чауш иакэын. Базала ифыза дгэыргыатцэа дидылеит.

Ауха шаанза реааимдо ичапшыон, бжык хэхауазар хэа абна иазызырфуан, хэлаанза ашэа зхэоз апсаатэқэа анаангылалак артцүкэеи адагыкэеи налагон, зны-зынла ыык ашьтыбжы шаарахаз еицш, ргэы тыц-тыцуа иаакалозаргы нас уи дара ртэы шакэум анеилыркаалак, еи-тах ргэалаказаара бжыысны иаакалон.

Ашарцазы Базала иакэын ичапшыоз, дкараха дахыкэаз амшала Нусрет Чауш дтахэахаа дыцэан. Базала уи дааирцшыр хэа дшэаны ашышьыхэа ааигэа иказ акэарахы дналбааит.

Акэара ахыкэ ағы даннеи инапқэа азы интшыны иғы изэзэарц азы итигаз ифеитэаанза, шэ-шыафак ракара аеқэа иапхыа ишгылаз аниба, азы шыкыз дшанханы даанхеит. Ө-ык рхы ларкэны азы ажэра иағын, Базала арт аеқэа иаразнак идырит. Руакы Акбенеқ акэын аф-

батәигы уаанза ийбахъаз аетцыс акәын. Пытрак аеқәа даарыхәацшы нас ацша ахьынтәаауаз гәеитеит, ацша, аеқәа рганахьынтә иара иганахь иасуан, ари даараза иб-зиан, аеқәа иффы раҳазомызт.

Аха Базала игәыргъара хара имцеит. Иибаз аеқәа рганахь ашәартә ықазамызт, аха Нусрет Чауш иеы абаигоз, аеқәа рыффы зкыз ари аеы, тынч ишхәуаз иаразнак ахы ышытыхны икьыркыруа иналагеит.

Уаанза ашышыхәа азы зжәуаз Ақбенеқи иацыз аетцыси иаатрысны акәара аҗадахька ирханы идәықәлеит. Азы тқьо ифуаз аеы цшзақәа Базала лацшыла инаскьеигон, уаха илшоз..

Аеқәа анца аамышътахъ зейкьыркьырбжы иаанарцшыз Нусрет Чауш ишәақъ аашътыхны дыфит, Базала уабакоу? хәа, ғытуа.

Базала, дахьгылаз, икьышә инапы адкылан, убжы умырган хәа наиирбеит. Нусрет Чауш иқалаз изеилым-каакәа иеааникылеит.

Базала иидыруаз ажәақәак рыла, мацкгы напыла иқаз аитахәара иеазикит, нас реааидкыланы аеқәа ирышъталеит, ирышъташәарыцокырзаакәара иаваршәны инықәазаргы атдыхәтәаны аеқәа рхы ахьдырхаз еилыркааит. Урт абнара агәы илаланы рыедырзуан. Абнара дуззакны иага қартазаргы уаха рышъта цьаргы иақәымшәеит.

Нусрети Базалеи ари ахтыс ашътахъ ачацшыара иақәытны еита аеқәа ирышъташәарыцо иалагеит, уахгы-еынгы иаанмыгылазакәа абна илан. Илан аха Селим Пашьа Нусрет Чауш иитаз аамтагы ушъта интәахьан.

Нусрет Чауш ажәак иғытқьомызт, арахь мчыбжык ала Базала мацк акәзаргы уи иихәоз абызшәа еиликаауа далагахьан, избанзар, Нусрет Чауш Базала атырқәшәа итцааит хәа даақәымтцзакәа иацәажәара дағын, Базала-

ггы рапхьатәи амш еипш акәымкәа, иааиахауаз ажәакәа
рызеггы апарпар еипш иеитеихәон.

Амала иахьа уаанзатәи амшкәа иреипшзамызт. Имаз
аамта нтәаны аеггы ахызымпшааз азы Нусрет Чауш
илахь еикәын, ахәыцракәа дрылан. Селим Пашьа иага
дизыпшың уажәы...

Нусрет Чауш иага дхәыцуазарггы дахьнеиуаз Се-
лим Пашьа иеихәашаз акаггы изыпшаауамызт. Уашьта
илахьынтда инарбоз дазыпшызар акәын. Селим Пашьа ма
ипстазаара далихуан, мамзарггы ипсы танатцы абахтаҕы
дтаирбаауан, зеггы еидкыланы данрызхәыцлаак абахта
дазыразхон.

«Еык амшала ар рдызак дышпакнархари?» хәа, ихы
дацәажәон, икәитцон-икәихуан, даҕа мѳак изыпшаа-
уамызт, иан рыцхаи ипхацәа ирыпсыхәозеи, ирхылап-
шуадаз?

Шаанза аеқәа ианрышьтазггы Нусрет абартқәеи Се-
лим Пашьа иеихәашази дрызхәыцуан. Базала иакәзар,
Нусрет Чауш Селим Пашьа абри акара дызицәшәоз изе-
илкаауамызт. Базала ихәыцракәа зны-зынлаггы дрыма-
ны амшын агәы аганахь, Ацсныка ицон.

Амра лакәын лассы-лассы игәалашәоз, Амра дпы-
шәарччо иапхьа даацәыртцны лара лышка дидхьон, аха
нас иаразнак дицәызуан. Лабҕаба иибоз апхызқәа раа-
мышьтахь Базала ихы хыла-гәыла иеилафынтуан, Амреи,
лқытауааи ирыхтысыз Анцәа идырып. Уртггы ихдыр-
тәама, мамзар рқытаҕы изынхама? Арахь амѳа иқәлазар
иеибганы изызыттырма, уажәы иабакоу?

Базала, ас иѳыза игәакра ихаштны ихы дахьазхәыцуаз
дацәыпхашьон, аха даҕа ганкахьалаггы бзиа иибоз атып-
ха лызхәыцра Нусрет Чауш иаба ипырхагаз, устгы иара
изы иааилшоз зеггы каимтцози.

Ашара адәы ианаакәлоз аеқәа рышьташәарыцара
инакәытцны, раапсара рхыргарц тцлак амтцан инатәеит,

уаха шыафак злакартдаша амч рзаанханы икамызт. Нусрет Чауш Базала дыцээрц дихэон, аха Базала иакэзар, Нусрет Чауш дыцөөаны ицсы ишыр итахын. Атдыхэтөөн Нусрет Чауш ианимуза Базала атдла ашыапы ихы надтцаны дынтахэахаа дыцөөит.

Амра гылаанза, хэыцрашөкы еидызхэыцлоз Нусрет Чауш, атдыхэтөөн дышиашоу Селим Пашья иахь дцаны, аеы шибаз, аха аанкыларазы итцегы аамта шитаху иеи-хээрц избеит, а-Пашьягы дуафымзи деиликаар калон.

Аиашазы Нусрет Чауш даеа мөакы имазамызт. Ус зны-зынла абналарагы ихы иташөөлон, аха шыкөсыла ишөөитцоз арматэа ахымзг изаргомызт, нас ихэыцкэа рныжыра шцаигэыгьуаз, абарткэа зегы данрызхэыц аамышьтахь ауп Селим Пашья иахь ацара анизба.

Амра икөөпцо даналага Базала ацэа далтцит. Данынацш-аапш Нусрет Чауш дибейт. Ауаф рыцха ишөөакь ихы адтцаны дахьтээз дыцөөн. Рапхья «шыжьбзиа» хэа иеихээрц итах-хазаргы, ацэа иалхра изымгөөгьит. Нас акөөарахы дниены ифы шизэзөөз Нусрет Чауш ибжы иахаит.

– Шыжьбзиақэа! – даапышөөарччан тыркэшөөала атак наиитцит.

Базала ифы-инапы зэзөөаны Нусрет Чауш иааигэа дан-неи, «иахья ақалақь ахь сцоит» ихөөит уи, нас иеилика-арц азы итцегыгы напыла изеитөихэон. Базала усгы мышкаахыс Нусрет Чауш итагылазаашьала, зегы еили-каахьан.

Амөа дыкөлаанза акацаа рфы дниены абзиаразы хэа нарахөөаны иматөөакэа иаанхазгы шытихырц итаххеит Нусрет Чауш. Апшахөөахы амөа иахыкөызгы иизбаз Базала изеитахөөара дафын.

* * *

Селим Пашья, Нусрет Чауш дхынхөны дааит, аикө-шөөаразы азин шитахыз аниархэа кырза деигөыргьейт.

Ииашатѣѣаны Нусрет Чауш, бзиа дибон, дгәымшәан, иус хәтыр ду ақәйтѣон, иеихабыра рхәатәы анагзаразы ихыдеитѣомызт, абартқәа рыла ифызцәа есымша шыаѣак рапхәа дгылан. Селим Пашәа абартқәа зегы гәеитѣон хымпада... «Сеан изыпшаазар иматтура хараскроуп» хәа, игәы иааташәан, аха нас дааипхәыцааит, аеы иара ишицәцаз еипш, импшаакәа дыхнымхәыр акәын. Мамзар иага дпыза бзиазаргыы ианаижьырц игәы итазамызт.

Азин ылырхырц азы ашә ианас, Селим Пашәа ихәыпцрақәа даарылтѣын «Шәааи» хәа, ибжы наиргеит. Ашәа дузза ҫыжжы хәа абжы рганы ианааты Нусрет Чауш агага еипш ашышьыхәа афнытқәа дныфналаны ишьхәақәа еинкәаны даахырхәан ҫымт апшра далагеит. Селим Пашәа дахтәаз акынтәи икоу заанатц игылашәа ала иеиликаарц итахызшәа дихәапшуан.

Нусрет Чауш ихы ламрыкәзакәа икоу неитахәаны итҫегы аамтә игарц избахъан, аха ари акаратәи аҫымтра Нусрет Чауш игәы канажъхъан, ара смаaikәа сыбналандаз хәа, ахәыпцра далагахъан еипш Селим Пашәа ибжы гәаҫа аниаха игәы аатрысит.

– Ее, исахәа Нусрет Чауш, ишпәцеи уаамтә? Уара уфыз апышәа дузза змоу азә изыхәан сеан апшаара иуадафмхазар акәхап....

Селим Пашәа иажәақәа рышьтахъ ауада атцаршәыра фналазшәа иаакәлеит. Уи азыхәан ауп Нусрет Чауш ихы инаркны ишьапакынза дзырхьташьызгыы. Арыцхашъара змам ари пашәа, иага ихәаргыы, дизымхәыпцкәа ихы итаирпаша шипшаауаз уашьта иубартан.

Нусрет Чауш ирласны атак ахыкаимтәцыз Селим Пашәа дархагахъан, иҫымшьқәа цархәны дихәапшуан, нас аҫеиѣ хәа дѣагыланы дааины дааиѣагылт.

– Нусрет Чауш, иухәалакгыы хәа, амала исзымпшааит умхәан! – ихәан дхәааит.

Селим Пашья ихымѡапгашья аамышьтахъ Нусрет Чауш ишьапкѡа дырзынкылазомызт. Ипсеивгара ицѡамачхан, ацѡажѡаратѡкья илшомызт, амала атдыхѡтѡантѡи имчкѡа зегъы ааизганы:

– Шѡхаткы ашьтра схылеит... даѡа мацк аамта шѡызсытар... хѡа, агызра даѡын, аха Селим Пашья уаха димырцѡажѡазеит.

– Уара иухѡо закѡи Нусрет Чауш? Сѡеы узымпѡшаазар арахъ узааи? Убналаны умцоз!

Селим Пашья дагыцпхъаза Нусрет Чауш дтынчхо да- лагеит, зегъ дарароуп икалаша калон, иага дшѡозаргъы ацсра ицеипѡшзар, дыпсуан, убри акынтѡи рапхъаза, еипѡш деихъыѡры-еипѡыѡры дгылазамкѡа, игѡышпъы тыганы ар рпъыза иеипѡш акѡын дышгылаз.

Селим Пашья иажѡакѡа данрылга ашѡ иылагылаз ару- аа рахъ ибжъы наиргеит.

– Аруаѡ!..

Ар рпъызаки ѡыцья аруааи иѡуа иаауан, макъана иѡналаанза адтѡа нариѡеит.

– Лассы дыспырганы, абахтѡ дтѡашѡк ари ауаѡ!

* * *

Адсуаа ахѡтѡаз адшахѡаѡы, адѡѡазаара есымшеипѡш, ашьшьыхѡа ицон, Нусрет Чауш дѡеижъѡеи мчыбжык тѡит, аха ихабар хѡа акагъы ыкамызт. Базала иуа атыркѡа изы даараза дхъаауан, Селим Пашья азин имхны саауе- ит хѡа шихѡазгъы дахъымааз азы дгѡырфон уи иускѡа дындырхазар бзиан, аха Селим Пашья цѡгъарак изиу- зар? Ианамуза абахтѡ дѡаижъзар? хѡа дхѡыцуан, амала даанымгылазакѡа аѡкѡа рыпѡшаара даѡын.

Аѡкѡа рыпѡшаараѡы, Нусрет Чауш дыказамызт, аха даѡа ѡызак диман Базала. Адшахѡа ианаднагала рапхъатѡи рымшкѡа рѡы ирзааз ала акѡын ари, амгѡѡаѡаханы, абаѡкѡа убаратѡы иагны икан, ишѡарыцалан азыхѡан, иара

ашьыжь игыланы шәарыцара ицоз хәлаанза ирныкәон. Базала аеы ицшаарц ихала дандәықәла ашьшьықәа инаишьтәлеит. Иаргы мап имкит, избанзар илазаргыы ҫызак дитахын насгы ашәарыцала афәы акразықәангыы зейгә ыкам акәымзи! Ушьта ашьыжь шаанза амәа ианы- ланы хәлаанза аеқәа рыцшаауан. Атцыхәтәан алашәарыца ацхыраарала аеқәа рәыцхәакырта рыцшааит. Абна агәта иагәылсны иаауаз кәарак ахықәафәы ахақәрақәа рыбжәа- ра гәәара дуззак ыкан. Абрака ҫытқәахыртас ирымазаа- рын, ҫынла иагацъара ихәуазаргыы, уахынла, хымпада абрахь иаауан.

Базала аеқәа ртыц аницшааз шыбжьон еицш акәын уи азықәан аеқәа уа иказамызт аха ршьаптыцқәеи, аеуаци рылоуп ара тыцс ишалырхыз злейдырыз. Уажәы аамта мгазакәа Ақбенеқ ааникылар акәын, аиаша- зы аетцыс акәын реиха иитахыз, аха ифыз аицстазаара ашәарта иантагыла, уаха даеакы дазхәыцуамызт. Базала аеқәа рәыцхәакырта азааигәара тыцк ылхны дыхәхәза дианы иеитқәахит. Ицыз алагы иара иеицштәкәа ифы- шытәиет.

* * *

Амра аташәамтазы русқәа рзы инеилысны иказ акапаа ашьшьықәа аизара иафын. Шәарыцара иказ, аиатәара еизызгоз, амфәы еидызкылоз рызегы хынхәхьан. Ахә- са афатә архиаразы иццакуан, аха рус даараза иуада- фын, избанзар цыка шыатарак, цыкәбарк ахәшеи рыз- нымхәзеит.

Атақәажәцәа макъана анышәынтрақәа рфәы итәан, урт есымша ашьыжь шаанза анышәынтрақәа рахь инеи- ны ахәылбыעהа ртынхацәа мчыла иааргаанза, крымфа- крымжә убра итәан. Харантә инацшуаз, урт ибар арацәа иалху хақәқәак гылоу цыишьарын. Анышәынтрафәы иказ атцлақәатәкәа дара рааста итцысуан, ма цшак анас-

лаак рбыгкәә аадыршәшәон, аха арт ауаа рыцхәкәә ашәы рхыкәкәо рнышәынтракәә ирхагыланы иаарлас-ны рыпсқәә еикәшәаразы Анцәә ихәон, ацстазаарахәә иртахыз ацсракәын.

Атахмадцәә ртагылазаашьа акәзар, даеакын урт иага ахьаа рымазаргьы азәгы изеилкаауамызт, ажелар ргәы камхарц азы рхала ргәы дрыгәгәон, уашьта ацәажәара адагьы зны-зынла алафхәарагьы иалагахьан, аамта анро-улак рфыза Хәыс инаидтәаланы ипхьарца иазызырәуан, дара ашышьыхәә ианацдыргызуазгьы ыкан.

Пачкәыкә есуаха ишыкайтцац еипш, ааигәә иказ ахәәфы дыкан, ацьтцла ду амтцан игылаз атәарта акынтә, амра аташәара дахәапшуан, аха ихәыцракәә хара икан.

Ҷы-кьыркьыр бжык ала дызлаз ахәыцракәә даарыл-тит, абжыы ахьиахаз аганахь данынацшы, абнара ага-нахьынтә иаауаз Ҷуафык дибейт, цкьа данынацш иааиу-аз, мчыбжык аахыс Ақбенеқ иашьтаз Базала шиакәыз еиликайт. Итцегьы даныцшы дзыкәтәаз аегьы идырит ари Ақбенеқ акәын.

Пачкәыкә иибаз даараза игәы азнархаит. Базала икайтцалакгьы дызлагаз аус кәҶиарала иахьынаигтаз азы игәырғара хәәа амазамызт.

Пачкәыкә дзыкәгылаз ахәы акнытә Нарт Сасрыкәә иеипш Ақбенеқ иакәтәаз Базала гәадурала днаихәапшны ашышьыхәә алада дналбааит.

* * *

Базалеи Исмили, амра мгылазацкәә, амҶа ақәларазы аеырхиара иалагеит. Ақбенеқ Нусрет Чауш изганы дҶыр-хырц ртахын, акы затцәык изыцәшәоз иагхазар хәа акәын. Ахәылбыгәха ирацәажәаз Пачкәыкә аҶы Нусрет Чауш инапаҶы ианирталак ашьтахь, ақалакьтә цьармыкьа аҶы инкыдгыланы, изыкәтәаша Ҷыки, ахәшеи, ацьыкеи аар-хәарц ухәа дтцакәак ритахьан.

Аха, ашыжь амѡа иқәлоны еипш аамтазы Пачкәыкә Төмыргы дидны даарыдгылт, рѡыцагы уах ирыц-царц ргәы иштаз мѡашьо еилахәан.

– Ачкәынцәа! Саазхәыцын ѡыца җык ала амѡа шәа-хықәлоз сгәампҗеит, уажәы шәара: уара уақәтәа, мап уара уақәтәа хәа еимактәыс ишәоур ааста, сара снакә-тәаны сшәыцнеир уи азтәарагы ахала избамхои? – ихәан даарыхзасит.

Пачкәыкә дрыцны дахьцоз даараза иеигәыргҗеит, из-банзар еихабы кәыш дара рзы ескынагы дгәыгьртан. Төмыргы, рѡыза бзиа, дахьрыцнеиуаз реихагы иар-гәыргҗон.

Амѡа ианықәлоз амра мгылзацызт, рымѡа харан, нас-гы шыапыла ицар акәын азыхәан, заанатд идәықәлеит.

Ахаблақәа инарылс-аарылсуа, акыр иныкәахьан, шыбжышытахь Измитнза инеихьан, ақалақь агәахы изланеишаз амѡазы изазтәаз азәы иреихәеит, ишиашо ицар аихабыра рхан акны ишнанагоз.

Амѡа иахьынзақәыз, ақалақь аҗы шыаҗацыпхьаза ирыкәшәоз ауаа, рапхьа пхашьарамхаит хәа зегы апс-шәа рархәон, аха нас иеибадыруаз мацара апсшәа шеи-бырхәоз ангәарта даргы иакәытдит. Иеиуеипшымыз цәаматәала иеилахәаз ауаа рацәала итәын амѡакәа.

Ари ақалақь акны Акәа ааста ауаа иаха ишырацәаз гәартҗеит. Амала, Акәа ианыкәаз адунеи зегы рааста ауаа ахьырацәоу арака акәыз цьыршҗон.

Амѡаду ианыланы иахьнеиуаз, иаарпылоз ауаа лап-шыла итыртәауан, цьара иаадыруа азәы даабозар хәа. Ус ирдыруаз азәы рылапш днытәашәеит. Иаргы ашышыхәа дара рганахьала аaira даҗын. Еицыз рыпшыѡыкгы инеихәапшы-ааихәапшит, рыпшыѡыкгы рыба иабоз тәабыргын. Ахәычкәа реипш игәыргҗон атәым дгыл аҗы рапхьаза дара реипш кәымжәыла иеилахәаз азәы да-

хьырбаз. Икартцара иакәымшәо ишыказ, ирцылаз атаҳ-мада даарыдгылеит.

– Таушыд! – ихәеит уи. Иаңсшәахәашьала дшадыгаз рдырит. Дара рыбжьара адыг бызшәа здыруаз Төмыр затцәык иакәын, избанзар ихәычра еихарак ианшыцәа Шаңсыгаа рәы ихигахьан. Пачкәыкәгы хәычы-мыцкәак идыруан, уи азыхәан.

– Сыңсау! Уа таушыд хәа, атак наитеит. Ибжы итын-чын, аха арахь ахәыцкәа реипш игәы тытцны ицон.

– Уу, Адыга? (шәадыгоума?) хәа, дтааит ирыкәшәаз ауафы. Төмыр адыга бызшәала:

– Мап, харт хәңсуауап – ихәеит.

Ирцылаз иааңашьаны:

– Нас, адыга бызшәа шәхәоите?! – ихәеит.

– Сара сан дадыгоуп, азы саншыцәа рбызшәа здыруеит.

Атаҳмада дааңышәарччаны:

– Уахәаңши сара сангы даңсуоуп, саргы цытк аңсшәа здыруеит.

Төмыр, ифыццәеи иааиз ахатцеи реибардырра иара ишыкәшәоз аниба Пачкәыкә днаирбаны.

– Саб иашьа ду Пачкәыкә, маңк адыга бызшәагы идыруеит, аха сфыццәа ирыздыруам.

Акацаа ирцылаз ауафы идгыланы иаңәажәара иаңын. Иара Шьмаф ихьзын, жәаха шыкәса раңхьа арахь иаанатаны, Измит азааигәара инхоз дреиуан.

Пачкәыкәи, Төмыри, Шьмаф ицны ахәахәтаразы аңырмакьахь ицеит. Базалеи Исмили Ақбенең рыманы аихабыра рхан ахь идәыкәлеит. Рускәа ртың ианы-кәыртцалак ашьтахь абра еикәшәарц еибыхәаны еиңыр-тит.

* * *

Селим Пашьа иңаңхьа дымтцысзо дгылан акарул.

– Уара, уажәы шыца аңкәынцәа Ақбенең рыманы сышә илагылоуп ухәама?... Аеы Ақбенең шакәу агәра га-

игғапханы дықан, избанзар аеы абнағы ианааникыла, иара иахьатахым тыпк ахь изгоит ҳәа игәы иалан. Нусрет Чауш иакәымзар араһь иаимгаргы ҡалон, амала уажәы излеибоз ала Ақбенек даараза бзиа избоз азәы инапакны иқан.

Селим Пашья иеы изхара данацәажәа ашытахь дцъашьяны ихәапушаз Базалеи Исмили рахь даахьахәит:

– Шәара шәоума сөы аанызкылаз?

Исмил Базала днаирбаны.

– Абри иоуп иаанкыланы иаазгаз, сара сус алазам, – ихәеит. Селим Пашья Базала диғаччо дихәапшуа.

– Иҫабуп арцыс!... аха ари аеы сара ишыстәыз уаз-хәада?..

Азтәара атак Исмил ҡиаитцеит.

– Аеы шәара ишышәтәыз Нусрет Чауш ихәихәеит.

Селим Пашья инапы Базала инаикәкны, Исмил дааникылеит.

– Избан, сызтәарақәа ртак уара изыкаутцо, уфыз абыз имазами?

Исмил дыпхашьяны изамәәқәа ҡапшыза иқаланы атак ҡаитцеит.

– Сфыз абз имоуп, аха, атак изыкаттазом, избанзар атырқәшәа издырзом.

Ацашья усқан ауп иршәыз акәымжәқәагы ангәеитаз, уи рымәтәәқәа ахьынзәтиттауаз Исмил ацәажәара дағын.

– Мызкы ацхьа Ҡерқен ҳазхьтцит, уи аахыс ацшахәағы икоу аҳапы ақны анхара ҳағуп.

Селим Пашья иаразнак ари ахтыс ааигәалашәеит. Алаз ҡапдан ахәара иҡаиттаз инақәыршәаны ахәшәқәеи аҳақьыми рзишәтхьан, амала уи нахыс уаха цхыраарак изыкамттазацызт. Избанзар Балкани Кавкази рқнытә жәанызқьыла ахтәәцәа аара иағын, ахәынтқарра алшарақәа азхазомызт.

Османтәи ахәынтқарра атыхәтәантәи аамтазы ах-
тәацәа цыхыраарас ирыртөз – акы затцәык акәын, – рыба
иамбозшәа картцон.

Селим Пашья ихәыцрақәа дааргәылтцын:

– Нусрет Чауш шәара дабантәижәдыруеи?

– Хара ахәшә хазназгаз агәыц еихабыс даман, – ихәеит
Исмил.

Селим Пашья ҟышықәса раахыс дзышьтаз аҟы иеиб-
ганы изаазгаз Базалеи Исмили уажәазы икәа итазаргьы
итигомызт.

– Шәыпсынтры иазхааит ацкәынцәа, шәара сәы
пшааны сшәыргәыргәеит, саргьы шәара шәсыргәыргәар
стахуп, ишәзыкастцари?..

Исмил Ацашья иажәақәа еитаганы Базала ианиеихәа,
рыбжъара мацк ацсышәала иааицәажәеит, нас Исмил Се-
лим Пашья иахь даахәны.

– Хара шәара шәкынтә иахтау акы хахәоит хәа,
ҟааитит. Селим Пашья артәжәақәа аниаха, ишәтау шәзы-
кастцоит хәа, рахәаны схы ак тасмырпандаз, исылымшо
ак рымхәандаз хәа дааипхьхәыцит.

– Шәаасзызырҟы,.. Исзыкатцә, акоума ишәтау. Исы-
лымшо акакәзар, ма даҟакала ихазбап!..

Исмил ахәыцқәа реипш ихы ларкәны ирызбаз наиеи-
хәеит.

– Шәхацкы, ара хааины ханиазтәа Нусрет Чауш дыш-
ташәкыз хахаит, убри доушәышьтыр хтахуп.

Селим Пашья иахаз цыашьахәыс икаитцеит.

– Ииашаны ишәхәома? Нусрет Чауш даусыжьыр шәта-
хума? Уи дахьтаку шәара шәусс иалои? – ихәеит Ацашья
дуалуашо.

Ацкәынцәа уи ихымҟапгашья ргәампхәит, аха:

– Ааи, шәхацкы!... Шәара шәкнытә Нусрет Чауш иоу-
шьтра мацара хахәоит, ииашам хахәазар хаташәымтцан,

аха уи ауафы шәеы аңшааразы аңбабаа иибаз аамышь-
тахъ абахтаҕы итарбаара ламысым хәа хазхәыцуеит!

Селим Пашья зегъ дара роуп ирхәоз иашаны изеил-
каауаамызт.

– Шәарт исзыкашәтцаз абзиара дузза азы Нусрет Чауш
иоушьтра мацароума шәзыхәо? Ахы, апара, ахамта ак-
гы шәтахзами? – дразцаауан уи. Селим Пашья атыхә-
тәантәи иажәакәа Базалагы Исмилгы кырза ргәы днар-
хыт. Рахатыр ланаркәызшәа ирыпхьазон, дара рфыза
ицхыраара мацара азыхәан акәын аеы изашьтаз, уи акы
атныхра зынзаскгы иазымхәыцзацызт.

Уаанза зхы ларкәны ицәажәоз Исмил, Селим Пашья
иблақәа днархыпшыланы игәыпжәара мчыла иаанкыло
даацәажәеит:

– Хара, Нусрет Чауш ихазгәакьоу азәы иеипш хихәап-
шуеит, Селим Пашья! Ихазгәакьоу иакәым зынза иах-
зымдыруагы иага бзиара рзааухьеит, уажәгы, ухацкы
Аңашья, Нусрет Чауш иоужьра ада акагы хәхәом!

Исмил ибжы днакәымчны ицәажәара Селим Пашья
иматцуцәа иңьашьаны иазызырфуан, Исмил аамта мга-
закәа Базала иахь даахьахәын.

– Ушьта хцап! Хара хтәкәа хзыпшызар акәхап! –
ихәеит.

Уаха азәгы ацәажәахагы имтазакәа иаарласны
идәықәлеит. Селим Пашья иматцуцәа реихабы абас иацә-
жәаз раанкыларазы адтца иазыпшны игылан. Селим Па-
шья иакәзар, икаитцара изымдыруа дшанханы дгылан.
Пашья, дуззак рыбжы тганы икәыцәкьошәа иацәажәаз
арт ачкәынцәа, ирзиурыз издыруаамызт.

Аиашазы икарулцәа рҕапхьа иахатыр ахыладыркәыз
азы ирыхәтоу иакәыршәатәын, аха мацк данхәыц ач-
кәынцәа икартцаз азы агәамтцра акәым рхымҕапгашья
дшатцашьыцызгы аагәеитан, уаха урт гәыбған рытара
дазымхәыцуа Акбенеқ ишьышьуа дналагеит.

Нусрет Чауш дызтакыз абахта ахахə атзамцкəа дыр-кыдыпшыло ушьта итцыхəтəа шааз дазхəыцуан, мышкəак рыла уус збахоит хəа иархəахьан азы ашьра икə-рымтцаргы уаха абахта дыштырмыжбуаз идыруан, зыкны аус имаз Селим Пашьа иакəмызтгы акала ихы фихрын, аха ара, ус иауамызт.

Ихəычкəа макьана рыкəра мачын азы даараза дрызхьаауан, урт атыпхацəа иан атакəыжə чмазафы лнапы иазынханы икан, дтаркаанза рхы зланыкəыргаша апара рзынижхьан, аха апара акəмызт, урт аб ибзиабара, инапы ртахын.

Нусрет Чауш Адапазар инхоз ыцьа аишьцəа иман, аха кыр аамта тцуан имцан икəымлеижьтеи, уи зыхьазгы идыруан, арт ауафра зцəызыз иашьцəа ран атакəажə дара дырзынхар, лбара рыкəшəар хəа ишəаны арахь икəлазомызт, уажəы ихəычкəа рзы ари афыза аишьцəа дызларыкəгəыцрыз. Иаахəны ишырмыхəапшуаз усгы идыруан.

Абахта атзамцкəа ауафы итакра рылшон, аха ихəыцракəа узтакуамызт, урт рхы иакəитын, атзамцкəа иага ижəпазаргы иааргəылсны ашьхакəа ирхысны Керкен апшахəафынза иназон.

Кымараца лызхəыцра ахəычкəа реипш игəы архытхытуан, ионапык ихы иатцатцаны дахьыкəиаз аиартəфы «уи ашьхаруатыпха сарасзыцхызкдафызан, ари апхызгы сыкнахаразы сыхəда ашаха анахадыршəлак акынзоуп...» хəа дышхəыцуаз, иахəз бжык ала игəиеанитцеит.

– Нусрет Чауш уееидкыл, Селим Пашьа дузыпшуп! – Абжы ахьгаз аганахь данынапшы аихатəы ашə аартра иафыз абахта ачапшьафцəа руазəк дибейт. Ашə аартны ионалаз ауафы ибжы ырхааны:

– Иумахəзеи Чауш? Уеырмазеи, Селим Пашьа уибар итахуп, иара иахь узгароуп! – ихəейт.

Нусрет Чауш дшанханы дыкан, Селим Пашья соуишь-тырц игэы итеикзаргы иудыруеи ааигэахэит, аха уи агэра изгомызт, избанзар акыр шыкэса раахыс аус ахьи-циуаз иабзоураны иказшья итачхан.

Ахахэ иалхыз амардуанкэа ркынтэи ифхаланы адэахыы иандэылтц, мышкэак раахыс алашара зымбацыз иблакэа агэырцынтца рыхкыакыалазшэа ибеит, ашта ифыкэсны ааигэа иказ Селим Пашья итэартахь рёынархеит. Иахыныкэоз ицэажэазомызт, аха Селим Пашья игэы итаз аилкаара дахыццакуан.

Дук мыртыкэа Селим Пашья иёацхья игылан. Пашья ицёымшькэа цархэны, иёырцэгъаны дтэан, Нусрет Чауш дизаазгаз акарулцэа адэахыы иандэылтц инапкэа ишьтахь икатцаны, ауадафь длеи-ёеиуа аныкэара далагеит. Нусрет Чауш рацхья ихы ларкэны дгылазаргы нас ихы фышьтыхны уи дкылкааны дихэацшуан..

– Ара узаазгаз удыруама Чауш? – хэа диазтцааит. Нусрет Чауш иихэарыз, ари афыза азтцаарагы дазпшзамызт, аха дшымшэо иирбарц азы атак кайтцеит:

– Исыздырзом!

– Ишудыруа еипш, изыз сеан азы ауп ара узаазгаз, – ихэан иара изтцаара иара атак азыкайтцеит.

Нусрет Чауш гэаныла «иёе сирпшаарц азы сааигазар акэхап» хэа дхёыцуан, аха аиашазы уашьта абна дылаланы аёе апшаарагы игэы азыхэазомызт. «Мап скыр исеихэари?» хэа дхёыцуан. Ацашья дузза мап аницэиклак дхагахозар акэхарын.

Селим Пашья, Нусрет Чауш днеиёагыланы ихы инаркны ишьапакынза илацш наихигеит. Иёе шырпшаахьаз идыруоу, изымдыруоу еиликаар итачын.

– Аёе апшааразы шака аамта узхои? – ихэан дна-иазтцааит. Нусрет Чауш, усгы сара сыда цсыхэа имоуит хэа, дтынчза атак кайтцеит.

– Уи азы иаахтцэаны җәһарак азыпцэара зыкалом. Уи ацшааразы сара иаасылшо зеггы кастцоит, атыхәтэаны ишааныскылоггы агәра згоит, аха уи мышкалаггы икалар калоит, жәохәымш садхаларггы әуеит.

Селим Пашья игәалакара бзиан азыхәан итцеггы дилахәмарырц итахын.

– Иахья Қефқен ацшахәа акынтә җыцья ачкәынцәа сзааит – ихәан, ацәажәара далагеит.

Арт ажәакәа захаз Нусрет Чауш дтынчза дшыказ иа-разнак иаиххәара изымдыруа даакалеит.

– Қефқен шәхәама шәхацкы?

– Ааи, Қефқен акынтә! Сара скынза иаины уара иуаз-цааит!

Нусрет Чауш ихәыцрақәа хыла-гәыла иеилаҗынтит. «Абыржәы иеилыскааит дызсыпхяз, сҗызцәа аины иахьсазцааз даараза дазгәамтцзар акәхап» хәа игәы интихәааит. Урт раара Селим Пашья даргәамтцзар хәа дышхәыцуазггы даараза игәы еизнархаит

Қефқен акынтә игыланы Измит акынза иара изы мацара иааны Селим Пашья дузза иахьяизцааз, агәадура инатейт, имч иацнатейт.

– Уртсәырыпшаарцазышакапарарутазей? – диазцааит ибла дхыпшыло. Нусрет Чауш еита иаацбашьаны иихәо изымдыруа даакалеит.

– Ацара шәхәама? Сара азәггы ацара исымтазейт.

– Уара, сәы рыпшаарц азы урт ацара румтазейт?

Нусрет Чауш Селим Пашья дзышьтоу изеилкаауамызт, иказ шыказ изейтахәара далагеит.

– Шәхаткы, шәеы ацшаара санца уаанза, ахәшәқәа ззахгаз ахтцәацәа ркны сынкыдгыланы рыцхыраара стаххейт, уртггы әекәа ртәы ибзиазаны издыруаз арпыск дсыцыртейт. Мчыбжык уахггы-еынггы хаицны шәеы хашьтан, сара уи азы ма ацара мамзарггы даеакы азәггы исымтейт!

Селим Пашья артқәа аниаха ашьтахь иҕалаз иаартны
Нусрет Чауш изейтеихәеит.

Нусрет Чауш дшанханы дықан игәырғарагы хәаа
амазмышт.

– Ухы уақәитуп, Нусрет Чауш! Уусахь ахынхәрагы
азин умоуп. Уи адагы иахәтоу аеазыкатцара напаркы
фымш раамышьтахь Кефкенҕа хдоит...

Нусрет Чауш иахаз ажәәқәа рыгәра изгомызт, цхызума
хәа игәеитарц азы ибз днацхаит, ихьуан, ус анакәха зегь
табыргын.

– Хазшаз илцха шәоуааит суацәа! Сөыза бзиа Базала!
Сашья Исмил!...Хазшаз шәихьчааит суацәа амхацьырцәа!
хәа, ибжы нтыганы дыхәхәар итахын, аха уи азы Селим
Пашья иуада адәылтра дазыцшыр акәын...

* * *

Базалеи Исмили игәамтц-хамтца Селим Пашья игәаг
амфәқәа ирхыргозшәа ршьапқәа кыдкьо еикәшәарц
ахьейбырхәаз атыц ағы иааит.

Базала, Акбенек азы даараза дгәырғон избанзар бзиа
избоз азәы инапакны иқан, Селим Пашья ари ағы уи акара
бзиа имбозтгы фышықәса дузза ауаа ашьтатцаны идир-
цшаауазма? Уи адагы шака итаxyz ағы шимоугы...

Аха Нусрет Чауш изы дхьаауан, акгы ихаразамкәа
днаганы абахта дахьтарыжыыз азы игәы пжәон. Ауафы
рыцха, баша абахта дтадырбаауеит хәа иаихәон Исмил.
Нас мчыбжык еицырхыргаз аамтақәа ааигәалашәон,
Нусрет Чауш иеы дақәтәарц шитаххаз, ианиму иаргы
дақәымтәакәа дышицныкәаз, атыркәшәа шииртцоз, апс-
шәа шитцоз...Абартқәа рызегьданрызхәыцлак гәгәалаза
игәы инархьуан.

Иеизнымкылакәа Исмил иахь даахьахәын:.

– Нусрет Чауш абахта акнытә дахзымгычзари –
ихәан диазтааит, Исмилгы, Нусрет Чауш излаицхрааша
дазхәыцуан, аха Базала иихәаз нагзашья амазмышт.

– Иухэо закэызеи уара? Ари ачарафэи икнахау акэтагъ аихсра иафызазам, абахта ауафы итыгароуп узлацаажэо, амфэфы хэхыныкэоггы шыафэацыпхьаза ауаа хармаз-таакэа хазныкэом, уара ауафы абахта итыгара уала-цаажэоит!..

– Уиашоуп, Исмил, аха уаха исзычхауам, ихарамкэа абахта итарыжыыз хфызэ ицхырааразы ихалшо акы шца-камлари?

Ишцаажэоз аамта шцаз рызгэамтазакэа Пачкэыкэрааи дарей иеикэшэараны иахыыказ атып афэи инеихьан. Инеихьан, аха макьана азэггы дмааизацызт. Ирзымдыруаз цьармыкыак афэи иртахкэаз апшаарей ахэаахэтреи аамта агозар акэхап, рхэан ганк афэи итэаны рзыпшра иалагеит.

Дук мыртыкэа Пачкэыкэи Темыри, адыгацаггы рыцны иаацэыртцит, рышьтахь аидара зкэыз аекэаггы хпа гылан. Ичча-ччо излаказ ала хэаахэтра бзиах шырхыргаз рхы-рфэи ианубаалон.

Ацкэынцэа зеггы рхаштны игэыргьатцэа аекэа рыт-таара иафын. Пачкэыкэари анибадаарыхзасуадцаажэон: Базалеи Исмили Пачкэыкэ иихэоз рзеилымкаауа рыб-лакэа тырхаха ихэапшуан. Игэалаказаара аныбзиоу уи алафхэаракэа илан, аха уажэы дызлацаажэоз иаанагоз рзеилкаауамызт.

– Хара ари акалакъ хгэапхеит ацкэынцэа! Убаскак иахгэапхеит Темыри сарей абра аангылара хтаххеит – ихэон. Базалеи Исмили алаф шихэоз агэра ргахьан, ицы-шэарччо изырфуан.

– Ааи, ацкэынцэа Темыри сарей ара хаангылоит, хауацэа адыгацэа рыкны уахык хапхьоит.

Адыга Шьмаф, уахык иадамзарггы, уахтаз хэа Пачкэыкэ данихэа иарггы итаххеит даангыланы рынхашья-рынтцышья иблала ибаны, рпышэакэаггы наф-наф ихы иаирхэарц. Избанзар, урт жэаха шыкэса рапхья арахь икэнагалахьан.

– Иааххээз зеггы аекэа ишрыкэу аамта мгазакэа хауаажэлар ирзыжэга. Цъара шөкыдымхалааит хьаас шөкартдоит, – ихэан еитэх алаф нацитцеит.

– Ана-ара чарак, тацамхарак шөадхаланы шөымфөа шөагымхааит.

Рыцсадгьыл афь ианыказ аамыста цкэынцэа амфөа ианыкэу ани ачара, ари атацамхара, шырхэоз зны-зынла мызла амфөа икэхалон азы Пачкэыкэ уи ргөалаиршөон, икьафкэа шыбзиаэ фашьомыт.

– Амш бзиоуп, аха шөакэымгэыгын, аекэа ирыкэу ацьыка, ахэша ухэа имбаазароуп, иаразнак амфөа шөыкэла, шөымфөа бзиахааит – анихэа, Базалеи Исмили иаразнак амфөа икөлеит.

* * *

Пачкэыкэи Тemyри рыуа фьц Шьмаф икытахь ианнеи Тьркэтэыла икэнагалеижьтеи ирымбацыз акы рбартахеит, акыта ауаапсыра ахацэа зеггы кэымжэы-кабала иеилахэан азы рыцсадгьылфь икоушэа рхы рыцхьазон.

Акытафь инхоз абзанхацэа, уамазак шымтцуазгьы, акьырала ишкэакэаза ишэыз фоны хэычкэа дыргылахьан, рымзырхакэеи рутракэеи ицкьашөкьаза икан, рыцсадгьыл афь ирымаз ркыта иеипшхарц азы иаарылшаз акы ишаменеигаз иаразнак игөоутон.

Шьмаф ифны ианнеи ицшөмапцхэыс Мадина дгэыргьатцэа кыр шыкэса раахыс иеибадыруазшэа дрывагьежьюа гэыкала дырпылеит. Иаразнак асасааиртахь ифнаргалеит. Цытрак ашьтахь Шьмаф ичкэынцэа Берслани Каншоуи рахэшьа Гэашьенаигьы асасааиртафь иаафналаны хатырла «бзаиала шөаабеит!» – рхөеит.

Пачкэыкэи Тemyри Шьмаф ифны рааира иаразнак зеггы ирахайт, акыта уаа гэып-гэыпцла фоныка ааира иалагеит.

Ауха ачара рзыруит. Амшгьы бзиан азы акыта аихабацэа зеггы Шьмаф имзырха афь Пачкэыкэ идеизаланы

итѣан, Шьмаф Пачкѣикѣ иахатыразы аѣ кажьны ишьны аишѣа дузза рыздырхиахъан. Ганкахъала ачеицъыка агъа-ма рбон, ганкахъалагъы рыцсадгъыл агъама хаа азбахѣ иалаѣажѣон.

Аѣаргъы агѣыла ѣнкѣа руак аѣы еизаны иѣан, Темыргъы дрылархѣны амырзакан архѣо акѣашара ианала-гоз аихабаѣа уи аамтазы аишѣа ахатѣара иаѣын.

Аихабаѣа рызхара иеиѣажѣаны тѣхабжѣон ианеимп, Пачкѣикѣ аѣсшьаразы иуадахъ диасны ииарта дшылаи-аз еипш, иаразнак дынтахѣхѣа дыѣѣеит. Убри аамтазы аѣны атыпѣа Гѣашъенаи агага еипш ауада дныѣналаны Пачкѣикѣ иматѣакѣа зегъы аайдкыланы дындѣылтѣит.

Аихабаѣа рыѣныѣакѣа иѣахъан, аха аѣар рзы атѣмакъана ѣыц иалагон, азѣа-зѣала акѣашаразы аштѣа иныѣқаланырѣказара зегъы рѣыцѣа иддырбон. Темыршаѣа мзы тѣуази дымкѣашеижътеи, аха ианидырѣала амзырха убас дныѣқелеит, дѣыруаз ѣыыршьон ихѣапшѣуз!..

Уи ауха аѣар дара рѣас ала аѣыта атыпѣаѣа руазѣк «кашенс»¹ дизиѣартѣеит, атыпѣа убыскак дыпшзан Темыр гѣаныла:

«– Ари хѣмарроуп, лафхѣароуп аха иѣабыргхаргъы иабасѣырхагоу, сангъы лара лтѣқѣа рѣкнытѣ таѣак длоур иага деигѣыргъарын» хѣа дхѣыѣуан.

Аѣкѣынѣѣа ашарѣазоуп ианеилытѣ, ииарта даныѣқѣаи, уаанза иахъыкѣашоз ирызгѣамтазаѣызт, аха Темыр ибаѣқѣа пытѣтѣѣон. Уигъы иаб иашъаду иеипш дѣараха дахъыѣаз азы ихы ныѣқѣитѣаанза аѣѣа даманы иѣахъан.

Пачкѣикѣ ашьыжъ дангыла иматѣакѣа зѣѣаны, ирба-ны, иуантаны иахъықѣитѣаз иѣѣын, Гѣашъенаи тѣхыбжѣон мазала ауада идѣылылгѣаз амаѣѣакѣа, дмыѣѣазакѣа ауа-ѣѣаѣ акны ирбаны илуантахъан...

Данышьталоз инижъыз иматѣакѣа данаапшы иѣ-

¹ Кашен – бзиа ѣубо аѣыза (адыг бызшѣоуп.)

къашәкъаза ианиба Пачкәыкә игәы арцшааит. «Хара хәхәса хәычқәа зыцсахуа ыкоума» хәа дхәыцуан. Ашь-шьыхәа дфәгыланы аңарда аартны алашара ауада иааф-неитеит, нас ашә аартны амзырхахы дныкәлеит.

Аңшәма Шьмаф заанатц дгылахьан, иаха иахьтәаз абартцәы исас игылара дазыпшын. Пачкәыкә дгыланы дышдәылтцыз аниба иаразнак днеипылеит. Афыцәагы иаха иахьейдтәалаз инеины инатәеит. Цытрак ашьтахь афны аңхьа ииасны амхкәа рахь аусуразы ицоз ақытауаа аңсшәа рархәо иалагеит. Даргы фәрхатцгыланы атак рархәон, амала афар аңсшәа рхәазомызт, рыбжьы мыр-газакәа хатырла рхы ларкәны иниасны ицон.

Иацы арахь ианааз ихәлахьан акынтә, Пачкәыкә цкәа изымбаз ақыта лапшыла атцәара дафын. Шьмаф ифны хәыхаракырак икәгылан азыхәан ақыта еихарак ибартан, ақытафы хынфәжәа тзы ракара нхон амхурстакәа рыда ақыта акәша-мыкәша бнаран, амхыртакәагы абнара хәаны ишыкартаз иаразнак иубартан.

Пачкәыкә дахынапшуаз афнқәа зегы, рыцсадгьыл афны еипш амзырха тбаакәа шрымазгы ибон, Кавказаа рыцәгы-рыбзиафы зыкфыла ауаа ахырзеизоз азыхәан рыфнқәа аңхьа амзырха дукәа алырхуан. Аандакәа афны амтәахырц азы илакәын. Насгы ашәыртцлакәа: атцәа, аха, абиа, аца, алаха, амжәа еитахан. Еихаракгы азын азы иртцәахуаз ашәырхккәа ракәын иеитархауаз.

Арахәтракәа ракәзар, афнқәа рышьтахька инаханы хара игылан, афни арахәтреи рыбжьара ашәырқәеи атцлакәеи рыбжьагылан, арахәтра ахыбракәа алартцәахуан.

Пачкәыкә лапшыла ақыта зегы еимдо дахыкәаз аф-натахы дааиуан, дахьтәаз амзырха ааигәара Шьмаф имхы злалейтцоз ацәматәа гылан. Пачкәыкә ацәматәа аниба ацәкәа збандаз игәахәит, ус дахынапшыз ихәуа икәыз ацәкәа руак ибеит. Уи кырза иагын ари арыцха иаццеикуеи хәа аңшаара далагеит, аха уаха акгы изым-

беит. Иабацеи ари афыза хэа дышхэыцуаз, иаразнак ихы афнытқа адыдмацэыс асызшэа дфатқъеит.

– Икоутцеи Шьмаф?! – ихэан, ибжы игэхьаа алыж-жуа ихы иқәкны диазтцааит. Азыршы иқәтэазшэа акэын ипштэы шыказ, шака игэы инархыыз ушифацшлак игәоутон.

Иаха ақыта аихабацэеи иареи иеидтәаланы ирфаз Шьмаф ицәкәа руак шакэыз анеиликаа нахыс Пачкәыкә, игэы ыытк амтдызшэа ибон. Шьмаф рыцха ари атэым дгьыл ағы уи ацә шака гәакрыла иааихэаз Анцәа иды-рып, уажэы ацынхәра изаахәома, изаамхәар ицсыхәозеи? Пачкәыкә арткәа дахьынзарызхэыцуаз Шьмаф уи ир-тынчра дағын.

* * *

Пачкәыкәи Темыри адырфәены, амра жәхьан еипш ифхалоны амфә иқәлеит. Ацшәмацәа ирзыкартцаз иа-цәыпхашьон, избанзар шыапыла иахьааз ақыта акнытә ыыла ихынхәуан, настгы ацшәма ичкәынцәа Берсла-ни Каншоуигы урт ирыцны Қефқен акынза инеиуан. Кавказаа рғы ус акэын ишапыз хатыр зкәыртцо асас шытахька данцо амфәғы цәгыарак дақәымшәарц азы да-хьынзационза ағар инаскьаргарц ирыцыртдон. Нас арт ачкәынцәагы Қефқенынза излацоз аеқәагы риманы шытахька ихынхәуан.

Пачкәыкәамфәғыданцоз Шьмафи иқытауааи асасдкы-ларабзиа атакзлакаитцашаз, дызлатцамхашаз дазхэыцуан, ганкахыалагы уахык ала Османтәи ахәынтқарра иазкны шака иахаз, шака еиликаазгы цъеишьон.

Қефқен изхытцаанза Османтәи ахәынтқарра иазкны иидыруаз еихарак мцын: Османтәи адгьылқәа ишы-барақыатыз, ак лоутцар зкы шуоуа, акаб агәаг уаха илоу-цар адырфәены ишфәалоз, ицсызгы дышиашоу цъанат дышцоз ухәа ухәан-схәан мацаран...

Уажэы Измит акэша-мыкэша акны рымцара ишы-
камызгы еилыркаахъан; рааигэара жэахашықэса рацхъа,
иааз рашыцэа адыгацэа рқытақэа ыкан, амала уи адаггы
аурыскэеи аболгарцэеи рабашьрафы ирытцаханы Балкан
аанзыжыыз османаа рыр, шытахъка ианхьатцуаз, ирыцны
иааз жэанызкыфыла ахтэацэаггы ара инхон, итгеггы аа-
раггы иафын. Урт рыфонуцка, дара рацхъа Балкан инана-
гахъаз кавказаа шыказгы Шьмаф икынтэ иахъхъан, из-
дыруада итаца Жансет лтаацэеи ланшыцэеи урт ирыла-
зар? Абра рааигэара цъара иказарггы иабантэырдыруаз!

Пацкэыкэ иеы дакэтэаны дахьцоз абарткэа дрыз-
хэыцуан, нас аамтак азы, ицны иаауаз Шьмаф ичкэынцэа
илацш нархигеит. Темыр дрыбжъаргыланы рыбжъкэа ны-
такны иеицэажэо ишьталаны аара иафын. Шьмаф иггы
дааташэеит, мышкы ацхъа амфэфы ианеибадыр ашьтахъ,
ионыка аапхъара итаны, зыда цсыхъа имамыз ицэкэа
руак лкажъны изшыны изиуиз исасдкылара, ишақэнагоу
атак азыкатцара дзахъымзар хэаггы дацэшэеит, аха ика-
лалакгы Шьмаф бзиахэ ихымфэацгашъа атак иарггы
дахъзар акэын.

* * *

Ахтэацэа рзы егырт амшкэа иреипшыз мшын ари
аеынггы, зеггы рускэа ирфын, Пацкэыкэ иакэзар, еицах
бзиа иибоз ахэафы иказ атцла амцан дтэан, ари ахэы
даныкэтэо иахъабалаак ибартан азы ари атыц цэгъа бзиа
ибон.

Пацкэыкэ кырза даназхэыц аамышьтахъ акацаа рцыза
иахъасабала избеит уафцас иахъынхаша тыцк ддырбарц
азы аихабыра рахъ ахэара каитцарц. Егырт ахтэацэа
анхарта тыцкэа шрыртаз еипш Асултан идггыл дузза
акны дара рзыхэанггы тыцк шцакамларыз.

«Дара иаины иахмазтаар, сара сцаны ирзеитас-
хэароуп суаажэлар ртагылазашъа, икастцалакгы исыз-

бароуп ари азтцаара мамзар сырпызоуп хәа баша сөыр-
цагъан сзырхагылои, акы сапсамзар!» – абас дхәыцуан
дахьтәаз.

Пачкәыкә Измит дцаны драцәажәрц избахъан, уажәы,
данцаша амш алхракәын иитахыз. Пачкәыкә дхәыцуа
дыштәаз абнара аганахъынтәи амфа ала шыуокы шаауаз
гәеитеит. Уамашәагы ибеит: әекәа зтцакыз – х-уардынки
жәпафык әецәеи еишытагыланы иаауан.

Иаауаз агәыц збаз иара мацара иакәзамызт, агъежкәа
ркыж бжьи әееимаа шытабыжкәеи заҳаз ақытауаагы
ианынацшы иааиуаз гәатаны рускәа наӀ инышытатцаны
уахь ацшра иалагахъан.

Иааиуаз изусткәаз рхаәсахьакәа рыла еилыркаартә
ирбартахахъан, арт акапдан Лаз Аҳмат иуаажәлар ракәын.
Пачкәыкә игәы хытхытуа дааӀкалеит, ари ауафы даниба
дахьиеигәыргъазгы Ӏеишыон, даеа мацк ацара сырхап
хәа, иахәтаз рааста ауаа, аӀба итаӀыгәаны, рыбжеиҳарак
рыцсра зхароу иакәны дыцхъазаны оумашәа дизгәам-
туан, аха зегъы иӀартцоз акәын уигъы иӀаитцоз, иах-
лахъынтцазар акәхарын ари хәа иеааикәиртәон.

Арткәа дрызхәыцны уаҳа ихьааигар итахымкәа дахь-
тәаз дфагылан ирзааз асасцәа ацшәа реиҳәрц азы ахәы
дналбааит Пачкәыкә.

Алаз капдан зегъы ацшәа раҳәо аҳаӀы ацхъанза да-
нааи иеы дааеыжәтцит. Ацкәынцәа иеы рыманы аеҳар-
партахь рғынархоны иаргы ахәы аӀнытә албаара иаӀыз
Пачкәыкә иахь дыццакуа иӀынеиҳеит. Иангәыдеибакы-
лоз аитагафы Исмилгы дрыхъзахъан.

– Бзиала уаабейт капдан! – ихәеит Пачкәыкә.

– Бзиара жәбааит, Пачкәыкә Бей, ҳаибамбеижьтеи
шәыбзиазар акәхап хәа, наиахәаны иажәакәа инары-
цитцейт.

– Саташәымтцан, шәысхаштызшәа иӀкалеит. Мызкы
аахыс сзымааит!..

Пачкэыкэ исас уаха дымгэақырц азы иажэа да-
пылеит.

– Капдан амѡа ҳақәнатцы ҳара уеилаҳқааит. Узымаа-
зар узыхкьаз акы ыказар акөхарын. Мамзар, узымаарыз.
Иара уааргы иузыкәтцоз? Ҳара кыр хзыкәтцама?

Алаз капдан Пачкэыкэ рапхьа даниба нахыс уи иуаѡра
аҳаракыра гәеитахьан атыхәтәантәи иажәакәа рылагыи
уи ипызарей иуаѡрей шеицу гәеимтарц алшомызт.

Акапдан аамта мгазакәа Пачкэыкэ дзеигыргьаша
ажәабжь иеихәарц итаххеит.

– Ара икасташа ыкамзаргы, Стамбул сахънеиз ак
сылсыршақәеит, – нас иихәарызеишь ҳәа ихәапшуаз
Пачкэыкэ икәакәа инапы нықәтцаны иажәакәа иры-
цитцеит.

– Стамбул сышнеиз еипш иаразнак атцарей аз-
таарей сларылаган жәаа шықәса рапхьа шәара шәеипш
ахтәәцәа ирызкны амхацьырцәа рзы акомиссия шеи-
ҫкааз еилыскааит. Ари акомиссия Кавкази Крым акын-
тәи иауаз амхацьырцәеи османаа рыдгьыл аҫы иа-
хьахәтоу ҳәа иахьырпхьазоу рнырхарей ацхыраара
рытарей иазкуп. Аамта мгазакәа рышә сылагылеит,
рапхьаза исхәакәаз азәгы дахамтгылазеит, аиаша
ххәозар иагъазымзырөзеит. Избанзар, рхы амца акыр
арцәаха рымазамызт, атыхәтәантәи амзақәа Балка-
ни Кавкази ркынтә шәнызкьофыла ауаа рзаахьан урт
ирзалхыз апара нтәахьан азы икартцара рзымдыруа
икан, сара сыркәамтцит. Ҫымш-хымш рашьтахь еиҫах
рышә сылагылеит, аѡбатәи сцараан уатцәкьа Черкьес
Цашьаки сарей ҳаибадырит. Ачеркьес Цашьагы рап-
хьаза дысхамтгылеит, избанзар Кавказынтәи иауаз
рызтаарақәа зегьы иара идрыжьлон азы уаха илимшо
дыкан. «Абыржәйтцәкьа шакацьара шака шәнызкьофыла
ацхыраара иазыпшу удыруама?» ҳәа дсәзтааит, ари сара
акагы сылшом усыргьызаа – акәын иаанагоз, аха уи сара

кавказаа шака итыстдаахъаз ртэы, рказшыақәа шака издыруаз иалидыраауаз. Мацк санхэыц дызлакфаскша сыцшаан еиҭа сизнеит.

Алаз кацдан артқәа аниҳәоз инапы ауардынқәа рахь ирхон:

– Абарт ауардынқәа сара истәуп, аха ирықәу зегъы шәара ишәтәуп. Рацхәатәи ауардын агәыр, арахәыц, аматәа-фытәа еипш, ишәыгхо зегъы ақәуп. Иаанхаз аф-уардынкгъы ашыла, ашыақар, ахәша, ацъыка ухәа рықәуп. Арт сара иаасымхәазеит абни зызбахә сымаз Ачеркьес Пашья ишәзааитиит – ихәеит.

Пачкәыкә иахьизеилымкааз азы алаз кацдан диаз-цааит.

– Ачеркьес Пашья игәақынтәи сиеихсит ухәеит, иаа-нагои уи?

Алаз кацдан даапышәарччеит:

– Харт алазқәа ҳахшыф таруп. Черкьес Пашья иахь снейны арт уардынқәа неисырбеит, насгъы ауардынқәа сара сымчала исыцшааит ирзызгашагъы шәара иеизыжә-га, сара лазк ариақара ансылша шәара шәашьцәа рзы шәышпа сытцахари? хәа, ишья снақәыгәгәеит. Арт ауар-дынқәа сара сус азы аагатәыс ишсымаз иалидыраауаз, нас мчыбжьык аамҭа иҭаххан абарт еикәыршәаны ишә-зааитиит.

Пачкәыкәгъы даапышәарччан:

– Уара уафыстазаап акацдан, нас, Адашья ихъз хәа крудыруазар хәа, инациттеит.

Акацдан Пачкәыкә изтәара алаф нацҭаны аҭак каиттеит:

– Икалеи иааишьтыз мацшьаны итцегъы уҭаххама?

– Акацдан ари ажәа дыхәмаруа ихәеит, аха Пачкәыкә игәы инархьит, убарт ауардынқәа ирхынхәны шытахька ишдәықәиттаратқәы даазхәыцит, аха иуаажәлар ишҭа-рыцсыхәоз.

Алаз капдангы иихэаз ажэа аамышътахъ, Пачкэыкэ ихаѳсахъа зеипшрахаз аниба, дахъхэны ихы дасит, ахазнык иѳытѳкъахъан... Пачкэыкэ иакэзар:

– Акры хтахарц азы акэзам акапдан! Мышкызны хъшапы хақэгылар, абзиара хъызухъаз атак итаразоуп сызиазтцааз! хэа, атак ныкайтцит.

* * *

Алаз капдан иѳыцэеи иареи уахык ианынха аамышътахъ адрьѳаѳны ахаѳаѳы иеидкыланы кэакък аѳы иеикэыз рыматэахэқэа руардынқэа инарықэтцаны Стамбулка идэықэлит. Иандэықэлос аламталазы акы-ѳба шэақъи аѳбапхани рзынрыжыт.

Пачкэыкэ дназлаз акаѳаа Алаз капдан иѳыцэеи иареи абнара иатэахаанза игыланы ирышъклапшуан, Пачкэыкэ игэы шыпшааз ибон, избанзар уаха ишеибамбоз акы итцанахэон.

Асасцэа анца ашътахъ Пачкэыкэ апшахэа аганахъ длеины мачк дныкэеит, игэы ак ытцхон уаха изыхгомьизт, нас ашышъыхэа ахэахъы иѳынеихеит. Амардара дышхалоз, абнара аганахъала еитах шътыбыжъқэак иахаит. Ыоукы шаауаз аниба Алаз капдан ак ихаштны даауаз ѳыишъеит.

Аха, даргы ааигэахо, иаргы цкъа данынапш иаауаз ауаа даѳа шъоукы шракэыз еиликааит, избанзар арт ар матэа зшэыз ракэын.

Насгы ирацэаѳны еицын. Апхъа игылаз ѳажэаѳык рышътахъ, ицырцыруа иеилахэаз азэы дрылан, уи иашътахъгы даѳазэы дааиуан, ашътахъзагы ѳажэаѳык аруаа рыеқэа ирықэтэан иаауан.

Пачкэыкэ иааигэаны иааихъаз данрылапш ирыгэтылакны иааргоз апъаза иашътахъ иааиуаз Нусрет Чауш шиакэыз ибеит. Пачкэыкэ уи дтакуп хэа акэын ишидыруаз уажэы ар матэа ишэны даниба кырза диеигэыргэит, аха ицыз егы рѳыза дазустадаз, насгы абри аѳыза

атың ағы иусыз? Арт азтаарақәа ртак ақатцаразы урт ирцылатәын.

Пачкәыкә даахынхәын ахәы ақынтә албаара дналагетит, араһы ихалагы ацәажәара дағын:

– Абри ахәгы ыкамзар исыцсыхәоз, хәлаанза ахалареи албаареи рыда ус сымазам!

Исмил иаауаз аниба аитагаразы ситаххоит хәа иаразнак Пачкәыкә иахь деихеит.

Аруаа аштағы ианааи Нусрет Чауш рацхьа джагыланы иаангыларц адтца наритеит, нас иеы дааеыжәтцын Пачкәыкә иааигәара дааит.

– Селамуналеикбум суа бзиа! Иахьа асас дахьк дузаазгеит, Измит ахада Селим Пашьа идкылара уазыхиоума? хәа, наиеихәеит

Иааиз иеилахәашьала тың харакык шимаз еиликаахьан Пачкәыкә, аха Селим Пашьатцәкьа дизыпшзамызт. Даапышәарччаны атак изыкаитцеит.

– Хара хзы асасцәа зегы исас дахьуп, Нусрет Чауш! Акы затцәык ишахәтоу ала хзышәпымлар хәа схьаауеит! – Пачкәыкә иажәакәа рышьтахь, Селим Пашьа иеы дааеыжәтцын даайдгылт. Нас рәыцъагы еицны ацъ тцла атцакахь рәынархеит. Ахәса хәычкәа иаразнак ртың дырхиеит. «Ахтынра аматцәцәас Кавказ атыпхацәа баша иалрымхузаап еилкьакәоуп, иагыпшзақәоуп», ааигәахәт Селим Пашьа.

Тыркәтәыла ахтынрақәа ркны, еихаракгы атыхәтәантәи ашәышықәсазы Кавказынтәи инаргоз атыпхацәа ракәын ахтныхәсақәас иказ. Урт рыпшреи-рсахьеи реиҕкаашьеи ахьыбзиази рыхшыҭ ахьтцарызи рзы мацаразгы ақәзамызт ахтынрақәа рахь изнарыпхьоз. Османаа рхәаакәа андыртбаауаз ақырсиан жәларқәа ркынтәи хыпхьазара рацәафыла ахәычкәа ткәаны ишааргоз еипш, уажәы рымчкәа иаха ианмачха, ирзаагомызт. Убри ақынтәи кавказаа ртыпхацәа ирхылтцуаз рычкәынцәа Тыр-

кәтәыла ар рзы иеибашыцәаны ираазон. Урт ркынтәи аихабыра рыфазара акынза ифазоз рхыпхьазара даараза ирацәан, уи адагы Кануни Султан Сулеимани рапхьа днаргыланы аафык асултанцәа ранацәа Кавказтәкәан.

Пачкәыкә иажәакәа Селим Пашья ихәыцрақәа даа-рылнахит, Пачкәыкә «Шәтәа икалозар» хәа атыц иирбон. Селим Пашьеи Пачкәыкәи акырза иеицәажәеит, Селим Пашья Измит акынтә дгыланы дыззааз анизеитеихәа, Пачкәыкә даараза игәы цшааит. Селим Пашья дузза Базалеи Исмили Нусрет Чауш изы икартцаз, ахәшыара дузза атаны, дарей настгы ртынхацәеи ибарц азы дыр-зааины дыкан. Пачкәыкә ипацәа реицш иибоз арт ачкәынцәа, Селим Пашья иеы Ақбенек ахьырцшааз азы, ахамта бзиақәа рыдгалара дшазыхиазгы, урт амамзаара итагыланы рыказаара иамыхәапышкәа, зегы мап рыцәкны рфыза абахта итыгара мацара иахьахәаз – ауафра дуззан, ари афыза ахымфәацгашья лассы-лассы иуцыло акакәзамызт.

Пачкәыкә ари аамтазы ихәыцрақәа ицсадгьыл ашкәа дыргеит. Базалеи Исмили рабацәа ааигәалашәеит, урт иеишыцәан. Аурыскәа иахьрабашьуаз ианеицтаха нахыс, арт ахәыцқәа иара изынхеит хәа ицхьазаны, илацш рыгимырхазацызт. Еснагь абра рызуа дахьцалак ицирныкәон.

– Хара азин хәшәтозар, амфәа хәқәлар хтахуп! – Селим Пашья иажәакәа Пачкәыкә игәалашәарақәа даарылырхит.

– Ус иаразнак шәцар калома? Ахәса ахәы дырхиоит, ари акара харантәи шәааны акы шәамырцхәкәа шәахзышытуам.

Исмил арт ажәакәа анеитеига Селим Пашья иахаз изхамтазеит, «арт закәытә уааузеи амлакреи агәәкреи ишыртагылоутгы Апашья ицу уаа гәартәк крырәатцара реазыркуану?» ицәеишыон гәаныла.

– Абырсафтык ауаа исыцуи сареи ххэы рхианы акрых-
фашэттарцу? Цъаракыр шөқөыланы амал аажөгама? –
ихэеит даахыхөмаршөа, Селим Пашья.

Селим Пашья иажөа иациттаз алаф Пачкөыкө даараза
игэы инархыт, аха дсасын, ианажьтэын.

– Макъаназы архөра, ақөылара қахттаратөы хмашьцы-
лазац, Анцөа хихөоит ақөылара ада псыхөа хамамкөа
хтаймыргылартө, – анихөоз игөамтира ихөаеырц аеаан-
кылара дафын.

Селим Пашья, илаф Пачкөыкө шака игөампхаз анеи-
ликаа, фнытқала, исымхөандаз ааигөахөит. Иара араанза
дызхааиз дазхөыцынгыы абри ажөа иабахөатөыз?

– Пачкөыкө Беи, сгөаныла алаф исхөаз, шөара шөгөы
шөнархыт, уи азы атамзаара шытастөит, аха ииашатө-
кьаны аамта хамазам. Акы затцөык ара саазгаз шөареи
шөқытауааи рзы исзыкатцө кырказар аилкааразы ауп.
Уажөы аиашазы Балкан аганахьынтөгьы ирацөафзаны
ахтөацөа хзааит азы уамашөа халшарақөа мацхеит акын-
төи исылымшо ак шөасхөаргьы стахым, амала ахөынт-
каррей, схөтеи халшарақөа ирытданакуала сшөыцхраар
стахуп! – ихөеит Селим Пашья..

Пачкөыкө игэы итаз ихөарц азы атагылазаашья шиоуз
аниба уаха даанымгылеит.

– Хатыр зкөу Селим Пашья, шөаргьы шөтагылазаа-
шья шака иуадафөу хзеиташөхөеит, хара хзы шөара
шөзыргөамтцуа ак хтахым, аха рыцхарақ хамоуп хашө-
залыргар, Анцөа ихөозар, уаха аказы шөхаргөамтцуам!

Селим Пашья икылкааны Пачкөыкө иблақөа днархып-
шылеит. Нас: – Исашөхөа ишөтаху, сымч ақөхо иақөымхо
хахөацшып!

Пачкөыкө иажөа уаха имроузеит. Иааркьяфны:

– Нхарта тыцк хтахуп. Иахья хыхьынхо хазшаз имчала
амшын ацөқөырцақөа хрымхны хыхьөықөнажьыз атыц

маншәалам... – Пачкәыкә арт ажәакәә анихәоз инапала-
ггы ацшахәә иирбон.

–...Хара аоны ахьхаргылаша, хахыкәаарыхша харахә-
хашәахә ахыкәаазаша тыцк хәхәоит!

Селим Пашья ари афыза ажәа дазыцшзамызт, арт
ахтәәцәә, ачарыц, ацш, ахәша, ацьыкхыш, аматәа-фытәа
злырхша иахәоз цьишьон, арткәа ақалақь аихабыра рыл-
шарала иртап хәа дгәыгуан. Аха Пачкәыкә иажәакәә
раамышьтахь иҗацхьа азтәара даеакала икәгылеит.
Акыр шықәса ахәынтқарра матцуаркәа ирхагыланы ины-
кәызгахьаз азәы иахасабала изынамгзаша ажәак рита-
р итахзамызт, аха арт ауадафара итагылаз ауааггы дрыц-
храар итахын.

– Схынхәны сышнеиз еипш ари азтәара сазхәыцуеит
Пачкәыкә Бей, сгәы иаанагоит хара имгакәа тыцк шәза-
хацшаауеит хәа, амала макьана ажәа шәыстазшәа сышә-
мыцхьазан хәа, нареихәеит реипыртымтазы.

Селим Пашья арт ажәакәа анихәа ашьтахь дфагылеит,
нас ицгылаз Пачкәыкә инапы ааимхны.

– Абзиаразы Пачкәыкә Бей! Шәгәы кашәмыжьыр,
Аллахггы дшәыцхраауеит. Хәрггы хьмызгьык мгакәа хә-
жәа анагзара хәазахкуеит – ихәан дындәыкәлеит.

Селим Пашья иуаажәлар рымфәа иананыла ашьтахь,
Пачкәыкә гәыргьарак дамәханакны дыкан. Иахья аразкы
роухьан, рацхья Стамбул ақынтәи ахамтақәа роухьан,
уажәггы Селим Пашья анхарта тыцк рзицшааразы ажәа
рытаны дцон, ихы ышьтыхны Анцәа дырхылацшларц
дааматанеит.

* * *

Селим Пашья дааны данца аамышьтахь мышқәак
ааттуаны Хәцгы Абдуллах Ефенди итцафы Хәсан дырзаа-
ит. Хәсан даараза иееимыз ажәабжь рзааигеит, избанзар

уахык апхъа Иеницъаами ақыта қәыларак калан җыки пшъыжәки иғьычны иргазал.

Ҳасан ишанханы изызырфуаз акацаа, Иеницъаами икалазари ахтысазыдара ахара шрыдыртцозгъы реиҳәеит, избанзар ахаан ари афыза ақәылара рымбазацызт, насгъы ақәылащәа зегъы рхы-рҗы хәан, аха зегъы акоуп иқәылаз уртгъы акацаа роуп хәа акәзаап агәаанагара шрымоу.

Ҳасан, Ҳацъы Абдуллах ас дшымхәыцуаз иқытауаа дырҗагыланы иахьирхәырц шақәикыз, аха ишилымшазгъы реиҳәон. Аиашазы атагылазаашъа итцабыргытқәканы ицәгъан, иакәым казтцаз шыоуку рымшала тынхас ирымаз Иеницъаами ақыта анхацәа рыгәрагареи, рыуафреи рцәызуан.

Пачкәыкә, Ҳацъы Абдуллах Ефенди иахъ ахәара кайтеит иқытауаа мацк изаанкылозар, иааникыларц, уи аамтазы иара ари аус аилыргара иешазикуаз ухәа, абартқәа зегъы Ҳасан инаиахәаны данишьты аамышьтахъ Базалеи, Тәмыри, Исмили, Ҳаити даарыпхәаны атагылазаашъа инартбааны иалацәажәеит, Ҳаит дызицхъазгъы башазамызт, изабнзар Ҳаит Апсны даныказ ипырны ицоз атыстқәкә ашьта ирхоит, атдыхәа икуеит хәа ахъз иман.

Базала, Тәмыр, Исмил ршәақьқәа аашътыхны Ҳаитгъы рацхъа днаргыланы ахәлара рыхъзаанза Иеницъаами ақытахъ амәа иқәлеит, Ақыта ианазааигәаха абнара илымтцакәа ақыта иакәшаны ашьта апшаара иалагеит.

Акырзаианеимдаашътахъ Ҳаиташътатыпқәа ибеит, урт шнеиуаз кәара хәычык акны изуан, ари агъычцәа рышьтра дырзырц азы ишыкартцаз еилызказ Ҳаити ифыцәеи акәара злауаз ала акыр иныкәеит, аха ашьаптыпқәа хәа акагъы иакәымшәеит, Ҳаит дызлагаз аус намгызаказәа иакәытцуаз иакәзамызт, даахәын алада амшын аганахъ акәара гәеитә далагеит, амшын аганахъ адгъылқәа аар-

тын азыхэан иргычыз арахэкэа арахь иааргарымызт хэа иага иархэазаргы, имукэа ашьтакэа рыцшаара дафын, амш ахэлара иалагахьан азы зынза длакэны дышныкэоз шыаптыцкэак дрыкэшэеит, Хаит ари нахыс шыамхыла акэын дышныкэоз егырт ифызцаагы иара иыхьзара иафын. Атдыхэтэан:

– Ихапшааит ачкэынцэа! хэа, дгөыргьатцэа ибжы на- иргеит Хаит. Базалеи Темыри, Исмилгы ахэыцкэа реипш игөыргьон.

Аха, Хаит иибаз изхатомызт.

– Ачкэынцэа ишэасхэа агэражэгазом, арташыаптыцкэа ақытарахь ауп иахьцо – хэа җааитит.

Аиашазы ари цыашыхэын ақөылафцэа иргычыз арахэкэа ирхынхэны ақытарахь ишпаргоз!

Мачк рылакфакра аамышыхь, ашыаптыцкэа рышьтра ихыланы ақыта аганахь ала рёынархеит. Ашьтакэа ақы- та мраташэарахьтэи аган афы фын дук иавагылаз абора акынза ицон, алақэа шуа ианалага уаха ааигэара изым- неикэа, афны атыц цкэа инеилкааны абнара агэахьы ихынхэит.

Мачк рыцскэа анааитарк ашьтахь, алақэагы ашра ианакэыт:

– Аамта мгазакэа иаразнак Хацгы Абдуллах Ефенди ифныка хцап, – ихэеит Базала, – икоу-ину иара иахэазар ауп. Амала уи ифны ақыта агэтаны икан азы ауаа реыдмырбазакэа уаанза рцара кырза иуадафын, аха им- цар адагы псыхэа рымазамызт.

Хаит ифызцэа аашьтыхны икаитцалаакгы мазала АбдуллахЕфендиифнынзаинеигеит. Мышкыапхьаикалаз ақөыларамшала ақытауаа зеггы атцөы иахатэан азы даараза рыгэатаны ғыртыр акэын, акэымзар, ишэаны иреихсыр калон, уи азыхэан рыбжьара атыркэшэа зды- руаз Исмил агэашэ акнытэ агэылацэагы идмырхазакэа Хасан хэа җитит.

Афнынтә азэггы атак каимтцеит, аха агәылацәа рлақәа шуа дара рахь рҕаархеит. Ушьта аамта рызгазомызт Ис-мил иахьынза илшозггы «Хасан!» хәа даеазнык ибжыы наиргеит.

Исмил ибжыы иаразнак атак аиуит, афны хәычы ашә кыжжы органы ианааты ашьтахь лабак кны Хасан даацәыртцит, рацхәа анахь-арахь днацшы-аапшны акггы анимба ибжыггы ргәафаны «икада уа!» хәа ҕааитит.

Ари аамтазы агәылацәа рлақәаггы рыхьзо иалагахьан азыхәан зеггы агәашә аартны ашта афнытқа италахьан, убри аамтазы Исмил еита ибжыы наиргеит

– Сара соуп Хасан, Исмил соуп! Сузымдырзеи?

Атәыла зырбгоз агәылацәа рлақәа рыбжықәеи тхаб-жьон Исмил ибжыы ахьиаҳази Хасан икаитцара изымды-руа даақәхеит, кыр аамта антцоуп ихы атыцаҕы ианааи, аха иибаз иблақәа ирызхамтцо дтцааит.

– Тхабжьон ара ишәусузеи?

– ИаарласныҕацгыАбдуллахЕфендидахбароуп, – ихәеит Исмил. Уи аамтазы ацәа иалтцыз Абдуллах Ефенди ашә даа-лагылеит, уи Хасан иеипш дшәацырхацуа акәымкәа:

– Уа, бзиала шәаабеит суацәа! Ашә шәзылагылои, шәыфнал афныка! – ихәан днарыцхьейт.

Җаити ицыз ацкәынцәеи иказ-иныз зеггы аамта мгазакәа ахәацәа изеитархәеит. Абдуллах Ефенди ибз ихәлашәеит ухәаратәы ицъашьаны дырзызырфуан, иаҳақәаз изхатомызт, аха Акапатәи иуацәаггы амц шырымхәоз агәра игон. Агьычцәа ахьнеиз афны этәыз анеиликаа ихәы-ижыы гылеит афны ақыта мацара акәым акәша-мыкәша зеггы рааста ибеиаз Аббас-оглы Хәыршьыт ифны акәын. Цшьфык ацкәынцәеи жәафык ракара абцъар зку ауааи иман, ичкәынцәа даараза иманшәаламыз шьоук ракәын.

Аиашазы Хәыршьыт ари афыза далахәуп хәа ахәара уафы изыгәагьуамызт. Избанзар, идгьылқәа хәаа рыма-

замызт, ирахә-ишәәхә рхыпхьазарагы ақытауаа зеггы ирымоу ааста кырза иеихан, ус анакәха ари ағычра даеа хықәкык аман.

Ҳаңы Абдуллах аус аттаара иахьацхрааз азы итабуп хәа реихәеит, ушытарнахыс икататәу иара инаигзон, исасцәа уаха иара ифы инханы ашыжь рыфныка ицарц рыдигалазаргы дара ахынхәра аныртахха ақыта иалтаанза Хасан дрыцныкәарц итаххеит.

Ачкәынцәа рыфныка амәа икәын, рымәа харан, даргы икараха икан, аха хьаас измадаз: хьымзг дуззак ддыргарц этахыз ауаа рус кьашы рытхны итынчза шытахька ихынхәуан, рынхарта тыц афы ианнеиуаз амра гылан иаакәыччахын.

* * *

Адырәәены шыбжышытахь иззыпшымыз сасык дырзааит. Ари Ҳаңы Абудллах иакәын. Игәыжь дакәтәаны итабуп, хәа рахәаразы дмаашьазакәа, дырзаазаап. Пачкәыкә исас днеипыланы:

– Бзиала уабеит суа! Ухамбеижьтеи угәхьаахгеит, – ихәан гәыкала дгәыдикулеит.

Ҳаңы Абдуллахгы – убастәкьа гәыкала.

– Саргы, суа бзиа, шәыгәхьаазгеит, уаргы уқытауаагы цәгьа сшәышыцылеит, – ихәон. Ахәацьа иахьидырбаз атыц афы дантәа аамышытахь рқытафы иказиныз зеггы акацаа ирзеитеихәеит.

– Иацуха ачкәынцәа иансацәажәа ашытахь шаанза сызмыцәеит, ашыжь анамаз аамышытахь ацъаамафы иказ зеггы ифыштыхны Аббас-оглы Хәыршыт ифныка изгеит... ичкәынцәа мап-чап рхәазаргы рбора ангәахта игычыз арахәкәа зеггы хнапала инахгазшәа хнарыкәшәеит. Аб Хәыршыт ақыта анттыц дахьыказ азы акагы изымдыруазаарын, ағычра кәзтаз аныпшааха

хқытауаа шәыгәра ахырымгаз азы атамзаара ашыта-
цареи ачкәынцәа итабуп хәа рахәарази сара сышә-
заарышьтит.

Ҳаңы Абдуллах артқәа зегы анихәа ашытахь игәыжь
иакәыз артмак акынтә акадифа кацшыы илахәаз ак
аатигеит, ақытауаа изакәызеи хәа ишахәацшуаз Пач-
кәыкә иахь даахәны.

– Икашәтқаәз раамышьтахь сыхьзалагыы сқытауаа
рыхьзалагыы, ианыжәбалаак ицәшәымшьаша хамтак
шәзаазгеит, – ихәеит.

Абдуллах Ефенди акадифа анааирты, уаанза ацхыраа-
разы ианырзааз, Пачкәыкә хамтас иритаз аказара дуззала
икатцаз аразны кама ицырцыруа илашаза иаацәыртцит.

Абдуллах Ефенди акама иара иахь ианирха, Пачкәыкә
убриакара игәы пшааит, илағырзқәа мчыла иааникыле-
ит. Имариазамызт иабдуцәа иртынхаз акәын ари акама
Пачкәыкә инапқәа тыстысуа акама анимихуаз Ҳаңы
Абдуллахгыы уалцшыак назыгзаз азә игәтынчрала, «ох
гәышья» хәа ицсыц еивигон.

* * *

Иеницәаами ақытауаа мышқәак рацхәа изықәшәаз
акәылара рхаштны тынч рыцстазаарахь ихынхәхьан.
Акәылара кәзтцаз ачкәынцәа раб Аббас-оглы Хәыршыыт
ахәылбыгәха анамаз акны доагыланы ақытауаа зегы
рәацхәа атамзаара шытеитцеит, иара абри ақыта абас
итынчза изыказгыы абри акәын. Хәыршыыт ичкәынцәа
дрыдгыланы иқытауаа дрығагыландаз иахькылнагоз
Анцәа идыррын.

Хәыршыыт крызбахъаз, ахәынтқарра ахы-атдыхәа еи-
мыздахъаз ауаа бзиақәа зырхахъаз азә иакәын, ушыта
ипстазаара ахыкә дықәгылан азы атдыхәтәантәи иаамта
тынч ихигар итахын.

Ипатдақаа харшаланы, зхы пашза иказа уафы заманак ауада дыонагьежьюа дыонан, зны-зынлагы икамчы ала имагәкәа днарысны:

– Ахымзг хдыргеит! Ари ранахажьюама? Рпынтца икылысхуеит, иахсырхәуеит урт! хәа, ахәхәара дафын.

Ақәаб итаз азыршы еипш иеиладуаз ари ауафы Аб-бас-оглы Хәыршыыт ипа еихабы Иусуф иакәын. Уи даап-кызшәа ауада даныонагьежьюаз иашыцаагы инафс итәан. Иусуф иакәзар, ахәхәар дшафыц дафын.

– Иаарласны хшыа хуроуп, урт агъааурқәа икартаз дхаршәароуп. Мамзар хқытафы мацара акәымкәа, иахъа-балак маатк хапсамкәа хқалоит.

Иашыа еитцбы дахьтәаз Иусуф иажәа днапылан:

– Уаха иахынхо хларықәланы ипыххаа иқәахцап.

Иусуф иашыа еитцбы икаитцаз ажәалагала даараза дар-гәамтцит.

– Уакәытц агаза бызшәа ахәара! Урт рықәлара ус имариоу цыушьома? Арт итынчза иахьубо ухы уамжыааит. Шака шықәса раахыс аурысқәа ирабашьюаз ухаштит, урт аибашырагы, абцар аныкәгарагы, даара хзыкәгәыгуа хфызцәа газакәа рааста, зқынтә иеиханы ирдыруеит. Хара хрықәлар хаилакәыбаса хашьтартцоит, шәарыцара хашцо, хшәараххоит дара рзы, – ихәеит.

Егы иакәзар – Уара даеакы уазхәыцуама? – хәа диазтааит. Иусуф афстаара ататцаны даапышәарччеит.

– Сышпазымхәыцуеи убас схы акы цоуп, хазтаара шыатанкыла иазбоит.

– Иузбеи абас ихырзаманны ихәумхәо? – ихәеит Мустафа. Иусуф аценцыр хәычы акнытә иташәоз амрахь ицқәа хырцацъа днацшыны.

– Амац ахы харкыцуеит, – хәа иашыа атак наиитеит.

Пачкэыкэ есымшеипш ахэафы игылаз афьтла ду амтдан днапшы-аапшуа дыштэаз абнара аганахьынтэ иааиуаз җуафок даагэеитеит. Пачкэыкэ инапы илахь иадкыланы цкба днапшны ацэажэара далагеит. «Амшын апшахэа ханыкэнажь уафы ишьапы ахьыкэымгылоз тьпк акэыз җбахшон, аха атыхэтэантэи аамтаз хтаафцэа рацэафхо иалагеит.»

Атэымуаа рцылара усгыы Исмил иакэын издыз, ари җыла иаазгыы иаразнак уи дипылеит. Җкэынак дааит, Иеницбаами акыта деиуан, апсшэа анрейхэа аамышьтахь иаразнак Пачкэыкэ дибар шитаху анихэа Исмил дишь-таланы днеиларц наиеихэеит.

Ацкэын Исмил дишьталаны дыфуа ахэы дыфхаланы Пачкэыкэ апсшэа аниеихэа ашьтахь, Хаҗыы Абдуллах Ефенди дшааишьтыз, лассы Пачкэыкэ диацэажэар шитаху наиеихэеит.

– Хаҗыы Абдуллах игэы ахьыбзиам амшала иара дзы-мааит азы шэара ифныка дшэыпхьоит – хэагы нацитцеит, уаангыл акы унацха рхэазаргыы мап кны иаразнак иеы дфакэтэаны дхынхэит.

Пачкэыкэ ас еипш аапхьара аниита ихы деигзозма, иаразнак иматэа җыцкэа неишэитцеит. Ипшэма пхэыс Мариса уаанза еипш акэымкэа, цэалашэарак лоузшэа: «уегэата» хэа иалхэеит. Пачкэыкэ ари кырза ицэеишьеит. Избанзар «угэы уеаныз» хэа анацэа ракэын изхэашаз, аха ипшэмапхэыс лцэаныррақэагы шыгэгэаз идыруан.

«Сызкэыхшоу Анцэа ду, абриакара аамта хатэ фызас исыцу Марисагы абри атэымдгьыл афы абас леылып-сахзар, уи нахыс хзыкэшэаша уара иудырып» хэа, игэы иаатихэааит.

Иееилахэаны адэахы дышдэылтцыз еипшгыы База-леи, Темыри, Исмили бцарла иеикэных ишизыпшыз даарыдгылеит.

– Икалеи шәыхшыкгы шәшәакъкәа ҫызза шәсыцны шәнеир шәтахума? Ҳара ҳауа ибаразы ҳдоит, айбашырахъ акәзам ҳахыцо, бзарбзанкгы шытышәымхуаз! ҳәа, даарытцәкеит

Аҫар атак итара иакәйтзамызт азыҳәан рхкәа ааладыркәит. Пачкәыкә арт ажәакәа аниҳәа ашытахъ аамтацкгы дымхәыцзакәа амҫа данылахъан, ачкәынцәаггы имлакҫакзакәа инаишьталеит.

Абнара ианылала Тәмыри Базалеи ршыаҫакәа аадырццакын Пачкәыкә иапхъака иапцысны рҫынархеит. Избанзар, урт Пачкәыкә иеипш акәымкәа, ари аапхъара агәтынчымра рнатон, ацҳаражәҳәаразы иааз ачкәын акалашәа ихы мҫапигон, дшәапырҳапуа акәын дшыказ. Пачкәыкә аапхъара изтаз Ҳацгы Абдуллах ахыакәыз азы ачкәын ихымҫапгашәа илапшгы итцамшәазеит, аха Тәмыри Базалеи ракәзар, ргәы ирзымдыруаз ак рытцанаҳәон.

Абнара аҫнытцакә зны-зынла атцлакәа рыжәпара иргәылсны иаауаз амра лашара рыбақәа хнакуан, знызынлаггы ажәҫантәкәа рымбазо атцлакәа ихырҫон.

Пытрак ашытахъ Базала цәаныррак иоуит, рыкәша-мыкәша апсаатә шытыбжык гомызт, ишәаҳәоз атцарақәа рыбжықәа уажәы харантәи акәын ишааҫуаз. Базала ари иаанагои ҳәа цкәа ахәыцха иазаанза ирықәкыз абцъар ахы цырцырра илапш инытцашәеит.

– Шәыҫекашәыжъ! Шәәышәыхъча! – ихәан, артәаа ҳәа, дыҳәҳәеит. Базала ихәҳәарала рыззеггы ихәхәза реанкарыжъ аамышьтахъ, абнара ахысбыжъ иамеханакит. Ахысбыжықәа зларацәаз ала иреихсуаз ауаа шмацмыз убартан, дарггы иаразнак атак картцеит, абна агәтаны аиҫахысра гәгәа ацара иаҫын.

– Ихәу азәыр шәыкоума? – ҳәа дтцааит Базала. Тәмыри Исмили иаразнак атак картцазарггы Пачкәыкә ибжыы

мгазацизт. Базала дхынхэны даеазнык даниазтцаа Пачкэыкэ ибжыы нытцакны.

– Сара даара сыбзиоуп, хьаас с'кашэымтцан, шэарт шэыи шэыхьча хэа, атак иитеит.

Амфа рызкны ирзыпшыз ауаа руазэы ишэакь амра адмыччалазтгы абыржэы алыхэтеипш икылыжэжэа икажьзаарын. Базала «шэымхысын» хэа анреихэа ахысра иакэытцит, усгыи имачыз рхы-рыхэшэ бша инымхыкэа, ирышьклапшны иреихслар акэын. Базала «ачарақэа рэы акэтагы иеихсуаз зэыр шэыкоума» хэа дразтцааит. Тэмыр азтцаара кэыншьаны:

– Оо, шаkantэ – ихэеит, – убриала исоуаз ахамтақэа ргарта сьмазамызт. Базала нас Исмил диазтцааит:

– Уара узеихсхьазма?. Исмил Базала иахь днахэны.

– Ма, уара усмазтцаан хэа, ианиеихэа Базала игэа-лаказаара даараза иеигьхеит.

– Ус анакэха ачарафэы акэтагы шэеихсуашэа ишэып-хьаза, шэхымта баша икамшэароуп. Ара хымтак цста-заарак иацсоуп,– хэаны даалгоны еипш Тэмыр: «сара кэтагык збеит» ихэан дхысит, ахысыбжэ аамышьтахэ «сыблит, сыблит» – артэаахэа бжык аагеит.

Ирфагылаз ауаа уажэы иеибаркаауа, ихэхауа иеила-лан, еихагыи гэгэала ахысра еиталагахт.

Исмил ибжыы мыргазакэа тцлак зэавазаны игылаз азэы дишьташэарыцон, атцыхэтэаны:

– Уажэы сара сзеихсуа акэтагы шэахэапш, – ихэан атцык аатиргеит, атцла иавагылаз ауафы арахэ еипш дхэааны иеынкаижьит. Уажэы иеибаркаауа ак рхэакэон азы Базала Исмил диазтцааит.

– Иеибырхэозеи уара абарт, мамзар акэтагыкэа хэах-реихсыз азы ихарташа ахамтақэа еимаркыма?

Исмил дыччо атак кантеит:

– Ирхэо уахар атцкыс иумахар еигьуп. Пачкэыкэ иа-хьиахауа уи саргыи исзеитагом!

Базала артқәа анеибырхәозгьы иреихсуаз рышьклац-
шра дафын. Ибзиазины иантитцаа ашьтахь ирхагыланы
адтқаәа рызтоз ауафы даагәеитеит. Ари реихабы иакә-
зар қалап хәа дхәыцит, нас ицсыптқәа меивгазакәа
дишьклацшуа дналаган аамта ааит анигәахә:

– Уажәы сара сзеихсуа акәтағь гәашәт, – ихәан данхыс
еиҥах азәы ихәаабжыы агара иалагеит.

– Иусуф иеихсит, сашьа еихабы дыршьит!..– Уаха
ахысбжыы рмахаит, акы затқәык ирахауаз ибналаны ицоз
рышьтыбжьқәа мацара акәын.

Базала ашәартәа ахьырхыргаз деигәырғьон, аха иацхьа
иблақәа тырхаха ихәхәаза ишьтаз ауафы даниба игәы
ааихьит, мацк ацхьа дреихсуазаргьы абыржәы ицсны
ишьтаз зегь дарароуп дуафын, Базала ибла изахгомызт
иишьыз ауафы исахьа.

– Пачкәыкә Беи! Пачкәыкә Беи дхәуп! – хәа Темыр
ибжыы аниахауп Базала дызлаз ахәыцрақәа данрылт.
Даныцшы Пачкәыкә дахьышьтаз дибейт, игәышпы ашьа
иаганы иқан Базала ишәақь лкажыны уахь дыфит.

Пачкәыкә рацхьатәи аиҥахысраан ахы иқәшәахьа-
заарын, аха уи ацкәынцәа ргәы камхарц азы ибжыы ир-
гомызт.

– Икашәымтқан ацкәынцәа, шәымшәан! Сара ушьта
сымға ахықә сықәгылоуп, хьаас сқашәымтқан. Сыцсы
схьтцуейт, аха сгәы тынчуп, избанзар шәара сара стып
тацәны ишыншәмыжьуа агәра згоит.

– Акагьы шәыхьзом, сара уажәы иаарласны Асиат дсы-
маны сааиуейт...– хәа даағьатцәы-ғьатцәит Базала.

Пачкәыкә мацк ибжыы дақәымчны ацәажәара дала-
геит:

– Сыцкәын, иубоит саамта мацхейт уи азы иаасараза,
сажәақәа рылгаха сыт, апсра узацәцом, ихадароу хатцатас
апылароуп, сара арызкы сыман хәа схы сыцхьазоит
атәым жәфәан атқака акәзаргьы, ахьз-ацша змоу шәарт

арпарцәа шәнапатқаа сдунеи ахысыпсахуа, шәара шәфырхатцарагы лабәба избахьейт, уаха истахузей? Нас имака иамгаз Ө-матәартрак дырбаны:

– Абарт смака иамышәх! хәа, адтә нариҗейт. – Руак апара тоуп, уи Мариса, илышәт ақыта ускәа рҗы иахьатаху инылхааит – ихәейт Пачкәыкә.

Базала илагырзкәа хаддыло егы анааирты, иибаз цьейшьейт, афнытқа анышә мацара акәын итапсаз.

Пачкәыкә даапышәырчҗейт:

–Х-Апсадгыланьшәоупуисычкәын!Хқытахалтцаанза анышәынтра акынтә ишьтысхит, аихабацәа ирашәхә, анышә санарталак ари анышә сгәы икәрыпсааит!

Арт ажәакәа Пачкәыкә атдыхәтәантәи иажәакәа ра-кәын, игәы рахатны дыцәозшәа иблакәа наунагза иаа-хиҗейт. Ачкәынцәа рыхыкгы атцәуара иаҗын, избан-зар уи рпыза мацара иакәзамызт, раб дзыпсахшаз азә иакәын дара рзы... Уажәы аетымцәа ирфызан.

* * *

Пачкәыкә ишәацә акапаа абзарбзан тҗәацреипш иры-лахаит. Урт амхацьырра амҗаҗы апсракәа ирышьыцыла-хьан, аха зегь дарароуп Пачкәыкә итахара акапаа рзы рыцхара дуун. Уи иаб икынтә абтынханы иоуз апызара хьмызг амыргазакәа, цөымзаркыратцас ишьтыхны иа-хьанза иааигон, уи икәлацәа рзы даргьажәфан, аҗар рзгы абык дифызан.

Пачкәыкә дантаха ақыта абыргцәа иреиуаз Шькок Бей, иуаажәлар аамтала даархагыланы, изларылшоз ала апсуатцас апсыжра ақьабз амҗацгара иҗәкаарақәа напы диркит.

Пачкәыкә ипсыбаф ааганы аштаҗы игылаз атцла ду амтцаны идыргылаз ацәырдаҗәы иныкәырҗҗейт. Мари-са бзиа илбоз лыпшәма дихагыларц азы ахәса нак-аак

илытцагыланы дааргеит. Есымшеипш ашәы лшәын, иара усты ахәса зегы шәымзар уаха акагы рышәзамызт.

Ари аамтазы, Пачкәыкә ааигәа иааихәаз х-еык икәадырны иааргеит, аеқәа рыгәрақәа Базалеи, Тәмыри, Исмил хаз-хазы иркын ачкәынцәа ацсыжраз ишақәнагаз ала иеилахәаны, имтцызакәа абақәа реипш игылан.

Ашта хәыгы ауаа рыла итәын, адырра зауз Иеницәаами ақыта уааи Шьмаф иқыта ақынтә азахәцәеи (адыгцәа) ацсыжра реаладырхәхьан. Азахәцәа ианаауаз кавказа рәы ишапу ала ахамтақәагы рыманы акәын ишауаз, избанзар кавказаа ачарахыгы, ацсрахыгы ианцо ахамтақәа наргон.

Апхьарцархәафы Хәыс Шькок Беи ишка днеины да-наахынхә ашытахь, ашышыхәа ашта атдыхәағы игылаз аеқәа рахь днеины рацхәа Тәмыр иикыз аеы ааимхны Пачкәыкә дахыкәаз иааигеит, аеы ахәычтәы кәадыр ақәын. Хәысгы Пачкәыкә ихәычразы игәалашәарақәагы инеицтаны иеизаз ирзеитеихәеит, насднеины Исмил иикыз аеы имихит. Уи аеы аразны кәадыр акәын иакәыз. Пачкәыкә дахыкәаз иааганы ичкәынра, иарцысра шихигаз далацәажәеит.

Ахпатәи аеы ауарзоуруу бцъарматәала иеилахәан, уи аеы анааигагы Пачкәыкә ицызарей ифырхатцарей рзеитеихәеит.

Артқәа раамышытахь акацааи, Иеницәаамии, Азахәцәеи рқытақынтәи ағари ахысразы аицлабра мөапыргеит, апхьахә згақәаз иахәтаз ахамтақәа роуит, атцасқәа рыла итцегы аицлабрақәа катцатәын, аха атагылазашәа уаха алнаршомызт.

Аицлабра аамышытахь ажәа зхәоз Шькок Беи:

– Аиашазы, Пачкәыкә изы инартбааны ацсыжра мөапгәтәын, ҳацсадгыл ҳахындаз ус акәын иагышықалоз, аха ара атәымцъара иалшом, иназыгзо ағаргы ҳамам, аеқәагы, агәалақәзаарагы – ихәан, илагырзқәа мчы-

ла ишааникылоз убартэы дцэажэон. Иаанхаз ажэакэа аарлахэа ифэыцкьон.

– Иага ҳагзаргы атэым жэфан атцака ҳтдаскэа ина-рыкэыршэаны рапхэатэи псыжроуп имфацааго, убри акынтэи, ҳазшаз сихэоит, ҳхы айкэырхаразы ҳахьяанагаз абри адгьыл афэы ҳбызшэеи, ҳлеишэеи, ҳтдаскэеи ҳцэым-зырц!

Пачкэыкэ анышэ данарта Ҳацэы Абдуллах Ефенди уи инышэынтрафэы Анцэа диҳэарц азин анитаха Шькок Беи даараза игэы иахэеит, избанзар гэык ала ирзыкэаз рапхэазагы дара рахэ знапы зроуз ари ауафэы ҳатыр икэитцон.

– Ҳэара атахума, ҳатыр ду зкэу ахэацэа! Уи уаргы уфэыза иакэын, даарагы бзиа шэибон, шэаргы ҳаргы иахдыруала хихэап, урт зегы заҳауа Анцэа усгы азэ иоуми? – ихэан, икэакэа инапы ныкэишэит.

* * *

Пачкэыкэ ицсра ашэтахэ мышкэак ракэын итцуаз. акацаа рфэы макэана тынчран. Мариса Ҳаным уи ашэыжэ азы заа дгыланы лкэала апхэа дтэаны амшын дхыц-шылон. Лышэтахэынтэ илаҳаз ашэтабжэқэа рыла даат-рысит. Шэтахэқэа данынацшы Шькок Беи акацаа рбырг-цэа цытфэыки гылан.

– Шэыжэбзиа саҳэшэа, – ихэеит, Шькок Беи.

Мариса лықэра шмачымызгы ашырхэа дфагыланы, иааиз апсшэа рахэо днарцылеит. Мариса абыргцэа атла амтцаны игылаз ацэардағэы афэы ианлыртэа ашэтахэ лар-гы кэардэк ааганы рфапхэа днатэеит. Акыта аиҳабацэа иеизаны илзаазар илархэаша ак ыкэазар акэхарын, аха ус-гы дара ицэырыргоит лхэан, лхата акагы дамызтаазеит. «Шэафэакэак рыбжэазаргы, асасцэа шэыззааи?» ҳэа раз-таара калашэа амазамызт. Апсуаа рфэы, зны-зынла зынза иузааигэоугы уара уфэы дансасхо калон, аха иара иааста

харантәи даеазәы данааилаак уаанза исасыз иаразнак ацшәмара ааникылар акәын.

Уажәгы иеидгылаз ақалақәа ркнйтә ишаазгыы ацсуа тасла дара сасцәан, Мариса лакәзар дацшәыман.

Шькок Беи рацхәа анахь-арахь усқәак данрылацәажәа аамышътахь, иихәарц иртахыз ахь дкылсит.

– Ахкәажә Мариса, агәырфә дузза бшалагылоу хазеггы иахбоит. Хабацәа «зца дымцсыц уца диумыртцәыуан» рхәон... Хымцада ари ахәаа рацхәаза бара ибхәаауп, аха ақытауаа зеггы иаххәаауп. Хәрггы рацхәа хнаргыланы даараза хгәы ишалоу бдыруазарц хтахуп.

Шькок Беи мацк даатгылеит, нас ифәнапык рыла ила-башәа аанкыланы адгыл инытцаирсит, ак ихәарц итахны изымхәозшәакәын дшыказ.

–...Амала ишыббо еипш, иаанхаз хзы ацстазаара шцац ицоит, харт абыргцәа инахтша нахтцхьейт, аха афәр хаз-гылоит, урт рацхәака рцейцш лаша хазхәыцлароуп!.

Шькок Беи еитах даатгылеит, изхааз алацәажәара дза-лагомызт. Пачкәыкә иеипш зеипшыз апыза фажәижәохә шықәса ицынхәхәз Мариса, ари еилкааны, уаха илзымч-хәкәа иажәа днапылеит.

– Хәтыр зқәу Шькок Беи! Шәымлакфәкзакәа шәызхааз шәаламцәажәо! Шәарт шәфызцәа ауаа кәышқәа ишәхәа-раны икоу хазыпшуп хәрггы.

Мариса лажәақәа рыла мацк акәзаргыы згәы гәгәахаз Шькок Беи иззааиз ахәара игәағьит.

– Мариса сахәшәа, рацхәанатә аахыс иаххәарц иахтау убриоуп, хажәлар рзы цызак дахтахуп.

Ииашан Шькок Беи иихәоз. Итцабыргытцәкәаны апыза дыртахын, аха Шькок Беи уажәы ари азцаара анцәырига Пачкәыкә икамзаара еита аалгәаланаршәан лгәы хәа-ак нытдалейт, Мариса. Азәгы изымдырырц иага ил-тцәахуазаргыы, Пачкәыкә дшыпсыз лызлыдыкыломызт. Мышқәак рацхәа цъара дцаны дааиуашәа дизыпшын.

Арткәә дышырызхәыцуаз лыблақәә лағырзыла итәит, аха абыргцәә ирбархәә дыпхашыаны лхы ааларкәны ид-мырдырзакәә лкасы ала лыблақәә аалрыцкәеит. Нас еита лхы ышытылхын.

– Шәиашоуп Шькок Беи, иара апыза ыыц иалхрагы шәарт абыргцәә шәоуми изыхәтоу. Аамта мгазакәә шәус нашәыгза, избанзар хажәлар мышкгы цызада иа-наанымхаша аамта уадафк хтагылоуп, – хәә даацәажәеит лара. Шькок Беи иахақәаз игәы иахәеит.

«Абар, ахкәажәткәы! Абар, Сатәнеи Гәашы» хәә ааи-гәәхәит, аха уи акәымкәә даеакы ихәон:

– Ахкәажә Мариса, харт атахмадцәә кырза хазхәыцны хцыза ыыц далаххит! – ихәеит.

Мариса аихабацәә Шькок Беи далырхып хәә лгәы иаанагон, аха нас даназхәыц, уи далырхызар, иалырхыз ихыз ахәара иара идыртцазомызт. Ус анакәха, Шькок иакәзамызт рцыза ыыц, даеазәын, аха дызустадашь?!

Изылшаша азә далырхындаз аалгәәхәит. Мариса арткәә дышырызхәыцуаз Шькок Беи хәаала итәыз лыблақәә днархыцшыланы ацәажәара иацитцеит.

– Хцыза ыыц даналххуаз хаиламхазеит, хаицфакны ауп дшалххыз. акапаа рцызарагы дшапсахо агәра хгоит, аха ақәыршахатра мацароуп иахзынхаз.

Мариса, Шькок иажәәқәә дрызхәыцуа, Пацкәыкә итып аанызкылаша дызуствахарыдаз? – хәә дышихәапшуаз, Шькок ирызбаз анихәә лыпсы мацхарц акаалыгымхеит.

– Хаицфакны иалаххыз апыза ыыц бара боуп, сахәшы! Хабжәара Пацкәыкә итаирцәыз атып бара заткәык боуп иаанызкылаша!

Шькок Беи иуадафхазаргы игәы итаз ахыхәаз азы ушыта дтынчын, ифызцәагы еидара хьантак иатцытдышшәә, рхафсахықәә чча-ччо итәан. Мариса лакәзар, дшанханы икалтдара лзымдыруа дықан, аха лассы леааидкыланы, иаразнак мап рцәылкит.

– Калашъа амоума, Шькок ухатқы! акаңаа рыңыңтқа ари акара аамыста кәышқәа шыкоу, сара пхәыск исылшо-ма жәларык рпызара аура?!

Мариса лыбжыы тыс-тысуа акәын артқәа шылхәоз, Шькок иакәзар, уашьта Мариса дагьылзызырөзомызт.

– Изыкамлари Мариса, сахәшьа? Бара Масаа бреиуа-зами. Бара баби башьцәеи Апсынтәылагыы Ашәтәылагыы апызара ныкәырмагәзози? Насгыы бара, хпыза ду Пачкәыкә ҕызара изуа, шықәсы рацәала бивагылазамзи? Хара абартқәа зегыы хрызхәыцны ауп бара акаңаа рпызас бшалахыз!..

Шькок Беи ацәажәара дахьынзафыз, Мариса реиха дтынчхошәа лхы лбо далагеит.

– Сара сышка ишәымоу агәрагаразы итабуп хәа шәасхәоит Шькок Беи!.. Амала ари аҕыза ипшыоу аус мап ацәыскроуп, икалозар, ари даеазнык шәазхәыцны даеазыы пызас далышәх! хәа, иалхәарц лтахын, аха Шькок ацәажәара ахы аххоз игәампхакәа атцыхәтәантәи ажәа ихәеит.

– Сахәшьа, ари уаха иеимахамкып, хәжәлар пызас балырхит. Хара хәхәсагы хәжәлар рпызара иацсоуп. Сатәнеи Гәашыагы дыпхәысымзи? Уашьта ари аймакра акәзам, икатцатәу аусқәа хрылацәажәап.

Уаха ианаму Мариса мап лзымкит. Уашьтарнахыс акаңаа рпыза лара лакәын, абыргцәа азин лымхны иангыла ларгыы ашышьыхәа анышәынтрақәа рахь ддәықәлеит.

Анышәынтра тацәзамызт анацәа, атакәажәцәа анышәынтрақәа ирхагылан, рыбжьқәа нытцакны амыткәма рхәозу, Анцәа ихәозу узеилкаауамызт.

Марисагы дниины Пачкәыкә инышәынтра днахагылеит, диацәажәозшәа лыгәтыхақәа иахәара далагеит:

«Абас еипш шпахзууи сҕыза бзиа? Реиха уанатахыз, хааныжыны ушпацей, уажәы сара икастцой, утыц шпааныскылой? Суаажәлар рыцхақәа атәымцъара ишпасыхьчой?

Мариса дагытэыуон дагыцэажэон, дцэажэацыцхьа-
загы Пацкэыкэ лажэақэа шиахуаз агэра лгон, уи ицсата
ижэлар ирыцхрауеит хэа дхэыцуан. Дгыланы данцоз
лыбжыы нтыганы:

– Иуахама иуасхэақаз, Пацкэыкэ Бей! лхэан, нас-
гы атак дazyцшызшэа мачк даагылт. Убри аамтазы
икэандаза цша хэычыканас атцладу игылазакнытэбгыцк
амшэаны ашышыхэа анышэынтра агэы инықэшэеит.
Мариса ари дыззыцшыз атак акэызшэа илыцхьазеит.
Дгэыргьатэа икахаз абгыц аашьтыхны днагэызит. «Из-
дыруан, сажэақэа шуахауаз здыруан» лхэон гэаныла.

Мариса илкыз абгыц дацэажэо амардара акынтэ ашь-
шыхэа албаара дшафыз алада аштафэы ауаа шеилагылаз
лбеит. Итцегы данынацшы ифызцэа ицны Нусрет Чауш
дышгылаз гэалтеит.

Нусрет Чауш, Пацкэыкэ итахара анышэ данарта ашь-
тахь ауп ианиаха, угы арахь дырзаар акэын, Селим
Пашья идтцала инартбааны инттэаны акацаа рзы Дузье
арха нхарта тыцс иалиххьан, избанзар Дузьеи Адапзари
рырхақэа рфэы Кавказынтэи иааз ажэларқэа имачымкэа
инхон. Селим Пашья иахьитцанакуаз атыцкэа Кавкази
Балкани ркынтэ иааз ахтэацэа рыла итэын азы Нусрет
Чауш Дузье аарлақэа атыц ицшаахьан. Нусрет Чауш
ари аус иазкны иатахыз аусейкэыршэага афырақэа шир-
мазеиуаз Пацкэыкэ итахара жэабжыны иахаит, нас аус
аттэарагы иара инапы ианын азы Пацкэыкэ итахарагы
титцаар акэын.

Нусрет Чауш Мариса даниба Исмили Базалеи ицны
лара лахь ифэнеихеит. Марисагы афныка дыфнамлакэа
агэашэ апхьа дырзыцшит.

Нусрет Чауш уаанзагы зныкымкэа дызтаахьаз ари
ахкэажэ шла ибзианы дидыруан, лфэацхьа хатырла дхыр-
хэаны дналыдышшылеит.

Нусрет Чауш ирзааигаз ажәабжь гәыргьаҕеҳәашаны акаҕаа иаарыласит. Макьаназы индырхараны иахьыкоу иазкны акаҕы рыздыруамызт, аха уажәтәи ртыҕ ааста ишпаеицәахарыз хәа игәыгуан. Раҕхьака азынразы ари аҕшахәаҕы рыҕстазаара ахгара шрылымшоз рбон.

Нусрет Чауш иакәзар, даараза дхьаауан, избанзар уи акаҕаа Дузҕье аганахь ианиаслак Кымараҕа дизымбар хәа дшәон, уажәыҕы лассы-лассы дизыбомызт аха Дузҕье ус иааитаххаҕыҕхьаза дышзымнеиуаз акара идыруан иа-ран азы, уаха изеибамбар хәа игәы ихьуан. Уи азы иаар-ласны Кымараҕа длацәажәаны, лнапы дахәар акәын.

Нусрет Чауш ари кырынтә дазхәыцхьан, аха иахыго дааиуан, избанзар зтак изыкамтцоз азтцарақәа иман, Кымараҕа лтаацәа ирымур? Лара Кымараҕа лхата дыл-тахымхар? Аҕсуаа аамта кьаҕек ала кырза ититаахьан азыхәан атыҕа илтахымкәа хатта дшырмыштыуаз иб-зианы идыруан.

Акаҕаа рцара иазхьаауаз Хәҕы Абдуллах Ефенди иакәын, амала уи ганкахьалаҕы деигәыртҕон, избанзар акаҕааи Хәыршыт Ага итаацәареи ашья рыбжьаланы икан, ари нахыс итҕегы ашья камтәарц азы хара иахьы-наскьо еигъзар каларын!

* * *

Акаҕаа, Нусрет Чауш ицны иааз ируаа рыҕхьараара-ла, иаразнак рееидыркылеит. Амҕа икәлаанза Шьмаф икытахьҕы адырра рытаразы шьоуку дәықәыртцеит. Урт уаха арахь имхынхәыкәа амҕаҕы ирыхъзараны икан.

Селим Пашья хамтас ирзааитиз ацәуардынқәа хҕа рыматәақәа рықәыртцеит. Иеницьяами ақытаҕынтә иа-аргаз даҕа ацәуардынкҕы аихабцәа нақәдыртәеит, иа-анхаз ахәычы-мычҕы аҕар ркәақәа инықәыртқан амҕа инықәлон.

Ахаанышөынтрафыйказатакәажәцәапытфыкрыцсәа
аанрыжбырц ртахмызт, аихабацәа неины ианрацәажә
ашьтахь азөы лыда егырт ацара иакәшахатхеит, аха
фыцәа зычкәынцәа абрака анышә иазтаз Бырфын уаха
илуамызт.

Бырфын дшымнеиуаз агәра анырга Базала дылзаа-
ныжыны егырт зегы амфәа икәлеит. Уи дазааганы диц-
ны днеианза ара дылзыпшыр акөын.

Ацәуардынқәа рыгъежкәа кыжуа идәыкәлеит, аб-
зиаразы хәа рахәаразы иааз Иеницәаами ақытауаагы,
Абдуллах Ефенди рацхәа днаргыланы, рқыта ааигәаранза
инаскьаргон.

Уажәы ахапы афәацхәтәи аштәфәи Базала имацара
иакөын игылаз, икытауаа ашышьыхәа ацара иафын, иар-
гыы дымқәаацазакәа дрышьтацшуан нас даахәны итаууа
игылаз ркыалакәа днарыхәацшит, саатқәак рыпхәа ауаа
рыла итәыз арт ақыалакәа уажәы дахьрыхәацшуаз игәы
идырхуан. Харантәи иаауаз ацнышкәа рбжыи амшын
ацәкәырпей рыда уаха шытыбжыи иахауамызт. Нас Быр-
фын дигәалашәан анышөынтрақәа рахь днацшит. Уи
лхәычкәа рнышөынтрақәа дшырхагылац дырхагылан.

Амра цара шкапхозгыы Базала ихьшәашәаза цшак
наисызшәа даарыхьташьит, адунеи афәи имацара дын-
хазшәа акөын ихы шибоз, нас иаразнак анышөынтрақәа
рахь, Бырфын лааигәара дыфәхәлеит. Лааигәара дыштәаз
еипш, Бырфын итцааршәха иаацшуаз лыблакәа рыла
днаихәацшит.

– Уаргыурыцны умцоз сычкәын! – лхәан, дааифәацшит.
Базала Бырфын лнапы ааникылеит, Бырфын рыцха
лычкәын инапы еипшыныншәаланы Базала инапы лшы-
шыуан.

– Сара сзы ара узаанхеи, нан! Сара ушьта уамак сызней-
уам, Анцәа сихәоит иаарласны схәычкәа сырхыгзарц, аха
уара уацхәа цстазаара дуззак умоуп, уца, нан! хәа, диҳәон.

Базала Бырфын илеихэаша, илзыкайтцаша издыр-
зомызт, уи азы җымт дтэан. Бырфын лакэзар, лхэычқәа
рхатгэынқәа лнапы рықәылшыуан, лхэыцрақәагы лып-
садгыл ахь дрыманы ицахьан.

Бырфын лхэычқәа, Базала ифызцәа ракэын, урти иа-
реи аибашьра инаркны ачара акынза иахьабалак иеицын
Тырқәтэыла ианызхыт аарлахәа икан, иага картазаргы
реикәырхара рылымшазеит урт есымша ишеицыз еипш
апсрагы иеицапылеит.

Базала абартқәа дрызхэыцуа дыштәаз, иашьтахьала
ихькысыз акы амшала дшәаны даатрысны дфагылт,
дангылоз иаразнак икамагы аатигеит. Аха, ишьтахька
днапшны иказ аниба, Бырфын дылцэыпхашьеит акөым-
зар, дшыччоз дгэыгуан.

Ишьтахь игылаз, Акбенең анипшаауаз ицхрааз ала
шөарыца чча акэын, даалакэын ахы ишьышыа дала-
геит, алагы агэы иахәаны атыхәа рышәшәо, ишьапқәа
ирывагьежьюан.

Хамтакы Бырфын лааигәара дыкан Базала, аха нас
Пачкәыкә ипсы антаз есымша дахьтәалоз ахәаҗы игылаз
ацътла атцакахь дцеит. Атла амтан даннеи атәартаҗы
Пачкәыкә дтәазшәа игәы инаҗеит. Дпышәырччаны
дихәапшуашәа изааиуан, атәартаҗы дантәоз Пачкәыкә
дыказшәа, атың изныжыны диацәажәо далагеит.

– Даара иаамтамкәа ҳааныжыны шөцеит, сара макъа-
на ара сыкоуп, аха шөымбои ҳқытауаа зегы даҗа тыпк
ахь ицахьеит, ара ҳаангылар реиха еигъзамзи ма ам-
шын ала ҳацсадгыл ахьыкоу ҳдыруан, уажәы ҳдараны
ҳахьыкоу шәара шәкалазом амшынгы камлар ҳамфа
злахцшауеи?

Базала иажәакәа Пачкәыкә ишиахауа агәра игон, аха
атың җыц ахь рцара иазкны Пачкәыкә дыказар игәы иаа-
нагоз аилкаара шпеитахыз.

Ацәа зықәхаз Базала дахьтәаз ишыапқәа ааироун днықәиеит. Цхызла Пачкәыкә дибон, Пачкәыкә ишкәакәаза етдыск ағәра кны дгылан цқьа данахәапш аетдыс идырит. Ақбенеқ иаңыз акәын уи.

Пачкәыкә зынза данааигәаха ағәра Базала иахь инароуны: «Ари аетдыс Анцәа ихамтоуп ураа улы, уи иоуу-мыжбын!» хәа наиеихәеит. Базала ағәра анааникыла атхарцәхәа даапшит, данаапшы аетдыс акьыркьырбжы агара иафын, пхызума, лабәабоума икалеи сзықәшәеи хәа дышхәыцуаз абжы ахьаафуаз аганахь данынапшы ипсы мачхеит, аетдыс шкәакәа ифәацхьатқьа игылан. Ари цхыззамызт.

Дфатқьаны аетдысахь деихарц итахеит, аха нас ицәыбналар хәа дацәшәаны, дахьхәит. Харантәи ахәапшра реиха иеигьын, гәаныла «Селим Пашья ари аетдыс ахымбаз Анцәа ицышьоуп мамзар, Ақбенеқ зынза ихаштуан» хәа дхәыцуан. «Мшәан, ари аетдыс ара иаазгеи?» хәа, ахәыцра далагеит. Избанзар ауаа рааигәара имааир акәын, аха нас икалаз еиликааит.

– Усоуми, ара имааикәа уаха иабацоз? – ихәеит. Аетдыс ан Ақбенеқ абра итәахны ианрымазгы имаахьази, ан иашьтазар акәхарын.

Ахәы дықәгыланы дахьахәапшуаз аетдыс ааныклары ада уаха акагы дзасхәыцуамызт. Уахгы-еынгы дашьташәарыцозаргы иааникылар акәын, уи нахыс аус мариан, уи иеипшызма ииаазахьаз амархәацқәа!

* * *

Акацаа ашышьыхәа еихеигәо амфәа ианны Измит ааигәаранза инеихьан еипш, амфәа афыкә афы игыланы ирзыпшыз ауаа ирықәшәеит. Арт Шьмафи иқытауааи ракәын. Мариса рацхьа днаргыланы акацаа зегьы ари аипылары иазыпшзамызт азыхәан даараза ргәы иахәеит. Шьмаф абзиаразы хәа иархәарц ауаа аниз-

неи, иуаажэларгы аайдкыланы абра амѡа абжара ир-
пыланы абзиаразы хѡа айбыхѡара реихѡа иахѡтоуп хѡа
ипхѡазазаап.

Шьмаф ипшѡмапхѡыс Мадина, ичкѡынцѡа Берслани,
Каншоуи рыпхѡа Гѡашьанаигы ирпылаз агѡып ирылан.

Ари аѡыза айпылара ршьапы ишыхгылаз ирхыргар
каломызт, акаѡаа рѡар Шькок Беи идтѡала, амѡа аганаѡы
игылаз атѡла амтѡаны руапакѡа нкадыршѡит.

Мачк ианеицѡажѡа ашьтахь Нусрет Чауш игылар
итѡххеит, амш хѡлаанза Измит акынза инеир акѡын.

Ауацѡа еитѡх гѡыкала игѡыдибакыланы, абзиараз хѡа
еибырхѡеит. Нусрет Чауш имырцѡакыр айпылара кырза
иадхалон.

Ацѡкѡа зтѡхѡаз ауардынкѡа рыгѡежѡкѡа кыжжы рых-
га еитѡ амхѡѡыраа рыманы индѡыкѡлеит, Шьмафи ицѡыз
ауааи ахѡы ихытѡаанза ргѡы рызхѡаауа ирышьѡѡшуан...

* * *

Кѡфкен апшахѡаѡы ианнеиуаз амш ахѡларахь ахы ар-
хахѡан. Бырфын уажѡгы анышѡынтраѡы дахьыказ азы,
Базалауашьѡадаагатѡупхѡаипхѡазанылышкѡаднеит.Быр-
фын акыр аамтѡа мап кны дмаарѡазы лыгелырххазаргы
Базала атѡыхѡтѡаны дазааигеит.

Слыцхраап хѡа лыжѡа данытѡагыла Бырфын рыпхѡа
итѡѡѡ аатѡѡак дшаѡызахаз гѡатѡаны игѡы ааихѡит. Рѡѡа-
лахь иахѡѡоз рла чѡиагы ашышьѡхѡа ирышьѡѡланы иа-
аиуан.

Базала атѡкѡажѡ лѡѡалаѡы даннеига дзыцхашагы ак
налытѡѡѡаны, длыцрытѡит. Уаха аѡѡыс апшаара дала-
гарѡ азы абнарахь аѡара игѡы итан, амала Бырфын лха-
ла лааныжѡра изыгѡагѡуамызт. Атѡыхѡтѡан иѡаитѡаша
ипшааит, атѡыхѡа рышѡшѡо ирыѡыз ала аѡѡала апхѡа
инѡеиухѡеит. Ала ахѡѡагы ишѡон азы чѡыт бжѡык гар аху-

ху хәа ашра иалагон. Иаргъы хараза дахьымцоз азы усгъы ишпеимахарыз.

Базала ишәақъ икәақәа инықәтцаны абнарахъ дан-дәықәла алагъы ицны ицарц азы кырза аекеыднакьеит, ишит, иууит, аха ашаха ианоунамыжъ ашышьыхәа илатәан атдыхәа арбзара иналагеит.

Абнафы амфәхәастәкәа ибзиазианы итызтәахъаз Базала, атыхәтәана аетцыс злаауаз амфәхәастә ицшааит. Уашьтә иреиғъыз тыпк афы ацәкәа ргыланы аанкыларакәын икаитцашаз.

Базала ацәкәа ахьиргылашаз атып дшашьтәз Бырфын лқәла ацхәа ифеиқәаз ала иаақәымтцзакәа ашра ишафыз иаҳаит. Иаразнак ишәақъ аашьтыхны ақәла аганхъ дықит. Данааигәаха ала азааигәара ыцъа шгылаз гәеитеит, аха алашыцара ақынтә изуствәоу изеилыргомызт.

Атыхәтәан руазы ақәла дназааигәахан «Базала!» хәа фитит. Изымдыруаз азәы ихъз ахьфеитыз иахьфеитыз Базала ицьеишьеит. Изуствәадаз, изышьтәдаз арт? Аха цәгъарак ргәы итәзар ас имшәа-имырқәа изфьртуазма? Зегъ дарароуп иедимырбазакәа ашышьыхәа рзааигәахара дафын. Ибзианы данырзааигәаха амза иахьынзарлашоз ала иршәыз акәымжәқәагы, рхафсахьақәагы ибо дана-лага даатынчхеит.

– Шәзүствәада? Шәзышьтоузеи? хәа, цсышәала дна-разтәаит. Ақәла ацхәа игылаз ыцъа, афнытцкәнтәи атак ишазыпшыз рышьтахъ ақынтә абжы анрахәа иаатрысны рышьтахъка инагьежыит. Базала ифәцхәа игылаз ауаа иаразнак идырит. Шьмаф ичкәынцәа Каншоуи Берслани рақәын, арт нас ишәақъ лкажыны дыфәуа днеин иаа-гәыдыкылеит, нас дрыханы иқәлахъ ифнеигәлеит.

Базала иаарласны ирфаша ак ирмазеикәеит, иаргъы аетцыс дахьынзашьтәз амла дахьан.

Акы ианацқәа ашьтахъ еицны уанзәа Пачкәыкә дахь-тәалоз ахәы ихаланы, дзыкәтәалоз атәартәфы инатәеит.

Рыхшыкгы даҕазнык иахьеикәшәаз азы игәырғатцәа иқан, амала Базала адыга бызшәа, издыруамызт егыртгы ацсшәа рыздыруамызт, аха Берслани Каншоуи атырқәшәа бзианы ирдыруан, Базалагы Нусрет Чауш ажәақәак ииртцахъан азы ирдыруаз ажәақәа рыцырхырааны аилибакаара иалагеит.

Берслани Каншоуи ирцәуадаҕазаргы изхааз аитахәара рылшеит. Измит ааигәара акаҕаа ианырцыла Исмил Базала дабакоу? хәа иазтәазап. Исмил иказ анырзеитеихәа, Иусуф дышны дкаижышьтеи дук тцом, иахла дышцаанхоз рхәан, афызара абыржәоуп ианатаху хәа ихәыцны изаазаап.

Базала ифызцәа зхааз анеиликаа даараза игәы цшааит, ионапык рыла ифызцәа рнапқәа иргәғәазаны иаанкыла-ны дара рбызшәала

«Тхашууацсо!» (итабуп) хәа нареихәеит.

Ажәфан ағы амза тәын, атх каххаа еынлеипш илашаза иқан, иахықәтәаз ахәы ақнытә амшын ихыцшыло тыхбжьонынза иеицәажәон; х-бызшәак рыла, рнапыршьапы еицырхырааны икартцаз аицәажәара даараза агъама аман, аха иаапсан азы ишьталарц рызбеит.

Адырҕаены иангыла амра кырза иҕеихъан. Бырфын шаанза дгыланы анышәынтрақәа рахь дхлахъан. Иаарласны акы инацханы лааигәа инеины хамтакты ианлыдтәала ашьтахь аетцыс ацшааразы хдоит хәа азин лымхны идәықәлеит, алагы анышәынтра ааигәара иҕархәахъан.

Абнарағы ианнеи ауха излеибырхәахъаз ала аныкәара иалагеит, рацхъаза аекәа бзиа ирбоз атциаакәеи атцла ақәыцәқәа ркынтә амахәқәа цытәтәаны иахьҕеиуаз амҕахәастағы мац-мац икарыцсеит, аха иахьтаргаларц ахьыртахыз атыц ақны ирацәаны иеикәрыжыт, ацшагы аетцыс аараны иахыказ аган ақнытәи дара рганахъала иасуан, дара рыфҕы акзоызт азы тынч иааиуеит хәа

игэыгуан, аха нас апша аеапсахыр хэа ихэыцны иахьабалак ахаскьын ытдыжэжэаны икарыпсеит, ари ала иахьабалак ахаскьын аффы го иалагеит, уашьта дара рыффы акыртэ иказамызт.

Зегьрыла реазыкатцаны ианалга ашьтахь, иара аетцыс маар хэа ишэо иалагеит. Базала аетцыс ан иашьталаны хымпада иаауеит хэа дгэыгуан, аха ианымааггы абнара зеггы акэшара икэшэозарггы дызлагаз акэытра игэы итазамызт.

* * *

Бырфын апша иарпырыз лкасы аалыриашан доагылеит, уаанза ишыкалцац еипш анышэынтракэа зеггы акы бжамыжызакэа лнапы ныкэшьюа еимылдон.

Анышэынтракэа зеггы дырхысны дааины лхэыцкэа рнышэынтракэа данырхагыла еы кырккырбжык лахэит, данынапш мархэацк ашахала ифахэаны изкыз хфык гылан. Лыблакэа ажэытэ еипш цкэа ирбазомызт амала ибзианы данынапшы Базалеи ифызцэеи лдырит, аеы абжы анаха, алагы атэыла арбо, ишуа иалагеит.

Аетцыс х-шахак ахаршэын, акы иаун, ашьтахьала игылаз Базала икын, уи ала аетцыс цхьака ифны ицарц анатаххалак Базала даханы иааникылон, егырт ашахакэа реиха икьафын анахь-арахь имцарц азы нак-аак иавагыланы иааиуаз Берслани Каншоуи ирхханы иркын, ажэакала аетцыс ахауахь апара ада царта амазамызт, ахауахь ицарггы адгылахь илымбаар иабацарыз.

Ацбабаа ду адбаланы ахацы апхьанза иааргаз аетцыс арака игылаз атцла иадфархэалеит, ари атцла уаанза Акбенец зыдфархэалаз атцла акэын. Ацкэынцэа аетцыс уа иааныжыны Пачкэыкэ ихэахы ихалеит, аха аетцыс итрысны ицаыцхьаза ала шуа аешьра иалагон, атдыхэтэан аетцысггы алагы икараханы иаатынчхеит.

Базала афатə архиара даналага Берслани Каншоуи Бырфын лааигəа и́казарц азы анышəынтрахь ихалт. Лааигəара ианнеи Бырфын адыг бызшəала рацəажəара даналага ачкəынцəа ишанханы иаанхеит. Бырфын лтаца дышшапсыгыз, лара дантыпцхаз лассы-лассы ашапсыгцəа рахь дцаны мызла дахьаангылоз азы адыга бызшəа шылтцаз рзеиталхəеит. Нас ачкəынцəа рыпсадгьыл афь ирцəынхаз ртахцəа ирызкны азтааракəа рылтеит.

Бырфын ачкəынцəа данрацəажəоз зынза дафəазəын. Берсални Каншоуи ипсыз лычкəынцəа реипш ипхьазаны данрацəажəоз уажəраанзатəи Бырфын лакəзамызт.

Базалагы рааигəара дааины и́каз аниба иагыцьеишьеит, дагыейгəыргьеит, ма уашьтарнахыс аилибакааразы игəакзомызт.

Базала иааигаз афатəкəа ашьацра иныкəтцаны акрыфарахь дрыпхьеит. Бырфын лхьаакəа лхаирштырц азы даакəымтцзакəа дирцəажəон, кырза ианеицəажəа Бырфын Базала и́каитцарц иитаху еилылкаазар акəхап, «уара афстаа, сара сангəамтцлак сзеипшрахо удыруама?» хəа дитакьеит.

Базала, анцəеиныс, асасцəа срацəажəарц азоуп сан, Бырфын! Уи азоуп бара быцхыраара сзахəо! хəа, шлеихəазгы Быфрын лкасы лкəакəа иныкəтцаны дфəагыланы лнышəынтракəа рахь лфьиналхеит. Уи ала: «сара схы сазаанашəыжь» лхəошəа акəын дшы́каз.

Акрыфара иалгаз ачкəынцəа, ирцəынхаз абз акьышə иныкəшьюа итəаз ала инатаны, аладака илбааит, ахала иахьынзаказ мацк итынчханы ахəра иалагаз аетцыс арт анаба еита ашьтыцара иналагеит.

Ачкəынцəа аетцыс азааигəара иааины иаагылт, иахьгылаз акьынтəи идыргəабзыгыр ртахын, аха иауамызт, иамуашəа анырба иакəытцын апшахəахьы ицеит.

Мариса Ҳаным дызхагылаз акацаа, амш ахәларахь ианнеиуаз, Измит алагамтакынза иназахьан аха Нусрет Чауш абра хаангылап аниҳәа ауха уа ирхыргарц иаа-гылт. Избанзар, еихарак иаапсахьан насгьы уахынла аныкәарагьы шәартан.

Мариса амҗаҗы Исмил даалыцрытцыр лузомызт, из-банзар Нусрет Чауши лареи ражәа айтагаразы дрыбжъа-гылазар акәын, Исмилгьы акацаа рҗар зегьы реипш шыа-пыла дахьныкәоз Марисеи Нусрети реқәа дрыбжъагылан, уи иихәакәоз иаразнак илзеитеигон. Нусрет Чауш зны-зынла, Базала икынтә иитцаз ажәакәа рыла, цсышәалагьы даацәажәалон.

Нусрет Чауш Мариса ариакара иеылзааигәатәра даҗа цакыкгьы аман, уи ихьаа ицеифызшаша ауафы дитахын, насгьы ихьаа ицеифшара адагьы азбарагьы зылшо азә иакәзар акәын. Нусрет Чауш ари Мариса шлакәхоз уашьта агәра игахьан. акацаа ирцызахаз ари апцхәыс кәыш илттаххар изтцаара азбара лылшон уи азы Кымарача илызкны игәтыхақәа Мариса илеихәар акәын, амала игәы итаз иара ихала ихәаракәын, Мариса азин калтцаанза Ис-милгьы идырыр акәын.

Нусрет Чауш амҗа икәнатцы азәгьы имырбазакәа Кымарача длышыклацшуан, иагьа даапсазаргьы агәак-рақәа лхылгазаргьы убыскак дыпцшзан иблақәа изылх-гомызт, ишкәакәаза икан лхы-лҗы, еиқәатцәамлахза лыхцәкәа лықәцсан, ашыац цштәы змаз лыблақәа рыла, алакәкәа дыргәылтцны даазшәа акәын дшыказ.

Кымарача Нусрет Чауш длымбошәа акәын дшыказ, уи лашьа ипацәа рнафсан лыблақәа уаҳа акагьы рбо-мызт. Есмеи Ахреи иахьхәыцқәаз азы ауардын иакәтәаз тақәажәык илыдтәалан. Есма ағьарахәа дыкан, аха Ахра макьана ачымзара гәгәа далтцызар аахыс цқьа ишыа-пы дзыкәымгылазацызт. Кымарача, Нусрет Чауш иаха

лымазамызт, илапш шылхыз гәалтахъан, аха Есмеи Ах-
реи лашъа еихаби ааныжъны хатца ацара лхафы илзааго-
мызт азы длымбазозшәа калтцон.

Ауха иахъаангылашаз атып афы иаразнак амцақәа
еикәтцаны афатә архиара иналагеит, афар ауапақәа нкар-
шәны абыргцәа ртәарта дырмазеит. Шаанза хъаак рмоу-
разы ирылшоз зегъы аныкартца ашьтахъ рапхъа аихабацәа
акрыфарахъ ирыпхъеит, афаргъы хазы инадыртәеит,
ахәсахычқәа ракәзар, ршьапы ихгыланы акрызфоз
рыматц руан.

* * *

Базала шаанза дгыланы Бырфын лқала данынаф-
напшы лиарта штацәыз ибеит, еита иара даамырпшыкәа
ддәылтхъан.

Асасцәа ахыцәаз ақъала макъана ашә аркын, имаапш-
зацыт. Урт аапшыр хәа дшәаны ибжъы мыргазакәа ахәа-
хы дхалеит, уаанза кәакък афы ицәаз ала Базала данаба
«шьыжбзиа» ахәозшәа, знык акара инашызаргъы, уаха
абжъы амыргарц азы инапы анаирба иеилнакаазшәа
ашышьыхәа инагыланы атыхәа ршәшәо, ивагъежъуа
иналагеит.

Базала ахәы данхала Бырфын анышәынтрақәа лычеры-
қәыжъны атәыуара дафын, аиашазы, уашьта дтәы-
уоитгъы узхәомызт, избанзар лагырзқәа табахъан, лыб-
жъы цахъан.

Бырфын илыхәапшуаз Базала уи лрыцхашъара акәым-
кәа дышлытцашыцуаз ихазы игәеитеит, акацаа рыбжъа-
ра зыгәтакы назыгзарц иқәпоз лара мацара лакәын, иа-
гъа рхәазаргъы икартцазаргъы лхәычқәа рнышәынтрақәа
дырпыртцны дрыцымцазеит.

Базала ацәа далтцызшәа даатрысит. Игәаанagara да-
цәыпхашъон уажәы, избанзар ара дзынрыжъыз Бырфын
длацәажәаны, дазааганы диманы дцарц азы акәын.

Оыцѣа лычкэынцѣа анышѣа иатаны, Анцѣа иузааигаша ахѣаакѣа зегъ рааста иеихаз ѿынтѣны изхъыз ари апцѣыс лыпсы танатѣы хылацшра лытаны, лқытауаа ахѣоз дцарц лхы итеигалар акэын, днеины лкѣакѣа ааишышыын «Бырфын, сан!» хѣа ибжыы лыкэиргеит. Бырфын даахэны данынаихѣапш лхаѣсахѣа ауаѣы игѣы еикѣнажѣон лыпсы тамызшѣакэын дшыѣказ.

– Бырфын, сан! Бгыл ушыта, ас бцар, амла бахцѣагоит. Акѣаланза хнеины акы хнацхап, нас ара хайтааихуеит. Быфатѣ арагы иаазгон, аха хасасцѣа рзы цхашъароуп, анышѣынтраѣы аума крыхѣахѣартцо рхѣар.., сиашаза-ми сан?

Базала дыргѣыбзыцны анышѣынтра дацыригар ита-хын, ачкэынцѣагы мацк даарацѣажѣар лхѣаакѣа лхаш-тып хѣа дхѣыцуан.

– Ибзиоуп, сычкэын! – лхѣан лнапы нылроуит Бырфын, ма Базала иихѣаз халтѣеит, мамзаргы игѣы итѣз еилылка-азарагы игѣы нлырхар лтахзамызт, аха еихаракгы асас чкэынцѣа анылбалак лхѣычкѣа лбазшѣа дѣалон.

Лшыапкѣа аарлахѣа днаргон азы Базала лѣытцра ды-тагыланы ашышыхѣа алада ианылбаауаз, ачкэынцѣа-гы ишгылахѣаз рбеит, аштѣаѣы ианнеи, ачкэынцѣа реы-риашаны хатырла иаалеихырхѣеит.

* * *

Ашыжь шаанза игылаз акаѣаа шыжьхѣа ашытахѣ иаразнак амѣа икѣлеит. Ацѣ-уардынцѣеи шыпыла ицоз ауааи рзы аамта кыр иапсан, уи азыхѣан амра гылаанза амѣа икѣаланы хѣлаанза иныѣкѣар акэын, иаарласны Дузѣе ицарц азы ус ада цсыхѣа рымазамызт.

Нусрет Чауш дгѣырѣатцѣа дыѣан, избанзар иаха аам-та аниѣшаа игѣтыха Мариса илеихѣахѣан. Мариса Ха-ным дышицхраауа ала ажѣа итаны Дузѣе ианнеилак

Кымарача лтаацэагы дышрацэажэо аниалхэа нахыс Нусрет Чауш амтэыжэақэа иоушшэа акэын дшыказ.

«Акацаа рпызагы дсыдгылазар лтаацэа мап шпас-цэырки?» хэа, дхэыцуан Нусрет Чауш икынтэи Мариса Ханым длывагыежыуан дахычалак, итегы лзааигэахара дафын.

Мариса Ханым кыр шықэса шылхытцуазгы тыцхак леицш аеы дақэтэан. Лышьяпык аеы армарахь иоушты ганла акэадыр дақэтэан, избанзар акалтала даеакала узақэтэомызт.

– Дузье арха ыла уцозар ымыш рыла унеиуеит, аха сара лассы-лассы сшызнейлоит хэа леиэхэон Нусрет Чауш, ацэажэара ахы аиркырц итахны.

Марисагы даахэны:

– Нас, ус акэзар хара амфа хабанзақэхэ? хэа днаиаз-цааит.

Нусрет Чауш ари азтаара дазыцшын, аха атакс икаи-таша издыруамызт, иахьа уажэраанза ыла дцаны даа-хьан, уажэы акэзар, уардынла, шыапыла ицон азы цытк даазхэыцны:

– Харгы мышқэак амфа хақэхэит, аха шака мшы сыз-дыруам, ацэқэа шака рылшо, аныкэара иафуп ишрылшо еицш, – ихэеит.

Мариса Ханым Нусрет Чауш иихэарц иитахыз еилыл-кааратэы дкэышын, уи азы уаха зтаара итаны длыргэа-кыр лтахымызт.

Агэыц кырза ианныкэа Сапанця азия акынза иназеит, атахмадацэа Сапанця Ритца иеицшныршьалеит, раргыа-рахь ажэфан «иаткакысуаз» ашьхақэа гылан азы ацсабара даараза ибеиан, амала итагы ианынаскыа ара азия Ритца ацсабара ишеицшымыз гэартэит, избанзар Сапанця акэша-мыкэша збааран, акэыбрқэа рыла итэын.

Амра кахха икан ахауа даараза ишын, уртқэа зегы уч-харын, аха акэыбрқэа риааишыа ыказамызт.

ахэычала тырқашәала исалам имылхит. Нас уи ауафы «шәадыгацәома?» хәа дразтцааит, Мариса азтцаара ахылы-зеилымкааз азы атак лзыкамтцазеит, аха Төмыр апхбака днеины ишапсуааз нареихәеит.

Атахмада ицыз ачкәынцәа жәаха шықәса рапхба иааз амхаңбырцәа иреиуан, Адапазар аганахь хәаахәтра ацаразы амфа икәын. Абырг: «Адапазарка нас хцарггы калоит, уажәы хқытахь хәфныка шәымфәхытц» хәа, акацаа гыкала аапхбара ритеит. Мариса аапхбаразы итабуп хәа наиахәаны: «ушыта хайбадырит шәкыта ахыызггы хәахит, уажәазы хәхыцаша хцап, дәеазны хәарада сасра хшәызнеиуеит», лхәан, инеипыртцит.

Дәеа пытк ианца ашытахь Нусрет Чауш уажәшыта ишаангылатәыз реихәеит, избанзар амшггы ахәларахыы инеиуан, ауааггы кырза иаапсахбан. Тытк пшааны аанфәсыртас ианалырхуаз амра ташәахбан, аха ицкбаза иказ ажәфәнафәы амза каххаа еынлеипш арха арлашон.

* * *

Базала еита шаанза дгылахбан, ушыта иаха зыгезыр-тынчхъаз амархәац, иагба каларггы иахба ақәтәара игәы итеикхбан. Кырза иеазыкатцаны дыкан, амала ишымари-амхозггы идыруан.

Берслани Каншоуи иаапшхбан, иахыкәи аза ицәажәара иафын уи аамтазы иаразнак аеы акыркыырбжбы рахәит. Уи акыркыырра иашыцылахбан, аха уажәтәи абжбы мацк ихазын, иаразнак адәахыы иандәылкьазар ирбаз рызхатцеит, амархәац хагаханы ажәфәнахь ицо ашта икәын, аха ахала акәзамызт, апафәипш дадчабланы Базала акәәкәа дақәтәан. Аеыура иага канатцазарггы Базала дазканажуамызт.

Анышәынтракәа рәы итәаз Бырфынггы Базала ихәац-шра дафын, аарлахәа даапышәырччеит, настгы агылара лтаххеит аха лымч ақәымхеит. Еитах лхатгәынқәа рахь

даныхынхэы лычкэынцэа рыцсы таны лҕацхэа итэаны
илыхэацшуазшэа лгэы илнатейт.

Руазэк инапы нароуны иан лзамҕа ааишышыын
«Нана, избан хқытауаа бызрыцымцаз?» хэа длазцааит.
Даапышэырччан уи изтцаара атак калтцейт Бырфын:

– Шэара сышэзыцшын схэычкэа, шэарт ара адгыл
хышэашэа шэшытцоу сара сышцаоз?

«Сан хара ара хаказам хацсадгыл ашьхақэа рҕы
ауп хахыыкоу. Баша итацэу анышэынтрақэа бзырхагы-
лоуи брыцны бцандаз» ихэеит еггы лхэычггы. Бырфын
атак рылымтазеит. Нас итычыцаахыаз лыблақэа рыла
днарыхэацшны лнапкэа дара рахы иналырхеит.

– Сарггы сыжэга схэычкэа!.. Шэахыыказаалак сарггы
сыжэга!.. хэа, дгьатцэы-гьатцэуан...

* * *

Адырҕаены, амра гылаанза амҕа ианылаз акацаа
акэыбыркэаггы рабашьра иаҕын, даҕа цыттрак ашьтахы
архадгыл нтцэон азы акэыбры камлап хэа игэыцуан.
Арха ахынтцэоз ианнеи нхарта тыцк иакэшэеит. Нусрет
Чауш ари атыц Хендек шахызыз реихэеит, рымҕа ари
анхарта тыц иагэылсны Дузцьека ицон.

Ицъашыаны ирыхэацшуаз ауаа рынхартақэа инарыб-
жыысын Хендек зыхызыз ақыта ду аҕы иаанымгылазакэа
иҕалсны ицеит. Нусрет Чауш уаанза, анхарта тыцкэа
ирылсны ианцауа, иахынзазалшо ауаа ирмацэажэазакэа
ишцаша атэы реихэахьан, ақыта дузза иалсны ианцоз,
амҕақэа рҕгы рыкэша-мыкэшаггы ахэса шыкамыз
рбон, азэы-фыцъа рбазарггы уртггы рхы-рҕы тахэхэаны
икан, амхкэа рҕы аус зуаз ахэсаггы атэым хацэа анырба-
лак иаразнак рҕы хырҕон.

Ақыта ду ианалтц ашьтахы арха нтцэахьан ушыта рап-
хыака амардарақэа, аҕхаақэа рцылон, рныкэараггы реиха

иуадаѳахъан, аха хъаас икартазомызт, избанзар акъы-
быркъа ушьта иказамызт.

Дук мтыцкѳа ишнеиуаз аиѳхаа иѳыбжьалеит, аиѳхаа
аганкъа шъхарпыран, ирпылоз ахѳкъа итдыхѳтѳантѳиқъаз
шъыршьоз кырза иныкъеит, аракатѳи апсабара
рыпсадгьылгьы еипшныршьалон.

Нусрет Чауш, Мариса Ханым рапхъака иказ ахѳы на-
лырбаны: «Абар атдыхѳтѳантѳи ахѳы!» – ихѳеит. Амѳа
иықѳнатцы Мариса илахахъаз ажѳақъа зегьы иреигьын
ари ажѳа. Амардарақъа ишырхалоз рыцѳқаагьы кара-
хахъан, амшгьы ахѳлара иалагахъан азы уаанза анеира
иазымпшыкѳа атцх ахьырхыргаша тыцк аѳы иаангыларц
рызбеит.

Дыпсыргьы-дынхаргьы игѳтакты наигзарц ашьыж
аеура иакѳтѳаз Базала, атдыхѳтѳаны инапаѳы иааига-
хъан, уи аекѳа рыбжьареи раазареи рѳгьы усгьы апышѳа
ду иман, Апсны даныказ ииаазахъаз, иибжьахъаз, амар-
хѳақъа рхыпхъазарагьы игѳалашѳомызт.

Аиааира згаз ар рпыза иеипш даакѳымтцзакѳа аеура
дакѳтѳаны иныкъѳоз Базала хъзыкгьы азипшаар итаххеит,
ари ахъз, иара ианаалаша настгьы изахъаз иргѳацхаша
акы акѳзар акѳын. Иахъеыхѳаз акынтѳи «Ашкѳакѳа»
ахъзитцарц избеит.

Базала иахъзитцаз ахъз ала, ѳынтѳ-хынтѳ аназѳит
ашътахъ афырхѳа дааѳыжѳтит. Избанзар, аѳы ааста иара
ихѳта даапсахъан апцзы даганы дыкан, Берслани Кан-
шоуи даагѳыдыркылан идырныхѳалеит.

Базала «Ашкѳакѳа» атцла иладѳеихѳалан атѳа рхны
иааганы ианеитѳа ашътахъ анышѳынтрахъ, Бырфын лыш-
ка днапшит. Амшгьы ахѳларахъ инеиуан азы днеины
дааигар акѳын, даапсаха дшыказгьы дыѳуа ахѳы дха-
ларц итаххеит, аха абжьара днеиаанза ипсып изеивым-

го даныкала, ашышыхэа дыфхалеит. Бырфын лааигэара даннеи атакэажэрыцха анышэинтракэа гэыдылкылошэа дшақәиаз дибеит.

– Бырфын, сан! Иббама аетцыс снапағы ишаазгаз, – ихэан длафнгы длацэажэит, аха Бырфын дтыс-зомыт, Базала длакэны лкэакэа ааишышыт, аха еита дтысуамыт. Ицэа даатазызеит, цкэа дангэеита ауп лыцсыцгы шеивылымгоз аниба, икалазгы еиликааит. Базала ақызқызхэа атэыуара дағын, Бырфын рыцха лыцстазаара далтхэан, дыпсижтеи мац мтцуазаргы каларын, избанзар дыхышэашэахэан.

* * *

Акацаа еита ашыжэ шаанза ифагыланы рымфа ианылахэан, дук мыртцыкэа атдыхэтэантэи ахэгы ина-ыхыхэаны албаара иналагеит.

Пытрак ашытахэ аифхаа итысны арха иныкэлеит, ари арха Дузце арха акэын. Нак-аак ашыха дукэа зкэыршаз ари арха анылба Мариса Ханым зынза илгэампхазеит, избанзар аригы Адацазартэи археипш акэыбрала итэыз збааран, азбаара ахыкоу иаанагоз ашыз чымазарей апсреи ракэын.

Мариса иддырбараны иказ анхарта тыц ғыц архағы икамзарц азы Анцэа диҳэон, избанзар, ашыхарадгыл иаазаз луаажэлар ари афыза азбаарағы нхашыа рыма-замыт. Нас, акридыруазар хэа, Нусрет Чауш диазцааит.

– Хэхындырхаша адгыл иазкны крудыруама?

Нусрет Чауш иаразнак атак каимтцеит, аха нас:

– Мамоу, сара Дузце айхабыра ркынза шэнагара снапы ианыртцеит. Егьырт аицэажэара иказ Селим Цашыа иоуп издыруа – ихэеит.

Мариса дызпыцшыз атак ари афыза акэзамыт, азбааракэа дырхыцшылацыцхэаза уи лгэы акаҳара ишағыз-гы луаажэлар лылахэ еикэны иддырбарц лтахзамыт.

Дуэцье қалақь дуун, ақалақь иазааигәахаанза азиас-
қәа рацәаны ирцылахьан атдыхәтәантәи азиас ду ианыр,
ушьта амшгьы ахәларахьы инеиуан азы уахынла ақалақь
алалара зтахымхаз Нусрет Чауш иаангыларц итаххеит.
‘Еынла ақалақь алалара реиҳа ибзиахоит хәа ипхьазон.

* * *

Базала илацш лхымгазакәа дыцәазшәа иҗапхьа икҗаз,
Бырфындлыхәапшуан, абыржәгьыдшыцсыз изхатомызт,
абыржәытцәкьа дҗагыланы дааиацәажәарашәа акәын
игәы ишааназон.

Бырфын лыхәапщыцхьаза иртаз адтца ахьизына-
мыгзаз азы игәы ихьаауан, уажәы икытауаа рҗы днечи-
ны «изулак икасымтцаз арбану, аха дысзаамгеит, лаа-
гара шәақәытц, леиқәырхарагьы сылымшеит!» хәа зла-
реиҳарыз.

Рла ччаагьы Бырфын дшыцсыз адырзар акәхап ауура
иаҗын.

Уаҳа ззымчхаз Базала адәахьы ддәылтцит, аштаҗы
кырза данылеиҗеи ашьтахь Ашкәакәа ааигәара днечит.
Ашкәакәа, Базала данаба хәычык агәтынчымра аанрц-
шызаргьы, нас аҗартынчит. Уажәы алымхәкәа ргыла-
ны Базала ихәапшра иаҗын. Амза каххаа иқан, Базала
Ашкәакәа азааигәара дтәаны ацшзара дахәапшан, нас
уафцсык диацәажәошәа ацәажәара дналагеит.

– Ашкәакәа издыруеит макьана усықәгәыгзом, уиашо-
уп, җыц хайбадырит, настгы ашаха ухаршәны мчыла уа-
азгаз, агәра уҗазкыз ауаҗы иаразнак узлаикәгәыгрызи?
Уажәазы угәааны, угәамтны уқоуп, аха сара бзиа узбоит,
суфызахар стахуп...

Базала даақәымтцзакәа ацәажәара даҗын. Ашкәакә-
агьы иихәоз еилнакаауазшәа алымхәкәа ркьацәны изы-
зырҗара иаҗын.

Ашарахь ианнеиуаз дкараханы дахьықәиаз дыцәеит

Базала, данаапшы амра гылахъан, иаразнак дѳагыланы
Бырфынднылхагылеит. Бырфын абыржэыгыдыцэазшэа
дыкэын, уи дахылыхэапшуаз еита илагырзқәа изааным-
кылеит.

Уи гәазтаз Берслан инапы икәәкәа инықәтцаны:

– Издыруеит даара ухъаауеит, аха уашьтарнахыс
иҳалшо хәа акагыіказам, икаҳтцаша акы затцәык, днага-
ны анышә латароуп, хазшаз ицъанатахь дидикылааит.
– Берслан тырқәшәалакэын арт ажәәкәа шихәоз, аха Ба-
зала уи иихәарц иитахыз еиликаахъан. Пытрак ашьтахь
лыцкэынцәа рыварафы лнышәынтра ажра иалагахъан.
Рус абжара ианнеи Базала днеины рыцхыраара далагеит.

* * *

Акацаа Дузцье ааигәара ацх ахьырхыргаз даараза
иахьхэны икан. Избанзар, иахьынхаз атыц Мелен азиас
азааигәара акэын. Мелен азааигәарагы збааран азы
акэыбырқәеи дарей хыла-гәыла ишеилаз измыцәазакәа
иаадыршеит.

Ашьыжь шаанза, Нусрет Чауши Мариса Хаными Ис-
мил даашьтыхны, аиҳабыра ирацәажәарц азы ақалақь
ахь идәықәлеит.

Аиҳабыра рхыбрафы ианнеи Нусрет Чауш Каимакам²
хәа зархәоз ақалақь ахада ицылара шыртаху анрейхәа
аамта мгазакәа Каимакам иґапхъа инаргеит.

ДузцьеАкаимакамАхметНуриЕфендиФынґажәижәаба
шықәса рақара зхытцуаз, иоура аакъафны, имгәацәа,
иапцаны изцыз азә иакэын, жәа-шықәса рапхъа Дузцье
қалақьс ианыікарта нахыс аиҳабыс иамаз иара иакэын
азы ида уафы дықамшәа, апагъара дыхнахны дықан. Аф-
нытцка ианыґнала дахьтәазгы дымқәацазеит, Нусрет
Чауш Селим Пашья изааишьтыз ашәкәы аниитозгы
дахьтәаз дымгылеит. Итыц ақынтә дѳагылар икәардә

² Акаимакам – аиланхартә мац араион аицабы

ицəыргар хəа дшəозшəа, Селим Пашьа иааишьтыз ашə-
кəы данацхьа Нусрет Чауш диазтааит.

– Ахтəацəа рпыза абри арцыс иоума?

Азтаара аныкайтцоз инацəкьыс ала Исмил диирбон.
Нусрет Чауш азтаара ицəашьаны атак каитцеит.

– Мамоу шəхацкы, ахтəацəа рпыза абри апцəыс лоуп,
уи ауафы лажəаеитагаф иоуп!

Ахмет Нури Ефенди иахаз изхамтцо ицəашьаны дыкан.

– Ишца! Апцəыс лоума цызас ирымоу? Уаха хатцак
дырзымпшаазеи?

Каимакам арт ажəақəа мацк атцəы алатцангы ихəошəа
Мариса иангəалта Исмил икынтə иаразнак аитага лтах-
хеит. Исмил уаха усс имааз айтагара ада.

Каимакам ихымфəацгашьеи иажəақəа Нусрет Чаушгы
игəамцхакəа дыкан аамтак азы дитцакьаргы итаххеит,
аха нас иара имшала акацаа цырхагак роур хəа дхəыцны
иеааникылеит.

– Реихабы мышқəак рацхьа ақəылафцəа дантадырха
ипцшəмаццəыс цыза фьтцс далырхит – ихəеит.

Нури Ефенди дхəмаруашəа дцəажəон.

– Далырхит ухəо? Абар ацəашьахə!.. Арт рыхəса ацы-
зара ныкəыргозар рхацəа зфуи? Афатə картцома, ахəыцқəа
раазом? – ихəан, акьыркьыр хəа дыччо дзыкəтəаз икəардə
амхаста дынкьидиалеит.

Нусрет Чауш Акаимакам итəамбара цəажəашьа мчыла
ичхауан. Асултан иеихабыра абри афыза ауафы ақалакь
дышцахадыргылеи хəа ицəашьаны дыкан.

Нусрет Чауш длакфəакуа дышгылаз, Исмил иеитагақəа
рыла Ахмет Нури Ефенди иихəақəаз еилызкаауаз Мариса
иаразнак дфəатцкьаны, зхы ззымдыруаз ауафы ихəдацəа
дамтцысхьан. Данигəтас, дзыкəтəаз акəардəгы иаргы
еиманы ргəыштца хаххала икахаит.

Нусрет Чауш иаразнак дыфны Ахмет Нури Ефенди

даашьтихит. Ахмет Нури дахьышьтырхуазгьы ахэаара дафын.

– Ишэсырбап сара! Каимакам дуззак икны анапышь-тыхра зеипшроу шэсырбап!..

Нусрет Чауш, Ахмет Нури иртынчра дшафыз, Марисеи Исмили адэахьы идэылтцырц дирбеит.

Мариса усгьы ара ауадафы дфоухэаргьы даагыломызт. Иаразнак Исмилгьы ларгьы индэылтцны ашэгьы надыркит.

Аихабыратэханианыфнытцинеинытцлакашэшьярафы инатэеит, кырза аамта ашытахь Нусрет Чауш даауашэа анырба, ифагыланы ицылеит. Нусрет Чауш игэалаказаара даараза ибзиан. Дпышэарччо «Анцэа ицьшьоуп, иаххаг-геит Мариса Ханым. Уажэы шэаала, хауаажэлар ахьхазпшу хнеип, икалазгьы амфэфы иеибаххэалап» ихэон.

Нусрет Чауш Мариса апызара шака дацсаз даеазнык иахьибаз, иара изыкамтцаз лара иахьыналгзазгьы деигэыргьон ...

Нусрет Чауш, Марисеи Исмили ауада ианыфнытц, иаразнак Ахмет Ефенди мцык наиеихэазаап. Иаапкны иказ Акаимакам: «арт ауаа Асултан идтцала Селим Пашья дырхылапшуеит» хэа аниехэа Каимакам рыцха икаи-царыз ашышьыхэа днатэазаап.

Нусрет Чауш арикара ауадафы дзынхаздаеа усқэакгьы ыкан, ртыц азтцаарагьы иалацэажэаны Ефтени азия азааигэара дгьылк рзырцшааит, Ахмет Нури излеихэаз ала уи адгьыл азааигэара уаанза иаахьаз апсуаагьы нхо-заарын.

Нусрет Чауш иихэақэаз Мариса дгэыргьатцэа дкана-тцеит, рыкэша-мыкэша итцегьы апсуаа калар даргьы рын-хара еиха иманшэалахон

Акацаа ахьыпшыз ианнеи урт имазеины игылан, аха даеа цытраамтак иахьынхашаз атыц дзырбараны иказа, ауаа ирзыпшыр акэын.

Дук аамта мцазакәа Ахмет Нури иааишьтыз ауааггы анааи Ефтени аганахь амфа икәлеит, амраггы кырза ишьтытхьан, уажәы, цытрак, излааз амфала рышьтахька ихынхәны, нас армарахь имфахытны мфахәастала ицар акәхеит, ласы-лассы азиаскәа рпылон амфы иалхыз ацхақәа аарлақәа иныркылартә икәсуан. Арха акәзар, акәара хәычкәеи, азбааррақәеи рыла итәын.

Цәгьацсышьала иахьцоз қытақәакгы ирылсит, арт ақытақәа руак иалсны ианцоз ргәы хытхытуа иаакалеит, избанзар, ари ақытафы Адыгцәа чемгәиаа нхон. Чемгәиатәи адыгцәа рпыза Хачемиз Омар Бей ижәла ахьзала «Хачемизиа» ахьзыртцахьан. Арт ауаа жәаха шықәса рыла рыфнқәеи рырахәтрақәеи, ршәырттрақәеи ухәа рыла ушьта ишьақәгылахьан, рызлагарақәатқәа тадыргылахьан.

Ус иааинырсланы иаарласны акәзарггы, ақыта аихабацәеи дарей иааицәажәакәеит. акацаа арантәи амфа еита ианықәлоз, ргәытрақәа мацк акәзарггы ирыцлахьан, чемгәиаа ара анхара рылшазар дарггы ишпарылымшарыз. Аиашазы чемгәиаа рыцсадггыл афы излаказ иузадкыломызт рынхашьа-рынтцышьа, аха акацаа рацкыс иеигьымзи?

Акацаа анынаскьоз Хачемизаа урт ирыцхашьо ирышьтацшуан. Избанзар иахьцоз аган уаанзаггы ирацәаны агәыпқәа цаны иахьызынымхаз тыцын, акәыбырқәа рымшала ашыз чымазара иаго ианалага икәтны ицон, аха зегь дарароуп уака уажәгы инхоз амхацьырцәа ыкан.

Акацаа даара акыр ианныкәа аамышьтахь Ахмет Нури Ефенди ирыцитцаз ауаа, ацсатцлақәа рыбжьара ихәхәза илеиуаз кәарак аганафы иаангыланы Мариса Ханым иналыдгылеит. Излархәоз ала нхартә тыцс ирыртәз адггылқәа абра акәын иахьыказ.

Акәара рацхьака инахараны иказ Ефтени азиа иалалон. Ахәынтқар иматтура уаа рыдтны ианцоз «иага азбаара

ыказаргы, акэбри ашызи риааира шэылшароуп, арака шэара шэыдагы ацсуаа ыкоуп» хэа рархэон.

– Ёыц иаакэаз рыдагы, жэаха шықэса рапхэа иааз Хацы Сулеиман Бей зыхьзу цсуа тахмадак икытагы ааигэа икоуп, хыпхызарала ирацэамзаргы зегь дарароуп кытоуп – ихэеит руазэы.

Мариса дхэыцуан жэаха шықэса рапхэа иаазар ма Абзыц иатэызар, ахчыцсаа ракэзар калон, аха табалаа иреиуазаргы ауан, избанзар уртгы 1867 шықэсазы ихдыртэахьан.

Мариса дара ртагылазаашэ лхаштны рааигэара инхоз ацсуаа хэаас илыман, иаарласны реибадырра дазгэакуан.

* * *

Берслани Каншоуи рыекэа кэадырны анышэынтрафэ иказ Базала изыпшын. Базала анышэынтракэа ахы инаркны атыхэанза илапш нархигеит, нышэынтра-цыпхыза ифызак, итынхак анышэ дамадан. «Анцэа идырып арт анышэынтракэа уаха изымбаргы калоит, мышкы азэ даднагаларгы абра анышэ иамоу хэа зэыр кридыруама рыхьз ыкамкэа, рыжэла ыкамкэа баша тцэкэак рхагылоуп ауп уаха акагы» ихэон дахьхэыцуаз.

Анышэынтра акынтэ данылбаауаз илагырзкэа инапала арыцкыара дафын, Каншоуи, Берслани идирбар итахзамызт. Алада данылбаа иекэа рыфбагы икэадырны игылан, аха иара мачк даахэыцны Ашкэакэа днакэтэеит. Иара изынрыжыыз Пацкэыкэ иеы Ашкэакэа инадфэхэаланы ддэыкэлеит.

Абнара илалаанза ифызцэа идмырбазакэа лассы-лассы дхэахэны шытахька дыпшуан, атыхэтэан, «хазшаз абра хазхэауа хкаимтцааит!» – ихэеит гэаныла.

Измит ианнеи иаразнак аихабыра рыфны афэ Нусрет Чауш иазтцааит. Икытауаа ахьцаз уи иакэын издыруаз, Нусрет Чауш димбакэа дахьцаша издыруамызт. Ама-

ла, Нусрет Чауш Дузџе акынтә макъана дыхнымхэзацт анырхәа икайтцара изымдыруа даакөхеит.

Берслани Каншоуи Базала рқытахь аапхъара иртеит уаха дара рѣы дынхар адырѡаены иааны Нусрет Чауш иазтцарц рызбеит. Базала уаха дымлакѡакзакәа иѡызцәа дрыщны рқытарыхь амѡа дықөлеит.

* * *

Нусрет Чауш уи ауха акапаа реихабацәа кырза дра-
цәажәеит. Османтәи ахәынтқарра аусушьа зеипшраз
инаркны иидыруаз зегъы рзеитахәара дафын, иажәакәа
рыла ргәы аргәғәаргъы иагигъуамызт.

Аамта иоуцыпхъаза Кымараца дналхыпшуан. Апсуаа
рѣы дара реипш ахәсеи ахацәеи хаз-хазы иахыкәмыз
азы, харантәи акәзаргъы, дибалон.

Тцхабжьон нахыс Хәыс ипхъарца аацәыригеит, зны-
зынла изызырѡуан, зны-зынлагъы иеицырхәалон, аха
агәак ашәакәа мацара ракәын ирхәоз.

Абыргцәа Хәыс ипхъарца ианацдыргызуаз ағаргъы
рыкәшаны ирзызырѡуан, Марисеи Нусерт Чауши ракә-
зар, хара инаскъаны итәан, уашьта ацәажәара хәа акгъы
ыкәзамызт, амзеи иеикәыз амцеи идырлашоз аштафы
агәак ажәакәа мацара ықөыѡуан...

Нусрет Чауш, абжы рацәала ирхәоз апсуа шәакәа
игәы иакәшәомызт уи иара ижәлар рашәакәа ракәын уа-
жы иғәхъааигоз, аха иабақаз.

Тцхыбжьонхахъан, атахмадацәа уашьта икараханы ацәа-
ра иалагахъан, акәыбыркәа ирабашьуа апхызқәа ирылан.

Ағар ракәзар, мацк инастханы еикәыртцоз амца иаде-
изаланы итәан, амца зеикәыртцоз ахьта азы акәзамызт,
акәыбыркәа пханатцап хәа акәын. Пытрак ашьтахь тыпқак
амарзакан лыманы дааит, ашәа рхәон, ирхәакәозгъы
агәак ашәакәа ракәын.

Ашыжь зегы заанат игылеит, избанзар инхараны
иахыказ атыц тыртаарц, ирдыырц ртахын. Насгы
дара рацхь арахь иааны анхара иалагаз ауааи дарей,
реибадырра иахыццуан. Изусткэадаз, ирыжэлақэааз,
иабантэааи? Абарткэа рыззегы аилкаара иазгэакуан,
ицицэызыз аижэлантэкеи, атынхацэи мачзамызт,
дара-дара иахынхо ахырызымдыруаз азын, тыцк афы
шыоуки нхоит хэа анрахалак «хара хтэкеа зэыр дрыла-
зар» хэа ицшауан.

Нусрәт Чауш ари идыруан азы Марисеи аиҳабцәеи Ефтәни азиа акәша-мыкәша инхоз рахь анеира рыдига-
леит. Мариса ас ажәалагала анлоу деигәыргъаны аеазы-
катцара далагеит.

Шькок Беии Исмили аашьтыхны амѡа инанылеит,
ауаа раѡала излеицаша аеѡагы рымазамызт усгы.
Аѡмет Нури Ефенди иусуѡа иахьыддырбаз аганахь ала
иалагарц азы раѡхьа уахь идѡыѡелеит. Дук мырцѡѡа
раѡхьатѡи апсуаа рнхартаѡи инеит.

Аиашазы амфа ианықелоз иахънеиуа Измит ирбаз адыгцѳа рқыта иеипцшны нхарта тыцк рбоз цъыршьон, аха ара рыба иабаз даараза ргѳы канажыит, ауаа убриакара игарны, имчыдан инхон айтахѳашъа амамызт, насгъы ирацѳазаны ауаапсыра ашыз рыхъны ишыпсра икан.

Артауаа ианаа нахыс ачымазареи амлакреи ириааины аоны аргылахаггы рмоузацызт, еихарак ақбалақәа ирықнан, пытфыкгыы амәтәы фнқәа рықатцара иалагхъан. Рапхъа иахънеиз ақытағы Абзыпаа рақәын инхоз, рқыза Маан Албуз Беи иакәын ари ажәла даараза здацқәа цәула ацсуа аамыста жәлан, излархәо ала ах Митридатггы дара дрыжәлантәын. Амала амхәцьырра иацыз арыцхарақәа, амлакра, ачымазара ухәа, аамыстаараггы ааннажьюамызт, ажәлаггы иахәапүшамызт. Албуз Беи зыхъыз ахъ-ацша змаз цыза дуззаггы итагылазаашъа даараза иуадашын.

Мариса Ҳаным иага уадафраны казаргы айттын харазыб-
жъаз Албуз Беи дахъылбаз даараза деигәырҭеит. Иоуреи
итбаареи адауапшь ифыаз Албуз Беи, исасцәа гәыкала
дырпылеит, афныка рнагаразы иага дрыхәазаргы Мари-
са уажәазы аамта ахрымамыз азы мап лкит. Ианырыму
Албуз Беи иаргы дрыцныкәар итахеит.

Иахъныкәоз Албуз Беи иказ-иныз рзеитахәара
дафын, атыпгы дирдыруан, аха еихарак ирхыргаз
ахтыскәа ирызкны иреихәакәоз, Мариса дрызфлымханы
дырзызырфуан.

Ефтени азиа иаакәыршаны инхоз ауаа ртагылазаа-
шъа даараза иуадафын. Рацхъа ианааз ахәынтқар мацк
днарыцхраашәа аныкаитца нахыс уаха азәгы игәалам-
шәазацызт, фымз рыфнытқала фынфажәеи жәабафык
ауаа ашыз иагахъан. Иара уажәгы имачымкәа руаапсыра
ашыз чымазара иакны ирзышьтан. Афатә аганахъала
арыцхара ду итагылан, рыкәша-мыкәша иаарцыхъашәоз
афара иафын, зынза ирымбацыз, ирзымдыруаз атиаакәа-
гы ирзыфозар ирфон, иаанрыжъуамызт.

Албуз Беи дара рацхъа ара иааны анхара иалагаз
ахчыпсаа акырза ишрыцхраауаз анырзеитеихәа Мари-
са иаразнак Ҳацъы Сулеиман Беи диазтааит. Албуз Беи
излеихәаз ала Сулеиман Беи дшаамыстамгы ахчыпсаа
рцызара ныкәигон. Ара ианааз аахыс ахчыпсаагы Ҳа-
цъы Сулеиман Беигы даара ацхыраара шрыртазгы
анырзеитеихәа Мариса хнеины дахбап хәа ахәара кал-
теит. Амала, иахънеиз иара афны дшыкамыз еилыр-
кааит, уск атцыхәала Дузцъека дцазаап, итаацәа афныка
шәымфохытцхәа ирыхәазаргы нак-нак ишрызнеиуаз ала
ажәа рытаны рымфа еита ианылеит.

Ианыхынхәуазгы Албуз Беи иажәакәа ажәак бжъа-
мыжъакәа дырзызырфуан Мариса, избанзар уи идыр-
реи ицышәеи кырза иацсан, изтагылаз арыцхара абарт
апышәарақәа рхы иархәаны иалтыр акәын.

Базала ифызцәа рыфәнаҭаҕы ихигаз атҭх ашьтахь ашьыжь амфә дықәларц азы иҕазыҕаитҕеит. Иара изкны ачара ахыруз азы атҭх кыр инастҭханы дышьталеит, ауха ақыта аҕар зегы идеизаланы аамта бзиа иеицырхыргейт. Адыгақәа ртасқәа рыла кашенкгы дизалырхит.

Амала Қаншоу рапхьаза анцәахшеипш ипшзас тыпқак днаирбаны, «ари далухыр Темыр ушишыуа удыруаз, уи атыпқа Темыр икашенлоуп!» хәа наеиэхәеит. Анцәа ицъшьоуп ус ахыхәаз мамзар Базалаггы уи атыпқа далихыр қалон. Аха егырт атыпқацәаггы убысқак ипшзан Базала дадымхалазақәа кашенс иалихшаз даеазәы дидшааит.

Ишеихзасуаз, ишыхәмаруаз Джьын зыхьзыз атыпқа Базала кашенс дизықартцахьан, амала уи дзалихызггы ус башазамызт. Ацсны данықаз бзиа иибоз Амра длыцизшәа длеипшын. Ари ауха ашәахәарақәа акәашарақәа, ацәажәарақәа зегы Базалеи Джьыни ирызкын, ишаанза аамта зхызгаз аҕар, ианеилыс ашьтахь, Базалаггы дылтахәахаа дыцәеит.

Базала амфазы аҕазықатцара данағыз ауха ихигақәазггы дрызхәыцуан, ацсуааи азахәцәеи ааиҕирпшит. Рыматәа, рфытәа, рынхашьа, рлеишәа, рқыабз, рыфатәқәа, рыкәашара ажәакала зегы рыла ишҕеипшү!.. Базала азахәбызшәа даназызырфуаз иеиликаауазшәа дқалон, аф-бызшәакгы ибзиазаны издыруаз Бырфын рыцқа арт абызшәақәа руак здыруа иааитаххар фымз-хымз рыла егы абызшәаггы шитцоз лымхәахьази.

Нас Джьын дааигәалашәан абыржәы иҕапхьа дгылоушәа дқапшыыхәхәараза даақалеит, дышпацшзас лара аиашазы, кашенра азахәцәа рҕы аҕар аамта бзианы ирхыргап, иеибадырп, иеизааигәахапхәа иқартцоз хәмарран, амала нас бзиа иеибабаны, ари ахәмарра атцабыргахьггы ианиасуаз ықан. Базалаггы ганкахьала дыхәмаруан, аха ганкахьалаггы Джьын лыпшзарадыхнахны дықан. «Атып-

ха даара дыпшзоуп наӳ-наӳ ӳара ӳашӳаӳылымсри» ӳәа ааигәахәӳыӳӳаза Амра дааигәалашәон. Амаӳӳанара ӳазӳоны иаӳӳыркыз хәыӳык иеипш изамӳаӳәа ӳаӳшӳа дааӳалон, игәы ак алаӳӳаӳазшәа иааихӳит. Абри аӳара агәаӳра данаӳшәаггы аамтаӳӳ игәы итимхыӳыз Амра, даеа тыӳӳа ӳшзак дшибаз еипш дышӳаихашӳуаз, даш-ӳаипсахуаз!

Базала ахәыӳӳраӳәадышрылаз Шьмафи ипшәмапӳӳыси ашә иаалагылеит. Днарӳыххылан днеин абзиаразы ӳәа игәыдиӳылеит. Насггы мышӳәак раахыс игәы иӳаз хәыӳ-рак наигзарӳ иӳаххеит, ишрыдыркыло издыруамызт азыӳәан ӳыӳӳк ашәара имазарггы уаӳа дзаанымгылеит. Днеины Пачӳәыӳә иеы аехарӳарӳаӳы иахӳәаӳаз иаа-ӳырӳланы Шьмаф днаидгыланы, ӳатырла ихы ларӳәны аӳәажәара дналагеит.

– Шьмаф ухатӳы! Азин сышәӳӳзар, уара саб ӳатыр зӳәу, Мадинаггы сан ӳәа шәасӳәар сӳахуп. Ишәзым-дыруазар ӳалап сара саб Кавказтәи аибашӳраӳы дӳа-хеит. Уи иаамышӳӳахӳ абра сзызуа исымаз Пачӳәыӳә иакәын, уажәы уиггы дсыӳхеит, ушӳӳа азәггы дсымазам, шәаӳәшаӳатзар ӳас сшәыӳӳазар сӳахуп,– ихәеит. Артӳәа анихәоз Шьмафи Мадинеи рыбаӳәа лагырзыла иӳәхӳан, ажәаӳәак рӳәар рӳахызарггы аӳәаха рымӳакәа иӳәажәара иаӳитӳеит.

– Пачӳәыӳә иара изы иӳашәӳаӳәаз ихашӳуамызт дыӳсаанза, шаӳантә шәызбахә ихәахӳаз... Шәарггы иб-зианы ижәдыруеит уи иӳыза ауаӳы изыруз абзиара аӳак ӳаимӳӳар изыӳӳауамызт. Пачӳәыӳә шәара бзиарак ахышәзимухӳаз даараза дазхӳаауан, убас ауп дшыӳсыз. Сшәыӳәоит абыржәы ишәыдызгало мап аӳәышшәымкын, ари сара сакәым иара иӳаитӳарӳ иитӳахыз акы акәны ишәыӳӳӳаза!

Базала иӳсыӳ ааивганы аеы иикыз аӳәра инаганы Шьмаф инаирӳит.

– Абри аеы, иахъа уажәраанза сара абра сзызухъаз Пачкәыкә итәын, уашьтарнахысгы, сыңсы танатды абыс исыпхъазо Шьмаф иутәызар стахуп. Икалозар мап сцәумкын. Абыржәы Пачкәыкәгы хшибо, гәыкала дышсыдгыло збошәа сыкоуп. – Шьмаф иихәаша изымдыруа даанхейт, Мадина лакәзар, дыштәыуоз рымбарц азы лышьтахъ дхъахәны лылағырзқәа лрыцқьон.

– Исызсыдкылом сычкәын, избанзар ари аеы шәара реиха ишәтахуп. Макъана ишәпейцшу шәыздырзом, шәапхъака шака шәыгхо шәыздырзом... – ихәон Шьмаф, аха Базала еита даагәйдкыланы ацәажәаха иимтазейт.

– Ааи, уиашоуп, еык хара хзы акырза иацсоуп. Аха абык, анык, қытак азна ауа-тынха раастагы иацсоума?

Шьмаф Базала дахьгәыдыкылоз илағырзқәа изытцәахуамызт.

* * *

Иага ихәазаргы Базала амәа ихала дықәрымтзейт. Берслани Қаншоуи ицын, Базала ушьта Измит амәа ғырхәала истзейт хәа дхәыцуазаргы, ифызцәа зегь дарароуп азә ихала амәа иқәлара шәартоуп рхәан ицрымтцит.

Аихабыратә хан акны Нусрет Чауш иазтцаны дшыкәмыз анеилыркаа Базала акырза игәы қахәит, ара Измит дтәаны дзыпшзомызт, ифызцәа дрыцны урт рқытахьгы ахынхәра дацәыпхашьон, избанзар ашьыжь абзиаразы еибыхәаны иеипырцхьан.

Базала зегьы инықәтца-нықәхны иаразнак Дузцәека ихала адәықәлара избеит. Нусрет Чауш усгы амәаеы дипылар акәын. Иуаажәлар ахьынхо усқан диазтцарын. Берслани Қаншоуи Базала гәгәала имаркит, аха имуашәа анырба, рыбжьара еицәажәарак аакатцаны Дузцәа акынза иццара рызбейт.

Амѡа иқәлаанза адырмыкыа аќынтә ирфашагы ак аархәақәахъан, излацоз амѡа цқъа ирыздырзомызт азы даара агәеанызаара рымазар акәын, Анцәа иќынтә рых-фыкгыы бцъарла иеибытан.

Уахынла хыхъартак пшааны, ҕынла иныкәаларц рызбахъан. Сапанцъа азиа ааигәара уахынла иахъаан-ҕасша хыцхъакыртак рызбозар хәа инапшы-аапшуа иш-цоз, атыхәтәан иманшәалаз тыцк рылапш инытцашәеит, игәәфаза хахәдуззак гылан, аеқәа ааигәа игылаз тцлак инадҕахәаланы даргыы агәәфаҕы ртыц дырмазеит, нас акәыбырқәа ирмыхәошәа анырба афнытцка амцагыы еикәыртцеит, аха харантәи иубартамхарц азы апхъагыы акала ихырфәеит, шаанзагыы инеимда-ааимданы ичап-шьеит.

Ашыжь мшазацкәа амѡа иқәлеит, аамта рцәазак ртахзамызт, Адапазар ианфәи рацхъа ицоз гәыцк иакә-шәеит, уртгыы Дузцъека ицон, азин рымхны агәыц ирыц-леит, ашышыхәа ицон, аха ршәартадаразы еиха иеигъын, настгыы агәыц афнытцка апсуа мхәцъыркгыы дыкан.

Базала апсуа мхәцъыр цытрак диацәажәеит, Мшәагә зыхъыз ари ауафы ахчыпсаа дреиуан, жәашықәса ракара тцуан ицсадгыл дацәызны дыкоижьтәи азы аратәи атыцкәа хар имамкәа идыруан.

Мшәагә даниацәажәа аамышьтахъ Базала ифызцәа рахъ днеин, угыы амѡа здыруа Мшәагә дахыкәоу азы, рыфныка игежыырц итаххеит, уашьта итынхацәа Мшәагә ицхыраарала ицшаауан. Берслани Каншоуи рацхъа мап ркызаргыы Базала ианрыдитца ихынхәырц рызбеит.

Абзиаразы хәа ианеипыртц ашьтахъ Базала игәатцәақәа рыбжа ицәамтцызшәа ибон. Апстазаара ишцадьашьахәу, жәытә-натә аахыс изқәынхоз рыпсадгыл иқәцаны атәым дгыл иахыкәнагалаз, арыцхареи агәәкрақәеи иштагылазгыы, ахтыс бзиақәагыы рцылон, ауаа бзиа-

қаагы дырхауан, Шьмаф ичкэынцэа рзы суацэа ихээр-
гы итахымызт избанзар Берслани Каншоуи уашьта
иашьцэа ракэын, икалалакгы урт ркажьра игэы ита-
замызт.

* * *

Акэыбырқэеи ашореи рымшала аарлахаа ихигаз атцх
аамышьтахь Нусрет Чауш шытахька дхынхэырц азы
шаанза аееидкылара далагеит, ицыз аруаа ракэзар, има-
зеины изыпшыи, Мариса Ханымгы дышцоз ахьылдыру-
аз акнытэ заанатц дгыланы инаскьагара дааихьан.

Аицыртрафы зеггы ргэы цшааит. Нусрет Чауш ам-
хацьыр разкыцэгакэа ирымаз азэы-фыцэа рыуацэа
дыруазэкын, ицабыргытцэкангы дуафы бзиан азы ака-
паа даара бзиа дырбон.

Иаха Кымараца илызкны игэтакы еицах Мариса
илахэаны, лыцхыраара дахэахьан. Мариса иара данца
ашьтахь, Кымарацагы лашьа еихабы Хаитгы дыш-
рацэажэо ала ажэагы илтахьан. Нусрет Чауш фажэа мшы
рышьтахь еицах даауан, иакэшахатзар иаразнак ачара
акатцаразы аеазыкатцара далагон.

Нусрет Чауш ицыз аруаа амра агыламтазы акэара
иаваршэны ицоз амфохэаста ианыланы иахьнеиуаз Ма-
рисагы рышьтахь дгыланы дрыхэапшуан. Кырза из-
ышыцылахьаз Нусрет Чауш, ицара ииашатцэканы лгэы
лнархьуан. Зеггы лылапш иананытц дышиашаз Хаит
иааигэара днеит.

Мачк суацэажэар стахуп хэа иахэаны, длыманы акэа-
ра ахыкэ шыказ лэыналхеит. Хаит Мариса исалхэарц ил-
тахузеишь хэа хьаас иман. Мариса апхьа дышгылаз, Хаит
– ашьтахь акэара ахыкэ акынза инеит.

Мариса днеины хахэдук дныкэтэаны, лапхьа игылаз
даеа хахэыкгы Хаит инаирбаны, «утэа» хэа иалхэеит.

– Уареи сареи мачк хаицэажэароуп! – лхэеит лара.

Ҳайт Мариса лхафсаҳа игғампҳазеит, игғы иамыхәоз ак шиалхәашаз иеиликаахьан, уи азы «гхак кастама» хәа дхәыцуа дтәан.

– Угғанала, Нусрет Чауш дзеипшра уафүзеи? – лхәан Мариса днаиазтцааит. Ҳайт ари афыза азтцаара зынза ихы итазамызт азы рапхьа атакс икайтцаша изымдыруа даакөхеит, аха нас:

– Уафы бзиақ уахьихәапшуа, имаҷымкәа абзиарақәа хзиухеит – хәа атак лзыкайтцеит, амала ари афыза азтцаара ахылтаз макьана изеилкаауамызт, арахь Марисаггы дызлазтцаауамызт, Анцәа икнытә Мариса ацәажәара лымроузеит.

– Ҳайт, уаамта згазом, Нусрет Чауш уахәшьа Кымарача лнапы дахәоит!..

Мариса лажәақәа рышьтахь Ҳайт атцәы илакшазшәа даакәлеит. Иахәшьа лакәын иртахыз, ари афыза иахьа уажәраанза ихафы имааизацызт. Аха уажәы Мариса Османтәи ар рцыза ихьзала иалхәон. Иара изыхәанггы ихәычқәа рзыхәанггы Кымарача дзыпсаҳуаз азәггы дыказамызт, иара изыхгарызма, ихәычқәа ирзычҳарызма? Насггы лара Кымарача иахылхәауази?

Ҳайт арт ахәыцрақәа дышрылаз Мариса атцыхәтәантәи лажәақәа лхәон.

– Кымарача уара улацәажәа, шәеизхәыц. Ари аус азы Нусрет Чаушггы жәамш раамышьтахь атак еиликаарц азы дышәзауеит. Анс акә, арс акә иашәхәаша жәдыр-уазароуп. Ҳазшаз дшәықәныхәааит!

Мариса лажәақәа данрылга дгылан дцеит, Ҳайт иакә-зар, ихы кны ахәыцра дафын.

* * *

Берслани Қаншоуи данрыцрытц ашьтахь Базала ихы итаз акы затцәык акәын – иқытауаа рыпшаара. Дызла-

хәыз агәыц Дузцәе аганахь ашышыхәа аныкәара иа-
фын. Базала аамта ихы иархәаны Мшәагә диацәажәон.
Мшәагә Адапазар азааигәара қытак ағы дынхон уажәы
Балкан ақынтә Дузцәе аганахь иааз ахтәацәа рыфәнытқә
итынхацәа шыкәз аниаха рыцшааразы амфә дыкәын.

Базала Қефқен ишызхытцыз, арыцхарақәа изықәшәаз
зеггы изеитахәара дафын. Мшәагәггы дара жәаха шықәса
рацхәа ирхыргақәаз даеазнык еитеихәон, гәанылаггы
«аах, сычкәын, макъана шәабақоу, шәара арыцхара закәу
жәбаз цышәшәома» хәа дхәыцуан, аха Базала игәы ихыыр
хәа дшәаны игәаанагара иеимхәазеит. Кырза ианныкәа
Хендеқ инеит, агәыц ауха ара аанфәсра рызбеит.

Базала ауха акыраамтаггы дызмцәеит. Игәыц иа-
лаз ауаа титцауан, еихарак ахтәацәа иреиуаз арт ауаа
хаз-хазы итәаны даеа бызшәақәак рыла ацәажәара
иафын. Ибеиаз ауаа ракәзар, Хендеқ икәз ахан ззырхәоз
асасаиртақәа рахь шыталара ицахьан.

Ашыыжь амфә иқәлаанза агәыц фыцны иацлақәазггы
қәлеит, артггы Дузцәе аганахь ицоз ракәын. Агәыц ару-
аа ацны, ихъчаны икоушәа анырба, иааины ирыцлеит.
Хендеқи Дузцәе рыбжьара Стамбултәи Сивасқа ицоз
амфәала агәыцқәа акатахәа ацара-аара иафын. Базала
иаауаз агәыцқәа руак харантә данрыхәацш, мышқәак
раахыс дзышътаз Нусрет Чауш дырхагыланы дшаауаз
гәеитеит. Иаразнак иеы ишъхәа нарбаны агәыц ацхәақа
дниасны Нусрет Чауш днеицылеит.

Нусрет Чауш Базала ифәацхәа даниба ицәеишьеит,
дгәыргъеит иеы дааеыжәтцын Базала дангәыдикилоз из-
боз ауаа иқалаз рзеилкаауамызт.

Нусрет Чауш иаарласны икәз-иныз зеггы Базала иа-
низеитеихәа ашытахь, еитах иаагәыдибакылан инеи-
пыртцит. Ари аамтазы Базала дызцыз агәыц мацк ина-
скәхьан, аха Мшәагә дгыланы дизыцшын.

Нусрет Чауш Измит аганахь ихы рханы иеы ишъхәа
нарбаны иаарццакны дандәықәлаз Базалеи Мшәагәи
ахәы ахытцра иафыз ргәыц ирыхзахьан.

Албуз Беи уи аёны ақыта абыргцаагы шицыз акацаа иртаарц азы амѡа икѡлеит. Ёыла иахѡауаз азы амѡа уамак икѡымхазеит, ркытакѡа угъы иааигѡан. Албуз Беигыи иѡызцаагы Марисеи Шькок Беии апсшѡа пархѡарц азы уахъ рѡынархеит.

Аамта мгазакѡа атѡарта акны инеины инеидтѡалеит. Асасцѡа, акацаа рзы, изларылшоз ала цхыраарақѡак рзааргазаарын, Албуз Беи ихъчаѡцѡа урт азѡгы идмырбазакѡа аѡкѡа инарықѡхны инаганы кѡакък аѡы инеикѡыртѡеит. Албуз Беи акацаа имырцхашъарц азы иааргаз ацхыраара азбахѡгы имхѡазеит. Аха ари Мариса илымбакѡа изыкалозма. акацаа рыхъзала зегыи итабуп хѡа ралхѡеит.

– Шѡара шѡтагылазаашъагы даара иуадаѡуп, шѡхы шѡыргѡакит? хѡа, ралхѡон, рыцхыраара атак ахылызикамтѡоз даара дшархѡауазгы ралхѡеит.

Асасцѡеи апсшѡмацѡеи кырза иеицѡажѡон, аиашазы рацхѡаза аратѡи рыпсѡазаареи, ргѡакрақѡеи, ирѡеипшуи ирылацѡажѡар акѡын, аха урт шътахъка инхаз рыпсѡазаареи, рыпсадгыли ирылацѡажѡон, избанзар асасдкылара апсуараѡы кырза атѡанакуан, асасцѡа ррыцхарақѡеи, ргѡакрақѡеи еитахѡаны ргѡы кажьны ишѡамѡапыргоз, аха ари акара агѡакра итагылаз ажѡлар ианеиза рызѡаарақѡа ирмылацѡажѡакѡангы ишѡеилытрыз.

– Хусқѡа даараза иуадаѡуп, Мариса, сахѡшъа. Бгѡы касыжъыр сѡахым, амала, сара мызқѡак рыла еилсыкааз акы иаартны ибасхѡап! Хажѡлар ара аѡеипш рымазам! – ихѡон Албуз Беи, нас тахмадак ажѡа ааимихит.

– Хара икахѡдалакгы хѡпсадгылахъ ххынхѡыроуп хѡа схѡыцуеит, ииашоуп ари уажѡазы иуадаѡуп, аха атагылазаашъа хѡуаанза ххы еикѡырханы аамта анааилаак иаразнак ххынхѡыроуп!

Мариса, арт данырзызырџуаз даныхәычџаз, лабду илзеитеихәаз лакәк аалгәалашәеит. Ажәытәза крыз-хытџуаз ауаа ршьапы инанамго ианыкалалаак, иахьтәоу крыфара иаџуп хәа ирхылтџыз рыхшара калатк интатцаны, инаганы тышак итарыжьюазаарын. Мышкы илашәыз тахмадакгы ичкәын акалат дылтатцаны атыша ахыкә аџы даннеига, атахмада игәы пжәаны: «избан сгәы бзиа, схы бзиа сшыкоу атыша сызтаужьюазеи?» хәа, ичкәын днаитцакәеит. Ачкәын иакәзар, азтцаара иоуз џыашьаны: «угәы бзиоуп, аха акы уацсазам, унапы уск акзом! Баша уахьтәоу крыфара уаџуп!» хәа атак аныкаитца, атахмада: «Мамоу сычкәын, уиашазам харт атахмадацәа хдырра хџышәала хацсаанза ауаа хрыхәоит ариггы кырза иац-соуп» хәа ниеихәеит.

Зхы еилаџынтыз ачкәын иаб диманы шытахька дига-заап, аха икоу захаз ркыта аихабы, ачкәын днаипхьаны ас зыкаитцаз даниазтцаа, ачкәынгы иеибырхәакәаз неиеитеихәеит, акыта ахада атахмада иахь днахәны: «уара ула иабом, унапы иакуам, иарбан џышәоу, кәышроу ухы иаурхәаша? хәа днатцааит.

Атахмадагы «сара сдырра спышәа агәра згоит, иахьа-тахуггы схы џысшәоит» анихәа акыта аихабы иусырбап уара хәа аусура напы аиркит. Дцан, лабак ауаста инаитаны аџганкгы иеипшны ицәырхәны инеииркатцан, инаганы алашә иниркны диазтцааит: «Ихәа уажәы уи акара укәышзар, абри алаба ахы абакоу, атцыхәа абакоу?».

Акыта ахада иблакәа иахьамбо азы издырзом хәа игәы иаанакон, аха атахмада «ари азы ублакәа рбара атахзам, иара ишәтахызар илашәу сыблакәа даеазныкгы иџашәхәа», анихәа иблакәагы җархәазаап, нас атахмада алаба аарымхны ирууа ахауахь инаиршәзаап, акыта ахада икалаз изеилымкаауа дахьгылаз аганахь днахәны «алаба ицәырхәны иеикараутәаанза ахы ахьыказ абыржәы ад-гьыл излатцалаз аганоуп» хәа наиеихәеит.

Ақыта аихабы уара уцнышума? хәа, дтцазаап. Атахмада иакәзар, даапышәарччан сара сыцнышзам, апышәа сымоуп. Спышәа алаба адац, иагъа каутцаргъы, реиха ишыхъантахо сытцанахәон уи азыхәан ауп ахауахъ изсыршәыз хәа, атак изыкайтцазаап. Излархәо ала уи нахыс абыргцәа атыша ртажъра ааныркылазаап, уи адагъы рдырра-рпышәа амшала реихагъы хатыр рықәтцарагъы иалагазаап.

Мариса лабду илакә афы зызбахә леихәаз атахмадеи, уажәраанза згәы каханы ицәажәаз абыргииааифлырпшит. Хәцсадгъыл ханацәыхараха ас лассы хәахампсахыр акәын хәа, аалгәахәит.

Асасцәа рцәыхәлаанза, абзиараз хәаны игылеит. ака-паагъы еита дара-дара иааизынхеит. Уаха рқыта ахсаала шықәрыгланы, рыфонкәа ахьдыргылаша рызбараны икан. Мариса иаарццакны идыргылаз лқъала дыфоналаны леазыкатцара дшафыз ахәыцкәа рышьтыбжь лахаит.

– Шьюuky ауеит, еуафцәакәак аауеит.

Мариса ддәылтцны иаауаз днарзыпшит, уи аамтазы Исмил дгәыргъатцәа дыхәхәеит.

– Базала иоуп, ари, Базала дааит!

Ақыта афар Базалеи ифызеи иеибарфәуа ирпылеит, Мшәагә Дузцье ақынза днеианза Базала дицны Ефтени аганахъ дааны итынхацәа рыцшаара араантәи далагарц избан, азыхәан Базала дицны даазаап. Мшәагә ас даназхәыц Базалагъы деигәыргъеит, избанзар Нусрет Чауш излаиеихәаз ала абжъаратәи амфакәа кырза ишәартан. Мшәагә атыркәшәа ахьидыруаз азы иахъеицыз Базала изы даара ибзиан.

Уиауха акапаа Базалеи Мшәагәи рыбзоурала илахәыхза иаакалеит. акапаа Бырфын лыцсра шака иазхъааз акара Базала иаарагъы убаскак иеигәыргъон. Атахмадацәа Мшәагә идтәалан, афаргъы хазы цъара Базала икәшаны итәаны аицәажәара иафын. Уи ауха русгъы нақ инкажъны рызхара иеицәажәеит.

Мариса аамтак анлоу Базала днацханы дара раа-
мышьтахь икалақаз ирызкны инейтыхны диацэажеит.
Базала, Бырфын кырза данлыхцэажэа ашьтахь, Пачкэыкэ
иёы дылмазтаазакэа Шьмаф хамтас ишиитазгьы лзеи-
теихэеит, аиашазы аёы атцыхэала Мариса мацк дизгэам-
тцырхэагьы дшэон, аха Мариса агэамтцра акэым, абас
дахьхэыцыз азы диеигэыргэеит, дылныхэеит.

– Даара ибзианы икаутцеит Базала! Избанзар, Пачкэыкэ
есуаха Шьмаф изиухьаз ацшэмара сзеитахэаны, ицэқэа
руакы лкажьны иара изы ишишьыз дахцэажэаны, сара
сахьымзакэа сыцсыргьы, «абри афыза абзиара шэаттам-
хан хэа, дсыхэахьан, – лхэеит.

Базала ифызцэа рахь данцоз Мариса лчабра аартны
ашьшьыхэа Пачкэыкэ инышэынтракынтэ ишьтылхыз
ацътла абгьы аатылгеит. Мариса ари абгьы дахэацшны
Пачкэыкэ диацэажэозшэа:

– Иубома Пачкэыкэ, иуаазаз аёар зеипшроу? Уара
хааныжьны уцеит, аха уус бжатаны инырмыжьзеит. Сара
шэышықэса схэыцыр схэфы имааиуаз, Базала дшаз-
хэыцыз умбо. Уцсы тынчыз ушьта...

Уаха дзымцэажэеит Мариса, лылағырзқэа ахэхэахэа
алеира ишаёыз лқалахь лёыналхеит. Харантэи аёар
амырзакан иацырхэоз агэак ашэақэа ллымхаёынза иаа-
иуан.

* * *

Хаит, Мариса иалхэақэаз, иртынхаз пхэыск, Кымараца
илалхэарц длыхэахьан. Избанзар лареи иареи ари афыза
аус изалацэажэомызт, ацсуара ианаалазомызт.

Кымараца уи ауха лацэааихьшь калымтцазеит, Ахра
дылгэйдкыланы дахьышьтаз илархэаз дазхэыцуан,
шықэсқэак рацхьа бзиа илбаз арцыс айбашьраёы дыш-
тахаз анлаха, уаха азэгьы дышицымцо азы тоуба шылуз
лгэалашэон. Ааи, икалалакгьы лажэа налыгзар акэын,
усгьы Ахреи Есмеи лара лыда цсыхэа рымазамызт, урт

дагырахаашьдуун, дагыранын. Абас даныртаху аамтазы, тоуба лмухьазаргы, «сара хатта сцоит шёара шёхы шёахёа» хёа зларалхёарыз. Ааи, Нусрет Чауш иоума, даеазёы иоума дазустазалак азёгы дицомызт. Лашья ихёычкёа дрыцрыцуамызт, ари аамтазы днахёын Есма дналыхёапшит, атыцха хёычы амаалыкь леипш, лзамёакёа капшьза, дтахёхёа дыцёан, нас лгёы дадкыланы илырцёоз Ахра ихцёкёа днарыгёзит.

Акёыбыркёа пыввы рыхга рхыцраара иаёын, Кымарача уажёы урт рахь лнапы кьаны «шёеилантёааит, баша цьабаа шёымбан схёыцкёа ршьа шёасыркьашьзом» хёа амырмырра даёын.

* * *

Ашьыжь аёар цытёык шёарацара ицеит, иаанхазгы рхы ахьытдаркышаз хыбракёак рыргыларазы аматёахёкёа реидкылара иналагеит, ауасхыр азы ахахё аагатёын, атзамцкёа рзы амёыматёахёы ртахын. Ахахё рывараёы иказ акёара акынтёи иаарагарын, аха егырахь иаарцыхьашёоз атцла ирзалхуамызт, ма ахья мамзаргы иеипшыз даёа цлак рыцшаар акёын. Иахьынеимда-ааимдаз рааигёара ахьяра рацёаны иахьамаз тыцк рыцшааит. Уашьта аамта мгазакёа рыцкара иалагар акёын. Аамтагы ахья ацкара иатёын азы рразкы иакны икан, ацсуаа ахаангы ирдыруан ахья ианаамтоу ианцукалак шёышыкёса ишцоз.

Уажёазы атцлакёа цыкканы, ахахёкёа еизганы ишьтартцон уашьтан ёынтё ус камларц азы. Ахыбракёа ртыцкёа алырхаанза иаазыцшны нас уахь инаргон.

Ахёса ракёзар, анышёапшь иашьтан, избанзар аонкёа анышёапшь ала ианыршьыхлак игёгёахон, ацёаакыра канатцазомызт, ахьта ёналомызт.

Базала иёыза Мшёагё днаскьаганы ахья цызкёоз иёызцёа днарыцлеит, аёыкётёара ада, кыр аамта аахыс, уск

җаимтҗааҗыт, уажәы җытк аиха җаны аҗхы илихырҗ иҗахын.

Базала аиха аашыҗхны ахьа аҗкара даналага ус иа-гыҗкалеит, аха хьаас имазамыт. Базалагы ифызҗаагы агәаҗ хәа аусура ишаҗыз рышыҗахькала бжык рахан аусура иаҗытны инхьаҗшит.

– Аҗкәынҗәа ахьақәа адгыл иныҗакны акәымкәа маҗк инахаракны иҗышәка, ахьатҗла даара ибарақьатуп азы ихаракны ианҗышәкалак уаантәи ахәарахқәа аунашыҗуеит, ари ахьарта насгы иахҗахымхой!

Иҗәажәоз Хаит иакәын, нас аҗкәынҗәа руазәы иикыз аиха ааимхны:

– Харгы хәҗсы хәлоуп макьана аҗкәынҗәа, уи, иахьымҗо шәыҗазар шәааи, хәиҗлабып, – ихәан атҗлаҗкара дналагеит. Аиашазы атҗлаҗкара акәзамыт уи ихы иҗаз. Мариса иалхәақәаз ихаиршыҗ азыхәан акәын аиха зыҗоз. Кымараҗа илоуз «арызкы» иахылхәаараны икоу ахьызымдыруа даргәжәажәон.

Нусрет Чауш дуафы бзиан, а-Каҗаа рыуа бзиа иакәын, Кымараҗагы лгәыҗатҗара илшар җалон, аха уи даәа аазарак иман, даәа милатк дыртәын, убри амшала зынза изымеинаалар җалон.

Лара Кымараҗагы дахьнеиуа дзанымаалар, лнапы рышәшәо дхынхәны дышҗаарыз, нас атырқәҗәа ыҗыахы ахәса анааргогы җалон, усгы ак җалар иахәшыа илыҗсыхәозеи, иахьа уажәраанза зәы мыҗҗаҗыз иахәшыа уашыҗарнахыс дгәырғьар иҗахын хәарада, аха...

Кыраамҗа атҗла җызкәоз Хаит абартқәа дрызхәыҗуан, инаирхәит-иааирхәит, аха ак изымызбеит. Атҗыхәтәан ианаму иахәшыа илхәараны икоу дазыҗшыҗ избеит.

Акаҗаа ахьақәа анҗырқәоз, инеилых-ааилыхны акәын ишҗырқәоз, абнара иеилаҗәыбаса иҗырқәозомызт. Ахьақәа җканы иахьеилдырхуаз амрагы җаканза ашәахәақәа анынанаҗза, ауафы ибла хнахратәы иҗшзарахон.

Акаџаа аџар атџлаџкара, ахахə еизгара ианаџыз, ахаџаа пыџџык азы иџџаланы хəлаанџа апсyz ркит, акəара цсызла иџəын, ргəмаггы цəгьа ибзиан. Апсуаа апсyz уиакара бзиа ирбазомызт, аха ара амла иамгарц азы изакəызаалак фатəык мап аџəкышьа рыма-замызт.

Апсyzкыџџа хəлаанџа апсyzкра иаџын, имаџым-кəанггы ирkit. акаџаа рыџахмаџаџаггы, аиетџара ааста апсyz иаха ахазџыдара алоуп, иаха игьамоуп хəа пату аџџаны ирыдыркылон.

Ауха, акəыбыркəеи дарей «шеибашьуаз», имаџпыргоз аизараџы ркыџа ахсаала збаны иалгеит. Акыџа мрагы-ларахьтəи аган аџы идыргылон Мариса лыџны. Уи иаакəыршаны, нас егьырт ауаа рыџнқааггы дыргылон. Анхарџақəа рызеггы рымзырхақəа џбааны ирызныжьын. Иазхəыцхьан рлатџарџа-мхурстақəаггы, нас ишахəџу ала иршараны икан. џхьибжəонынџа иеиџəажəоз акаџаа адырџаены ауаахə џатџаны раџхьа Мариса лыџны нас-ггы гəыџ-гəыџла егьырт аџнқəа дыргылараџ избаны иеимпит, аха еихарак адырџаены идыргылараны иказ рыџны џыџқəеи уа ирзыџшыз рыџџаџаара џыџи иш-рызхəыцуаз ргəы хыџ-хыџуа измыџəажеит. Аџар урт измыџəақəаз ирылазамызт, хəлаанџа аус ахьыруаз азы рхы шнықəыртџаз еиџш иџəахьан.

Ашьыжь шаанџа зегь раџхьаџа игылаз абыргџаа роуп, нас ахəсеи, ахəсахəыџқəеи џагылеит, аџар рыбаџқəа џыџџџџаџшəа ишьџан, кыр аамџа аахыс аус ахьырымудыз азы иаџтəи русура рыбџа џнатџаџшəа акəын ишырбоз.

Заанатџ игылаз абыргџаа, артқəа ахьырдыруаз азы, хамџаки ирыламџəажəажеит, аха нас амра зынџа ианхала азəзəала зегь дыргылт.

Шькок Бей, рацхьатәи аоны, Мариса лыоны ахьдыр-гылашаз атыц дақәныхәеит, нас имғаз иматәартра ағы ааиртын Апснынтәи инеигаз уацстәык анышә иааихын инаганы ауасхыр ахышьтартцашаз инақәипсеит.

Шькок Бей икайтцаз аамышьтахь ачкәынцәа иааргаз ахахә кьапсқәа ауасхыр азы ашьтатцара иналагеит. Урт рхыхьгьы ирцәыз ахьатцлақәа шьтатцаны аоны аргылара ифалагеит. Зегьы убас гәыкала аус руан, шыьбжьышьтахь Мариса лыоны иубаратәы ишьтытцхьан, оны хәычык акәын иара, Мариса лфыза ауафы лзы илықәнагахашаз оны дук ргылатәын, аха лара илымуйт, сасааиртаки шьталртаки сызхоит, иалысхи аон дузза лхәан, уаха данымхьатц, илхәаз иацныкәар акәхеит.

Ахәылбыгәха Мариса лыоны амфәлых аганахьала аргылащәа рус нарыгзахьан, акәара аганағы зыргылара иалагаз ақыта зеипшрахаз рбарц азы ақытауаа, ахәы иныкәгыланы фажәеижәаба тзы ахьынхашаз рқыта хәычы ахәацшра иафәын.

* * *

Жәамш рышьтахь анхарта фынкәа рыргыларағы кыр рылдыршахьан, аха зегьы ирылгарц азы атцәымағ рызхазомызт, атцәымағ ацшааразы Албуз Беии Ҳацғы Сулеиман Беии, Ҳачемизаа рғы инеины ирыдтаалеит, аха ирызхаша анырмоу, атцыхәтәан Дузцәе ицарц рызбеит.

Мариса Ҳаным Исмили, Базалеи, Темыри лыцны амфа дахьыкәыз Дузцәе ахада Ахмет Нури Ефенди лареи рацхьатәи реицылара аалгәалашәеит. Ари ауафы цәымгыс дшышьтихыз, иарбанызаалак цхырааракгы шлимтоз ибзианы илдыруан, избанзар арахь иааижьтеи зныкгы даахәны дырмышәацшзацызт. Арахь егырт ақыта ғыцқәа рахь хәтала дшырдыруаз, ацхыраарагы шриталоз рахауан.

Мариса амѡа дахьыкѡыз лқыта ҕыц дазхѡыцуан. Рыѡнкѡа еихарак дыргылахъан, аха лара ари азбаара лгѡы ахзамызт, длак-ѡакуа дыкан. Лара илымчзар ара мышкггы дынхомызт, аха лқытауаа иаапсахъан, насггы иҕарын, уи амшалоуп цъара анхара атахуп хѡа ара изаан-гылаз, ус анакѡа азбаара икѡнымхарц азы иаѡагыланы икѡпар акѡын. Апсны Самырзаканаягы уи азааигѡара икоу гыртѡыла аганахъгы азбааракѡа ирацѡаны икан, аха ауаагы анхара иаҕын, урт нхозар дарггы ари азбаараҕы ишцазнымхарыз.

Мариса Ханым азбааракѡа рызхѡыцра дыркѡатцны Кефкѡен иазкны Базала диацѡажѡо далагеит. Иѡы цшза Ашкѡакѡа шааникылаз, ишибжъаз ртѡы диазцааит. Базалагы Бесрлани Каншоуи рааира инаркны зеггы лзеитеиҳѡеит.

Нас Бырфын Ханым длыхцѡажѡеит, Мариса, Бырфын лызбахѡ анцѡыртц лгѡы цшааны лылагырзкѡа лзаанымкылеит, ганкахъалагы длытдашьыцуан. Ларггы Бырфын леипш дхѡыцуан абас лыпсатазаара ааста Кефкѡен анышѡынтраҕы Пачкѡыкѡ дивазар реиха еиҕымзи, аха лқытауаа иаразнак цызас даналырх, атакцхыкѡра зеггы лкѡакѡа ианыкѡла икалтцарыз.

Җачемизие ақыта ианазааигѡаха рымѡа цсахны ақыта иаламлазакѡа ирывсны ицеит. Избанзар, ақыта иалалар, рашыцѡа азахѡцѡа ус иоурмыжъыр канон, арахъ дара даараза иццакуан.

Амѡа иахьыкѡыз ирацѡаны агѡыпкѡа ирыкѡшѡеит, реихараѡык Балкан акынтѡ иааз ахтѡѡѡа ракѡын, арт зеггы анылба Мариса ахѡынтцарра акынтѡи ацхыраара хѡа акггы дышзакѡымгѡыцуаз агѡра лгеит. Избанзар, ари апцхѡыс кѡыш, Османтѡи ахѡынтцарра иуадаѡу аамтак иштагылаз лбон, уи азыхѡан ахѡынтцарра ирнаташа цхыраарак иазымцшыкѡа, рхы иахѡаны рыпцы еикѡдырхар акѡын.

Дузцье ианнеи, рацхьа аихабыратə хан азааигəара иказ ахтəацəа ирызкыз аусхəартəфь инеины ашыз чы-мазарагьы ахəшə рымырхит. Нас аргыларазы иртахыз аматəахəкəа раахəаразы ацьырмыкьахь инеит, даараза иццакуан избанзар, хəлаанза шытахька ихынхəыр акəын. Амала, иага иццакызаргьы, амфə ианыкəлоз амш ахəлара иазааигəахахьан.

* * *

Иага кəртцазаргьы, аматəахə ахьырзымхоз азы, имачымкəа афнқəа ибжамфəамны иаанхеит. Уашьта афнқəа инагзаны рылгара акəымкəа, хьтцакьрта уадак кəтцаны ифналаны нас иаанхаз мац-мац алгара хькəкьыс ишьтырххьан.

Ари аамтазы ақытауаа цьтфьык рфь ашыз чымазара шцəыртьыз гəартеит. Иаацсазшəа, ршьапкəа иеитарымго икалаз ауаа иқыцькьцьуан, итцыстысуан, рацхьаза зегьы ргəы тькьазшəа икалазаргьы абырг кəышцəа рыбзоурала ачымазара аанкылара рылдыршеит.

Ашыз чымазара аганахьала дара ацьшəа рымамызт, аха измакəаз ыкамзи. Инеины хачемизиаа иразтцааит. Хачемизиаа излардыруаз ала ашыз чымазара уамкьырц азы азбаара уапыртцыр акəын, даргьы рацхьаза азбаарак азааигəара иахьынхоз ашыз анрыхь икəтцны иахьатəи ртыцахь иаахьан, аха акацаа уи афьыза алшара рымазамызт. Иахьыкоу иаанханы ачымазара иабашьыр акəын.

Дузцье акьнтə иааргаз ахəшəкəеи хачемизиаа рфьыхəшəтəра цьшəеи рхы иархəаны ашыз «акəцара» иафьын. Анафсан, уаха гəыгыртас ирымазгьы, уашьта амшкəа азынрахь инеиуан, ашышьыхəа ихьшəашəарахон. Азынра ааирын, аха адырфəагьых ацхьнра анааилак икарцоз?

* * *

Ақыта фьц афь аргылара ускəа уажəазы иаанкыланы азынразы афазыкатцара иалагар акəын. Макьана азын

зеипшрахо хәагы ак рыздырамызт. Җазыкаттаракгы рымазамызт, акы затҗык аңышәа змаз ашәарыцацәа абна илан.

Ашәарах жьы итцааны амцаҗы икнаҳаны арҗара иа-
җын. Ашәарыцара аганахыла уажәазы ажәеипшыаа дыр-
хылацшуан. Имачымкәа ашәарах роухан, абнацәкәак-
гы рҗыхыашәахьан.

Ашәарыцацәа абна иахылаз ашәыргы еидкыла-
ны, аатҗахыла: ахьей акакани ааргахьан, ашәыр апсуаа
даара пату ақәыртцон рыпсадгылаҗы ианыказ азынгы
ашәыр цәырыргон, ргәабзиарагы, азын рхы иадырхәоз
ашәыр, иадырхәалон.

Ажьтцаи ашәыри рыла аус зызбахомызт, зегы реи-
ха ирыгыз аңықәреи акәын, уигы иаархәар акәын
акәымзар, абнара аҗынтә ипшааны иузаагомызт.

Акацаа азынра амла иамгарц азы ирымаз ахы аразни
аидкыланы аңықәреи злаархәаша ахырхит, ахәаахәтра
идәықәлеит.

Мариса Ханым Нусрет Чауш уажәраанза дахымаацыз
хьаас илыман, избанзар, данцоз жәамш рыла схынхәуеит
хәа лазхәаз ауаҗы мызкы ишеихахазгы избахә ыка-
замызт. Ма Измит данней дахьхәит, мамзаргы акы дақә-
шәазар калап хәа дхәыцуан.

– Мариса Ханым гәыргьаеҗәаша хабтароуп!.. Шьы-
мызхан аңа длоуит! – рхәеит еибарыҗы иаалыдгылаз.

Мариса дызлаз ахәыцрақәа даарылтны дгәыргьатцәа
даакалеит. Амхаңырыра амҗа икәлеиҗьтеи рапхьаза
акәны ахшара дырзиуан, дыццакы-ццакуа Шьымызхан
лыҗыныка лҗыналхәит.

Ахәсагы игәыргьатцәа аизара иаҗын, ахацәа ракәзар,
акәкәа хәа ахысра иалагахьан. Мариса азын азы ахыс-
ра шәакәытц хәа ралхәарц иакәылкызаргы нас, ари

рацхъаза ииз атцеи иакәын, имшьта бзиахозар акәхап лхәан лҕаанылкылеит.

Ғыц ииз атцеи акацаа рхъаакәа зегъы рхаирштун, уажәы излацәажәоз ахәычы ихъыртцашаз акәын, атдас-кәа рылагъы ахәычы ихъыз иани иаби ракәымкәа, егъырт излоу ахаблауаа ахъз ихъыртцар акәын акнытә зегъы аймакра иағын, цъара ианызкылымс Мариса Ханым илазтааит, Мариса мацк даалак-факын ашьтахъ:

– Ари ацкәын Пачкәыкә ихъзхароуп!.. хәа, ҕаалтит. Мариса лажәакәа ақытауаа иааиланарфынтит. Ахәсагы атахмадцәагы мап ркит. Ахәса мап ркуан избанзар, аихабацәа рыхъз ршьон азы, Пачкәыкә ицсы антаз ихъз рызхәэзомызт уажәгы иага дыцсхъазаргы ихъз ахәара иалеишәамызт, уи азоуп ирзымхәаша хъзык ахәычы ихтцара изакәшахатымхоз.

Атахмадцәа даеакы рхәон, ауафы ихъз дацсахар акәын, Пачкәыкә ханфажәижәаба шықәса ихъз дацсаны, хъзлапшала дымфасит убри азы ғыц ииз ахәычы ари ахъз ицәыхантахар, изышьтымхыр калоит. Насгы хәцхъака дзеипшрахо хаздыруам, уи иара ицъабаа ала, иуафра ала итигаша хъзык иахтап хәа ихәыцуан.

Ахәсагы атахмадцәагы дырҕагылеит Мариса.

– Суаажәлар шәхатцкы, ишәхәо еилыскаауеит, аха ишәхәшәмырштын ари икалаз аирагы хара хзы атцак ду амоуп. Атәым дгыл ағы ихәзиз рацхъазатәи хтцеи егъырт иираны икоу дызларылхқааша чыдарак имазароуп. Сгәы иаанагоит Пачкәыкә ицсатагы сара исықәшахатуп хәа. Ииз апшқа итаацәагы хмыруадафырц азы ахәычы ф-хъзык иахтап урт афбатәи ихъз рхәалааит, аха рацхәатәи ихъз Пачкәыкә акәзароуп!.. – лхәеит.

Мариса абасала аймак хлыркәшеит, ахәычы Пачкәыкә ихъзхеит, афбатәи ихъз акәзар, атацацәа нас иазхәыцны ирызбараны икан.

Пачкәыкә хәычы ианикәныхәаша амшгы алхны
рускәа рахь ианыхынхәы Мариса ажәфанахь днацшы,
уаргы уакәшахатуп хәа сгәы иаанагоит Пачкәыкә... Ша-
ка угәхәазго удыруандаз... хәа, лылагырзкәа хаддыла
диацәажәон.

* * *

Адәахы икыдыбганы ақәа аура иафын. Нусрет Чауш
апенцъыр апхәа дтәаны адәы дыкәцшуан. Мариса Ха-
ным ианлеихәаз аамтазы Кымарача дихәарц дахь-
зымцаз дазхәауан, дагыацәыпхашьон. Лара Мариса
Ханымгы дахлыхәаз даараза даххәны дыкан. Из-
банзар, уи зажәа назыгзоз цызак лакәын, иара иажәа
инакәыршәаны Кымарача лтаацәагы драцәажәозар
акәхарын, егырт ақытауаагы ирахәхьазар, дшыбзас
дыпсит, избанзар ианихәаз аамтазы дышзымнеиуа-
зы, мызкы ишеихахәазгы, иарбанзаалак дырракгы
изыкамтазацызт. Хатцак изыхәан иеихау ахымз ыка-
замызт. Амала икайтцарыз иара изымдырзоны иантыпцах
дизылхәахьазаарын. Ихәычкәагы данрызхәыц иар-
гы днакәшахатхеит. Бзиа иибоз Кымарача лакәын, аха
дзыкәшәаз ихы анираалар акәхеит. Гәаныла «Кымарача
мап ицәылкындаз», хәа Анцәа дихәон, аха «ааи!» лхәа-
зар, ускан Кымарачагы, лтаацәагы, лқытауаагы дыш-
царфәыпшуаз.

Нусрет Чауш ихәаакәа ихеирштырц азы адәахы
дындәылкәеит, уажәы амш аахәызшәа иауаз ақәа дцәы-
ланы ихы шхаз дцон...

* * *

Ақытафы ашыз чымазара гәгәала итдысит. Жәафык
иреиханы ауаа шытанатцахьан, имацымкәагы ачыма-
зара ахыкә икәгылан. Ацстбаракәагы кало ианалага

Пацкәыкә хәычы иирагғы изакәымныхәзеит, избанзар ақыта зегғы аҕьабара иаҕын.

Рацхьаза цхәыск ашыз иахкьаны лыпстазаара дал-
тцит. Иара убаскан ауп цсрак иакәшәар аҕсы анышә
дахьарташа тыпк шалрымхыцыз аныргәалашәаз. Уажәы
уи атыпгғы алырхыр акәын. Инеизтцаа-ааизтцааны ааи-
гәара иказ хәык цсыжырта тыпс иалхны апцхәыс уб-
ратцәкьа анышә дамардеит. Нас аҕбатәи ахцатәи аны-
шәынтра ржыр акәхеит. Җажәамш рыфонытқала быжь-
фык анышә иартахьан.

Анцәа икынтә ақәаурақәа иналаганы амшкәа аныхь-
шәашәараха, ақытауаагғы еицхыраан җажәамш рыф-
онытқала ачымазара аанкылара рылдыршеит.

Анцәа ицхырааралоума, ахәшәкәа рыбзоурала аума
атцыхәтәантәи ачымазафцәагғы ршьапы ианықәгыла,
ақытауаа ргәалаказаара шытнахит, уи ала ибжатаны ин-
хаз азын аамтазтәи аҕазыкатцарақәа иахьааныркылаз
акынтәи аццара иналагеит.

Рацхьазагғы азын ирфашаз аҕықәреии, аматәа цха-
кәа алырхырц азы ирхашаз аласеи аархәеит.

* * *

Ақыта абыргцәа, аихабацәа рыкәша-мыкәша иказ,
апсуа қытқәа рахь иныкәон, инхоз-интцуаз, ирынха-
шьаз еилыркаауан, ртынхацәагғы аабозар хәа ирышьтан,
реиха иеиғны нхарта тыпкгғы рзыпшаауазар хәа анапш-
аапшрагғы иаҕын.

Дуццьеи Адапазари рырхақәа зықьфыла апсуааи
азахәкәеи рыла итәын, урт рыдагғы ачаратәи ақыртцәа,
алазқәа, Балкан жәларқәа иахьабалаак, тып тацәык
аанырмыжкәа иааныркылахьан. Амхацьыра иеипхьыт-
таикәнатцаз ажәларқәа цьара тыпк Schroeder еицш ртынхацәа
ирышьталон. Шьюуки рани раби, шьюуки рашьцәа, шьюу-
кы рхәыцқәа, даҕа шьюукгғы рыжәлантәкәа, рқытауаа

ухәа ирышьтан. Ачымазарақәа, амамзаара, агәәкрақәа шака утахыз ыкан.

Атаҳмадацәа акырза атыпқәа иантыртцаа ашьтахь Дузцье арха амшын еикәа аганахьала шьхарпчык шыказ еилыркааит. Ари атып уажәазы иахьынхоз кырза ицәы-харан, аха Қефкен ақынтә абранза иаазар, ирыпшааз атып ҕыц ахьғы имцози, уиадагы амшынеикәа азааигәахара апсадгьыл азааигәахара ирзафызан.

* * *

Архаҕы шыапыргылартак нымхазацызт. Аиҳабыра иааз зеггы атыпқәа аныддырба аамышьтахьгы ауаа рацәа аара иаҕын. Ғыц иаауаз рыфнытқа имачымкәа апсуаагы ыкан, аха арт апсуаа аҳәынтқарра архаҕы иддырбаз адгьылқәа рааигәарахь имнеикәа ишиашаз ашьхарахы икыдлеит. Азбаара хтапсыр ааста хзышыцлоу ашьхақәа рахь ххалап рхәон.

Ашәарыцаразгы даара иманшәалаз, абнатә шәырқәа рылагы ибеиаз ари ашьхақәа рҕы анхара иалагаз Гәымантәи иааз ракәын. Гәымаа архаҕы иаанымгылакәа ишиашоу «аиха зымбац» ашьхаҕы анхара иалагахьан, иеизааигәаны ҕ-қытак ргыланы Гәыма ахьзыртцахьан.

Марисеи акацаа рбыргцәа аиҳабацәеи, Исмили, Темыри, Базалеи иаапхьаны арт атыпқәа рҕы инеины ауаа ирацәажәарц адтца рытаны ианыршьтуаз аҳауагы хьшәашәарахахьан, ақәоурақәагы иалагахьан. Ацкәынцәа шыжьнатцы амҕа икәланы иахьцоз ртынхацәа ирышьтан, аамта аароуцыпхьазагы ишәарыцон. Абас ишеимдоз Гәымаа идыргылаз ақытақәа руак ақны инеит. Рнеира аамтазы гәымаа рқьалақәа аргылара иаҕын. Ари иқыта маҕын.

Ацкәынцәа уа иаанымгылазакәа гәымаа идыргылаз егы ақытахьгы ихалеит, ара егы ааста кырза ихаракыран, аракагы рқьалақәа рыргылара иаҕын. Базала,

иахынзаныкѳоз амѳан иѳызцѳа идьдмырдырзакѳа Ам-
ра лыцшаарагы даѳын, Ачаа дрыцны Амшын Еикѳа иац-
ныз қытак аѳы дшыкѳаз ада уаѳа акагы изеилымкаит,
аха ариакара иоуз адыррагы иара изы адунеи иацсан,
ма лыцсы штѳаз еилимкаи.

Дузѳека иаауаз ахтѳаѳа уаацсырала рхыпхѳазара
хѳынтѳ-фынтѳ ианеизѳа, архѳақѳеи ақѳыларакѳеи ома-
шѳа иѳиауа иалагеит, уаѳа ак злымшѳаз аихабырагы азин-
да аныкѳара шыкамло ала ақѳтара рыдыркылеит, ушыта
амѳа уаныланы цѳара ацара-аара псыхѳа амазамызт, аха
Базалеи, Исмили, Темыри иаанызкылодаз урт мѳадула
акѳымкѳа, ашыхала аныкѳара иаѳын.

Акаѳаа рыцкѳынцѳа атыцкѳа ргѳаатарѳази ашѳары-
цѳарази даара ирцѳыхѳараз, аха Амшын Еикѳа иѳазаитѳаз
ашыѳақѳа рахы аныкѳара иалагеит. Аиашѳази амшын Еи-
кѳа иара ашѳа мчыла ирыхозшѳа акѳын уахы ишцѳоз.

Базала арахы данаауаз Амра дибарызшѳа игѳы инѳтон,
настѳы амшын дынхыпшылар ицсадгыл Ацсны дныкѳѳ-
пшны иѳазшѳа дѳалон.

Уи аѳны еитѳх амѳа ианықѳала усқѳак змаз Темыр
дрыцзамызт. Базалеи Исмили аруаа амѳақѳа ркуеит хѳа
ахыырдыруаз инарыкѳѳа-аарыкѳѳаны арѳа зегы иахыс-
ны ашыѳақѳа рѳынза иназеит, аха ара ианааи, ашыѳақѳа
реиѳа илакѳѳушѳа бѳны рацхѳа ргѳы каѳаит, рыцсадгыл
рѳарѳтѳы иѳаркзамызт, амала абнара убасѳак ицшѳан
иутѳахы-иутѳахым уагѳылаларц азы иухон.

ѳыла рымѳа иацыртѳарц азы амѳахѳастѳак аныр-
зымпѳѳаа аиѳѳаа иагѳылтѳны иаауаз акѳара (ақѳа анау-
лаак ақѳаршѳаѳы аанагон акѳымзар уажѳазы иѳабѳны
икѳан) ашытра иѳаланы идѳықѳелеит. Нас абнара иныла-
ланы рымѳа кырза иацыртѳеит. Иаххалаз атыц аѳынтѳи
ианынацшѳлаак Еѳтѳени азиагы рѳарѳтан, аха амшын
Еикѳа макѳаназы арантѳи ирѳарѳтамызт, амшын рѳарѳц

азы итцегъгы такэы иныкэар акэын, рацхэа ирыцгылаз айѡхаа итыср акэын.

Иуадаѡхозаргъы амѡа икэлахъан, аангылашъа рыма-замызт, айѡхаахъ ианылбаа агэарахэа еибаха-еибаѡ илеиуаз рѡашк иакэшэеит, ирыртэ аѡан ахъамаз пшааны азы инырны еита амардара инаѡалеит, уажэы ахъатцлара мацарала итэыз амарда иаѡаланы аѡада ахалара иаѡын. Ахъатцлара убри акара ирацэан, ахъарыц ахъхэа-хъхэахэа иахъкацсоз аекэатцэкагы аршэон. Хыхъ ахэы ианхала уантэи амшын Еикэа ииатцэкакараза ирбартан, кырза ишырцэыхаразгъы инеины иныгэпынгылазшэа акэын рыбла ишихгылаз..

Базала итачкэым ааратцэаны:

– Атцыхэтэан еита уахбеит амшын Еикэа! Баша цъа-баа умбан, уахзыцэцом цъара! – хэа җитуан. Җамтакты рылацш ахымгазакэа амшын ихыцшылон ихыцшылон аха рыцсадгъыл хэа акагы рбомызт, арагы Кеккен еицш амшыни ажѡгани хараза цъара еивтцалон, макъа-назы убри ацэахэа ада акагы рбартазамызт. Ашьхақэа рах Ерцахэтцэка рбартазамызт.

Рыцсадгъыл рызбагэышьомызт, аха иахыкказ атып убас Адсны иеицшын рыбла хнакуан, азыказы Адсны иказшэа рыгэгъы иабеит. Иахыкэгылаз ахэы ганкахэа-ла апхъан изырыз арѡаш ду лбаакъаны ицон, егы ага-нахъалагы кэара хэычык ахэхэахэа алеира иаѡын, иара иахъаантэоз ахэызқэагы мац-мац аеыларкэуа амшы-нахъ ашьшьыхэа инеиуан.

Иахъхалаз ахэы акны ацэажэашъа рхаштызшэа ажэак мхэазакэа ахэада икэланы ицон, амардара иаѡаланы ианныкэоз еицш, иуадаѡзамызт, аха икарахэахъан, цытк рыпсы шыаны акгы инацхарц азы ацътцлак атцака инатэеит.

Акрыфара ашьтахъ, ахэы акынтэ акэара хэычы ага-нахъ илбаарц ртаххеит, алада иахыылбаауаз абнара хазын

атлақәа рытқака ипашәза ицқъан азы цъабаа мбазакәа
цақанза иналбааит.

Акәара ахықәафы ршьатқәа рышьхны, ршьапқәа
хырқьақьа азы италаны иахьныкәоз ирцәыбналарц
иафыз апсызқәа иахьынзарацәаз цъаршьон, аиашазы
апсыз бзиа избоз рзы ари акәара зеипш ыкамыз акәын.

Аифхаа аф-ганкгы иеиупшым атла хкқәа рыла итәын,
тагалан мазы рбгыцқәагы афара иахьалагаз азы афеижь
инаркны акапшь ақынза апштәкәа рызеггы убон.

Азы ахьцоз иацныкәаны ишылбаауаз ирбаз атып
апшзара ихнахуан. Изтаз акәареи мацк уи апхьака даеа
еифхаак ақынтә иааиуаз кәара хәычыки иеилалон, ари
нахыс ирфашханы амшын аганахь афынанахон.

Аф-кәарак ахьеилалоз штә хәычык ыкан. Ацкәынцәа
ари аштафы ианааи, ирбаз рызхатомызт. Избанзар, ара-
катәи атып Апсны ирцәынхаз Акапа ахатапсәта акәын,
анахь-арахьиахьынапшы-аапшуазатцлақәатцкәаишеип-
шыз рбон. Хахә дук иныкәтәаны кыр аамта ицъашьаны
ацсабара иахәапшуан.

Базала ихы атыпафы иказамызт. Исмил икәакәа днас-
насын.

– Исызхатом Исмил!... Цхызк халазар акәхап, сара
избо уарггы иубома? – дтәаит ибжы цыстцысуан, игәы
хытхытуа акәын дшыказ.

Исмилггы Базала иеипштцкәа акәын дшыказ:

– Уцши анака хара хәфноуп, абан Кап Цыгыт ифны,
абниггы Пачкәыкә ихан – хәа дцәажәо, иапхьака дахьып-
шуаз рқыта асахьа атыхра дафын. Мацк ашьтахь ахәы
аганахьала ирахаз абыжкәа, излаз апхыз иаарылна-
хит. Абжкәа дара рахь ааигәахара иафын. Ршәакькәа
уахь инарханы ахахә инадтәаланы апшра иалагеит.
Дук мцыкәа рапхьа бнацәк, атәыфақәа, насггы ахәта
аацәыртцит. Абри адгьыл икәнагалеижьтәи цшьба-хәба
бнацә ршьхьан, аха ари зегь рааста идуун, ицшзан.

Ршәақьқәа ақәкны ишгылазгы акы иааннакылозшәа
изеихсзомызт.

Базала ишәақь нышътатцаны, Исмилгы инапы днагә-
тасит.

– Уамеихсын Исмил! Сгәы изласытцанахәо ала ари
ҳара хзы амшътә бзиоуп! Ҳақәытцып аихсра. Уажәы
аамтә мгазакәа хқытауаа рахь хгьежып, иара ханцогы
даеазнык хазлааша амҕақәагы тахтцаап, ҳара ыыңба
ҳаимдо, хшәарыцо араанза ҳааит, аха ҳауаажәлар хәычла-
дула излаахгаша мҕак ҳаңшаароуп! – ихәеит.

– Насгы – Ҳахәаңшып! Аихабацәа арахь аара ртаххома,
уигы ҳаздырам – хәагы нацитцеит.

Исмил Базала иажәақәа днарцыөлеит.

– Ухагахама уара! Ари аҕыза цыанат мап ацәкны
азбаара итаңсырц ртаххоит хәа угәы иаанагома?

– Мап схагамхәеит, амала иухоумырштын азын аамтә
ххықәгылоуп, уа хеазықахтхәеит, уажәы арахь ҳаиасны
азынра хашцапыло? Арака азын зеипшрахогы шака мзы
асы шытахогы ҳаздырзом. Абартқәа рымшала арахь аи-
асра иаразнак иакәшахатхо цыушьома?

Исмил артқәа дрызхәыцырцгы итахзамызт. Уи аамтә
мгазакәа акапаарахьднеины «Ҳқытаҳаңшааит! Адснýtәи
хқыта ҳаңшааит, аамтә мгазакәа уахь хдәықәлап!» хәа,
реихәарц итахын. Базала иакәзар, Амра дахьынза ицәы-
хароу дазхәыцны, ма, абри ахәы ашьханхытдахь дынхон-
даз хәа, Анцәа диҳәон.

* * *

Тцхабжьонынза рыкәша-мыкәша ибзиазаны аттцаара
иафын, иреигьыз амҕа апшааракәын хықәкыс ирамыз
ари аамтазы иахьыказ атың ашәарах аганахьала оумашәа
ишбеиазгы гәартеит, арахь ииасуазар анҳара аганахьа-
ла шәартә рмоур калон. Тцхабжьон ашьтахь архәхь ил-
бааит, аха уаҳа имцазакәан, иаангылан шаанза ицәан,

рыпсы ршьеит. Ашыжь иангылагы, уаанза ишааз еипш, амѡахѡастѡа рыла ишныкѡоз ахѡылбыгѡа еихѡ иазааи-гѡаны рыуаажѡлар ахыкѡаз инеит.

Аамтѡ мгазакѡа инеины ирбаз зегы Мариса илзеитархѡеит. Убаскѡ апсы ахатѡаны илзеитархѡазар акѡахѡап, Марисатѡкѡагы атып лбазшѡа дыхнахны дыкан, иаразнак лѡы дакѡтѡаны ддѡыкѡлар лѡахын. Аха, уи ажѡлар дырпызан, иаразнак дзытѡкѡомызт, лѡаанылкылар, илычѡар акѡын.

– Акѡынцѡа арт ишѡхѡакѡаз уаххѡа аамышьѡахѡ аиѡабацѡа ааизганы хѡацѡажѡап, сгѡы иаанагѡит уахѡ аиасра азѡгы мап ацѡыркѡзом хѡа, аха аамтѡ аганахѡала ахѡоуеикѡымшѡара кѡалар хѡа сшѡоит – лхѡон.

Ииашатѡкѡаны Мариса ишылхѡаз еипш, цытѡыкѡ ииаразнак хѡаисып рхѡеит, цытѡыкѡгы азын ара хѡацыланы аапынра уахѡ хдѡыкѡлап рхѡон.

Тѡхабжѡонынза иеицѡажѡазаргы цѡара изазкылымсит. Атдыхѡтѡан, ааи зхѡазгы, мап зкуазгы рхѡатарнакѡа аашѡтыхны Мариса зызбахѡ лахѡаз ашьѡахѡ амѡа дыкѡларц рызбеит. Урт атыцаѡы инеины ирызбоз зегы акѡѡахѡатхон.

* * *

Мариса Хаными илыцыз абыргѡеи амѡа иѡыкѡланы Базалеи Исмили ирцшааз атып аѡы инеит. Уртгы ирбаз рызхѡамтѡ, ирхѡара рзымдыруа икан, ауаа иеипшны ишиуаз рахѡахѡан, аха адгылкѡа абастѡкѡа иеипшны Анцѡа ишѡит хѡа икѡамызт.

Уа, апхѡатѡи реизараѡы макѡаназы хѡамцап зхѡоз ауаѡы, уажѡы зегы рапхѡа дгыланы «иаразнак арахѡ хѡаисроуп аамтѡ мгазакѡа азынра алагаанза абра анхара хѡалагароуп» хѡа данцѡажѡа, зегы ачѡара иналагеит.

Мариса Ханым:

– Ара ҳқыта Акаца излеипшу ала адгьылқәа ршаратцә-
кәа атахзам, уа ҳшынхоз еипштцәкәа ҳанхоит араагьы, –
лхәон.

Аф-кәарак рыбжьара иказ ахәы иныкәтәаны акрыр-
феит, ари ахәгы Акаца, Пачкәыкә дахьынхоз еипшын
азы Мариса:

– Шәызегьы шәсысасуп, сыфны шәыкоуп, ама-
ла гәыбған сышәымтан мацк аҳәира ххатцәеит, аха
өазны шәанааилак ас хажәбарым! – хәа, дыхәмаруа
драцәажәон.

* * *

Шьтахька ианыгьежы аамта мгазакәа реааидыркы-
леит, усты иеидыркылаша ирымаз, уафцас амфәа ахы-
камыз азы зегьы аекәа ирыкәтцаны аитагара иалагеит.
Атахмадцәеи, ахәсеи, ахәыцкәеи мышқәак ара иаанхар
акәын, ахацәа хытцакыртақәак аныкартцалаак уртгы
уахь ииасуан. Афар ракәзар, рацәак аамта мгазакәа, ицо-
иаауа рыматәақәагьы нас иаанхаз рыуаажәларгы рқыта
фьц ахь иниаргеит.

Зегь рааста иуадафыз зцәазтәымыз Дудхан лакәын
уи ахшара длоуаанза ҳаапшып зхәақәаз калазаргы лара
илымуит, иаразнак амфәа дықәлар лтахын.

Ианылыму, Ацсны ианыказ аибашьарақәа рфь, ахәра
зауз аибашьцәа элеитаргоз акәадыр чыда длақәыртәаны
ашышьыхәа ртыц фьц ақынза днаргеит.

Мчыбжьык ала ртыц фьцахь риасра иазкыз аусқәа зегь
рыла ирылгеит. Мариса Ҳаными, Шькок Беии, Темыри,
Базалеи шрыцыз шьтахька ихынхәны рацхәа ҳачемизиаа,
настгы Албуз Бей, Ҳацъы Сулеиман Бей «абзиаразы» хәа
рархәеит. Избанзар, арт ауаа игәакцыпхәаза ацхыраара
рызтоз ракәын. Уажәыгы хараза имцазеит, аха зегь дара
роуп «итабуп» хәа, «абзиаразы» хәа, рамхәазакәа ацара
калазомызт.

Абри адгбыл иқәнагалеижътеи рацхъаза акәны ргәы иадкыланы иртахны анхартас иалырхыз атыц акны, убас рхы-ргәы азышътны аус руан, жәохәымш рхалартыхәала азынра ахырхыргашаз ахыбрақәа дыргыла-хъан, ари аамтазы ҫымш рақара ақәагбы аухъан аха уи-ггы иазаанымкылакәа аусура иафын.

Аамталатәи рыџнқәа ианрылга, Мариса Ханым лыџны ахьдыргылаз ашта акны лқытауаа аишәа рызлыр-хиеит, аишәафы рхы итамкәа, ақыта ахьз ахтара аары-дылгалеит.

– Сара шәсазтәауазар, ақыта изыцшааз рыхьз ахахтәп, избанзар, Базалеи Исмили ракәмызтгы ари атыц хзыцшаауамызт, – лхәеит лара.

Аха Базала ари агәаанagara иаразнак дафәгылеит.

– Уи калашъа амоума, шәара шәшықоу, Шькок Беи дшықоу егырт хьыргцәа шықоу хара хәхьз шпахышәтцә? Хәбацәа рыцсы тазар, ишпахәацүшаз абри ишәхәаз, – анихәа, Исмилгы дфәгыланы ари иеицшыз ажәақәа ихәеит. Аха Мариса дхәтцүамызт, ианаму Базала еиҫа ажәа дахәеит.

– Иафәгыло зәыр шәкалозаргы, сара, хқыта Мариса лыхьз ахахтәрц ишәыдазгалоит. Зегь рааста ианаало, иахәтоу убри ауп. Ари ахьз хәнацәа, хәхәшыцәа рымч, рылшара аанарцшуеит. Апсүа пхәыс лпызара аанар-цшуеит. Ари адгбыл афы иззеилымкаауа калозаргы икалааит. Хара хқыта ахьз егырт ирылыхәхәо иказааит, Мариса лыхьзала хәнацәа хәхәшыцәа – хқыта ыканатцы иалахгәалашәалап.

Базала данцәажәоз, аиҳәбацәа хәит, уххьхгандаз! хәа, иажәақәа шыргәапхоз аадырцшуан, атыхәтәан зеггы иеицфакны ақыта ахьз «Марисалқыт» нахьзыртцеит, арт раамышътахь Хәыс ицхьарца аашьтыхны архәара днала-геит, аамта цытк ианынаскыагы афәр рмырзакан аанкы-

ланы ашәахәара иналагеит. Рқыта ҕыц аҕы имыцәазакәа
амра ағылара рацхьаза иацылазгы дара ракөхеит.

Ашьыжь шаанза аҕәкәахәа игоз ахысбыжькәа рыла
зеггы иоатцкьеит ахысбыжькәа Дудхан дахьынхоз атыц
акынтә акәын ишаауаз.

Аҕар уажәы ршәапырхапра рхыганы, игәырҕатцәа
ишәахәон, избанзар, ртыц ҕыц акны рацхьатәи амш,
рацхьатәи ахшара ииразы агәырҕаҕеҕәаша рнатон...

АФБАТӘИ АХӘТА

Акацаа ауадафра дуззақәа рыхганы иахьнанагаз ртып ҕыц акны гәакрыла иапыртцаз рқыта ашыцылара иша-ҕызгы, арҕаш нырцә-аарцә идыргылаз рқбалақәа рҕы, ирзааигәахоз азынра реазыкартцон.

Ҳаитгы егьырт ахацәа реипш итаҳцәа азынра иа-цәихьчарц азы иргылаз ақала апхьей арғарахьтәи аган аҕи игылаз ақәыцқәа цәгьацсышьяла ирыцқьаны ит-баатыцәза утра тыпк ирмазеихьан.

Иахьагы, аоны армарахьтәи аган аҕы ақәыц дуқәа ирхуа дрылан. Цьабаа дузза рыдбаланы ипикоз ақәыц тлақәа рыҕонытқа азынразы ирблышаз амҕыгы рыххра даҕын. Ақәыц ссақәагы аштаҕы иааизганы ибылуан.

Арыцқьара дахьаҕыз х-шьатак ашәыргы иба-хьан. Арт рахьтә фба ацан, акы аха акөын. Хаит ипылоз ашәыртлақәа даараза дреигәыргьон, избанзар икытауаа зегь реипш иаргы ашәыр бзиа ибон. Иара аоны анир-гылалакгы рацхьаза икайтцашаз хәа игәы итаз ашәыр еитахатәқәа цшааны реитахара акөын.

Ақәыцқәа рыпқара данаҕыз шәырк машәырла ицә-пымкарц азы игәатаны аус иуан, арт иипшааз ашәыркәа ианаамтоу изеихахар, итаацәеи, игылацәеи, исасцәеи рзы имачымкәа ашәыр иоушан.

Ишәыр тцлақәа еизҳаны ианышәтыкакачхалаак, ақыта ахәыцкәа игәырғьатцәа еибарыџуа ибахча ишталалаша дазхәыцуа, иапхьа игылаз ақәыцкәа анирыцкьа, иџапхьа иаацәыртцит ауаџы инапала икатцаз ахахә тзамцкәа.

«Ацъашьахәы, ари аџыза атып акны атзамц абаана-геи?» хәа иаацъеишьеит. Нас акәша-мыкәша иказ амыцкәеи ақәыцкәеи ибзиазаны иааирыцкьеит, уажәы атзамц реиха иубартан. Ари хыбрак иацәынхаз акәын аихаракгы џнык иатзамцны иказар каларын. Ахахә иалхыз ахыбра акнытә ушьта тзамцки, ауасхыри аанханы икан. Атзамц злакатцаз ахахәкәа иеиџеаан, аус адулан. Хаит атзамц иацәынхази ана-ара икажьыз ахахәкәа инархәы-аархәуа ибзиазаны иангәеита, ашьтахь, «аацынразы исыргылараны икоу сыџны ауасхыр азыхәан арт ахахәкәа схы иа-сырхәап...» хәа ихала даацәажәеит. Иаапсаха иказ ихаџсахьа акны гәырғьарак инубаалон, аха хәыцрақәакгы таха иртөмызт, издыруадаз ари аџны зыргылаз?.. Акәша-мыкәша итцегы аџнкәа ыказар акәхарын, мамзар абна агәтаџы таацәарак рхала ишцанхарыз? Абартқәа дышрызхәыцуаз аккара аџныткәа акәцъал цәыхақәеи, ахапшьалыхкәеи, ақьырмайт цәыхақәеи шырцылозгы ааигәалашәеит Хаит.

«Ааи, арака ажәытә нхартә тыцк, қытак мамзаргы даеакы ыкан... Атзамцкәа ишырчапәзи иныкәыргөз аматәахәкәеи уанрыхәапшлак кырза пхьака ицахьаз жәларык шракәызгы џашьөмызт...» хәа дхәыцуан. Анцәа идыррын арантәи икәтцны рцара зыхкьаз. Цьабаа дуззак адбаланы идыргылаз рыџнкәа, рхәыштәарақәа ааныжьны имцар ада цсыхәа рмоукәа иаанхазар акәхарын. Нас иара иқыта дазхәыцит Хаит. Иџны ибозшәа дыкан, атцыхәтәан дандәылтцуаз шьтахька ахынхәразы агәыцгра иманы ашә рыгәгәаны иаиркит. Игәы ааихьит иаразнак... Атзамц ацәынхақәа дахьрыхәапшуаз инижьыз аџны иқьацтажәны дахәапшуазшәа изааиуан.

– Мап!.. Сыоны җың ахыҗакто арт ахаҗәкәа сры-
ламкысроуп... Уажәы иеипҗытта икажыу арт ахаҗәкәа
Анцәа идырп шакафы гәыҗрала иеикәтцаны рытзамцкәа
дыргылахъаз. Уртгы рыонкәа аныжыра анрыкәшәа иара
ихата иеипш, мышкызны хзыхынхәуазар хәа рышәкәа
ытаркаца иадыркызар акәхарын. Уртгы шытахька
ихынхәны рыонкәа рәы еита анхара иакәгәыгуан, аха
иабакоу, ихынхәызгы, зхәыштаара амца азыркызгы
дыҗамызт.

Ақәыцкәа иргәылтцыз аоны ацәынхакәа, Хаит даа-
раза игәы дырпшаауан, иибаз ақәаптажә иқытахьы иф-
ныкеи рахь ахынхәразы имаз игәыгракәагы рыманы
ицон. Иблакәа рәы иеизаз илағырзкәа инапала иааи-
рыцкәеит. Нас еита ақәыцкәа ррыцкәара дналагеит.
Амала ихәыцракәа уажәгы атзамц зыргылаз иҗы иҗан.
Дзеипшрааз уи ауафы? Деикәазма, деикәатцәазма?... Ада-
уацшь дафызазу, мамзар хәычы-мычык иакәзу? Хәычы-
мычык иакәны, ихалагы дыҗазтгы ацәбаа ибозар
каларын ахаҗәкәа анеикәитцоз. Ари ауафы шакаф ахшара
имааз? Данцоз ихәыцкәеи иареи еибганы изцама? Мам-
зар игәыгракәа иахьыҗаз рыонатаҗы баша илтахәаша
ицәызма? Рыцсы таны иаанхазар, уажәы иабакоушь?
Рқытеи, рыонатакәеи, рхәыштааракәеи ирцәыхараны
иахьыкоу ртагылазаашьа зеипшроузеишь?

Абарткәа зегы дышрызхәыцуаз, азтааракәа дрыма-
ны ицахьан еипш, иахәшьа лыбжы иахаз ала даатрысын
аракатәи ицстазаарахь даахынхәит, хьаала итәыз Хаит.

– Фатәык узсырмазеит, Хаит... Укарахеит, цытрак уҗ-
сы ааитаки, акы унацхап, уааи!..

Иахәшьа лыбжы аниаха ашышьыхәа дфагылеит.
Длакәны аус ахьуаз ибга гәгәала ихьуан азы инапы иб-
га инакәкны – Ух!.. сыбга цыстәзаап... иахьабалаак
агәыркәа сылакьакәоит... – хәа, даағызит.

Кымарача дрыцхаушыаратэы иказ итагылазаашыа
днахэацшы ахэыцкэа реицш дилабжэит Хаит.

– Уаргы уск уаналага, уаонацоит... Хзырцакуеи?
Усгы хапхэа зынроуп абри ипуказ ақэыцкэа аапынраз
даеазнык имгылои... Аутра усқан иурыцкыар реиха иб-
зиазами?...

– Аиаша бымхэои сахэшыа, аха абыржэтэи сусура
аапынразы сарманшэалоит. Усқан даеазнык аизхэа
рымтазакэа ианысрыцкыалаак, хутра пашэза икамлои?
хэа, атак литэит Хаит.

Кымараচেи лашьеихаби уажэы еидтэаланы ақэыц-
кэеи амыгкэеи ркынтэ идрыцкыаз атыц акны акреицы-
фара иафын.

– Ахра дсырцэеит... Есмагы дихагылоуп... – лхэеит
Кымарача. Хаит ихэыцкэа разтаара шицеуадафхоз
ахылдыруаз азы заанатц лара иалхэон.

– Х-Дамеи хэычы дышцакоу? Дамеигы лара иан Дуд-
хан разкыдагы шэзырхылапушама? – хэа, днатцааит
Хаит.

Кымарача ари азтаара даргэаазшэа атак калтцоит.

– Хаи, Хаитхеит!... Ари афыза азтаара сытара каломат?..
Дамеи сихылапшырц азы Ахрей Есмей ирыгсыжро-
уп... Уара хэаас икаумтан, Дамеигы иан Дудхангы хар
рымазамкэа икоуп.

Дамеи хэычы Хаит итынха иакэын, иаб иара диаанза
дыцсхэан. Ари ркыта фыц афы рапхэаза ииз ахыакэыз азы
зегы ихзызауан. Мышьтабзиас дыпхэазаны дрыман.

Хаит Кымарача икалтцаз атак иазырханы, инапы пхэа-
ка инароуны:

– Абри ибганы икоу атзамц ббома Кымарача? хэа,
днатцааит. Кымарача кыфара даакэытцны лашьеихабы
илирбаз аган ахэ днахэит. Фнык иацеынхаз ахахэтэ тзамц
анылба, абри афыза атзамц дузза уажэраанза иахэгэа-
лымтахэаз аацалшыеит. Иахэшыа азтаара акацха лым-
тазакэа ицаажэара иацитон Хаит:

– Издыруада инхоз абри афнатаҕы?.. Издыруада ирхыргақаз? Артқаа ааныжыны изхацазеи? Уажэы иа-бакоу? Издыруада аоны издэылымтзаргы, знапы ашыа ахытатаз ампытдахалащэа ишыны икарыжызар, мамзар-гы чымазара ҕкык амшала иеилантэазар?..

Ҳайт маҷк апхба дзызхэыцуаз, аха изымхэоз ихбаақэа уажэы иахэшыа илыцеифишозшэа дыкан, Кымараҗа лашыеиҗабы игэы пшаазшэа анылба атагылазаашыа лырт-тынчырц леазылкит:

– Уиакара угэы каумыжын Ҳайт!.. Иалудыраауазеи иеигу пстазаарак азы рхала ари атып ааныжыны ица-заргы камлои, ианамуза зегы иреицэоу «хара иҗахтяз катцаны», реиха иахышэартамыз тыпк ашҗа ииасны рып-сы ҕырхзар...

Кымараҗа илтахымкэа «ацымшь кастап шылхэоз, абла тылхызшэа» дҗаланы дыкан. Избанзар, ихыртэаз зегы реицш Ҳайтгы дзықэшэаз изидкыломызт. Иахэшыа лажэақэа уи азы ауп игэы изалакыакызгы. Илағырзқэа лимырбарц азы ҕаганк ахь днахэны:

– Схэыцқэа ракэымзар... урт ацэҕара рақэшэара са-цэымшэандаз... Сыоны аансыжыырц сыказма? Атыхэ-тэанынза сеибашыны убраҗа схы нақэыстцон... Аха схэыцқэа сзымгэаҕыт, – хэа игэы пжэон. Нас дымтэы-уарц азы уаха дымцэажэеит, избанзар ихэда ак кылахаз-шэа иҗан, икыышэқэа қэацқэацон, иага иеиргэҕэазаргы илағырзқэагыахэхэахэаалеираиаҕын. Иуашэшэырахара иахэшыа илбар итахзамызт азы иаразнак дэагыланы иеиха аашытихын ақэыцрахь иҕынеиҗеит. Иикыз аиха аниҗэоз ақэыцқэа рахь акэымкэа, ихигаз ацэҕарақэеи амыкэмабарақэеи ршыа иуазшэа, ахтэареи аныртэареи рхбаа ихигарц итахызшэа акэын дшыказ...

* * *

– Арфаш ацлара иаҕуп... Ас ицар дук мыртдыкэа ақы-та зегы аархэзаны иаманы ицоит... – ихэеит Исмил.

Апенцъыр апхъа ибжы мыргазакәа дтәаны адәахътәи апшатлакә иахәапшуаз, итынха, ифыза бзиа Базала, арт ажәакәа имаҳазшәа дыкан. Иблакәа алашьцара кыл-натцәозшәа адәахыҕа ицшуан. Ласы-лассы амацәыс алашара ихы иархәаны ихытцыз азы шаҕа иеизхәхъаз из-гәатозар хәа дафын.

Аиашазы уи иаакәымтцзакәа илбаачцоз амацәысгъы, ажәәан еикәнажәозшәа иткәацуаз адыдрагъы хәас имазамызт. Уи, акыр аамта, рацхъа ашышьыхәа ииакәкәа ицоз арәаш хәычы уажәы иауз ақәа амшала ихытцны ихәашьза иахьцоз дахьахәапушаз, ихәыцрақәа инахаран даеа тыцк афы икан. Абарт ахәы ҳаракқәа рнафс амшын апшахәа азааигәара қытак афы дынхоит хәы зызбахә иаҳаз Амра лакәын дзызхәыцуаз.

Мышқәак рацхъа сасны иртааз ртынхак Амреи лтах-цәеи Амшын Еикәа азааигәара қытак акны ишибаз Базала иеихәахьан. Базала гәырғарала дышьтызхыз ари ажәабжь иазхәаз ауафы иажәакәа иахырқьацәаны итцегъы ирыццо, Амра дахьынхо ақыта зынза ишырзааигәаз атәы изеитеихәахьан.

«Амраубриаҕарадузааигәоуп,абриахәыуфықәгыланы, убжы ургар илаҳар қалап» ихәон.

Базала иқьала хәычы апенцъыр апхъа абартқәа дан-рызхәыцуаз рааигәара цъара икшаз амацәыс рыкәша-мыкәша ҕынлеипш иаарлашеит. Амшынахь убас идыду-ан ажәәани адгъыли иеинкьоз цъушьарын. Уи аамтазы былфоык раҳауа иалагеит. Базала ихатыцафы иааины, адәахы данынапшы рааигәара иҕаз ахәы иқәгылаз ацътла ду амца акны абылра ишафыз ибеит.

– Анцәа хихьчеит... Абри амацәыс хқьалахь, мамзар-гъы хқытауаа ахьынхо цъара икшар ихәпсыхәоз?... – ихәеит Исмил. Ибжы агәтынчымра атцан. Нас арпарцәа ааиәапшит. Базалагъы ихы аартцысны дышиқәшаҳатыз иирбон.

– Уиашоуп!.. Иашатцѣкѣаны Анцѣа хихъчауазар акѣап.

Уахагъы акагъы изымхѣеит. Даахѣны ақѣа шауазгъы алѣа ахылббы абылра иафѣыз атцла аганахъ днацшит. Нас атцла днакѣытцны еитѣа арѣаш ашкѣа диасит.

Ақѣа ауаанза ахахѣқѣа ирықѣшышь итынчза ицоз арѣаш уажѣы ажѣфан кылжѣазшѣа иауз ақѣа аамышьтахъ иаапкызшѣа икан. Итцжѣаны иаанагоз атцла дуззақѣа тѣақѣак еипш иахъаршѣуаз избоз ргѣы тнакѣон.

Базала лассы-лассы амацѣыс амшала иблахкыганы ацсабара илашоз даршанхон, аха иаразнак даалтцны ашѣахъ днеихеит.

– Алада икоу ргѣы реанахтцап. Рқѣалақѣа ааныжъны арахъ ихалааит, азы хытцны ирытцалар калоит – ихѣеит. Исмилгъы ажѣак мхѣазакѣа иѣыза днаишьталеит. Адѣахъы иахъдѣылтцыз ақѣа кыдхаѣаны аура иаѣын, адыдмацѣысгъы аангылашьа амамызт. Инапаѣы иикыз ахъаца бгъы днахѣацшит, абри абгъыц хѣычы анику, избан издыруам, аха игѣы тынчхон. Избанзар, ажѣытѣуаа излархѣо ала адыдмацѣыс анцѣахѣы Афѣы иан ахъацатцла длахѣшьазаарын, уи амшала адыдмацѣыс аныкоу ахъаца бгъы зку рахъ амацѣыс мыкшозаарын. Ари ишлакѣ жѣабжъыз акацаа зегъ реипш Исмилгъы идыруан, аха зегъ дарароуп, агѣра игон.

Ацкѣынцѣа, алашьцараѣы икахабгало арѣаш азааигѣара икѣаз ақѣалақѣа рѣы ианнеи, рыззегъы штѣацѣыз гѣартѣеит. Ауаа азы шрытцалоз анырба ртыцқѣа ааныжъны аѣада ихалахъан, ихытцыз арѣаш, ушьтѣа ақѣалақѣа ирытцалахъан.

Ашѣартара ахыкѣаз атыцқѣа рѣы азѣгъы дшаанымхаз збаз Базала игѣы тынчхеит, аха зегъ дарароуп ақѣалақѣа зегъы акакала игѣартѣеит. Нас уаха имбаазарц азы ртыц ашкѣа ихынхѣит. Амала иагъа рхы рыхъчазаргъы икѣытрабаахъан. Нақ-аақ иааиѣацшны акырқырхѣа аччара иналагеит.

Ақбалағы иеиқәыз амца илахатәаны рыхцәқәеи ры-
матәақәеи шдырбоз адәахътәи «акааметгы» шеилгаз
аағартәит. Ушьтаиагыдыдуамызт, иагымацәысуамызт.
Ақәагы алеира ишақәытцызгы рбартахеит.

– Абри акара атәыла зырбгоз хара ҳарбаазаразы
акәызма?... Иубама, хара ҳаныбааза амшгы аатынчхеит!..
Зиуауа дзыргәаша кыр қауцама Исмил? – ҳәа ифыза
дааиыхзасит Базала. Исмил уи имаҳазшәа қатцаны амца
итцеггы дазааигәахеит.

– Уаныбаазоу аеырцхара шпабзиоу уара! Амцабз
сеаласыжындаз ихәоит ауафы...

* * *

Адырғаены ахәыҳарақырақәа рышьтахьала иаарыв-
тын, еилаарцыруа, икаххаа амра ғагылеит. Уажәы
ажәфан ағы ақәа аазгаша аптақәа убартазамызт, ахәын-
тәеипш ихәашьза илеиуаз арғаши иаха амацәыс зы-
сыз атцлеи рыда иацтәи амш угәалазыршәашаз акагы
аанымхазацызт.

Иаха иауз ақәа амшала ихытцыз акәара хәычы акацаа
рқыта ғыц зынза иззымхәыцуаз зтаарак аарызцәыр-
нагеит. Арғаш аф-ганк ркны нырцә-аарцә идыргылаз
рқытағ уи анхытцлак нақ-аақ изеитәнеиааизомызт, ари
ақәа ауццхьаза, азынра дузза абас ицалон азы ак қатца-
тәын. Иахагы рыбжеихарағык азы егы аган ағы иным-
хази.

Апхын арғаш азы зынза имачхон азы рқылақәа ан-
дыргылоз, ус мариала ируан, аха уажәы иаапыхьашәоз зе-
гы рбылгәо ишаанагозгы анырба ахәыцра иалагахьан.

Ақәа анауа аамтази, асы анзытұа аамтақәа рзи абас
изымеитәнеиааиуа, рус-рхәыс иагхо иқалар ирыпсыхәоз?

– Хара цқак қтахуп – ихәеит Шькок Бей. Азы хәашьы
иадгыланы атагылазаашьа иахьалацәажәоз ақытауаагы
ақәшақатхеит. Ииашатқәканы арғаш иманшәаланы

ирырц азы изкәысуаз цхак ртахын, ари азы аамта мга-
закәагы аусура нап адыркыр акәын.

Шькок Беии ифызцәеи ацха ахыкарташа тыпк
апшааразы арфаш инаваршәны афадака аныкәара иала-
геит. Ацха атып алхразы иахьа иеигу амш калазомызт.
Избанзар, азы анхытлак ацха ак амыхьырц азы реиха
иахьахәтаз атып, азы хытны ианыкоу иалхтәын.

Мачк иантыртцаа ашьтахь иахәтоу тыпк рыпшааит,
ақыта агәта азааигәара арфаш итшәаны итцаулары иа-
хьыказ тыпк ыкан, аф-ганкгы хахәран азы ахахә дукәа
рыбжьара итысны ицон. Иауны тла дук пшааны наф-
аак иныкәыжьзар цха бзиах рзалтуан. Празкы иаланы
убратәкьа ашәтладукгыгылан. Абри атла ашьапакынтә
ипканы егы аганахь идыршәыр, ишыртахыз еипш цхак
алтуан.

Шькок Беи идтала ачкәынцәа руазәы шахак аашь-
тихын иаразнак атла дыхәнеит. Хыхьза данхала аша-
ха иикыз атла инадәахәаланы алада иноуижьит. Цака
ипшуаз ркынтәгы чкәынак ашаха еихак надәеихәалан
аз нырцә ипшыз рахь инаиршәит. Амала аиха урт ркынза
имнеикәа иагыны ицоз азхытца иналахәит. Ас иана-
му даеазәы иршәит, аха уи иегы ианалымтц даеазәы,
даеазәы... Атдыхәтәан ақыта зегь рааста амч иланы адау
ифыаз ачкәын ипхьейт. Бата иаартны иарымхәозаргы
ақытафы зегь «амшә хәычы» хәа ишьтан. акацаа угы
роуракәа мачзамызт, аха Бата зегь раастагы даун. Ақыта
аихабәцәа Бата «абнауафы» хәагы иархәалон.

Бата ақытауаа зегьы икаларишь хәа ишихәапшуаз аиха
иргәәазаны иааникылейт, нас рыпсып еивымгазакәа
ихәапшуаз ауаа иргәакыр итахызшәа инагзаны ипсып
аавигейт. Амтц цыруазар абжы уахауан. Зегьы Бата
инапакны иказ аиха ахәапшра иафын. Арпыс шыаеақәак
шьтахька ианыкайтца аамышьтахь, дыфны аиха нырцә
ипшыз рахь инаиршәит.

Акацаа рдау хэычы қәғиарала иршөыз аиха ипшыз ркынза инеит. Аихаза ахақә ианас иахылтцыз абжьи ауаа ргөырғабжьи ааилаџџит. Атаҳмадцәа Бата гөыкала идыр-ныхәалеит. Иара дыпхашьа-пхатцо ихы ларкәны дгылан.

Ашаха нырцә ианроу ушьта атцла апқара акәын ирза-анханы иказ. Амала даараза ргөы рөанызар акәын. Убас ипырқар акәын ихәхәаза егы аган ахь икаҳартөы.

– Сгәанала атцла паҳқаанза амахәқәа амаххып... Абас ала иахьахтау аганахь акажьра хзыманшәалахоит, – ихәеит Шькок Беи. Арт ажәәқәа уа идгылаз ауаагы иргәәпхеит. Усгы ианкаҳалакгы амахәқәа амыхтөымзи. Амала Шьаиыд даеа гәаанагарак иман.

– Амахәқәа амаххып, аха итқырффаны акәымкәа, мацк иазныжьны иамаххып, избанзар иаанхаз ала ацҳа ханықәсуа акыртақәа қаҳамтцои ускан иахтаххар қалоит.

Атаҳмада Шьаиыд игәаанагара даараза ишьахөын. Ацҳа уанықәсуа аганқәа рөы акыртақәагы атахын. Амахәқәа мацк иааныжьны ипырқарц зитахызгы уи азы акәын.

Ашәтцла дузза амахәқәа ыцъа ацқөынцәа аттаҳәа ипырқо иалагеит, урт анаацса даеа ыцъа халт, уртгы анаацса – даеа ыцъа... дук мыртцкәа атцла амахәқәа хырффаны икьантазза иаанхахьан.

Атцла ду ашьапақьнтөи ахтәаразы аамта анааи, Шькок Беи, ишыпқатөыз аиха зкыз ағар инартбааны ирзеитеихәеит. Рапхьаза, ихышәтырц ахьыртаху аган ала апқара иалагатөын. Усгы атцла уи аганахь ихышәтыр акәын, амала иамур ашаха зкыз ацқөынцәа гәғәала иаханы иахьатахыз атыцахь икаҳарц иацхраауан.

Аиха зкыз ағар, Шькок Беи идтцала ишыртахымызгы атцла апқара иалагеит. Ажәџан иатцагылазшәа игылаз атцла цшза апқара акацаа зеггы реипш уртгы ргөы иазычҳауамызт. Амала уаҳа цсыхәагы шрымамыз рдыруан. Избанзар, арџаш нырцә-аарцә инхарц ртахызар, ацҳа хымпада иатахын.

Адыр иалхыз аихақәа атдла иасцыпхьаза рышьтыбжъ иеизхауа игон.

Атдыхәтәан атдла акаҳарахьы ахы археит. Зегьы рыпс-ыпц иамеигзакәа атдла иахьатахыз атыпц ахь икаҳарц азы Анцәа ихәара иафын. Атдла дара ишақәгәыгуаз аастагьы, иеиғьыз атыпц афы инкаҳаит. Атдла дузза уажәы ихага-ханы ицоз арфаш ахыхь ихәхәаза иқәын. Ахтыс згәы хыт-хытуа иахәапшуаз акацаа ргәырғабжыы апсабара иахытдәеит. Чкәынцәақәакгы рёырызнымкылакәа атдла-цха инықәланы иаразнак егыи аганахь инықәсит.

Пытракашьтахь, фыцъа ачкәынцәа уаанза ацха аганқәа рфы амаакырақәа ратаразы иаанрыжыыз амахәқәа ркынтәи иатахқәаз ааныжыны егырт иатахымыз зегьы инхырффаны инамырхит. Уи аамтазы даеа шыоукгы аган иадыртдараны иказ иауз адаанқәа рырхиара иафын.

Амра абжаранза ианхала, ақды уахыкәныкәаша ицәны ариашара ада зегьы картцахьан. Ауаа анықәсуа имаахәырц азы ахи-атдыхәеи рыкны ашьакақәа аарханы иандыргәгәа ашьтахь, зегь рыла узықәгәыгша цханы икалахьан.

Ацха ацъабаа адызбалаз арцарцәа раапсара рхыргарц азы изыдтәалаз атдла амтцаны, рыкаттамта гәадурала иахәапшуан. Зегьы дара ишырхәыцуаз ааста иаармарианы икалахьан. Иара атдла дугьы ацха ахыкартаз атып акны иахыказгы разкы дуун. Уи, даеацъара иказаргы аеқәа рыла ирхәазаны иааргар акәын, аха усқангы атдыхәа нырцәка аиагара рцәуадафхон. Аха ари атдла ашьапы инықәкны ианцырка икәапца нырцәтәи аган инықәҳаит.

«Асасцәа ҳамоуп!» хәа, арцыск ибжыы анраҳа иаат-рысны абжыы ахьгаз аган ашқа инапшит. Арфаш нырцә, аладантәи рганахь еуафцәақәак аaira иафын. Шькок Беи инапы илахь инықәкны амра иацәыхьчо иаауа изустцәаз еилиргарц итахын. Жәохә – фажәафык ракар ыкан рхы инаркны ршьапақынза бцъарла иеиқәныхын.

– Исмил дабакоу?.. Иаарласны Исмил дысышәпшаа!..
– ихәеит Шькок Беи. Иааиз ирацәажәаразы есымша
еипш уажәгы Исмил датахын. Шькок Беи иажәақәа раа-
мышьтахь макьана ауаа ишьталаанза ихата дыфуа даа-
кылсит, ицсың аарлахәа еивго.

– Ара сыкоуп шәхацкы! – хәа, Шькок Беи даайдгылт.

Шькок Беигы «усыцны уааи!..» ихәан ацҳа дөықәсны
ашацахәа нырцәка дниасит. Уи аамтазы асасцәагы
зынза иааигәахәан.

Шькок Беи иааигәахаз ауаа бцъарла иахъеикәныхыз
азы игәы тынчзамызт. Избанзар арматәа ршәзамызт.
Рызегы хаз-хазы иеилахәан. Ари атәылафы анхацәа
бцъарла иныкәазомызт. Абцъар ныкәызгозгы ма аруаа,
мамзаргы ақәылафцәа ракәын. Арт арматәа эларшәым
ала иқәылафцәазар акәхарын.

Аарцә дахыкәаз атагылазаашьа згәампхаз Базала,
зыцсы ашьара иафыз арцарцәа рышкә днеит. Уртгы
бцъарла иеикәныхны иааиуаз анырба агылара рөазырк-
хәан. Базала иаарласны аөазыкатцара шатахыз рзеи-
теихәеит. Аиґахысра калар алшон азы агәәәанызаара
атахын. Ус анакәха, рабцъаркәа шытырхыр акәын.

Шькок Беии Исмили ашышьыхәа ишырцылоз, иааиуа-
зи дарей, уажәы нак-аак иеиґагыланы, агәыц рацхәа дгы-
лан иааиланы зжакьа еикәатцәаза икәаз азәы. Иґы агәрақәа
иеимґеижәошәа днаханы ианааникыла ашьтахь ибжы-
гәафа аатицан, дрықәымчны, Шәара шәызуствәада?
Арака хара ҳадгыл акны ишәусузеи? хәа днаразцааит.
Ихымфадгашьала иааз агәыц дышреихабыз еилизкааз
Исмил, уи иажәақәа раамышьтахь икайтцара изымдыруа
даакалеит. Аха нас иәааидкыланы ажәақәа Шькок Беи
изеитеигейт.

– Ари ауафы, ҳазустцәои, рыдгыл акны усс ихәмом
хәа дуазтцаауейт... – ихәеит.

Атахмада агъеиѳхәа икаитѳаз атак Исмил игәы иаа-хәеит. Иаргъы Шькок Беи ихәашагъы мыпсахзакәа иеитеигеит. Ари аѳыза атак иазыпшымыз апатѳа еикәа-тѳа иаразнак ишәақъ Шькок Беи иахъ инаирхеит. Ибла-кәа амѳа ркылкьон.

– Уара апсра уазхьауама алыгажә?! – хәа, дыѳкаан чыла дигәйдлеит. Убри аамтазы иткәацыз ашәақъ абжыы аиѳхаа илтагъежыит. Икалаз еилдыргаанза адау бжыы еипш бжыык нагеит. – Итцысыз ихы ихысхуеит!..

Апатѳа еикәатѳа ишәақъ шикыз дахьыказ даанхе-ит. Иѳызцәеи иарей абжыы ахьгаз аганахъ ианынапшы акәара нырцә жәаѳык ракара арпарцәа ршәақъкәа дара ирықәкны ишгылаз рбеит. Апатѳа еикәатѳа икаитѳара дақәымшәо дышхәыцуаз Исмил, Базала иихәаз иажәақәа атәгъы налатѳаны реитагара дналагеит.

– Шәаатѳасыр шәыхкәа шәхагылазамызшәа ишәхи-хуеит... дыхәмаруа цышьаны гхак шәмышхааит, сара иб-зианы дыздыруеит. Ѵышә шыаѳа ркынтә атцыс кәтагъ иакәзыршәо иоуп... Шәара шәыхкәа акәтагъ ааста изла-дуу ала уадаѳрак изалазам... Ипыххаа изымгаргъы кыл-тәара дуззак ишаито жәдыруаз...

Шькок Беи ашәа кәтәарахыы икылымсырц азы:

– Исмил хәсасцәа ирахәа!.. Иртахызар рабцъаркәа шытатѳаны ихәсасхааит... Хәицәажәаны хәзѳаарақәа хәзбап...

Исмил арт ажәақәа анеитеигоз арѳаш нырцә иказ арпарцәа рахъ ихы нарханы:

– Шәаргъы шәабцъаркәа шытәшәтѳа!.. Урт иахәѳаз атак роуит... Ушыта ихәсасцәоуп... – ихәеит. Акыѳаѳы хәтыр зқәыртѳоз атахмада иажәақәа раамышытахъ аѳар ашы-шыахәа рабцъаркәа нышытартѳеит. Атагылазаашәа ақәан-дахара иаѳын.

Апатѳа еикәатѳа, мацки икаитѳара изымдыруа даапшны, нас иѳачкәым ааратѳаны:

– Абас хнаскыап... – лхэан, апатца еикэатцэеи ифызцэеи ахьцаз аганахь рфынархеит.

– Атагылазаашьа зынза ибзиадам сахэшьа... Арт ақылафцэа уажэазы ицазаргы, агэра згоит даеазнык иша-ауа... Хахьааиз абнара дара ишыртэу рхэоит... Аха Хациы Абдуллах Ефенди, абнарақэа асултан ишитэыз сеи-хэахьан... – ихэеит атахмада. Мариса лыбжыы мыргазакэа тынч дзырфуан. Шькок Беи мацк ицсы ааитакны еицах иажэақэа инарыцитцеит.

– ...Сара бсазцаауазар, иаразнак ак кхэцтап... Иа-наамтоу шыафак аахзыкамтар аамта хэцэоит...

Шькок Беи иихэарц иицахыз ззеилымкааз Мариса:

– Уи ишца?.. аамта хцэымцарц, икахтцой? Хцаны рқы-тақэа хрықэлома?.. хэа, ицъашьаны диазцаауан. Шькок Беигы дпышэырччо Мариса лызцаарақэа атак рзы-каитцон.

– Ааи, рқытақэа рахь хцароуп... аха хрықэларт азы акэзам... Хнапы неитыхны храцэажэарт азы...

– Рқытақэа рахь хцоит ухэама?.. – лхэеит Мариса. Еица ицъашьаны дшыказ лзытцэахуамызт.

Иажэақэа ахыцъалшыоз Шькок Беигы игэапханы ды-кан... Иажэақэа рыла Мариса Ханым реихагы диршан-хар итахын.

– Рқытақэа рахь хцоит... хцоит, аха шэара шэыда... Сара сымацара сцоит... Санцогы сеицагафы Исмил ма-цара дышьтысхуеит...

* * *

Шькок Беи аамта мгазакэа иеирмазеит. Есымшатэи иматэақэа ааишэыхны икэымжэ фыцқэа ишэитдахьан. Иразны макеи, икамеи икэнын, Исмилгы иматэа фыцқэа ишэын.

Амфа икэлаанза Шькок Беи Исмил иахь днахэны икэа-кэа ихшьыз ашэақь инапы нақэкны:

– Аибашыра ҳдазом Исмил, ашәақь шытыхра атахзам...
Уи арақа иаанужьыр стахуп... Агыгшәыг азы ҳқамақәа ус-
гы иҳазхоит... – ихәеит. Уаанза ажәак мхәазақәа иры-
хәапушаз Мариса Ҳаным, Шькок Беи иажәақәа анлаҳа
ицъашыаны диазтцаит:

– Ишца?.. Уажәы зынза иаҳзымдыруа, уаанза ҳахьым-
цац қытак ахь бцъарда шәцома? Насгы ҳарбар ззымчәауа
ауаа рышқа...

Атахмада Шькок Беи Мариса Ҳаным лызтцаара
даапышәырччаны атак қаитцеит:

– Нас ишца қахтцой?.. Бцъарла ҳаикәных ҳданы рқыта
ҳақәлома?.. Уахь аибашыра ҳцошәа ҳабацо... Уаанза ҳшеи-
цәажәаз еипш, рыуара ҳахәарц азы ауп ҳазцо... Ҳахь-
цо ақытаґы рысасцәа бцъарла ирпыло цъыбшьома?..
Хымпада уртгы бцърада ҳахьнеиз ргәы иахәоит. Реиҳа
тынч иҳацәажәоит... Ус анакәхагы аицәажәарала, аина-
аларазы алшара қалоит...

Мариса Ҳаным Шькок Беи иага дцышәырччо дцәажәо-
заргы лгәы тынчзамызт.

– Уақа шәхы шымқапыжәгаша уара сара сааста иеи-
ґны иудыруеит Шькок Беи... Амала амц зысхәарызеи
сара сгәы тынчзам... Иахьа ара иааиз ауаа уафы бызшәа
заҳауа рсахьа рымазамызт... Убри азын ауп сзыршәо...

* * *

Шькок Беи Исмили, азы хәашыы злацоз аган ала
илаваршәны рымфа ианықәла ацҳа ґыц ацҳа иеизаны
ирышьтацшуаз ауаа зегы агәтынчымра рыман. Атах-
мадеи аитагаф чкәыни ишырзырццакуаз, ирццакны
акырза иныкәеит. Атцыхәтәан абнареи ахахәреи ирылтцны
ауаа иахьықәаарыхуаз адгьылқәа рахь икылсит. Уажәы
рацҳьа ацықәреикәа ґыхны ацҳәгы рхны иеидкы-
ланы иахьеикәыз амхыртақәа рцылон. Артқәа Шькок-

ггы Исмилггы ирыцэтəымзамызт, избанзар ацсуааггы азынразы абас апхəақəақəа еиқəыртцон.

«Ацбықəреи иахьабалаак иеипцшы иаадрыхуазаап» хəа, даахəыцит Шькок Беи. Исмил иакəзар, ацбықəреиггы апхəггы дырызмхəыцуа зынза даеацъара дықан, уи уаанза дзыцныкəоз Пачкəыкə Беи, уажəы дзыцныкəоз Шькок Беии иеифирцшуан. Жəашықəса рақара шрыбжъазггы қазшьала ишцеипцшыз. Акы затцəык излеипцшымыз Шькок Беи иоура еиха икьафын, ихахəггы капсахьан. Исмил урт сахьала иахьеифирцшыз шиашам идыруан. Урт элеипцшыз хымцапгашьала, қазшьала акəын. Рфыцаггы иахьынзакəығаз ақара, иагътынчын, иагъгəымшəаццəан... Арт здыруаз ауаа дара рзы агəамтра ззымдыруа хəа ирышьтан. Ашəара закəу рыздыруамызт. Издыруада уртггы ауаа зеггы реипцштəкьа ишəозарггы қалон, аха рыуаажəлар ргəы камхарц азы, ианшəалаакггы, уи атцəахышьа иакəшəон.

– Ақыта хазаяигəахазар қалап... Уцшишь ана афонқəеи цъаамаки ықоуп... – ихəеит Шькок Беи. Исмил иоура злақаз ала уаанзаггы ибахьазар акəхарын.

– Ааи, уа цъаамакықоуп!... – ихəеит. Мыцхəыдцəажəаны аихабы ицапцхьа цхашьара қайтцар итахымызшəа.

Ақыта ишалалахьазггы макьана ацсы зхоу азəггы дырцымлазацыт. Харантəи ирбаз хəсақəакггы атəым хацəа рқнытə рхы рыхьчарц ртахызшəа иаразнак рыфонқəа рахь реипцхьаркит.

Афонқəеи, абахчақəеи рыбжъара ицоз амцафьы атəым уаа рыффы зкыз алақəа шреишуаз, ашышьыхəа иныкəо ишнеиуаз дук мтцыкəа ацъаама инадгылеит.

Узыршəаша тынчрак ықан, ацсаатə рыбжъкəа ушьта аарлахəа иаацуази шытахьқа инхаз алақəа рышбжбы рыда уаха акаггы уахауамызт. Рыкəша-мыкəша уафы дырбартазамызт. Акы затцəык ацъаама афнытцкəнтəи быжъқəак рахауан, афнытцкəнтəи хатцак ибжбы аафуан.

«Абри ауафы иихэо ацсшэахь исзеитоугар, иихэоз еи-лысымкаауази» ихэозшэа днацшит. Амала арт ажэакэа Исмилгы изеилкаауамызт, аха цкба илымха кыдцаны данзырфы ашытахь.

– Араб бызшэазар калап... Ақыта ахэаца Анцэа дихэозар акэхап... – ихэеит.

Рфыцагы икарцара рзымдыруа ацаама ашэ иша-хэапшуаз, ашэ аатны ақыта ахацэа азэазэала адэахы идэылтцауа иналагеит. Уажэы ақытауааи дарей ааица-гылеит.

ШькокБеиОсманаарфьишапуеипш, «Селамуналеқум» хэа, ацсшэа нареихэеит. Ақытауаа рцаама ацхьа уаанза ирымбацыз мацэа цьашьахэқак зшэыз ыцба ахацэа ахьырбаз ицьяшьаны ишыкоу уахьырцапшуа иубартан. Аха лассы рцаайдкыланы Шькок Беи иацсшэа атак картцеит.

«Алеиқум селам!.. Бзиала шэаабейт!..» хэа, ирцылеит, Шькок Беи уаха атырқашэа ахызымдыруаз азы Исмил даарыбжыланы:

– Хара хкавказтэқоуп, хадсуаауп... Шэыпсадгьыл ахь ыц хэаит, абри арфаш афадахы цьара ханхоит, – ихэеит.

Исмил арт ажэакэа анихэоз иаразнак рқытафы ирықеларц инеиз агэыц рхада апатца еикэатцэеи иареи иааицапшит. Ауаа зегы рашьтахь дгыланы ргэаг кны дрыхэапшуан. Шькок Беи Исмили ахьибаз игэы шыхын-хэуаз убартан. Ацэажэарагы алапаларагы дагымхазеит, иацхьа игылаз ауаа днарыгэтас-аарыгэтасуа зегь рацхьа днеины дфагылан. Ицьяшьаны ихэапшуаз ақытауаа рахь днахэны.

– Абарт ауаа роуп... хқыта адгьылкэа рфы анхара зэа-зызкыз! – хэа, ибжыгэафа дақэымчны цааитит.

Арт ажэакэа раамышьтахь ауаа ауу аарыхгеит. Зегы акы рхэон. Исмил игэы ткьарц ак игзамызт. Даахэын

Шькок Беи днаихеапшит. Атахмада шыафак камтазакаа, иацхъа игылаз ауаа дрыхеапшуа дгылан. Шэартак ину-баалазомызт. Бакак еипш дтынчза дгылан. Ақытауаа рыбжаратэи рцэажэара хдыркэшарц дырзыпшын. Уи ихымфадгашъа Исмилгы даартынчит.

Апатца еикэатцэа икытауаа кырза ианрымаикы ашь-тахъ Шькок Беи иахъ днахэны:

– Хара азин хамымхыкэа хадгыл афы анхара шэеа-зышэкуеит, агырахыгы шэыпхамшыазакэа, акымза-рак камлазшэа хқыта акынза шэаауеит... Ари закэытэ хымфадгашъои, хымдыррои, закэытэ газа гэымшэарои?! хэа, ихэаара инацитцеит.

ШькокБеи,апатцаеикэатцэаихэаарахъаасишьтымхкэа, дтынчза дышгылац дгылан. Ганкахъала акытауаа рыб-лакэа дырхыпшыло, ганкахъалагы Исмил иахъ.

– Арака рыуаразы хшыкоу, ак рымахкырц шахтахым рахэа... Рыдгылқэагы ампытахалара хгэы иштам, иатаххаргы хакэтцны хашцауа чыдала инарахэа... Аха акыта ацхъагылафцэа рацэажэара шахтахугы рахэара ухамыштааит... – хэа ибжы наиргеит.

ИсмилиаарласныШькокБеииажэакэа неитеигеит, ари ианыкайтцоз искынгыейпш Шькок Беи ицэажэашъагы мыпсахкэа айтагара дафын.

* * *

Акапаа рқыта фыц акны, ажэакала Мариса Ханым лқытафы, чыт бжык гомызт. Ацха ахафы иказ аштафы иеизаны иказ ажэлар алеи-феира ишафыц иафын. Зегы Шькок Беии Исмили рымацара иахъцаз ргэапхомызт. Уаанза иахымцацыз қытак ахъ, насгы зынза ирзым-дыруаз ауаа рышка бцарда дахъцаз дзыкэгэыгуаз рзе-илкаауамызт. Амала уи зегы дреихабын, дкэыган. Иаалыркъаны икалоз ахтысқэа рфы икайтцаша идыру-ан. Хэынтэ дхэыцны, знык икайтцон. Ақыта ажэытэтэи

аихабы Пачкәыкә Беитцәкыагы уи димазтцаакәа шыафак
каитцазомызт.

Мариса Ханым лыгәтынчымра ақытауаа идылмыр-
барц азы ашта ааныжыны лқыала ашқа данцоз, азхытцгыы
ашышыыхәа атынчхара ишафызгыы гәалтеит. Иаха аахыс
ақәа ахьамуаз азы ари ицьоушыаша акы акәзамызт, аха
зегь дарароуп арфаш ахьтынчхаз азы дгәырғьон.

«Уажәазы мариала иаххагьейт, аха арфаш иазааигәоу
ақьалақәа азхытц иацәыхахьчарц азы мацк афада иах-
галароуп... Иацтәи ақәа итцегыы иацызтгыы ақьалақәа зе-
гыы азхытцра иамгози...» хәа гәаныла дхәыцуан.

Ахәы даныхәна, ақьала аварафы игылаз атәарта
дныкәтәаны аладака Шькок Беии Исмили иахьцаз ага-
нахь апшра дналагеит. Зны-зынлагыы аштахь дыпцуан,
ажәлар шгылац игылан, уртгыы Шькоки Исмили рымфа
иазыпшын.

Базала иакәзар, зегь рааста игәы тынчымызт. Из-
банзар, Исмил иара изы зегь рацхьа дгылан, уи ифыза
гәакыа иакәын, иашыа иакәын, Исмил ак ихьып хәа
дазхәыцыргыы итахымызт.

«Саргы урт срыцындаз...» хәа, игәы даатацәажәейт.
Аха, Шькок Бей иуазма?.. Атахмада дкәыған иажәа
дакәитын, аха иикыз икуан. Знык «мап» анихәа уаха
дузахьырхәзомызт. Избанзар, баша ажәоуп хәа дцәа-
жәазомызт. Ажәак ифьтцкьозар уи дазхәыцны, абырц-
кал икылхны ихәейт акәын иаанагоз. Уи азы акәын уаха
хынхәышыа зимамыз.

Базалагыы Мариса Ханым леипш аштафы уаха дзаа-
нымгылеит. Ашышыыхәа ацха дныкәсны иқьалахь деи-
хеит. Данныкәоз ушыта арака баша аамта шимгаша
избахьан. Икалалаакгыы мазала Шькок Беии Исмили
дрышьталаны дцон. Ари алеишәа ишанымаалозгыы
идыруан, аха, алеишәа еилазгозаргыы абри афы иеилаз-
гап хәа, дхәыцуан. Избанзар, ақытафы бзиа иеицырбаз

рытахмадеи, ифыза гәакъеи рыцстазаара ашәартә ита-
гылан.

Базала ишәақъ аашьтыхны мазала абнара дшылалаз
азәгы изгәамтазеит. Амала зегь дарароуп тцлак днавала-
ны ишьтахь ақынтә зәыр даауа-дмауа гәеитеит. Азәгы
даниба арфаш инаваршәны ифынеихеит. Аха, цытрак
данца ашьтахь, ақытауаа дрымбарц азы гха дуззак
шыкайтцаз ааигәалашәеит. Шькок Беии Исмили арфаш
нырцә ала ицахьан иара аарцә дықан, уажәы уахь дыз-
ларуааз.

Хамтакы даатгыланы азы хәашьы днахәацшит. Азы
иага имацхазаргы зегь дара роуп ауафы дзырзомызт.

«Алада азы сахьырша сыцшаап...» – ихәан, ирццакны
ддәықәлеит, аха амыгъреи ақәыцреи, атцлақәа рыжәпареи
лассы дцаратәы амфа иртомызт. Уи амшала днакәша-
аакәшаны дахьынкәоз азы имфа аухон. Арахь дахьцоз-
гы уафцас издыруамызт. Дымфохымкьарц азы арфаш
дацәыхарамкәа дныкәон.

Кырза данныкәа ашьтахь абнара даалтцны амхыртақәа
ахьалагоз атыц ақынза днеит. Иацхьа игылаз афнқәа
рыла ақыта дшазааигәахазгы аагәеитеит, афнқәа
иеицәыхараны, иеипхьытта икәз қытак акәын ари. Ари
ақыта ду апатца еикәатцәа иқыта акәзар акәхарын.

Базала абнара даалтцны шыәәақәак аныкайтца ашьтахь
иаразнак еитах абнарахь днагъежыт.

«Икастцози сара!.. сеилагазар акәхап... Уаанза сахьы-
камыз, сахьырзымдыруа қытакафы ашәақъкны сабарыла-
ло? Закәытә газароузеи икастцо...» хәа, ихы дназгәамтцит.
Нас тцлак амцан днатәаны икайтцаша азхәыцра далаге-
ит. Дахьтәаз атыц ақынтә ақыта ақынза зегьы убартан
арфаш илеиуаз ақыта иеиошаны иалсны ицон. Фышә-
хышә шыәәа акара иацхьака цхакгы хын. Ақды дуззақәа
еиватцаны икатцаз ари ацха, дара икартцаз иеипшымызт,
ари дуун, ауардынқәагы ықәсратәы иқан.

Ақытауаа Шькок Беии Исмили аџаама аштаџы игылаз амжџаттла амтџан иџаз атџартахъ ааџхъара ыртџеит. Уажџы аттла амтџаны итџаны ырызтџаараџаа ырыхтџаажџон. Ақытаџы Аџчапынар шахъыз абраџоуп иахъеилыркааз.

Шькок Беи рџыалаџаа ахъдыргылаз адгъылџаа ишыб-нароу дара иахъыџааарыхуа адгъылџаа ишрытџанамкуа уи амшалаџы ишырџырхагам атџы рзеитеихџон. Ас изихџоозџы мзызк аман, избанзар апатџа еиџџатџаа ида ақытауаа азџџы рџыалаџаа ахъдыргылаз адгъылџаа ырмаџа рџџы итџазамызт. Уахъ ала уск ырмаџамызт. Бнаран, мхыртасџы рхы ирзархџазомызт. Аџчапынараа амшын аганахъ акџын аџеитџыхра иахъаџыз. Избанзар уи аган аџы иџаз адгъылџаа реиха иманшџалан, ибараџатын.

Идрис Ага захъыз апатџа еиџџатџаа иакџзар, тынџ дтџомызт. Шькок Беи ирџџандаз атаџылазаашъа дналаџаланы иеиџаиргылар итахын.

– Хусс иалои шџара шџыхтџазар?!. Хусс иалои шџџыла шџахырџазар?!. Арантџи шџыџџтџны шџџарџ азы ааџынранџа хъыџшџом... Азынра шышџзыџшыз арахъ шџаа-иаанџа шџазхџыџынџаз!.. Иаарласны шџџааидкыланы хадгъылџаа рџынтџ шџыџџџтџны шџџа!... Мамзар иахџџамџхаша ахтысџаа џалар, ашъа катџар алшоит!.. хџа, ырышџара иџеанаџик, Шькок Беи уаџа изымџхџаџаа атџак иитеит.

– Ари азынра ара хџаџоуп иудыруаз!.. Абри аамџазы даџџаџара аџараџы даџџа џытџак апџараџы хџџы итџазам. Аапынра анааилак аихџабыра хнараџџажџаны иатаххозар даџџа тыџџ хџаџшаап... Усџы ахтџџарамџаџы хџауаажџлар ырыбџеихџарак хџџџаџеит, арааџы аарлаџаа нхара хџалаџеит. Азынразџы араџа хџезыџџахтџеит, уажџы даџџазныџ амџа хџанылаџом... Аџџакала, уара уажџаџаа хџара хдыршџџазом хџара хзы акаџы аанагаџом!

Идрис Ага ари атџак деиланаџеит. Дџџџџџаны данџџозџы амаџарра даџын:

– Ҳаибобоит!.. Ҳяас иҗашәымтдан иаарласзаны ҳаибобоит!..

Шькок Беи, ақчапынараагғы Идрис Ага ихымғапғашья шыргәампхоз ибон. Арт ауаа зыпстазаара адгғыл иадхәалаз тынч анхара ада акагғы згәы итамыз ракәын. Аха Идрис Ага дара дреипшзамызт, уи даға дунеик датәын. Изларбоз ала ақытауаагғы иршәаны иман.

Идрис Агадангылауи идгылафцапытфокгы наиышьталеит. Уи аамышьтахьгғы Шькок Беи, ақытауаа итабуп хәа нараҳәаны, агылара иеыназикит, ианеипыртүазгғы ақытауаа рахь днахәны:

– Агәра жәга, саргғы сқытауаагғы тынч анхара ада уаха акагғы хгәы итазам. Аибашьрақәеи, ахтәарақәеи, апсрақәеи хгәы пыртәахьеит... Ҳара ҳаиуацәахар хтахуп. Ари аамтала ижәбартахоит... Шәаргғы ҳара ҳахь шәааи, шәхасасха, итгегғы ҳаибадырп!.. Абзиаразы!... – ихәан амға днықәлеит. Исмилгғы ажәәқәа анеитеига аамышьтахь «Абзиаразы!.. Ҳқытахьгғы шәхазнеи» хәаны, инаскьахьаз Шькок Беи дихьзарц азы днаишьталеит.

* * *

Базала дахьтәаз иҗаитқаша дазхәыцуан, атыхәтәан азхьтц дызсаны дырырц избеит. Ари иагьуадафын, иагьшәартан, азы ахьхәашьыз амшала шака итцауло издыруамызт, насгғы ишәәқь мырбаазакәа азы дышцаруаз. Атыхәтәан уи азгғы мфак ипшааит. Ифаз қдык пшааны азы иналажьны ишәәқь иегьыртимәтәәқәагғы нақәтцаны, имырбаазазакәа ишьапқәа рыла мацара дызсаны дырыр акәын.

Базала кырза цьабаа аниба ашьтахь нырцәка аиасра илшеит. Аха, дкәытрабааха дбаазаны дықан. Акы затцәык дзыргәырғьоз ишәәқь ахьимырбаазаз акәын. Гәғәала ахьта дакуан, аташәара иафьыз амра усгғы дарцхазомызт, апша ианхалаз абгғы еипш дқыцъ-қыцъуан.

Азы нырцѣка диасхъан, аха уажѣы иѣаитѣаша изды-
руамызт. Арахъ Шькок Беии Исмили ракѣзар, макъа-
на иѣамызт. Анцѣа иумхѣан ак рыхъзар? Мачк ашьтахъ
амшгъы хѣлон.

Арпыс, мачк аѣара аѣагылазаашъа дназхѣыцны ианы-
хѣлалаак мазала аѣыѣа далаларц избеит. Амала аѣыѣа
дуззаѣы урт абаипѣшауаз, дабацоз, дзаѣѣажѣодаз?..

Нас иаразнак игѣаанагара иѣсахит.

Зегъы иреигъу, амш хѣлаанза аѣыѣахъ снейны Шькок
Беии Исмили иахыѣкоу сразѣаароуп... хѣа, дгѣамѣѣ-хамѣуа
аѣыѣарахъ данейха ушьѣа ахѣаѣагъы ахѣылѣазтѣи езан
гѣатаны аѣыѣтра даѣын. Шъаѣаѣаѣак шыѣаитѣаз еипѣш шъоу-
кы ааира ишаѣыз ибан, иаразнак дианы иѣитѣахит.

Иааиуаз изааигѣахара иаѣын, шъаѣаѣаѣак раамышьтахъ
дахыоу иѣалон. Зынза дрымбарц азы дхѣазаны ааигѣа
иѣаз хахѣык иѣенаваикит. Мачк иѣсы ааивганы данынаѣш
иибаз изхамѣѣит, игѣы гѣыргъарала иѣѣит. Иааиуаз
Шькок Беии Исмили ракѣын, инапѣѣа ышьѣыхны.

– Анцѣа ду сукѣыхшоуп!.. хѣа, дааматанеит.

Иѣыѣѣахны дахыѣказ иѣыѣ аѣнытѣ дѣаѣѣѣаны игѣы-
дикылар иѣахѣит. Амала нас иѣааникылт. Изыхъказгъы
издыруамызт, аха мѣрак даннакылеит.

Шькок Беии Исмили иѣоу рзымдырзо Базала инаив-
сны рѣыѣа аганахъ иѣѣаѣуа аѣара иаѣын. Базала ѣыѣтрак
аѣара дааѣшны рышьѣахъ зѣыр дыѣоу-дыѣаму гѣеитарц
иѣахѣит. Ирышьѣаз азѣгъы дыѣазамызшѣа аниба игѣы
ааѣынѣхѣит. Нас дахѣтѣаз аѣыѣ аѣнытѣи дѣагыланы
иѣааириашѣит. Уажѣы дѣыѣѣ-ѣыѣѣуа дгылан. Инапѣѣа
рѣѣыѣуа ирѣхарц иѣазикит. Нас ушьѣа ихарахаз иуаѣѣа
дрыхъзарц азы дрышьѣалеит. Аха макъана ддѣыѣѣлаанза
быжъѣаѣк аниаѣа еитѣа дахыѣказ дыхѣхѣаза иѣеаиѣыт,
Шькок Беии Исмили ирышьѣаланы иаауаз ыѣан.

Базала дахыиаз ахѣа еиѣагъы илсуан аѣынтѣ иеихам-
гылоз ихаѣыѣѣѣа аарлахѣа иаанкыло иааиуагъы зѣо-

зар хәа дыцшуан. Мацк ашьтахь иибаз афы исызшәа дааканатцеит. Идрис Агеи хәфык иматцуарцәеи ршәақықәа кны ирышьташәарыцо иааиуан. Иацхьа ианиасуаз зын-за иеирпсит. Фык ауаа, даргьы азә дышрышьтаз рыз-мдыркәа Шькок Беии Исмили рышьтан.

Мацк акара даацшны Базалагьы Идриси ифызцәеи днарышьталеит. Иеыдмырбазакәа аха зынза дырзааигәаны дрышьтан, убаскак дрызааигәан иеибырхәозгьы иахауан. Даргьы рацхьа ицахьаз Шькок Беии Исмили рыда рыба ак ахьамбоз азы рышьтахь акынтә иааиуаз дабардыруаз.

– Хқыта ибзиазаны иацәыхарахеит, нас ишахтаху хрейхсуеит... Даеа мацк харзааигәахап ханрейхслак ирыкәшәартәы... рыцсы таны иахцәымцароуп!..– ихәон ацатә еикәатцәа.

Базала арт ажәақәа зегьы иахауан, итыркәшәа иага имацзаргьы иидыруаз мацара алагьы икоу еиликаа-хьан азы аеынкылара ицәуадафны дыкан. Иаразнак Идрис Ага днаиеихсны дишьырц иақәикит, аха иуацәа ашәартара итагылар калон азы дахьхәит. Избанзар, Шькок Беигьы Исмильы абцар рымазамызт, ус анакәха ахысразы иреиғу аамтак дашьклапшыр акәын. Абартқәа дрызхәыцуа илымхақәагьы итцегьы инкыдтцаны рышь-ташәарыцара дафын.

Арфаш ала ишлеиуаз, мацк рацхьака ацакьа инава-гьежьны аргъарахька ицон. Шькок Беии Исмили абни ацакьа ианавагьежьны рымфәа иацыртцар акәын. Базала ахысразы иреиғьыз атыцаброуп хәаднахәыцит. Иара дан-хыслак ифызцәа рыцстазаара ашәартара итагылазомызт. Базала иағацәа ибзиазаны дырзааигәаханы ишьамхы нышьтатцаны ишәақь нарықәикит. Шькок Беии Исмили ацакьа ишавагьежьыз еицштәкьа ишәақь нтиркьеит. Ашәақь абжыы аифахаа интаткәацуаз Идрис Агагьы иикыз ишәақь наимпыткьаны арфаш аганахь инкаҳит. Базала

арт ауаа ишыырц итахзамызт азы рейхабы иикыз ашәакъ деихсуан. Игәы итаз ыршәара мацара акәын.

Ахыс бжыи аиѡхаа иантыѡфуаз, апатца еикәатцәеи иѡызцәеи рыекажыны адгыл иакарахахъан. Ихысыз дызустан, шакаѡы ыказ рыздыруамызт. Уи амшала ргәы тѣаны иѣан. Базалагъы ари аѡыза атагылазаашъа ихы иархәаны ишәакъ ааитцеитцеит. Иара дырбартазамызт, аха Базала иаѡацәа зегъы аартны иррбон.

Базала ишәакъ уажәгы даеазәы инаикәкны даеазнык дхысит. Аѡбатәигъы ишәакъ иаахеит уи ианпаны инапгъы иахъакәшәаз азы артәаахәа ахәхәара даѣын иѡызцәа ракәзар, изыкәшәаз рзымдыруа импытѣканы ицаз ашәакъ иахәапушан.

Идрис Ага рапхъа гәгәала дыцәхәит, настгъы дхәазаны абнарахъ днеихеит. Хыда инхаз иѡызцәагъы ргәы тѣаны иеипхытта уртгъы абнарахъ иѡит. Убри акара ишәахъан руазә даныбналоз Базала диқәцаланы дирѣацырц мацк игхеит.

Ауаа зынза инастхахъеит хәа агәра анига дѡагыланы Шькок Беии Исмили извагъежъыз ацакъа ашѣа апшра да- лагеит уаха рыбжыи анымга:

– Уа шәыѣоума?... – хәа җааитит. Мацк ашьтахъ Шькок Беи ибжыи гәаѡаза инаикәигеит.

– Уара уакәызма Базала?!. Анцәа ииныхәаша, хгәы тукъеит... Сгәы иташәахъан уара шуакәыз!..

Базала дыццакуа абжыи ахъгаз аганахъ иѣынеихеит.

* * *

Мариса Ханым лқытаѣы зегъы анкъа ишыѣказ еипш, ацара иаѣын. Азынразы аеазыкатцарақәа шцац ишцозгъы, агъырахъала иааипмырѣязакәа ртыц җыц аттцарагъы иацыртцон. Абри аттцарақәа раамышьтахъ Ақчапынар адгыл ааигәара даеа х-қытак шыѣказ еилыркааит. Арт ақытақәа ирейхазаз Беидузу ахъзын. Ажәытәтәи ақыта

Беидузу азиас ахыцоз аганала армарахь инхон шөтзык ракара, ауаа рхыцхьазараггы хөйшөфык ракара ыказар акөхарын. Ари ақыта ауаапсыра иуаа тынчқәан, акацаа иапыртцаз ақыта ҕыц гөйрөасгы ирымамызт.

Егы ақыта акөзар Чуруксу ахызын, уа инхоз ауааггы Батымакынтәихдыртөазацарааракөын. Рхыцхьазараггы мацын ртагылазаашьаггы акацаа иреипшын. Уртгы амамзаареи, агөгыртадареи ирөагыланы ақөцара иа-ҕын. Ахпатәи ақыта акөзар Беидузу афадахы иқан, кыр-за иахыхараз азы макьана дара ирызкны уаха адырра рымазамызт.

Акацаа арака азынра зеипшрахо, иахынзацо ахыр-зымдыруаз азы гөгәала реазыкартон, рқьалақәа аси ахьтеи рзы идрыгөгәон, амҕы еизыргон.

Амҕы анеизыргоз ганкахьала аапынразы амхқәаггы ахылартцашаз дырмазеиуан, ахөарра хтны рымөгы еизыргон, рымхқәаггы аадыртуан, аха ари азы абнара акөымкәа еихарак ақөыцрақәа рхы иадырхөон.

Ари аамтазы, Мариса Хаными Шькок Беии лассы-лассы иеикөшөаны ирзааигөоу ақытақәеи Истамбули рыкны иказ амч змаз аамыстцәа ркынтә ртынхацәа зларыпшааша иазхөыцуан.

Мариса Хаными Шькок Беии еихарак изырхөыцуаз амлакреи, амамзаареи ракөын. Уи адаггы ақчапынар ақытеи дареи реизыказаашьа баапсгы азхөыцтөыс ирыман. Идрис Ага ифыза ауафы дшыкоу реизыказаашьа зеигхозма? Мамзар гөакрыла, рыцхарыла, ацабаа дузза баны анхара иахьалагаз ари атыц ааныжьра рықөшөозма?..

Ақыта апызацәа Мариса Хаными Шькок Беии ақчапынараа рымшала згөы кахаз рыуаажөлар ргөалаказаара шытырхырц азы егырт ақытақәа рахь аитәнеиааира рыбжьартцар акөын. Даргы, егырт ақытақәаггы аифы-зареи, агөылара бзиареи иазгөышыуан азы иаарласны сас-

ра ирызцар акэын. Рапхьатэи Ө-қытак ркны ишырпылоз
рыздыруамызт, аха Чуруксу ақытэи дарей рлахьынтқақа
иеипшын азыхэан, иаармарианы иеинаалап, рпышэақаа
еибырхэап хэа ргэы иаанагон.

* * *

Мариса Хаными Шькок Беии кырза ианыкэыртца-
аакэыртца ашьтахь ақытақаа рахь аныкэара уажэазы ина-
хганы, рапхьаза Истамбулка ицарц рызбеит. Ари азынра
рылахаанза инарыгзар акэын. Рапхьаза ақытауаа ааиз-
ганы ргэы итаркыз рархэар акэын, уи азы адырфаены
ақыта аштафэы иеизаны ирацэажэеит.

Шькок Беии Мариса Хаными аизара ҫымш раамышь-
тахь Базалеи, Темеири, Исмили аашьтыхны амҫа икэлеит.
Амра каххаа ишыкэзгы ахауа кырза ихьшэашэан. Ааи-
гэа ахауа уакэгыгыртэ икэзамызт азы кэак аурхэагы
рееикэдыршэахьан.

Истамбул азы амҫа икэлақэаз рыкэаа рышьхэақаа на-
дырбаны иандэыкэла урт рнаскыагаразы аштафэы иеизаз
акапаа итынчза, рылахь еикэшьшыы ирышьтапшуан, ие-
ибганы ихынхэыртц азы иныхэауан.

Мариса Ханым рапхьазатэи лхыкэкы Измит акыд-
гылара акэын. Уака Нусрет Чауш ипылара дазхэыцуан.
Ари, ажэытэтэи рыуа, рҫыза, кырза изхьаауан. Аамта
кыафк ала даараза иеизааигэахахьан, настгы Нусрет Чауш
жэохэымш рышьтахь саауеит хэа дцеижьтеи ҫымз ракара
штцагы избахэ ыкэзамызт. Ак ихьзар хэа ицэшэон.
Нусрет Чауш ианипылалак ашьтахьгы рыуацэа адыгцэа
Шьмафи итаацэеи рбарц ргэы итан.

Адыгцэа рахь анеира агэыц иалаз зеггы ргэы архыт-
хытуан. Еихаракгы Темеири, избанзар мызкэак раахыс
дзеипхызуаз икашен (адыга бызшэла бзиа иибо атыпца)
дибон. Рапхьаза даниба нахыс игэы итабылуа итаз, уи
нахысгы изымбоз Абзах тыпца пшза, лбара азбахэтэкыа

мацарагы игеаеы апшатлакэкеа артцыхан. Ганкахьа-
лагы дшэон ма бзиа иибаз атыпца пшза лара даеа ка-
шенк длыпшаазар? Реихагы еицеоу, дырхэазар мамзар-
гы хатца дцазар?..

Базалагы убастэкеа дхэыцуан, уигы уи ақытаеы ка-
шенк диман. Аха Базала Темыр иеипш дыказамызт. Из-
банзар, бзиа иибоз атыпца Амра дахьлеипшыз азы маца-
ра акэын кашенс дзышьтихыз уи амшала дчархэафушэа
ихы ипхэзон.

Шькок Беи амца дыкэлаанза ихыкэки шыакеирге-
гэахьан. Истамбул иказ апсуа аамыстацеа иреиуаз Омар
Беи дыпшааны, диацеажэарц икытауаа рзыхэангы
цыхрааракеак имихыр итахын. Омар Беи изааигэаз
итынхацеа дреиуан, Османтэыла дааижьтегы фажэа
шыкэса ракара туан. Ипцагы асултан ипхэыс лакэын,
насгы ацкэын дахьлыхшаз азы «хасекеы Султан» хэа,
астатус лыман. акацаа рызтааракеа Омар Беи дузза
изымызбар, уаха азэгы изызбарымызт.

Шькок Беи фажэа шыкэса раахыс иимбацыз итынха
дихамтгылар хэагы дназхэыцит. Ус икаларгы камлози,
аха нас ари афыза агэаанагара ииашам хэа дхэыцуа дала-
геит. Избанзар кавказаа рэы ишыкоу еипш, апсуараегы
аитынхара кырза атцанакуан. Зынза иеибамбацыз атын-
хацеагы ианеикэшэалаак, есымша игэыдибакылон.
Иара Омар Беи атынхара адагы еифызцеан рхэычреи,
рарцысреи еицырхыргахьан. Егэа шыкэса рыбжьаларгы
рфызара зыбжьнахзомызт.

Абарткеа данрызхэыц реиха даатынчхеит. Асултан
дузза ипхэыс дапсуан, итынха лакэын. Омар Беи ди-
зымпшааргы дышиашоу асултан ипхэыс лахь днеины
рхэаакэа лзеитеихэарын.

* * *

Нусрет Чауш аруаа ахьазыкартоз аштаеы дыкан. Иус
дшаеыз архэта мшала апсуа матэала иеилахэаз гэып-

фык ауаа аниба, ихэыцрақәа даашьтыхны Кефқен ац-шахәакынза дрыманы ицеит. Уака иеибадырыз иуацәа днарызхэыцит. Мызқәак раахыс ибла ихгылаз, ипхыз-қәа ирылаз Кымараца цшзагы уа акөымзи рацхьаза да-хьибаз.

Ари атыцха даалызхэыщыцхьаза гәгәала дыц-хашьон Нусрет Чауш. Избанзар Мариса Ханым лахь: «Стаацәа сыманы Кымараца лхәаразы сышәзауеит» – хәаны дырпырцижьтеи мызқәак цахьан аха иажәа изы-нымгзацыт. Зхы пату ақәызтцоз Нусрет Чауш изы ари ихьмызгын, иара ари акара игәы ихьуазар Мариса Ханым Анцәа идырп дзеипшрахаз? Азхэыцрагы дацәшәон.

Мариса Ханым жажәа атыхәтәанынза иназыгтоз пхәысын. Нусрет Чауш данлыхәа уигы атыцха лтаа-цәа драцәажәаны жәохөымш рышьтахь дицхәарц азы дшырзаауаз ралхәазар акәхарын. Драцәажәаны иакә-лыршахәтзаргы каларын. Абартқәа зегы Нусрет Чауш хәтыр ахьикәылтцоз азы акәын изыкалтцоз. Аха иара икаитцеи? Ахәынац еипш иеытцәахны дыкфәтәаны дыц-шуан, дышзымцазгы жәабжькгы рзымыцхәацыт. Аб-ри ахьымзг ахьиду азы дкьацуашәа ихы ибон.

Абартқәа данрызхэыц иус ихы изамтазеит азы иаа-ныжыны дцарц итаххеит. Аруаа рахь днахәны, «Шәара шәеазыкашәтцала!... сара ус хәычык сымоуп... нас саа-иуеит...» – хәаны дцеит. Нусрет Чауш данца аруаа зегы ох, гәышья! – аархәеит, избанзар атыхәтәантәи аам-тазы дгәамтц-хамтца акалашәа дкалахьан, уанза иацәа-жәаразы изызхьаауаз ауафы уажәы дучхаратәы ды-казамызт.

* * *

Мариса Хаными илыцқәази азиас инаваршәны ашь-шыхәа аныкәара ишафыз, фыцья ауаа рықәшәеит, рша-раварқәа цыркәакәаны азы итан, рнапқәа ахахә дукәа

ирытцакуа апсыз рызкуазар хәа иафын. Бцъарда азы итагылаз арт ауаа иаразнак ирцылаз гәыпцфык апсуаа рҕапхъа ианырба ишшәаз рхафсахъала ирнубаалон. Иб-наланы ицарыма, иахъыкоу иаангыларыма? Илак-џакуа игылан. Амала Исмил уаха имыргәақырц азы иаразнак апсшәа реиҳеит.

– Селамуналеикџум, афызцәа!.. Шәымшәан цырхага шәызто шьюук хакәзам, хшәуацәоуп!..

Исмил иажәакәа рыла мацк иаатынчхеит, рапхъатәи ршәарагъы аархыргеит руазәкгъы атак кайтцеит.

– Алеикџум селам!.. Аиашазы хшәыршәеит, ари афыз атып акны бцъарла иеикәных атәымуаа анахба икахтцара хзымдырит...

Иажәа мацк иаанкыланы фыц акы ибазшәа цқъа даарыхәапшны:

– Аа, шәара абри ахәы ашьтахъ фыц нхара иалагаз ахтәацәа шәакәзар акәхап... Шәымацәакәа рыла шәыздырит!.. – иҳеит.

Исмил арт ажәакәа иаарццакны ианеитеига рыззегъы ицъашъаны иаанхеит. Избанзар атыркәа нхафы иахъы-дирбаз аганахъ акәзамызт дара рқыта ахъыказ егы аган акәын.

Шькок Беи Исмил иахъ днаҳәны:

– Иашаны иҳаҳама?...Абри ахәы ашьтахъгъы хара хайцш зееилазхәоз ауаа ыкоуп иҳәама?... Цқъа уиазтцааи?..

Исмил фынтә-хынтә диазтцаазарагъы атак акакәын. Ус анакәха рааигәара даеа қытак апыртцахъан. Насгъы дара реицш Кавказаа ракәын. Ари анраха ргәы хыт-хытуа иаакәлеит. Уажәы рымџа иацыртцозма мамзар уи ақытахъ имџахытцрызма ирзызбомызт. Атцыхәтәантәи ажәа Мариса Ханым илҳеит.

– Суацәа, Истамбул икоу цъаракыр ицома, мышкы хагны хнеит хәа гәыбган хазтода?... – хәа леы лышьхәа нарбаны атыркәцәа иддырбаз аганахъ лфыналхеит.

Шькок Беи Мариса Хаными ирыцыз аҗари андир-дыр аамышытахъ ажәа апшәма ианиита уигъы иҗаз зегъы исасцәа идирдырит.

Ақытаҗы инхоз абзыцаа раҗын. Зыҗны иҗаз апшәмаҗы Абзыптәи аамыстацәа иреиуаз Тамшыгә Беи иакәын. Уртгы акацаа реицш ашхәак реакәыжъны амшын ихыланы Синоп изхытцит. Нас амҗа ианыланы, зҗы гәакра рыхганы, рхыцхъазараҗы иагхазаны абраанза иааит.

Абзыцаа ааиҗтәи хәы-мыз раҗара тјуан. Аха ари аамта кьаҗ ибзианы рхы ишадырхәаз убартан рыҗнқәа рыдаҗы рбахчаҗеи рымхтыпқәеи дырмазеихъан.

Шькок Беи җазнык ажәа анизкашәа Қефқен ианркны иахъанза ирхыргаз ахтысқәа зегъы рзеитеихәеит. Абзыцааҗы ажәак рҗәыбҗахар хәа ишәаны рлымхәқәа кыдтаны изызырҗуан.

* * *

Истамбул Топхане хан дук аштаҗы азынраз аҗазыҗа-тарақәа цон. Пытҗык ауаа ақды дуззақәа еиҗәырчҗаны амҗы дырхиауан.

Ахан аштаҗы игылаз ашәымкьат атҗаҗа цәырдагә дук ыҗан. Араҗа зхала итәаз атахмада ганкахъала анаргиле ахара дшаҗызгъы егъи аганахъала амҗы зырхиоз дырхылацшуан.

Ари ауаҗы ажәытә апсуа тауадцәа иреиуаз Беслан Беи иакәын. Аиаша ххәозар уажәы Истамбул Меҗмет Беи хәа ирдыруаз атахмада, Апсны ажәлар дырпызаны даныҗаз ихъз Беслан Беи акәын.

Меҗмет Беи қыафла инаргиле дшахоз ахан ашә ду қыҗжы хәа абҗы ганы иаатит. Лықәрабҗара аҗынза иҗаз, ибзианы иеилахәаз, цхәыс цшзак амардуан ахы дҗықәгылт. Румеиса зыхъыз мацк даауны, пыткгъы ажы лкны иҗаз абри апхәыс Меҗмет Беи аҗбатәи ицшәмацхәыс лаҗын. Сараи-Басна аҗынтә иааз Бошнак

таацэарак рыцхазатэ лакэын. Меҳмет Беи ипцхэыс да-
ныпсы кыраамта имацара дынхон, аха нас ифызцэа атыр-
қэцэа ицо-иаауа ианидырцала җажэеижэаба шықэса
иеитцбыз Румеиса Ханым дааигеит.

Румеиса Ханым амардуан ахы ағы данықэгыла анахь-
арахь даанапшы-аапшит. Лхатца дахьыкоу еилылкаар
лтахызар акэхарын, нас лкасы цшза аариашаны амарду-
ан дылбааны аштахь лғыналхеит.

Цақаза данылбаа ахатца ашэымкыат дататэаны анар-
гиле ахара дшағыз лбеит. Лыфнапык ала ихэхэаза илышь-
таз лкалт аашьтыхны лшьағақэа аарццакны лхатца иахь
лғыналхеит.

Меҳмет Беи иааиуаз Румеиса Ханым дибаратэы ды-
казамызт. Ихэыцрақэа хара дрыманы ицахьан. Рыц-
садгыл иахцаны Османтэылақа амшын ацэқэырцеипш
иаауаз иуаажэлар дрызхэыцуан. Аибашьра зцырхагахаз
Османтэи аэкономикагы аилабгара ахэаа иқэгылан
азы, шэнызкыфла Кавкази Балкани ркынтэ иаауаз ауаа
ахэынтқарразы зтаара дуззаны икан.

Аха иара данааз аамтазы атагылазашьа зынза иха-
зын. Кавказ акынтэ иаауаз усқан рыхэ харакны иршьон,
1852 шықэсазы Кавказ акынтэ ауаа раагаразы ахэынт-
қарра чыдала «амхацьырцэа ркомиссиягы» ацнатцахьан.
Убри акомиссия анапала иааз ахтэацэа адгьылқэа рыр-
тон, ашэахтэ рымымхкэа, анхара аганахьалагы ацхы-
раарақэа рытаны индырхалон.

Уажэы акэзар, иахьабалаак ахтэацэа рыла итэын. Ам-
лакрей ачымазара ғыккэеи идыргэакхьаз шэнызкыфла
ахтэацэа рзы ахэынтқарра аблақэа хнафахьан. Ахтэа-
цэа рызтаарақэа рызбаразы ауаа аматцурақэа ирхадыр-
гылахьан, амала алшара хэа акагы рымазамызт. Ачы-
мазарақэа анырзаанымкыла атыцантэи ауаа рыхьчарц
азы ахтэацэа акарантин итаргыланы ирыман, аха ака-
рантин ағы ачымазцэеи згэы бзиаз ауаа цьарак иахьеи-
цыказ азы зегы акэзаара иағын.

Насгъы аихабыра ачымазараѣкы аанкыларазы ахтѣа-
цѣа Истамбулка рааира азин картцазомызт. Ари Истамбул
инхоз Мехмет Беи ифызцѣа ауаа кырза ирыхѣаны иѣан.
Избанзар, Османтѣыла инанагаз ауаа зегъы рапхѣа дара
рѣы иааины рыцхыраара ртаххон.

Аха зегъ дарароуп кавказаа Истамбулка мѣак цшааны
дара рѣынза анеира рылдыршо иалагеит.

Мехмет Беи егъырт аамыстѣеи, уаѣа цыхѣа зма-
мыз ахтѣацѣа, хамтакы ирыдкыланы кырѣатцаны, кыр-
дыржѣны атцыхѣы иалху аиартаѣарѣы ирианы насгъы
иаарласны иѣалшо зегъы шѣзыѣахтѣоит хѣа инасѣаганы
иаурыштыуан.

– Мехмет Беи!.. хѣа, акеихѣа зыбжы зыргаз Румеи-
са Ханым атаѣмада ихѣыщраѣа даарылылхит. Иѣааи-
дкыланы, данынахѣы ипѣхѣыс цшза дихагылан. Еитѣх
акы дшаргѣамтцыз ѣашьомызт. Румеиса ашьац цштѣы
змаз лыбла цшзаѣа рытраѣа итытдыр ртахушѣа акѣын
ишыѣаз. Лнапѣа лыбѣазара иныѣѣкны;

– Уахатѣи хасасцѣа итцыхѣтѣантѣиѣахап Анцѣа
ихѣозар!.. Ушьѣа исзычѣауам Мехмет Беи. Мызла, шыѣѣ-
сыла иааипмырѣѣазакѣа асасцѣа хѣадахѣылоит... Кав-
казаа зегъы хѣара иѣадахѣылароума?.. хѣа, иацѣажѣара
акѣымкѣа диаѣуашѣа акѣын дшыѣаз.

Ганкахѣалагъы диашан Румеиса Ханым. Избанзар,
уи бзиабарала акѣымкѣа, тынч дынхарц азы лаб иѣѣлаз
азѣы дицѣеит. Даараза ибеиаз ахан ду аѣы илѣаху ала
лыпѣстазаара лхылгар лѣахын. Мехмет Беи дицѣеиѣѣтѣи
жѣохѣ шыѣѣса тѣуан ииашатѣѣѣаны ишылѣахызгъы ды-
ѣан ак лыгзамызт. Даараза ибеиаз ахан ду дапшѣыман.
Аха жѣохѣ шыѣѣса раахыс иааѣѣымтцзаѣа асасцѣа ры-
дыркылон.

Мехмет Беи иеилкаара лѣѣуадаѣын Румеиса Ханым.
Кавказ аѣнытѣ дыѣѣтцны дааны Истамбул инхоз кавказаа
зегъы ипѣшаахѣан. Урт рыла колониак еипш инхон арахѣ
Османтѣыла аѣтынра абжа иара итынхацѣа раѣѣын.

Ахтынра иахьадхәалаз рацхьаза даараза лгәы иахәон. Мехмет Бей дахьйицаз азы дгәырғьатцәа дыкан. Османаа рахтынрафы ахәса иаамфәпыргоз зеггылыгерылалырхәуа, аамта ибзиазааны илхылгон. Амала лара лхан афы асасцәа иаакәымтцзакәа ирыдыркыло ианалага кавказаа рейба-барей, ртынхареи лгәы кыднахуа иналагеит.

Ионрахазарааахысмакьана уахыкрхала инымхазацыт. Иасуаха асасцәа рыман, мамзаргыи дара сасра ицон. Атцыхәтәан акәзар, Мехмет Бей Ацснынтәи итынхацәа руазәк 1867 шықәса май мзазы ицхацәа хәычкәа хәык дара рфы иныжьны Ацсны аурыскәа рабашьразы ицоз аруаа дырхагыланы дцар акәхеит.

Мехмет Бей Ацсадгыи азы айбашьра ицоз итынха ихәычкәа мап шцарцәикуаз. Атцпхацәа раб Ацсны дахь-цаз айбашьрафы дантаха арт ахәычкәа зынза иара идхаланы иаанхахьан.

Румеиса Ханым ашәымқьат иатцагылаз ацәардагәы афы лхатца ифәпхьатцәкәа днеины дантәа лгәамтцрақәа мацк илыхгалшәа дыкан. Лшьапкәа хыхь дфәханы лышь-тахь иказ ахчы днадиааланы анаргиле иахоз лхатца ашышьыхәа ихәапшра дналагеит. Атахмада еита ихәыц-рақәа дрыманы ицахьан, хараза цьара дшыказ фашьомызт.

Рыкәша-мыкәша ацсаатә рыбжьы, амфы еикәзырчцоз реиха абжьы рыда уаха акагы уахауамызт. Зны-зынлаггы Мехмет Бей дызхоз инаргиле ахәыр-хәыр хәа абжьы галон... Амала Мехмет Бей арт абыжькәа зынза иахәзомызт. Пытрак абас икан нас инаргиле иапхьа иныкәтцаны Румеиса Ханым лахь днахәит.

– Издыруеит, инымтцәо хасасцәа ркынтә бгәы цтәеит, Румеиса!.. Саргыи даара сгәы иахәо цьыбшьома?.. Аха икастцари?... Иахзааиуа зеггы сара суацәа, стынхацәа роуп, рыбзиарақәагы сыдуп... Урт «сыфныка шәмааин» хәа зларасхәои?.. Нас сышьтахька ишцасыхцәажәои?..

Берслан Беи дузза ифны ашә аиркит рымхәазои?.. – ихәеит...

Мехмет Беи иажәәкәә баша дырзызырфит Румеиса Ханым нас атәы алалтцозшә даапышәырччаны

– Уара абыржәгы җажәа шыкәса рыштыахь иаанужьыз Кавказ укоу цушьома?.. Уара иухаштхьазар, сара иугәаласыршәап... Уара, уашьта Берслан Беи уакәзам, Мехмет Беи уоуп. Ацсны указам Османтәыла ахтны дузза Истамбул укоуп... Изтаху иртаху рхәааит иумахазшәа катцаны, уштыахь ажәа зхәо рыла уааибамбар, умтынчхой!.. хәа, агьра дафын.

Мехмет Беи ипхәыс иахатыр гәамтазакәа иламхәхәаз ажәәкәә кырза игәы инархьит. Уи азоуп ибжыи рдуны дызлытакьазгы.

– Бафнацеит апхәыс!.. Ахатыр кәтцара бнымаалеит, быпхәысзар быпхәысра дырны убас ала бхы мөацга!.. Сара сзустоу сахәара бара ибусым!..

Румеиса Ханым илахаз ажәәкәә рыла иаразнак деилахәаны дөагылеит.

– Ее! Иутаху катца!.. Сара усгыи сычмазафуп... Уахагыи асасцәа зәыр дааиуазар бырпылароуп хәа исыдумтцан!.. лхәан, дицыртцны дцеит. Румеиса лажәәкәә амфыи цкара иафыз ауаагыи ирахазар акәхап, иаахәны ашәымкьат ашка инацшит. Амала Мехмет илакта зеипшраз анырба еицах русахь инахынхәит.

* * *

Нусрет Чауш алашыцара иалагаз ажәәан ахь днацшны: ахауа уатцәгыи ибзиахошәоуп ишыкоу... Сыгәгыи ахауа абас ибзиахара... хәа, дхәыцуан. Уаха заанатц афныка дцар итахын, избанзар ипцха хәычыи лгәы ахьибзиазамыз хьас иман. Ихәыцракәа Кымарацечи ипцха хәычыи рыбжьара ацара-аара иафын, уи азоуп игәамтцракәа ихыи икәтәаны изыказгы.

– Акомандир!..

Нусрет Чауш ишьтахь иахаз абжы ала ихэыцрақәа даарылтцит. Зыбжы зыргоз ар уафы ашә ду аҕы икарулуаз иакәын. Иаразнак иеыриашаны ачест аниита ашьтахь:

– Асасцәа шәймоуп!.. пшьфык ахацәеи пхәыски! Агәашә ду акны ишәзыпшуп... – ихәеит.

Нусрет Чауш игәы хыт-хытуа даакалеит. Ицъашьангы дыкан, дыззыпшыз азәгы дыказамызт, изустцәадаз арт?

Дыццакы-ццакуа агәашәахь данцозгы изыпшыз ауаа зустцәаз хьаас иман.

Агәашә ду акны изыпшыз Мариса Хаными лфызцәеи ргәы тып-тыпуа ипшын. Уртгы фымз раахыс ирымба-цыз рфыз ибаразы иццакуан.

Нусрет Чауш изыпшыз ауаа аниба зыршык икәтәазшәа икаитцара изымдыруа даакалеит. Уи итагылазаашәа исасцәагы иаацаршьеит.

– Нусрет Чауш, хбара угәы иамыхәзеи? – хәа, дааихзасит Мариса Ханым. Арт ажәақәа рыла Нусрет Чауш илымхақәа ркынза дкапшьза даакалеит.

– Бзиала шәаабейт! – ихәеит иаразнак, нас, азәазәала рнапқәа анрымихуазгы: – Икалома ус? Шәара суацәа шәоуп... Шәбара сышцамеигәыргәои?.. – хәа, ргәы акатцара даҕын.

Мариса Ханым, даапышәырччаны лнапы Нусрет Чауш икәакәа иныкәылтцейт.

– Рапхьаза хаузымдырыз цысшьейт Чауш!.. Аха ама-кьана хаухамштзаап!..

Ахкәажә лажә пхақәа Нусрет Чауш мацк акара ддыр-тынчит, аха зегь дарароуп Мариса илитаз ажәа ахы-зынымгз аз азы ихы хымзгишьон. Иара имшала Мари-са Ханым дирпхашьазар хәа дшәон. Аха уажәы артқәа рызхәыцра иаамтазамызт Дузцәентәи изааз асасцәа ишахәтоу дырхатгылар акәын.

– Бзиала шәаабейт!... – ихәахит даеазнык, иажәақәа пхаза...

Нас Шькок Беи ифыттра доатцагыланы, атэартахь ине-игеит.

– Абас шэтэа сшэыхэоит!.. Хтэаны хцэажэап! – хэа инацитцеит.

Шькок Беии Мариса Хаными иахьыддырбаз атып аҕны инеины инатэеит, аҕар ракэзар, ршьапы ихгылан. Нусрет Чаушгыы кэардэк ааганы рҕапхьатцэҕа днатэаны, дгэыргьатцэа ацэажэара даналага ушьта зынза дыштынчхаз убартан.

– Сыгэра шэга, шэбара даараза сеигэыргьеит... Шака шэыгэхьаазгазеи?..

* * *

Меҳмет Беи Истамбул Бешьикьташ иказ ихан аҕны ауаа рацэа еизаны иҕан. Амацүоцэа иааҕэымтцзакэа афатэи арыжэтэи ахьнаргоз аишэа ду жэафык ракара атахмадцэа ахатэаны гьамала крыфо аицэажэарагы иаҕын. Арт ауаа иеиуеипшым аамтақэа рҕы Истамбул иааны анхара иа-лагаз Кавказаа раамыстацэа иреиуан. Цытфык зхала иаақэаз ракэын, цшьфыкгы иеиуеипшымыз амзызқэа ирыхьаны рыпсадгьыл ааныжьны Истамбулка иааз рхэыцқэеи рматацэеи ракэын.

Аурысқэа атыхэтэантэи ҫеижэеижэаба шықэса Кавказ адгьылқэа рнапаҕы иааргацыцхьаза зыдгьылқэа рымпытцархалаз тауади-аамыстеи Истамбулка иааны нхара иалагахьан.

Аиашазы Истамбул анхара ус имариазамызт, аха аамыстацэа дара-дара реидгылареи реицхыраареи ирыбзоураны ишыртаху анхара иаҕын.

Амала кавказаа раамыстацэа рыпстазаара бзиа хара изымцеит. Рапхьа 1864 шықэсазтэи кавказаа рхыртцэареи аамышьтахьгы 1878 шықэсазтэи ацсуаа рхыртцэара рыпстазаара бзиа ашэартара иаатанргылеит.

Ачеркъес хыртѳара Ду аан Османтѳыла инанагаз ахтѳаѳѳа, ахѳынтқарра акнытѳ иатахыз ацхыраара аныр-моу, уаанза Кавказ акнытѳ ирдыруаз ускантѳи раамыстаѳѳа иахъатѳи Османтѳи абеиаѳѳа ирыдгыланы рыцхыраара иазыпшын.

Аиаша ххѳозар, Истамбултѳи аамыстаѳѳагы ма ицхашъаны, мамзаргы рыуаажѳлар бзиа иахырбоз амшала, ауадаѳра итагылаз рзы ацхыраара рзыкартон. Амала ацхыраара зтаху ртыхѳтѳа анпымтѳа агѳытқъара рызтысуа икалахъан. Зхыцхъазара миллионла иказ ахтѳаѳѳа рызтѳарақѳа дара ракѳым ахѳынтқараа рымч азхомызт.

1864–1866 шықѳскѳа рызтѳи ахтѳарақѳа рѳы Тыркѳтѳылака иаақѳаз гѳакра дуззала рқытақѳа ргыланы иахъааз атѳыла ашыцылара иалагахъан. Истамбултѳи аамыстаѳѳа ахтѳаѳѳа рқытақѳа аптѳаны дара рыцхыраара ртахымкѳа анхара иалганы рыцсы ааивыргоны, 18 78 шықѳсазтѳи ахтѳара амшала, Апснынтѳи шѳнызкъѳыла ауаа ихытцны Анатолиака иандѳықѳла, еиѳах амца рыцралеит. Избанзар, арт реихараѳык ртынхаѳѳа ракѳын. Ажѳакала, уажѳы апхъақѳа раастагы ауадаѳрақѳа рзыпшын.

Анѳѳа икынтѳ ахтѳаѳѳа Истамбулка рнеира азин рырымтѳо ианыкала рыцсы ааивыргеит.

Меҳмет Бей иѳны иказ аизарагы, иага рааира азин ыкамзаргы зегъ дарароуп мѳак цшааны ишиашоу дара рахъиааиуаз арт ртынхаѳѳа ѳыцқѳа рызтѳарақѳа рызбара иазкын. Даѳеакала иухѳозар, арт ауаа ирцырыргарц азы икатѳатѳѳѳоу ирыхѳѳажѳарц акѳын изеизоз.

– Османаа Истамбул аталара иага азин карымтѳаргы, хара хтѳѳѳа убри акара икѳышуп, убаскак рыхшыѳ тѳаруп, икартѳалаакгы мѳак цшааны иахзаауеит... – ихѳеит Хѳесин Бей. Иара аишѳа иахатѳаз зегы дреихѳабын уни азыхѳангы ахаѳы дтѳан.

Кәрала реиҗа иреитцбызшәа иҗаз макъаназгъы Османтәи ар рҗы иафицерыз Хәлус Бей, Хәсеин Бей иажәак-әа дрықәшахатхеит.

– Абри агәра жәга, хара иҗахтдалаакгъы хтынхацәа хрыцшаауеит... Истамбул изымааирц азы баша аус аура хәакәытцны, ианааилаак хара излахақәымгәыгша мҗак хәпшаароуп... Хара усгъы иҳалшои? Ахәынтқарра дүзза урт рзы акагъы алымшозар... – ихәеит уи.

Иеизаз, азтцара гәгәала иеимакны алтцшәак ацшаара ишашьтаз, хамтакы ибжыы мыргазакәа ирзызырҗуаз ацшәма Мехмет Бей даҗа гәаанагарак аарылеихәеит.

– Сара, иахзааиуа ауаа хцыргара акәымкәа, уаанза хара-хара хабжыара ишыҗахтцахъаз еипш, хәрцылап, хәрхылапшып хәа ишәыдызгалоит!

Мехмет Бей иажәакәа заҳаз зегъы акрыфарагъы иаа-кәытцны иааихәацшит. Насгъы иеицҗакны:

Ишца? хәа, рыбжыы ааикәдыргеит. Уи акара ауаа хазларыхъзои?.. Ахәынтқарра ирымчым аус аҗны хара ихамчуи?.. хәа, иазтцауан. Аизара мҗапызгоз Хәсеин Бей иакәзар амца икызшәа акәын дшыҗаз.

– Иухәо улымхақәа ираҳауама Мехмет Бей?.. Мамзар хара ҳаума иззеилымкааз? хәа днаиазтцааит. Мехмет Бей иакәзар дтынчза дықан.

– Аиеи, сҗы итытцуа слымха иаҳауеит... Шәаргъы ииашаны иеилышәкааит, аха зегъы шәзеилымкааит... – ихәеит. Арт ажәакәагъы дтынчза дмыццакзакәа ианихәоз аишәа иахатәаз ргәы еиҗәымжәрц иҗахызшәа акәын дшыҗаз.

– Уара, инагзаны иахзеилымкаауазар инагза уажәа... – ихәеит Хәсеин Бейгъы.

Мехмет Бей зегъы ахыргәақуаз игәы иахәоушәа дықан.

– Шәара ижәдыруама сыздыруам, аха хара хҗынтә ацхыраара зтаххауа зегъы ҳаамыстацәа роуп... Насгъы

ма ҳауацәа, ҳтынхацәа роуп ... Иахъа уажәраанза нха-
фык шәышә днылагыланы кыр дшәыхәахьоума?.. хәа,
днаразтцааит.

– Мамоу итцабыргытцәкьаны нхафы затцәыкгыи хашә
дыламгылац... Рахцәа шыкоу дара иабарыхәтоу усгыи... –
ихәеит Хәсеин Бей, Мехмет Бей иблакәа дыртапуша.

– ...Рахцәагыи рхазыхәан акәымкәа, зтакцыхықәра рыду
анхацәа рзы ацхыраара ртаххоит абраанза иааны... Урт
дара ирызхаша ахьи ацареи есымша ирымоуп... – хәагыи
ианцитцеит. Аишәа дшახатәазгыи уаанза ажәакгыи зым-
хәацыз Шьериф Бей ацәажәара дналацалеит.

– Анхацәа хымцада рахцәа ирхыцаны ҳара хкынтә
акагыи ртаххазом... Ҳара ҳеи иутынхам азәи икынтә
ацхыраара азыпшра цхашьаразами?.. Ари анапы роуны
ахәара иафызоуми?..

Шьериф Бей мацк ипсы ааитакны зык данынахәа
ашьтахь, ашышьыхәа изызырфуаз ифызцәа рахь днахәны
иажәакәа инарыцитцеит.

– ...Усгыи нхафык тынхас дызмоу азәгыи шәыказам, нас
ус анакәха ҳаитынхацәоуп хәа ацхырааразы ишәзааирц
икада?..

Шьериф Бей иажәакәа еихарак иргәампхазаргыи
имыцзамызт. Ацсуааамыстацәаанхацәеидареидаарабзиа
ишеибабогыи, мариала анхафы тыпцхак дааргазомызт уи
амшала аамыстацәеи анхацәеи атынхара рыбжьазамызт.
Дара-дара иеибагон азы дара-дара еитынхацәан. Шьа-
ла атынхарала аамыстацәеи анхацәеи ахәыпцхара еипш
аазарала иатынхарақәа рыбжьартцалон.

Мехмет Бей, Шьериф Бей зынза дизымзырфуазшәа
дыкан, уи ихы Хәсеин Бей «аамыстацәа усгыи ирызхаша
ахьи, ацареи рымоуп» хәа иихәаз ажәакәа рыкны икан.
Атдыхәтәан Хәсеин Бей иахь днахәны игәаанагара ҫыц
рзеитахәара дналагеит.

– Ҳара ҳалзыргаша ажәә ссирқәа уара иухәахьеит Хәсеин Бей!.. Иага гәәкра рхыргазаргьы ҳаамыстацәа рҕы ирызхаша ахьи аҗареи ыкоуп... Ҳара ҳмыцәароуп аамта мгазакәа убарт җтынхацәа пшааны рхьи рпарақәеи ирылагаанза Истамбул иааҳгароуп... Урт рпарақәа арақа аонқәа рзаахәаразы ирзхоит, иагырхашәалоит... Анҳара иалаганы ҳара иаҳхаҳгақәаз даргьы ирхыргап... рынхацәа рызтаарақәагьы дара азбара иалагаант. Убри алагьы ирбап җтагылазаашьақәа зеипшраз...

Аишәа иахатәаз зегьы Мехмет Бей ишанҳаны изызыроуан. Ииашатцәкьаны дара рыпсы еивыргарц азы уаҳа назтахым гәаанагаран. Ари рзыкатцар ркәәкәа иқәу аидарагьы мацхон Истамбултәи рколниагьы аҗаргәгәон.

Апшәма атцыхәтәантәи иажәәқәа раамышьтахь, зегьы Мехмет Бей идныхәалон, уажәы...

* * *

Нусрет Чауш уаҳа дгәыргьатцәа дықан. Избанзар, даараза игәхьааигоз иуацәа итааны иқан, настгьы мызқәак раахыс игәы изырхьуаз ахьантарагьы икәәкәа иқәтцхьан. Иуацәа иусура ақынтә дышиашаз ионыка иганы иани ыцья итыпцхәцәеи иеибаирдырхьан. Ари аамтазы Дузцьека дахьзымнеизгьы инейтцыхны Мариса Ҳаным ианылзеитеиқәа ихьаагьы ихәышәтәызшәа даақалейт.

Уажәы ионы итбааза иказ азал ағы итәан. Нусрет Чауш ипқа хәычы Аишье Мариса Ҳаным лшьамхы дыкәтәан. Аишье хәычы илзеилкаауа, илзеилымкаауа дазымхәыцкәа даакәымтцзакәа Мариса Ҳаным лацәажәара дағын. Ахәыцкәа зегьы реипш уигьы абзиабара илбаз лгәы иахәаны лара лтәала атак қалтқон.

Нусрет Чауш ипқа аихабы Еминегьы аматцуртағы ланду длыцхраауан. Афатә еицыкатцара иағын. Нусрет Чауш аамтак пшааны аматцуртағынза дааины исасцәа

хатыр ду шрықәыз рзеитеихәон. Уаанзагы, ихы-игәы итымтцуаз, ацсуа тыпқа Кымарача лызбахәгы иан илеи-хәахьан.

– Сан быблақәа срыкәыхшоуп. Шәгәы шәеаныз, хасасцәа излахалшо ала ламысла хәрхатцгылап. Урт хара имгакәа иахтынхацәахаргы калоит... хәа, атагылазаашьа иара изы шака ичыдаз азгәеитон.

Нусрет Чауш исасцәа рышка даныхынхәуаз, иан ата-кәажәгы аарлахәа дназгаазгоз лшьапкәа мчыла дрыкә-гыло афатә аиларшышьра дағын. Уигы лычкәын бзиа иибоз апсуа тыпқа длызхәыцуан. Анцәа идыррын дзеип-шраз? Аха кавказаа ртыпқацәа рыпшзара мацара ала акәымкәа рлеишәеи, рхатыркәтцареи рыла Османтәыла ибзиазаны ахьз-ацша рыман. Ибеиаз атацәарақәа кав-казаа ртыпқацәа рычкәынцәа ирзааргарц азы иаарыл-шоз зегы картон. Аха ауаа зегы еипшызма? Лычкәын игәапхаз атыпқа хымпада дшыпшзахоз агәра лгон. Ама-ла лкашья? Лкашья зеипшраз?.. Атакәажә дзызхәыцуаз абриак затәык акәын. Избанзар җнатәк ағы иеицынхар акәын. Аҗны данааилаак лара дышпалызныкәоз?.. Иха-дараз, җыцәа аиатымцәа анык леипш илыдылкылозма?.. Лара илзынхар иааигәаны илдыруа тыпқак тацас даалагар лтахын, аха лычкәын акырынтә иалхәазаргы мап икуан. Уи Кымарача лыда азәгы лызбахәгы ихәар итахзамызт.

– Нана, афатә мазеизар аишәа архиара сбыцхраап... хәа җаазтыз лычкәын ибжәала лхәыцрақәа даарылтит.

– Мачк ауп инхаз сычкәын... ура хәаас икаумтцан Еминей сарей ихәрхиоит аишәа... Ура ахәса рус уац-храарагы пхашьарами? Асасцәа урыдтәалаз... хәа, атак наилтеит лычкәын.

* * *

Икаххаа игылаз амра ала Мариса Ханым лқыта аҗ-ны даҗа мшык алагон. Пытҗык ахацәа иасымшатәи русқәа ирҗын. Иаанхаз ракәзар, аацынразы зыргыларә

ргәы итаз аонқәа рзы аеазықатцара иағын. Избанзар, азынра рхыргарц азы икартцаз ақбалақәа рғы наунагза аанхара ргәы итазамызт. Ари афыза анхартағы уаотцас узыкаломызт.

Атааңарақәа дара ирызкашәаз адгылқәа рғы аамта мгазакәа ақәыцқәеи, атцлақәеи аарыцқяны рыфонатақәа рырхиара иалагахьан. Асасцәа ахьрыдыркылаша аоны тбаақәеи, амзырхақәеи, рутрақәеи, рымхқәеи, насгьы абора, аца, акәтытца ахьдыргылашаз атыцқәа рзы иамчымкәа аусура атахын.

Рыдгылқәа аныдрыцқьоз, аоны акатцаразгьы, азын абылразгьы амғылхра иағын. Абас ала х-уск иеицы-картцон.

Кыр аамта аахыс даанымгылазакәа зыонтыц арыцқяра иағыз Хаит, иахьа шәарацара дцарц иакәикит. Избанзар, ааигәа шәарацара дымныкәацызт. Уи арахь иааижьтеи аамтацгьы ицсы мшьазакәа ион тыц, иутра тыц ухәа рырхиара дағын. Ушьта дзеицхызуаз ионы ахьиргылаша ирмазеихьан азы дгәырғыатцәа дыкан. Уи азоуп ихазы мышкы ацсшьарамш алхны шәарацара дыз-дәықәлазгьы.

Амш дузза ихала ашәарах дашьталаны дымныкәаразы ашәарыцара аганахьала ицышәарақәагьы ииртцарц азы ағар ркынтә азәы, Шабат зыхьыз дышьтихит (Базала иаб иашьа Данакаи ица иакәын Шабат, Цкәына еилкьак иакәын, аха амыцхә дыцхашьафын.

Фыцъа ашәарыцаотцәа шаанза амфа иқәланы ақыта афадатәи аганахь иказ арфаш ашқа ицеит. Ари арфаш азы егы ааста иагыцқьан, иагыхьшәашәан. Хамтакы акара азы ахьыттыцуаз аганахь ианныкәа ашьтахь пармарахь ихынхәны амардара инағалеит. Ихалацыцхьаза абнара жәпахон, рныкәарагьы удафхон.

Хаити Шабати ахәы акынза ианхала рышьтахька иаахәны арфаш рбозар хәа ицшуан. Амала абнара амша-

ла ирызбазомызт. Нас рыкәша-мыкәша тыртцаауа ина-
лагеит, азынра ахыкә иахыкәгылаз амшала атцлакәа
рбыгкәа еихарак икапсахъан, иаанхазггы ма ифажь-
хяхъан мамзарггы акапшь цштәкәа рыманы афара иа-
фын. Рыкәша-мыкәша иказ атцла хыккәа рырацәара иар-
шанхяхъан. Атәатцла, ахъа, ахъаца, ашә, ацъ, алакация
ухәа зеггы игәыдибакылозшәа иеилагылан.

Акапаа идыргылаз рқъала ҫыцкәеи, идрыцкәаз ад-
ггылкәеи маҫ-маҫ акәзарггы иубартан. Арфаш дуггы
аразны еипш ицырцыруа рҫапхъа икан. Арфаш дуи арфаш
хәыҫи иахъеипылоз ақыта агәеипш иказ ахәы хәыҫы
акны иказ Мариса Ханым лқъалаггы Хаити Шабати иахъ-
гылаз акынтә кәапк еипш ирбон.

Ҫыцъа ауаа ишанханы апсабара ишахәапшуаз
артәаа хәа игаз бжык ала рхатыҫафы иаины иараз-
нак иахыказ инатәеит. Игаз абжы ауафы итәымызт.
Рахәык агәакра иафын, атагылазаашъа шуадафыз абжы
ала иеилукаауан.

Хаит иаразнак дангыла Шабатггы днаиышьталеит.
Ршәартадараггы иашьклапшуа абжы ахьгоз аганахъ
иеихеит. Ианазааигәаха рыбла иабаз рызхатомызт. Бга-
хәыҫык ашьапы аихатәы ацкәа злаз шьацхәак иакны
иыкан. Абгахәыҫы рыцхәа иамаз ахъаа азыҫхәауамызт.
Икәыбаса, ашьа иаганы иказ ашьапы ашьацхәа иамна-
хырц азы аекыдкәара иафын, аха иауамызт. Ари афыза
агыгшәыгра Хаит игәы еикәнажәеит, итацкәым ратцәаны
дыхәхәон.

– Ари уафразам!.. Ауафара ишанымаало еипш ашәа-
рыцараггы иакәнагам... Арт арыцхәкәа хшәаккәа
рҫапхъа усыгы ихьчазам. Нас ари афыза агмыгра за-
тахузеи?...

Шабат иакәзар, иибаз аамышьтахъ Хаит диеицәаны
игәы цжәон. Избанзар ихаан рапхъаза акәны абри афыза
ашьацхәа ибон. Амала, Хаит, аурыскәеи Англиантәи

ныкѳара иааз рыкни ари афыза ибахъан, иара англиааи кавказааи абри афыза ашьацхѳакѳа кырынтѳ еимактѳыс ироухъан. Кавказаа рѳы ашѳарах абас рызныкѳара калашъа амазамыт.

– Гѳгѳала ахъаа амоуп, икѳхтѳозеи уажѳы?.. хѳа, дтѳаауан. Ибжъы ала иаргъы шака дхъаауаз убауан.

Хѳит мацк даалак-ѳакзаргъы иаразнак абгахѳычы ахытѳѳъа дѳеихсит. Зыхѳаѳъал ахы зыкѳшѳаз абгахѳычы рыцхѳа уатѳѳъа аѳсы аахытѳит. Ахысбжъы ала абгахѳычгъы ахъаагъы, ахѳаабыжъгъы наунагза иаанкылан. Хѳит дшанханы, настгъы дшѳаны ихѳаѳшуаз Шабат иахъ днахѳит.

«Икѳаутѳеи Хѳит?.. ашьацхѳа иамхны иоумышьткѳа уеихсны изушьи?..» хѳа дтѳаауазшѳа ихѳаѳшра даѳын.

Хѳит иакѳзар, инапы Шабат икѳакѳа иныкѳтѳаны:

– Издыруеит икѳстѳаз угѳы иамыхѳазеит Шабат, ама-ла уи арыцхѳазы уахѳа икѳхтѳаша акагъы ыкѳазамыт... – ихѳеит. Аха Шабат икѳоу изеилкаауамыт. Хѳит иакѳзар иеиликаанза изеитѳхѳара дакѳытѳзомыт.

– Сычкѳын абгахѳычы ашьацхѳа иамхны иаухашь-тыргъы икѳѳыбаса икѳаз ашьапы ала изынхѳазомыт. Ашьа фѳы захѳаз агыгшѳыг зегъы еимѳыжѳжѳа иргон. Шака идыргѳакуаз уазхѳыци? Аха уажѳы зынза иаѳтынчхѳит. Саргъы икѳстѳаз сгѳамѳхѳазеит, аха ишысхѳаз еипш уахѳа цсыхѳа хѳамазамыт...

Хѳит арт ажѳакѳа анихѳа ашьѳахъ днеины ашьацхѳа днахагылеит, аиха иалхыз, ари ашѳарах аѳсышьа цѳгъа рызтѳоз аѳааста аатцыхны иибаз хѳхѳа дук ала дасуа иузныкѳымго иныкѳтѳаны иршѳны аѳыцра инылаи-жъит. Даѳазѳы иитѳыз акы цырхѳага ахъеитѳаз азгъы игѳы тынчымыт, аха – Икѳстѳаз иашамзаргъы ари афыза агыгшѳыгра уахѳа исзычѳауам... – хѳа, дѳагылеит.

Хаити Шабати абгахэычы ацсыбаф иахытцны ианцоз даеа блақэакгы дара ишрышьклацшуаз рыздыруа-мызт.

* * *

Амфа иахъараапсаз азы ауаа итахэхэа ицэеит. Марисеи лфызцэеи, ашьыжъ шаанза игыланы рускэа инарышьталеит. Иахъа, Нусрет Чауш урт рзыхэан Истамбул излаталаша ақъаадқэа ирхиараны дыкан. Уи азы рапхъаза Измит ахада Селим Пашъа диҳэараны дыкан, иамур даеа мфак идшаар акэхон.

Аихабыра рхан аџапхъа Нусрет Чауш изыцшуаз Мариса Хаными лфызцэеи, кыр аамта анца ашьтахъ қъаадқэакны дара рганахъ ааира дшафыз гэартеит. Дычча-ччо дызлаказ ала Селим Пашъеи иареи реицылара ибзианы ишымфопысыз убартан.

– Шэқъаадқэа мазеиуп!.. Анцэа ицъшьбаны Селим Пашъа ауадафра алымхзакэа иапхъа иқэстцаз зегъы инапы рытцаифит. Ушьта шэыфныка шэнеиуашэа, шэымшэа-шэмырха Истамбул ацара азин шэымоуп... – анихэоз, дгэыргъатцэа дыкан.

Мариса Ханым лфызцэагы рқъаадқэа абас мариса-ла анапы ахъатцафхаз азы игэыргъон. Избанзар, Селим Пашъа инапы атцаимфуазшэа хэыцпрак рыман. Аха уажэы, рапхъа уадафра хэа акгы ыказамызт. «Анцэа ицъшьбоуп!.. иахъатэи амш мышътабзиала халагеит, лхэеит Мариса Ханым. Ари анылхэоз Анцэа дылбар лтахызшэагы лхы фарханы ажэфан ашқагы днацшит. Нас лфызцэа рахъ днахэны.

– Уажэы ҳауа бзиа Нусрет Чауш абзиаразы хэа наиа-хэаны аамта мгазакэа амфа ҳақэларауп... хэа аццакра шатахыз наралхэеит.

Нусрет Чауш иикыз ақъаадқэа Шькок Беи ианиитоз ус дук нагзаны зтақцхықэра иатцытцыз ауафы исахъа ину-

баалон. Шькок Беи иоуз ақбаадқәа ицшзаза иаарены ифнытқатәи ицыба итеитцеит.

Нусрет Чауш ифызцәа азәазәала абзиаразы хәа реи-хәеит. Мариса атыхәтәан дынижыит. Дгәыдыкыло-дгәыдимкыло хәа длақәакуа дгылан. Аха лара зынза дымцшыкәа даалгәыдлыхәхәалан «Зеггы рзы итабуп хәа уасхәоит сычкәын!..» – лхәеит, убриақара гәык ала дгәыдылкылеит, Нусретгы игы пшааны, ифнутқала:

Абри ацхәыс афбатәи сан лакәушәа дызбоит... хәа, даахәыцит

Мариса Хаными лфызцәеи амфә ианықәла, Нусрет Чауш кыр аамта дгыланы рыхәацшра дафын, ганкахьала-гы изкәылаз амфәы зегь рыла ирықәфеианы цырхагада ихынхәырц азы Анцәа диҳәон. Избанзар Истамбултәи амфә ажәытә еицш акәымкәа даараза ишәартан, шыоук рықәлар қалон, идырхәыр, иршыыр қалон...

Марисеи лфызцәеи ажәак мхәазакәа кырза иныкәеит, иахьцоз рыкәша-мыкәша икоугы ғырхәала иртцарц ртахызшәа атцәара иафын. Рныкәашәа есқынагы ишы-қаз еицш акәын ишныкәоз. Темыри Базалеи мацқ рапхәа игылан. Марисеи Шькоки рақәзар, Исмилгы дрыцны рышьтахька ирышьтан.

Абас тынч аныкәара ишафыз, Мариса лыбжы налыр-геит.

– Иахышәхәауеи, хамфә мацқ иаапсахны, ҳауацәа Азахәцәа рахь (адыгақәа рахь) Шьмаф иқытахь хым-фыхыцрыма? Мамзар ханыхынхәуа хрызнейрыма?..

Азәгы ари афыза азтәара дазыцшзамызт ацкәынцәа иаахәаны Шькок Беи ишқа инацшит. Избанзар уи дшы-қаз ажәа ахәара дара ирызкашәомызт. Даргы рыуа-цәа Азахәцәа рбар ртахын, аха Истамбул абарагы иаз-гәышыуан. Османтәыла ахтнықалақь ирацәаны азбахә рахәхьан азы аамта мгазакәа уахь анеира акәын рхы итаз.

Шькок Бей иаргъа напала ихаршала иказ ицатқаа аашышыны мацк данхэыц ашытахъ Мариса атак литеит.

– Сахэшьа сара бсатцаауазар, ҳамџа ҳахымкъакәа хцалап схэоит... Избанзар ҳауацәа рбара аамта ааста ихадоу азтцаарақәа ҳацхьака ишытоуп. Усгъы хара имгакәа ҳахнымхәуеи?... Ханыхынхәуа Шьмаф ишкә ҳамџахытцны ҳазхара ҳаибабап...

* * *

Ихәхәза иианы зейзтәахыз хџык ауаа рганахъ ааира иафыз Хаити Шабати ирышкляцшуан. Арт ауаа, Идрис Агеи џыцъа иматцуарқәеи ракәын. Хаити Шабати ирзыцшыз рзымдыркәа ирзыкатцаз ацәкәа азааигәахара иафын. Рџыцъагъы макъана мацк апхъа изықәшәаз ахтыс рыхымгазацызт. Абгахычы ахъаа рыбла ихыцуамызт.

Хаит, уи азыхәан Шабат игәы иртынчырц азы әжәеипшыаа рашәа ахәара далагеит.

Абас ишлеиуаз иаразнак ишшәарыцацәаз настгъы абна ишылаз ааигәалашәеит Хаит. Ашәарыцаџы зегъ дарароуп ишәартадара дашькляцшыр акәын. Ашәарыцарафы баша амџа уанызшәа ашәа хәо аныкәара калашъа змам усын.

Ашәарыцаџы Хаит, ашәа ахәара днакәытцны иблақәа рыла икәша-мыкәша аттцаара дналагеит ари аныкайтцоз Шабатгъы иимырбарц итахын, ачкәын диршәарц итамыызт, амала арахъ апсабара убриакара итынчын, иарбанызаалак бжык газомызт азы агәеанызаара атахын.

Хаит шәартарак шыказ игәы иташәахъан, днахәыаахәуа акәымкәа иблақәа мацарала икәша-мыкәша аттцаара дшафыз Идрис Ага ихы иакәыршәыз ашкәакәа илацш инытцашәеит. Нас цкәа даныцшы ирықәкыз ашәақьқәагъы аагәеитеит. Шәарахк еипш ацәкәа аталара иафын. Мацкдаалакџакзаргъы ихы атыцафы иааигеит. Избанзар, ускан иаргъы Шабатгъы рыцстазаара ашәартара итагылон. Ирзыцшыз ауаа имбазшәа катцаны Шабат

дизааигәахеит. Ганкахъала ибжы рдунгы дцәажәаны «шәсымбазеит ахысразы шәмыццакын» ихәозшәа ихы мфәпигон, аха хықәкыс имаз мацк рацхъака иказ аҳара-кыра акынза инеир акәын дзыргәакуаз.

ҲаититыпданазааигәахаиаразнакШабатиеикәыжны аҳаракыра даваижыт, аха урт қаҳаанзагы Идрис Агагы иматцуарцәагы амца рыжәыртдан азы, атагылазаашъа цъаҳаным иафызахахъан.

Ҳаит рахъекарыжыыз атып акны икоу цышьаны дшәа-пырхапуа ихәапшуаз Шабат иртынчразы «умшәан, утыпгы умпсахын!.. Шьюуки ацәкьа хзыкартцеит... аха уажәы ҳтып шәартазам, пырхагак рызхәтом...» хәа ди-лабжъон. Нас иреихсуаз рганахъ днацшит, ақәыцкәа рыб-жъара аарлахәа иубартан. Рацхъа адгыл кьакъаран азы, дара рахъ иааигәахар ирбартан азы ртып хъчан.

Ҳаит мацк даатынчханы ґазнык Шабат иахъ даны-хынхәы. Арцыс ихы иапхъака икәаҳаны ишыказ аагәеи-теит. Иибаз амшала деилацатаны дықан, ихәхәаза ишытаз ацкәын икәақәа ртысуа «Шабат, уа Шабат!..» хәа афытра дафын.

Шабат Ҳаит ибжы акәым иарбанызаалак бжык иа-ҳауа дыказамызт ушыта. Ифыз атак изимтакәа дыхәхәа-за дышътан. Избанзар уи ари афыз афымтра иаанагоз ибзиазаны идыруан. Зыпсы зхыпрааз ацкәын илахъ акнытә илеиуаз ашъа ашъацра иахылатәоз афыртбаара иафын.

Ҳаит дахъкажыыз Шабат ицсыбаф ашышыхәа иааир-гъежыт. Шабат рыцҳа ииатцәтқәақараза иказ иблақәа ажәфәан ахъ ицшуан уажәы. Игәышпы ашъа иаганы дықан. Излаибоз ала ихәда атқака иакәшәеит дызгашаз ахы, уи азоуп иаразнак ицсы зихытдызгы

Ҳаит ихъаа хәаа амазамызт. Игәатцәқәа абылра иа-фын, игәы еикәжәон, ицсыц изеивгомызт. Дахыказ дгәакуа днахәы-аахәуан. Нас ихъаа ааста ихымызт еихахо иалагеит. Ихъчара иара идны дшыказ алым иафызаз

ачкэын дыцсны иацхэа дыкэын. Уи дызгашаз ахы изаа-
нымкылазеит, Аркэакэахэа ахэхэаара дналагеит.

«Анамысдакэа!.. Агмыгкэа!.. ишэтахыз адауапшь иа-
фыз аз чкэын икнытэ. Анцэа шэишэиааит!..»

Хаит ибжы гэафэ гэйтшыаага афхаа итыффуан. Ама-
ла иажэакэа апсышэан азы иагацэа ихэакэоз иаанагоз
рзеилкаауамызт. Ирзеилкаауамызт, аха ибжы убриакара
ицэгъан ргэы ткэаны рцэа итазызаауа инханы икан.

Хаит Шабат рыцха ицсыбаф иеакэыжыны илагырз
анкаитэоз Идрис Агагы, ифызцаагы ишэаны иахьакэ-
шэалак ахысра иафын.

Ифыза чкэын изы алагырз казтэоз, ахэаа иаганы иказ
Хаит Шабат ицсыбаф днахытчны агъеио хэа дфагылт.
Иблакэа тыкапшыааза икалахъан, нас итачкэымкэа ра-
тэаны ахэхэара далагеит. Аиохаа афы ихэаабжыада
уаха акагы уахазомызт. Арт апсуаа аибашьрафы ирхэоз
ажэакэа ракэын, ага игэы тыркьарц рхата ргэы шытыр-
хырц азы абас ихэхэалон.

Хаит даеа хамтакы даныхэхэа ашьтахь иаразнак
ишыапы дфыкэгыланы иреихсуаз рышка дышиашаз
дыоны ифэинеихеит. Ганкахыалагы ахэхэара дафын.
Ари афыза иазыпшымыз агацэа икартцара рзымдыруа
ишанханы икан, ахысрагы иакэытчны ихэхэо ирзааиу-
аз ауафы дцъашыаны ихэапшуан. Амала хара имгакэа
реааидкыланы еидах ахысра иалагеит. Иааигэа ихысу-
аз хык ркынтэ руазэы итэы Хаит иуатэа иакэшэеит.
Афбатэигы имгэа иалкэаны ицахъан. Ахпатэи акэзар,
зынза икэымшэазеит. Ф-хык шиаахазгы Хаит дааным-
гылазеит. Иеихсуаз ауаа дырхагыларц кыр игзамызт.
Иагацэа ршэакькэа даеазнык аитцатцара иахымзацызт.

Идрис Ага аркэакэахэа ихэхэо ирхагылаз Хаит ашьоу-
разы икылтытцыз иблакэа даныртапшы ишыа аан-
гылазшэа изааит, ишэакь аитцатцарагы даакэытчны
ахылагъара иеатаны абналара далагеит. Идрис даныб-

нала иматдуарцаагы ашэаргэындара рызтысит. Руазэы ишэақыгы нкажыны дытқыеит. Егы иаанхаз иакэзар, ишэақ аитатцара дахызазаргы уаѳтас дзымхысит. Игэы тќыаны дахыыказ азы Хаит иѳацхыа дышгылазгы изикэмыршэазеит. Амала ицхысыз Хаит ихы акэзар ине-ины ихэдацал инакэшэеит. Иаргы убратэќыа иќыркы кны дыѳкахаит.

Идриси ифызеи исуа ибылгьо аиѳхаа аѳнытѳка изны иѳахѳан. Ѳ-хык зыкѳѳѳаз Ѳаит урт рышьталара акѳым ишьапгы дзыкѳгыломыт ушьта. Ишьамхкѳа дрыкѳ-гыланы ибналаны иѳаз рышѳка днаѳшит, нас имѳ ааизганы ѳѳгѳаѳсышьала Шабат иганахѳ деихеит.

* * *

Мехмет Бей итбааза, илашаза иказ иуадафы ацээр-
дагы ахафы дтэаны ицхэыс ға Румеиса Хаными иарен
ицэгъахаз реизыказаашъа дазхэыцуан. Апхэыс лцэа-
жэарақәа ушъта иааузычхаратэы иказамызт. Румеиса
Ханым, Мехмет Бей инымтцэазоз исасцәа рыдкыларафы
ицэырылгаз атызшәа, лхатца игэы кыднаххъан, ларгъы
абас асас идкылара дахъашыцыламыз азы лгэы пжәон,
ажәакала уахъгы-арахъгы рычхарақәа зынза имачханы
ишейкәжәара икан.

Мехмет Бей абарткѣа рымшала ицхѣыс длылтырц
иакѣкихан. Амала ихѣыцкѣа рымшала иеааникылон.
Ицха Фатма жѣаба, ицкѣын Махмут иакѣзар фы-шыкѣса
рхытуан азы макъаназы ран дыртахын.

Атаҗмада ипхәйс инымтәоз лҗәфәцъбарақәа рым-шала иажәантҗеҗа ифызцәа иуацәа рааигәара дзым-неиуа дҗалахьан. Аапхьарақәа рахь җызгақәак пшааны, мамзар сгәы бзиазам хәа мцык хәаны дшымнеиуеипш иаргьы аапхьара изыкартазомызт.

Амала сычмазаџуп хџа амц ихџацыпхџаза иџны иба-
разы иаауаз аџаа рыла итџуан. Румеиса иааиуаз асасцџа

рышқа данцөырымтцлак еиҥах еймакык рызцөыртцуан. Мехмет Бей ицшөма дахыҕаз рзеиҥахөара ушыҥа ил-шазомызт. Анцөа иҕкытө иара иахөшыа Хаируниса Ханым рыхөса рыманы ирзаауаз асасцөа дрыдтөаланы Ру-меиса лыҕамзаара гөартаратөы иҕалтцомызт.

Мехмет Бей абас дхөыцуа дыштөаз аматцуөцөа руазө ибжыы ааиахаит.

– Шөхацкы, ашө аөы шөысасцөа гылоуп!.. Хөык аха-цөеи цхөыски... Шөҥынхацөа ракөзаап...

Мехмет Бей ишыапкөа аайтцыхны ашышыыхөа дөагылт. Арахь, изуствөада арт асасцөа хөаггы ахөыцра дафын.

«Анцөа ихөаны нхара иааз шыоук ракөымзааит...» хөа, игөы дтацөажөо ауада дандөылтцуаз фымт игылаз аматцуөгы дналытцакөеит.

– Уажөыггы тцөаннны бадырсызшөа абра бызгылои? Хасасцөа бырмыцхьо?..

Аматцуөы лыцшөма дылмыргөамтырц азы амардуанкөа ркынтө дбылгьозшөа данылбаауаз Мехмет Бейггы уахь деихеит. Амардуанкөа ркынтө ашышыыхөа албаара данафызггы изуствөада исзааз стынхацөа хөа ахөыцра дшафыц дафын.

Аҥахмадаасасцөаахьнаргазазалданыныөнашылаигы-ланы ицылаз «иҥынхацөа» изуствөада хөа дрыхөапушан, аха азөггы диздыруамызт. Шькок Бей, Мехмет Бей дши-зымдырыз ицшрала иеиликаахьан. Ари иага дархьаазар-ггы иаөсыз аамтаггы даназхөыц, «сара сдырра мараизам усты... Оажөеибыжьба шықөса цхьеит... Сарггы абра акөымкөа даөа цьара узбар усыздыруамызт... дабакоу ахы иаөызаз Берслан Бей, дабакоу уажөы сөацхьа игы-лоу аныкөара зцөыцөгьоу, ишлахьоу аҥахмада?! хөа, дхөыцны игөы ааиртынчит. Нас ажөытөтөи иөыза иб-лакөа днархыцшыланы, мацкгы агөаара злаз бжык ала дниазтцааит.

– Беслан, сыуа бзиа, сузымдырзеи?..

Меҳмет Бей иґапхъа дгыланы ихаштхъаз ихъз ала иацәажәоз аґахмада дидыруашәа дықан амала макъаназы изеилыргазомызт. Кыр аамта антцы ашьтахъ иблақәа аартзаны дшанханы днатцааит.

– Шькок?.. уара Шькок уоума?..

Ари даниазтцауаз артәаахәа ахәхәара даґын.

ШькокБейаидарахъантакдаатцызшәадаатынчхеит. Избанзар Беслан Бей дахъизымдырыз мацк игәы канажъхъан. Ифыза иахъ шыґақәак катцаны

– Сара соуми ажәытәтәи уфыза!... аамтак азы сузымдырит хәа сшәазаргы... сзыцәашәашаз сақәымшәеит, ушцәкоу сашъа?.. – хәа днаиазтцааит.

Фыцба аґахмадацәа ауада ифназ ишанханы ишрыхәапушаз иргәґәазаны иаагәыдибакылеит. Ианейдытц Шькок Бей иарґба напы Мариса иналықәкны.

– Аригы Мариса Ханым лоуп, Пачкәыкә ицшәма... Ажәытәтәи уфыза Пачкәыкә дугәалашәома Беслан?... хәа днаиазтцааит. Ибжы ахәыцреи агәеизхареи ацын.

Меҳмет Бей иґапхъа игылаз апхәыс бырг цқба данлыхәапш уигы дааигәалашәеит. Ажәытәтәи лыпцшзареи лхымфәапгашъеи ишыкац иқан Мариса Ханым.

– Бзиала баабейт, сахәшы!.. – хәа анлеихәа ашьтахъ,
– Сашъа Пачкәыкә дышцәкоу?.. Игәы бзиоума?.. – хәагы нацитцеит. Беслан Бей изтцаара Мариса Ханым лгәы аарцшааит. Пачкәыкә дыштахаз ажәытәтәи ифыза иабантәи идыруаз. Мацк даатгыланы азтцаара аґак каитдарц азы Шькок Бей иахъ днахәит. Шькок Бей Мариса Ханым даниґапшы Пачкәыкә дзыкәшәаз айтахәара иара ишихәґаз еилкааны леааинылкылт. Избанзар иага лхытцуазаргы ацсуа леишәала Мариса Ханым дґацан, ипцстазаара далтцзаргы лхатца избәхә ахәара цхашъаран.

Шькок Бей, Беслан Бей иахъ днахәны хәаала иґәыз бжык ала:

– Пацкәыкә хәымз рацхьа дхәцәтәхеит Беслан, уи, рацхьаза хәхьызхытцыз Қефқен анышә дахтагәышьеит... – ихәеит. Мехмет Бей иахаз ажәабжь кырза дархьааит, избанзар Шькок Бей иеицш Пацкәыкә Бейгы ажәытәтәи ифыза иакәын, рхәычреи рарпысреи иеицырхыргәхьан. Аибашьрақәа рахь, ачарақәа рахь, иахьабалаак иеицныкәахьан.

Мехмет Бей иҟацхьа хәтырла игылаз Мариса Ханым лыблақәа днартацшны:

– Бҟыза бзиа дахьтахах даараза сгәы иалсит сахәшьа, уи иуафбзиара адагьы хара хзы кырза иацсаз фызак иакәын. Анцәа идгьыл бамбаитәааит!.. – дхьаауа дна-лыдышшылеит. Уи аамтазы иаартыз аценцьыр акнытә ифналаны ауада бжык ифныфуа ианалага Беслан Бей иажәа аахиркәшеит. Анамаз ахь аацхьарақатцара иазкыз езан акәын ирахауаз, рывара игылаз аҟьаама акынтә ирахауан. Мехмет Бей инапала итәарц надирбеит.

Ахәаҟьа езан дацхьаны даналга, Мехмет Бей исасцәа азин нарымхны анамаз кра днацхьатцит. Ари аамтазы иихәарызеишь хәа иҟы итацшуаз иматцуфцәагьы аишәа дырхиарц насгьы иаарласны иахәшьа Хаируниса илыцхьарцгьы нарыдитцеит.

* * *

Мехмет Бей, иахәшьеи рысасцәа рыманы аишәа иа-нахатәагьы акапаа Мехмет Бей ихан аттцара иаҟын, ахан ажәак ала иблахкыган. Беслан Бей Ацсны данықазгьы дбеиан, уи имазара абицарала иаауан. Итаацәара Ацс-ны тыцк напхгара артон Беслан Бей дтауадын. Иара Ос-мантәыла дызхаазгьы уи амшала акәын. Напхгара зыр-тоз адгьылқәа аурысқәа рнапахьы ианиас Беслан Бей итаацәагьы иманы дықәтцыр акәхеит. 1851 шықәса раа-хыс 27 шықәса цуан ара дықоижьтеи. Ихан зеицшраз ала ицәгьамкәагьы дынхон.

Мариса Ханым ажэйтэтэи рфызa, атэым дгьыл афы инхашьa анылба мацк даатынчымхеит. Ас анакэха егырт ахтэацэагы иага гэакра рхыргаргы, ауадафракэа ирыкэ-шэаргы атыхэтэан апстазаара бзиаах ах икылсуан. Ари Беслан Беи итаацэеи ирылшазар дара изрыламшарыз?..

– Еех, ихашэымхэо хара хаамышътыхь Апсны икалаз-ианылаз. Акымзарак бжамыжъкэан сшэыхэоит сып-садгьыл цшза иахнагаз зегьы шэара шэкынтэ исахар стахуп...

Шькок Беи, ихэычреи ичкэынреи раамтазы есымша дзыцныкэоз ифыза иара иаамышътыхьтэи фажэибыжьба шыкэса, Апсны имфадьысыз ахтыскэа зегьы акакала изеитеихэеит. Уианеитеихэозаамтазызны-зынла Мехмет Беи зны-зынлагы Хаируниса Ханым азтаарацэагы ирталон. Ирахарц, иеилыркаарц иртахыз шака ыкааз!.. Уаанза арт ахтыскэа ирызкыз ажэабжъкэа агазеткэагы ирнылахьан, аха урт ажэабжъкэа ма ирыгын мамзаргы ахэынтқараа ишыртахыз ала ианыртқон азы акагы аил-каашьа рымамызт.

Шькок Беи иажэа даналга акрыфара иалганы рках-уакэа ржэырц азы азал ах ииасхьан. Шькок Беи уажэгьы ахтэара аамышътыхь Тьркэтэыла ирхыргақэаз айтахэара дафын. Рызхьттра, Пачкэыкэ итахара, Ефтениа азбаара азааигэаратэи рынхара инаркны уажэтэи ртыц ьыц ах инеиаанза ирхыргаз зегьы изеитархэеит.

Мехмет Беигы Хаирунисагы гэыкала изырфаун еихаракгы Хаируниса Ханым ажэакгы бжыалыжьыр лтахымызт, зны-зынла илзеилымкааз ахтыскэа ґазнык дтцааны еилылкаар лтахын.

Шькок Беи дахьаапсаз, иара иеитархэашагы ахным-хаз азы аибашьреи, ахтэареи ирызкыз рцэажэара хдыр-кэшеит.

– Дара агэакра дукэа шэхыжэгазаап... – лхэеит Хаируниса Ханым. Шькок Беи дахьызырфауаз лгэы шака ипшааз лылагьрзкэа рыла иубартан.

– ...Пачкәыкә Бей итаҳарагы даараза сгәы иалсит...
Уи ида егырт ишәыцәтахақәаз зегы рзгы сшәы-
дышшылоит. Анцәа зегы гәнаҳак рымазар ирхихаит...
– ҳаггы инацылтцит.

Мехмет Бей ажәак мхәазакәа дзырәуан, уи имаз
апышәа ала ариакара ацәажәара аамышътахъ иааиуаз
ибзианы идыруан. Ацәажәара ахыркәшамтаз дара ирта-
хыз, изхааз айтаҳәара иалагараны икан. Иаргы ари да-
зыхиан. Иахъанзагы ишә илагылаз, акы зтаххоз зегы
иахынза илшоз дрыцхраахъан. Зны-зынлагы ацхы-
раара аниылымшалакгы исасцәа ибзиазаны идкыланы
иахымәапигоз азы азәгы игәы нимрыхазацызт.

Аха, уажәы исасцәа даеа хымәацгашъак ала дрызней-
уан. Урт атыхәтәанынза данырзызырәы ашътахъ Истам-
бултәи аамыстацәеи иареи атыхәтәантәи реикәшәара
ағы ирызбаз ала ныкәашъак акатцара дазхәыцуан.

Шькок Беигы ацәажәара даркарахахъан. Ушъта им-
хәаз икааз?.. Икаҳуа днахәаны ифарцъан иацхәа ианы-
кәиргыла ауадағы чыт бжыкгы газомызт.

– Ағар егы ауадахъ ииаҳгар каломашькок Бей са-
шъа? хәа, днатцаит Мехмет Бей, апшәма икынтә азәгы
ари афыза ажәа дазыпшымызт азы зегы иаацъаршәит.
Уи азоуп Шькок Бей хамтакы иихәара изымдыруа дзын-
хазгы, аха ағар Шькок Бей иихәашагы иазымпшыкәа
иәагылеит. Мехмет Бей ағар рахъ дпышәырччо днацшы,
ашә ағы лшәапы дыкәгыланы адта иазыпшыз ацхәыс
лахъ:

– Сысасцәа ахырцара хаварағы икоу ауадахъ ииага,
акагы рыгыбмыжын Гьулендам...

Аматцұы пхәыс ашә аалыртын ағар дырзыпшуа да-
лагеит. Уртгы рышътахъ аихабацәа рахъ имырхазакәа
ауада индәылтцит. Уажәы ауадағы Шькок Беии Мариса
Хаными, Мехмет Беии, Хаируниса Хаными рыпшыфк
нханы икан.

Мехмет Бей ауада идәйлтүаз Гьулендам ашә алыр-каанза ауада ифәнашылаз аматчуафы ахатда иааигаз анаргыле знык-фынтә даннаха Шькок Бей иахь инаирбаны

– Иутахызар Шькок Бей?... Уаргы сара сеипш анаргиле уахар утахума?... – хәа днаиазтцаит. Шькок Бей уаанза анаргиле имбазацыт. Мехмет Бей иапхьа игылаз ицъашьаны дахәацшуан. Нас атәы налатцаны атак аакайтцеит.

– Дараза уеупсахит Беслан... уматәа-фытәа уцсахит... Уцәажәара... иуфо иужәуа... ухьзтәкьа уцсахьеит... Иудыруеит, апсуаа хәы ахьз кырза атцанакуеит. Ахьз акәзам ауафы дхаразкуа, ауафы ихьз хараикроуп. Уи азоуми хайхабацәа рыхьзкәа ххәычкәа ирхахтцазом. Избанзар уи ахьз, хьзыла-пшала имфәсыз цтәзаарак иадхәалоуп, ииз апшқагы ихыртцаз ахьз җыц хьымзгыда итигаратәы цтәзаарак мфәпигароуп. Уара суа бзиа! Шыкәсы рацәала иныкәугоз ахьз-апшагы згымыз ухьз шпаупцахи? Матәак еипш иушәыхны ишдакәаужь?... Анцәа ицъшьоуп Апсны ахьухамыштыз... Уигы ухаштындаз харгы уара ухаздыруамызт... – акацаа реихабы атәы алатцаны иеихәакәаз иагьа иеифызцәазаргы Мехмет Бей игәы иалсуан. Ишьякәыгәгәара халаны ихы иахьәсыз дкацшьза дкалахан. Шькок Бей уиакара иахиркьарц игәы итазамызт, аха знык даналага игәы итаз зегы иамхәхәахан. Уажәы ифыза игәы ахьиирхьыз азы дахьхәхән. Игха ариашаразы дышгәакуаз, Мехмет Бей ихата дҗихит. Мехмет Бей агәамтцра ааста аҗыртынчра мфәла иалхны Шькок Бей иажәакәа рзы иаргы атәы налатцаны атак аакайтцеит.

– Сара афны ас сшеилахәо уампшын Шькок сашьа! Амфәы, адәәы шәара шәеипш сеилахәоуп. Лассы-лассы афызцәа хайкәшәалоит, апсуа ашәакәа ххәалоит, агәы алаба иаанкьаны хәпсуа кәашаракәа нахәгзоит... Иара ахтынраҗытәкьа хакәашаракәа рыла аамта ххаагоит.

Хара ҳакәашарақәа икавказтәымгъы даараза иргәацхоит. Еихаракгъы Султан Абдулла Хамид бзиа ибоит. Зны-зынлагъы уигъы дҳацкәашоит...

Мариса Ханым атыхәтәантәи ажәақәа аацбалшьеит.

– Османаа рсултан дуззагъы хара ҳакәашарақәа идыру-ама? хәа, лыцшыбара аалырцшит. Ацҳәыс бырг лызтцаара Мехмет Бей игәы иаахәзеит.

– Хымцада Султан Хамидгъы ҳакәашарақәа хара дҳаицәамкәа идыруеит. Избанзар иангъы хара дҳаиуоуп. Иуадалықь ағьы икоугъы Кавказаароуп... – ихәеит. Нас мацк ишьтахь дынкыдиааланы инаргиле ахара дналаге-ит. Мехмет Бей ауадалықь аганахьала иихәаз ажәақәа Ма-риса Ханым лгәы иамахәзеит. Избанзар уи есқынагъы Кавказаа рғьы ишыкоу еипш ахатца – цҳәыск димазароуп хәа акәын лгәаанагара шыказ. Османаа дырсултанзаргъы хатцак ахәса рацәа имазаара дақәшахатмызт. Мариса Ханым артқәа данрызхәыцуаз Мехмет Бейгъы инаргиле даакәытцны ицәажәара иацитцон.

– Ахтыңра Султан Абдулла Хамид икны реиха абри аус иашьклапшуа иалагеит, ушьта ажәытә еипш зышьтра еил-каам егырт амилацқәа ртыпхацәа иааркәатцны апсуаан азахәцәеи раамыстацәа рыпхацәа жәашықәса рхытцаанза ахтыңрағьы ирыдыркыло иалагеит. Арт атыпхацәа азахра, ақәтцара, ахымқапгашьа адагъы асахьатыхрей, амузикеи, атәымбызшәақәа ркынза зегъы ддыртцоит...

Мариса Ханым ари алацәажәара шылгәамцхозгъы ус-гъы Мехмет Бей иеитеихәоит лхәан азызырфара дағын. Аха, иага ус иказаргъы, азтцарақәагъы дрыхьзон.

– Ахтыңрахьы ирыдыркыло атыпхацәа жәа шықәса иеихахар амузои? Иеихау рыдрымыкылазо ауадалықь ахь?.. – хәа, днатцаит. Ари афыза азтцара иазыпшымыз Мехмет Бей мацк даахәыцын атак кәаитцеит.

– Иахьынзасахаз ала жәашықәса иеиахугъы азәы-фы-цъа алашәозаргъы ирацәазам, – ихәеит.

Мариса даналага иналыгзар лтахын.

– Нас арт атыпхацаа ианыраазалак иабарго? Зегы асултан иццома?

Мехмет Бей ари азтаара игэы иамыхээшэа атак кайтеит.

– Калашыа амоума?... Ахтынрафы зыкыфык инареиханы атыпхацаа ыкоуп... иагы асултанзаргы зыкыфык ахэса шцоугои?..

Мехмет Бей арт ажэакэа анихэа аамыштыхыгы Мариса Ханым лгэы намзашэа аниба итегы инейтыхны ахцаажэара дналагеит.

– Иеилкаауп сахэшыа... ауадалык иазкны издыруа зегы шэзеитасхэароуп...

Атахмада еитах инаргиле днаханы ашышыхэа ацаажэара деитаналагахт.

– ...Ахтынрахы ирыдыркылаз атыпхацаа шыкэсыла ираазоит, нас аказарафы, акультурафы, алеишэеи ацшзарафы иалукааша атыпхацаа хазы иалырхуеит. Абарт рыфнытқа ркынтэ асултан игэапхакааз алихуеит. Арт атыпхацаа «гиозде» хэа рархэоит. Абарт рыфнытқа асултан итегы драцаажэаны иалхны пхэысс иигаз «икбал» хэа ахыз лхылоит, ас икалаз амч-алшарагы лоуеит, икбал ахшара длоур «хасеқыи» хэа ахыз чыда лхылоит ахшара дтеизар «хасеқыи султан» хэа дкаланы ахтынрафы амчра дугы лнапафы иаалгоит. Ауалафахэы бзиагы хазы илзыршэоит наф-наф хасеқыи султан лычкэын дсултанхар «валиде султан» (асултан иан) лыхызханы ахэынтқаррафы зегь реиха амч змоу пхэысхоит...

Мариса Ханым Мехмет Бей ахэша ахышыа иейтеихэоз ари аусгы лгэапхомызт. Амала асултан иалимхыз атыпхацаа ирпейпшхозгы хэаас илыман.

Мехмет Бей еитах даеа мафк даахэыцит, иихэарц иитаху дазхэыцуазшэа акэын дшыказ. Нас дмыццакзакэа атак акатара дналагеит.

– Иаанхаз атыпхацәә «шехзаде» ззырхәә асултан их-шареи аихабыра иалоу ауааи, апашьацәеи ирыццоит. Хатта имцазггы ахтынрафы иеиуеипшым аускәә рфы аус уны ипсаанза ауалафахәы роуеит...

Мариса Ханым ахтынрафы иаанханы аусура алыз-хыз ахәса хәыцкәә ртагылазаашьаггы хьаас илыман, аха уажәазы дымтцазеит. Иара Мехмет Беиггы иабантәи идыруаз. Аха, лызтцааракәә макъана инымтцазацызт.

– Шәарт аамыстацәә шәтыпхацәә ахтынра инатаны ртакцыхкәә шәхыжәгоит, аха шәыцкәынцәә? Урт ишпашәаазои, аус абаруеи рхы зланыкәыргои?..

Мехмет Беи, Мариса Ханым атцәы алатцаны икалтцоз азтцааракәә дырхәәеуан, аха дсасын азы, лгәы нмырхакәә атак кәиттар акәын.

– Султан Абдулл Хамид, зеггы рфы еипш ахәынтқарра адәынкатәи афнытқатәи ашәартадара ахьчарафгы хара дхакәгәыгуеит. Хачкәынцәә арразы ираазоит, иа-фицархоит. Уи адаггы Истамбул, Дамаск, Багдад еипш ақалакь дукәә аус зуа апашьацәеи аристократцәеи рхан-кәә хара хачкәынцәә ирыхьчоит. Избанзар, урт зегь рыла узыкәгәыцша роуп, ифырхацәоуп, игәымшәоуп. Мариса Хаными Мехмет Беии рцәажәара ашышьыхәә иазызырфәуаз Шькок Беи атцыхәтәаны изымчхакәә ражәә дналалеит.

– Шәеицәажәара даараза ибзиоуп... аха хашьтахь иаанхажьыз акацаа ахтынрафы икоу атыпхацәә рааста ихадоу азтцааракәә рымоуп... Арака Апсны дызлахдыруаз ала Беслан Беи, аратәи ихьз алаггы Мехмет Беи ибара хааит, амала хаaira аибабаразы мацара акәзам. Ушьта крыф-крыжә, хқахуакәаггы ыжәны хаказар, хазхааз алацәажәарахь хаиасып ишәтахызар...

* * *

Мариса Ханым лқыта ацабаара рыман. Шабат Идрис Агеи иматцуарцәеи икылатәаны, ахатцара ишатәам

ала ишьрейи Ҳаит гәгәала ихәрейи ақыта абыргцәа рҕы агәтынчыфра рызцәырнагахьан. Аҕар ракәзар, мчыла рҕааныркылон. Крызбахьаз аихабацәа рпыза хара даныказ ирыхьыз арыцхара ишапцыло рыздыруамызт азы-хәан агәакра иаҕын.

Аха аҕар уи аганахьала итынчым урт аамта мгазакәа рыбжьара аизара хәычык катцаны Шабат ишьа аура рызбахьан. Идрис Ага иқыта ақәлара ргәы итан. Аха аихабацәа ирымур хәа ишәаны мазала аҕазыкатцара иаҕын.

Атцыхәтәаны зегьрыла имазеиханы ақыта азааигәара ашта хәычык акны инеизеит. Изҕу аихабацәа еилырымкаарц азы иццакуан. Уи азы ақыта ишақәло иа-лацәажәаанза аихабык далырхит. Цызас иалырхыз ақытаҕы зегьы рааста игәгәаз, аисразы есымша ихиаз Бата иакәын.

Бата аихабыс дшалырхыз еипш ишәакь аашьтыхны хахә дук дныхәнеит.

– Сөызцәа уажәы сажәакәа цкьа шәырзызырфы!... Сара шәсәзтаауазар аихабацәа рхәатәы хатцаны Шькок Беии Мариса Ҳаными раара азыпшра баша аамта агароуп... Шәазхәыци, харт азәы абри аҕыза хәхьындаз уажәы анышәеикәатцәа итцоу хашьа Шабат иҕи-инапи еикәпсаны дтәозма?.. Ус анакәха хара хаззыпшуи?... Сара шәсәзтаауазар хәшиашоу Идрис иқытахь хцаны ақәылащәаирыхәтоудхарбап!.. Убасрзәхупушьтарнахыс икылатәаны хәихсра шәакәытц, хазбахә анрахалаак адгьыл ихәытцало акынза инахгап... – хәа дцәажәон.

Даараза дазҕлымханы изызырфоуаз ачкәынцәа иреиуаз Мада, «Ақыта хзақәлои иара Идрис Ага иҕны хәқәлар реиха имкәышрахазои?...» хәа игәаанагара анихәа Бата ицьымшькәа тцархәны днаитцакьейт.

– Угазамхан, Мада!.. Идрис иҕны хәқәымлакәа хәбақәло амала, хара Идрис хәникәлалаак егьырт ақытауаа арт ауаа Идрис иҕны мацара иақәларц иаа-

заап хара хнастханы хрыхәацшып, рхәо цыушьома?.. Иу-бап уртгыы рабцарқәа шытыхны ишхаихсуа...

Даҕаа чкәынак ишәақь ҫышьтихын ипыза иажәақәа дышрықәшахатыз дирбон.

– Хара иахәагылар ирбап изеипшрахо!.. – Бата ушьта амҕа ақәларазы ишазыкатқаз агәра анига

– Хдәықәшәтца аҫызцәа амҕа хәқәлап!.. – ихәан рацхәа днагылеит

Ағар Бата иажәақәа рыла иаразнак реаидкыланы амҕа инықәлоны рышьтахька иҕацаза игаз бжык рыз-зегы ашьака еипш иахьыказ иааннакылеит.

– Мап шәцазом!.. азәгы цьаргыы дцазом!.. – Ашта хәычы аҕны иеизаз ағар абжы ахьгаз аганахь ианыцшы лабашьак иеадхәаланы иблақәа амца рхылкьо игылаз Хаит дырбеит...

– Ишәцысымшьеит!.. Ахтәара хәзтанаргылаз абри аҕара аамта кьағ алагы шәхағара шәырзма?.. – ихәрақәа рымшала аарлақәа ишьапы дықәгылан. Игәамтра ада-гыы шака ахьаа имаз ихиҕы уахьахәацшуаз иубон. Из-напык ала дызхьынхалаз алабашьа икымзар ишьапы дықәгыларатәы дыказамызт. Агәамтра злаз бжык ала ицәажәара иацитцон.

– Хдызацәа ақытаҕы иказам хәа, хара хыда хәкоу цышәшьома?.. Марсиа Хаными Шькок Беии иказам хәа шәхы иааташәо шәзыкатцома?.. Урт рыдагы ақытаҕы иагьа аихабацәа хәмоуп. Шәарт шәтцыс хшыҕ ала абарт ауаагы шәрыграгыланы икашәтцарц ишәтахуи?

Аштаҕы иеизаз рчытбжы газомызт. Ағар Хаит иблақәа ирхымцшыларц азы рыхқәа ларкәны игылан, еи-харакгы цызас иалырхыз Бата ихәашьа иазыцшын, Батагы ари идыруан азы ажәақәак ихәарц иеазикын: – Аха!..

Хаит убаскак дгәамтцны дыкан зынза димырцәа-жәазеит.

– Аха, маха ыкам Бата!.. Шэыгха ду ариашаразы ахыр-
қыара шэаламган!.. Ари ауафы ианажыша акы акэзам...
уажэы шэышиашоу шэусқәеи шэыфнықақәеи рахь
шэца. Ушьтангыы шэеихабацәа ирмызбаз акы шэхала
шэеазышэымкын!..

Ҳаит имчқәа капсаны ипсы маҷхаанза иихәаз атыхә-
тәантәи иажәақәа ракәын абарт. Нас зегы ддъашьаны
ишихәапушаз ишьапы дықәкьан дларымтцахит.

* * *

Меҳмет Бей уаанза Истамбултәи аамыстацәеи иарей,
амҳацъырцәа рызтцаарақәа ирызкны ирызбақәаз «иша-
хәтоу ала» Мариса Ҳаным лзеитахәара иеазикит, амала
зегы рацхьаза Османтәыла атагылазашьагы иала-
цаажәатәын.

– Бзырфы сахәшьа!.. Баргы ишыбдыруеипш ари
ахәынтқаррафы миллионла ахтәацәа ыкоуп... Насгы
ахтәацәа Кавказ ақынтә акәымкәа Балкан ақынтә иааз-
гы рхыцхьазара маҷзам. Ҳарт уаанза иааны анхара иа-
лагаз Кавказтәи аамыстацәа жәаха шықәса рышьтахьтәи
ахтәара ақны иааз ҳашьцәа рзы иааҳалшо зегь қатцаны
ҳарпылеит. Вахгы-еынгы ҳаанымгылазакәа рызтцаа-
рақәа азбара ҳафын. Ҳахәшьаца, ҳамахә Султан Аб-
дул Азиз ишәхымс ҳшылагылац ҳалагылан. Ахтәацәа
ахәынтқарратә хыбрақәа рфы инҳархон, аха убриақара
ирацәафын ахәынтқаррагы амч ақәымхо иалагеит. Ас
ианыкала «амҳацъырцәа ркомиссия» атцаны ахтәацәа
Анатолиейи Балканкеи рнырхара ҳалагеит. Атыхәтәан
ахтәацәа Истамбулка аталара азин қарымтцо ақынза
ҳнанагеит. Дара аазгоз ағбақәатцәкьа ма Босфорқа иау-
рыжьзомызт, мамзаргы иаанымгылазакәа Кипрқа, Си-
риақа, Мысрақа идәықәыртцон...

Меҳмет Бей ипсы ааитакны зыкгы днахәарц азы
ацәажәара аанкыланы иматцуаф лахь днахәит.

– Гьулендам, зык сзаага!..

Ашә ацхә Мехмет Бей мамзаргьы Хаируниса дтәк сыртозар хәа ицшыз Гьулендам иаразнак дфатцкьаны мацк ашътахь айрызи фы-тдәйтцаки лыманы дааит

Мехмет Бей Гьулендам иртәны имтцалкыз азы исасцәа ирыдигалеит. Аха урт итабуп хәа мап аныркы днахәны ижәны атцәа Гьулендам иналитеит. Амацуафы ауада дандәылтцуаз иаргьы иажәакәа рыццара дналагеит.

–...Сыуацәа бзиахәкәа абарткәа рымшала ақалақь ата-гылазаашьагьы иацырхагамхарц азы афбатәи ахтәара акны иааз ауаа Истамбулка итарыжылазом... Акы затцәык шәара шәеипш чыдала азин ылзхуа рыда...

Мехмет Бей еитәх ицәажәара ааникылт. Ихәарц иитәхытцәкьаз ахәара далагаанза иахәтоу адырра ритеит хәа игәы иаанагон. Ус анакәха игәы итоу рахәара аамта ааи-хьан.

– Сыуацәа бзиахәкәа!.. шәаргьы ибзианы излажәдыруа ала хара ақыта иадхәалоу жәларуп. Хажәлар Кавказ ианыказ адгьыли апсабарей иадхәаланы анхара иафын... Ажәак ала апсабара иакәыганы, адгьыла иадхәаламкәа изынхазом... Уи азы ақытақәа ракәымкәа ақалақькәа рфы рнырхара халагар амра збаз асы еипш изытны ицо-ит... Иааркьафны иухәозар, хажәлар рыцсадгьыл акны ишыказ еипш, арагьы ақытақәа рфы инхозароуп хәа иажәакәа днарылагеит, апсуаа рыкны аипш арака уажәгьы Османтәылагьы иаамыстаз Мехмет Бей.

Мариса Ханьими Шькок Беи рлымхақәа кыдтцаны Мехмет Бей иажәакәа ахькылсуа иазыпшын. Уигьы ари имбоз, уи азы итцегьы идирхарц итахызшәа дырзааигәаханы иажәакәа ирыцитцон.

– ...Амала хара, харт аамыстацәа ус хакоума? Хара ибзиазаны хармаазей? Итцегьы хаазара иацыртцарц азгьы ахәыпцарахь хармышьтзей? Хтаацәа рахь ханыхынхәы нахысгьы иарбанызаалак уск кахтцама? Хажьара аеага

зкыз хатцак, ажэ зхъаз цхэыск дыкоума? Уи шөөкэйтэ есымша хзыкэтэо аеқэатцёкыа аматц азызуа аамыстац дыжэбахёоума? Абарт зегыи хматцуоцёа икарымтцазои?..

Шькок Беи абриакара хёаны иаартны игёи итатцёкёоу дахьаламцэажёоз азы изычхауамызт. Ицъымшькёа аатцархёны, ифыза дааихзасит.

– Ажэа баша изурбылгёои, Беслан сашья!.. Иумхёо иухэарц иутаху!.. Усгьи ишаёаны икоу сыхшыо еилоумган, арахь цсышөөала уцэажёоит, аха тыркэшөөала иухэар реиха иеицъны еилыскаауан...

Шькок Беи данихзас, Мехмет Беигыи уаха имроукёа иухэарц иитахыи ашкёа дниасит.

– Ишөөасхёо убри ауп, адгьылкёеи ақытакёеи анхацёа ирызныжъны шөөааи харахаицш Истамбулан хара шөөалага. Аамыстацёа зегь реицш шэаргыи шёыхтцёаны шөөанаауаз ханк злаашэхөөаша акара ахьи апареи аажёгазар акёаап... Истамбул шөөанааинахыс шёыпцстазаара арман шөөаларазы, сара иаасылшо зегыи шёзыкастдоит. Хауара-хтын хара ажёйтэзатёи ауп. Шөөара шөөакёымкёа сзыцхыраауада. Шьтахькёа иншёыжьюа шёқытауаагыи шёырзымхёаан. Ианатаххалаак арантёи шёырмыцхраауеи!..

Ажёйтэзатёи рёыза Беслан Беи икынтё абри аёыза ажэа Мариса Ханымгыи Шькок Беигыи иазыцшымызт. Уи оума, ирахаз ииашоу-иашамугыи агёра рызгомызт. Аус аилыргаразы еицах азтцаара итатёын азы Шькок Беи ицъымшькёа аатцархёны.

– Ииашаны исахама Беслан сашья?.. Слымхакёа срымжъазар, уара уажёи хқытауааи, хқытёи ааныжъны Истамбулка нхара хаарц ихадугалома?.. – хёа днаиаз-цааит.

Мехмет Беи иажэакёа ахьеилыркааз даараза игёи иахёаны дыкан. Итегыи иеыртынчны атак аакаитцеит.

– Аиеи, ииашаны иеилукааит суа бзиахё, Шькок сашья! Сажэакёа зынза иаартуп... Сара шёыхы шёыхшара аайдкы-

ланы Истамбулка аиасра шәыдызгалоит. Ақытқәарғеи шәара шәзыҳәангыи шәыхшаара рзыҳәангыи аңеипш хәа акагыи ыказам. Ақалақь дузза аҕны аусуроума, атцароума, иаашәтаҳу зеггыи ыкоуп. Арака шәхәыцқәеи шәмотацәеи ибзиааны иаазаны адунеи иреиғзоу ақалақькәа руак аҕны ршьапы рықәыргылара шәылшоит... Нас ара ишәырҳауа ауаа рыла амчгыи шәоуны шәқытауаа ишы-шәтаҳу шәрыцхраауеит...

* * *

Уи ауҳа, Мариса Ханымгыи Шькок Беиггыи шаанза измыцәеит. Ахтәара амҕа иананыла нахыс Османтәыла дузза аҕны зегь рааста изықәгыиуаз ауаҕы, рыуа, рҕыза Беслан Беи рыбақәа дырхыцшыланы ирыдигалаз рыхшыҕ ицнакомызт. Иахышьтаз, зны ашара хабла иабаны хгыландаз настгыи иаразнак хцандаз хәа инахәы-аахәуан...

Амра гыланы шытахька амҕа иананыла Шькок Беии Мариса Хаными иацуҳа зыҕнатаҕыи исасыз Беслан Беи, уаанзатәи рҕыза Беслан Беи шиакәмыз иазхыцуан. Иаргыи усыгы ихьзтәкьа цсахны Меҳмет Беи хәа икаимтҕеи. Уи адагыи иара зыцҳацәа изныжьны Апсныка еибашь-ра ицаз ауаҕы дантаҳа ицҳацәагыи наганы ауадалықь иеимтҕеи. Ғышықәса рашьтахь ахәынтқарра иаҳагылаз Султан Абдулла Хамид ихәсақәа руазә иара дахытынхаз азы урт ахтынрахыи рытара уи аҕара ицәыуадаҕмхазеит. Ицәоушьаша Меҳмет Беи абартқәа зеггыи дрылаехәаны ирзеитеиҳәон.

Мариса Ханым абартқәа ганкахьала иеилылкаауан, аҳа еихарак зеггыи ианреицәаз аамтазы ацәгьара иаҕа-гыланы иеицықәпоз рқытауаа рлахынтцәгьа иаз-ныжьны Истамбулка аиасра хәа ирыдигалаз лызлылды-ломызт. Меҳмет Беи «Ацсынынтәи иаажәгаз ацарақәа» рыла Истамбул шәҳазы аханқәагыи аашәхәар шәылшоит,

ахьихәаз даара игәнылгон. Абри афыза ажәакәа рыла дара лаиркәызшәа лыпхьазон.

Зыпсата бзиахаша лыпшәма Пачкәыкәи лареи Апснын-тәи ианаауаз парақәак рыман, уи ииашан, аха ари апара дара мацара ракәымкәа, ақытауаа зегьы ирзеипшын. Аамта цәгьакәа рзы ирыман. Амәа ианыкәла нахыс ақытауаа ирыгхаципхьаза уи акәын инырхуаз. Ефтени азы апшахәафы анхара ианалагагы аонкәа рыргыларазы иаархәаз аматәахәкәеи азынразы акәыд, апш, аматәа-фьтәа ухәа ажәак ала иаахәатәыз зегьы абри аңарала акәын излаархәоз, иаанхаз аңаралагы ахан дуззак аахәара уакәытц ақытәфы фнык аргыларагы иазхарымызт.

Мариса Хаными, лфызцәеи лареи Османтәыла ахтны-қалақь ааныжьны рқытахь амәа ианыкәыз лхы итагәежьюаз арт ахәыцрақәа дшырхәаеуаз гәатаны, мацк лхьаакәа иеицеишшаны лгәы лыртынчырц Шькок Беи диацәажәарц лызбеит.

– Ари Беслан Беи деилагазар акәхап!.. Хқытауаа харпыртны Истамбулка ҳаисара ишца ҳадигалазеи, исзеил-каауам?... – лхәеит.

Шькок Беигы Беслан Беи ихан ааныжьны амәа икәлеижьтәи иаргыы убас дхәыцуан амала уи Мариса Ханым леипш дгәамтцзомызт.

– Барей сарей ари ихьымзгшьяны ихәдхамкылеит. Сахәшья... Зынза ҳазымхәыцкәа ҳамалацәажәакәа... амала ари ажәалагала иамтцысны изкуа даараза ирацәафхар хәа ашәартә сымоуп. Ари аамыстацәа ирымоу зегьы тины Истамбулка идәыкәлоит. Хажәлар рыцха ракәзар, атәым дгьыл акны амамзаарей, ачымазарей, амлак-рей рықәнахра адагыы пызада аанхарагыы гәгәала ирныцшуеит... – ихәеит.

Мариса Ханым арт ажәакәа рзы атак мазеины илыман.

– Ари иухәаз иашоуп, аха даеакалагыы ҳазхәыцып, Шькок ухатцкы. Зуаажәлар абри афыза атагылазаашьяфы

икажъны Истамбулка ацара згѣапхаз апыза, иара акытафѣ дынхаргъы дабарыхѣо?..

Шькок Беи Мариса Ханым акѣыцареи агѣыцшаареи зцыз лажѣакѣа кырза игѣы иахѣеит. Даѣазныкгъы уаха нызтахым цызак шлакѣыз дназхѣыцит.

– Даараза биашоуп сахѣшѣа... Аха сара макъаназы акы иахѣозаргъы-иамыхѣозаргъы аамыстацѣа рыуаажѣлар кажъны рцара ииашам хѣа исыцхѣазоит... Амала хара иаххѣалаакгъы апстазаара иаратѣы канатцоит... Хахѣапшып хахънаного хѣа инацитѣеит.

Аѣар, ныкѣарацыпхѣазеипш уажѣгъы реихѣабацѣа мацк акара рацхѣа игыланы ацара иафѣын. Рлымхѣакѣа кыдтцаны реихѣабацѣа ирхѣо рахауазар хѣа изырыѣуан. Амала иагъа рхѣазаргъы ажѣак рзеилымкааит. Избанзар, рыбжъы рмацзаны акѣын ишцѣажѣоз.

Аѣар ргѣы итаз лзымдыркѣа дыказма, Шькок Беи иацѣажѣо амѣа икѣыз Мариса Ханым рцѣажѣара ахы лыпсакын рныкѣарагъы лырлахѣыхырц азы Исмил иахъ лыбжъы налыргеит.

– Исмил иахухѣаауазеи хабжъара тыркѣшѣала хцѣажѣарыма?.. Абас ала амѣа хахъыкѣу хаамтагъы баша ицарымызт. Хатыркѣшѣагъы мацк иеигъхар иабахцдырхагахо... Ушьтарнахыс ари адгъыл афѣы хнымхар ада цсы-хѣа хамамзар... Ус анакѣаха аамта зхарзри?..

Ари афѣыза иазыпшымыз Исмил ицѣашъаны дтѣааит.

– Хабжъара тыркѣшѣала хцѣажѣап шѣхѣама?.. Аха, ари ишцѣахѣтцои Мариса шѣхѣатцкы? Сара сыда тыркѣшѣа здыруа зѣыр дыкѣоума?..

Мариса дпышѣырччо атак илтѣеит.

– Иабаудыруеи, уара уааста иеигъны издыруагъы хѣлазар?.. Уара ацѣажѣара уаналага хара иахзымдыр-уазаргъы иахдыруашѣа кахѣтап...

Ажѣакала ари агѣаанагара зегъы ргѣы иахѣеит. Аиашазы ушьтарнахыс атыркѣшѣагъы ртцар акѣын, шака идыралсуа акара рускѣа маншѣалахон.

Атыркәшәа хәо, Исмил иажәакәа еитахәо, ирзымхәоз ажәакәагы ирхыччо ацара ишафыз Базала хар имамкәа атыркәшәа шидыруаз гәартәит. Базала егырт рааста иб-зианы иеитеихәон, зны-зынлагы атакгы кайтцалон.

– Уара атыркәшәа абаутеи сычкәын? Мамзар мазала Исмил уазыкайтцозма? хәа днаихзасит Шькок Беи.

– Мамоу Шькок Беи ухаткы!... ессымша хшеицугы Исмил атыркәшәа атцаразы дсыцхраауам!.. Арт издыруа ажәакәагы Нусрет Чауш исиртцаз ауп. Селим Пашья имархәац ханашьтаз сара иара ацсшәа исыртцон, иаргы сара – атыркәшәа... Уажәы сара шака атыркәшәа здыруа акара иаргы ацсшәа идыруеит...

– Аилага уара! Ари уаанза изхаумхәеи?.. Ма Нусрет Чауш иааигәа иахәтам ажәак хамхахәазтгы... хәа Базала днаитцакәеит Шькок Беи. Төмыргы атагылазаашья ихы иархәаны Базала иргәамтра иеазкиит.

– Уажәы иеилкаахеит Селим Пашья иеы ацшаара убаскак шәзадхалаз... Шәара амархәац ацшаара акәымкәа, абызшәа атцара шәафызарын...

* * *

Амш хәлаанза абнафы амәфақәа цыкканы азынразы зәазыказтцоз Шьмаф, иаацсара ихигарц азы иуацьяк аварафы ацәардагы дыкәтәаны ицшәма пхәыс акәиц иқәкны излыршыз акахуа ахәара дафын. Акахуа дара рзы ифыцын, алшарагы зтахыз шыцыларан. Уи азы лассы-лассы изахәомызт.

Икахуа нтәар хәа дшәозшәа ашышьыхәа ажәра дафын. Ганкахылагы аценцьыр акынтә амра аташәара дахәапушан. Иаразнак аценцьыр акынтә ибла инытцашәеит рыфныка иоуа иаауаз хыгычкысахья. Ашыхақәа амца рытцанатцазшәа икапшьхәхәараза икатцаны аташәара иафыз амра ахәацшра днакәйтцны ахәыч иахь днахәит. Ахәычы хара имгазакәа дааин ргәашә дынталаны, дыши-

ашаз амѣкѣа рырччара иаѣыз Беслан ишќа днеит. Шьмаф дахьтѣаз атыц аќынтѣ дара изымбозаргьы рыбжъќѣа иахауазар хѣа даѣын, аха иамуит. Ари аамтѣазы ашѣ аар-тны ауадахь ичќѣын Беслан дааѣнашылеит.

– Саб хара хѣхь сасцѣаќѣак ааиуеит! – ихѣеит.

Шьмаф иаразнак дзыќѣтѣаз ацѣардагѣы дааќѣтит:

– Изустацѣада хасасцѣа?.. Иабантѣи аауеи, кыр узеил-каама?.. – хѣагьы днаиазтѣаит.

Иаб изтѣара уаѣтѣас атак изамтѣеит Беслан.

– Саргьы исыздыруам, саб... асасцѣа арахь ишаауаз збаз ахѣычы, уаанза сасра иахзаахьаз ацсуаа ишреипшыз аќара сеихѣеит, аха уигьы цќѣа издыруам.

Шьмаф уаха акагьы мхѣазакѣа иѣаариашаны ичќѣын днаишьтадѣылтѣит. Иызыпшымыз асасцѣа иаарласны ибарц азы амзырха аќынтѣ амѣа ашќа ацшра далагахьан еипш, ичќѣынцѣа Беслани Ќаншоуи асасцѣа ирцыларц азы амѣа ишыќѣлазгьы аагѣеитѣеит.

Асасцѣа ааигѣахацыпхьѣаза иубартѣахо иалагеит зынза ианааигѣаха Шьмаф иблаќѣа Мариса Ханым дырбахьан.

Шьмаф ипшѣмапхѣыс Мадина асасцѣа амзырхаѣы днарцыланы гѣык ала ацсшѣа ралхѣеит.

– Бзиала шѣаабеит, даара шѣыгѣхьѣааганы хѣќан, шаќа ибзианы иќашѣтѣеи шѣахьѣаиз... – лхѣон.

Мариса Ханымгьы аитѣагѣы ида иахьынзалылшоз ала тырќѣшѣала ацѣажѣара леазкны дыќан азы ларгьы тырќѣшѣала атак ќалтѣеит.

– Бзиара жѣбеит!..

Берслани Ќаншоуи асасцѣа реќѣа аѣхарцартахь иргонатцы Шьмаф Мариса Хаными Шьќок Беии аѣныќа инаипхѣеит. Цытрак ашьтахь рызегьы ацѣардагѣы иќѣтѣаны ацѣажѣара иалагахьан.

– Ари шѣара шѣахь атцыхѣтѣантѣи хѣаароуп... – лхѣеит Мариса Ханым. Шьмаф иѣыза бзиа Пачќѣыкѣ ипшѣмапхѣыс, илхѣарц илтахьыз изеилымкааит. Иаразнак илахь ааиќѣылеит.

– Ус ишца? Атдыхэтэантэи хара хэа ишэхэо иаана-
гой? Гхак хэхьма, шөгөы нзырхаша ак хамхакацма?.. –
хэа ҕааитит.

Мариса лҕылымцсахкэа лажэа иацылтзон:

– Хауа бзиахэ, уара ууацэа уаакэымтцзакэа урызнейуа,
дара зныкгыы ушэ аадмыртыр угэы иамыхъзои? Еиҕах
урызнейуама?..

Мариса лажэакэа Шьмаф даадыртынчит. Избанзар
уи Мариса ацхьатэи лцэажэара гынамазarak ацзар хэа
дшэон. Ох гышыа, хэа ицсы ааивганы:

– Абзиара шэзыкалааит, саргыы гхак хэхьны шэхар-
гэааз цышыаны сгэы аангылахьан... Харгыы шэара шэахь
хамнейуеи... лассгыы хнейуеит. Аха рацхьаза шэқытеи
шэыонқэеи шэаарышыцыла...– ихэеит.

Уаанза акымзarak мхэазакэа Мариса Ханьими Шьмафи
ирзызырҕуаз Шькок Беигыы рцэажэара иеаалаирхэит.

– Уажэакэа рҕы уиашоуп хауа бзиахэ, хымпада уара
уоыза асас дахь ишахэтоу хайцыларатэы хаказам, аха
ушыта хтыц хапшэымоуп... ишахтау акара акэымзаргыы
хамч ахьынзасхо ала асас дхадахкыларатэы хакоуп... Хан-
цо шэаргыы шэхацнеи хтыц ҕыцгыы жэбап, хамтакгыы
хара хҕы шэсасхап.

Шькок Беи ажэалагала икаитцаз Мариса Ханьимгыы
дадгылеит. Иара Шьмафгыы кыр аамта аахыс Дузцьека
ацара итахын. Архаҕы иказ адыг қытақэагыы днарылсны
даныхынхэуа Адапазар инхоз ианшыцэагыы ибар ита-
хын. Ианшыцэа ааигэа иахьизымбац азы игэхьааганы
дыкан. Реиха ихадараз ахтцэара ду акны арахь иқэнагалаз
иахэшья Синемиси ҕыцья иахэшьяацацэа рышьтра дхы-
лар итахын. Арт итынхацэа жэаха шықэса рацхьатэи
ахтцэара ду акны Балканка инанагахьан, аха уажэы Бал-
кан акынтэ даҕазнык ахтцэара анрықэшэа Дузцье иаа-
ны анхара иалагеит хэа иахахьан азы изыцшаауазр хэа
ақытақэа даарылсырц итахын.

Шьмаф абартқәа рымшала Дузцьеҕа ацаразы да-хыццакуан, аха исасцәа ишырхәаз еипш ааи ахәарагғы пхашьараны ипхьазон. Аитахара иеазикызшәа дкалар итахымызт. Уи амшала: – Шәара уажәы сара сәы шәсысасуп... Шәара шәахь саннеишагғы Анцәа азин ситозар нас сазхәыцып... – хәа ацәажәара хыркәшара иеазикит.

Мадинеи лыпцха Гошенани идырхиаз аишәа ианахатәа Марисеи Шькок Беии шаҕа амла иакны иказ аагәартейт. Афар рзы, алеишәала ишақәнагаз ала, егғы ауадаҕы даеа еишәак рхианы икан. Гошенани ауадақәа дыфуа дрыб-жбан, аихабацәагғы афаргғы рыматцура леахыылыгзон. Мадина лакәзар, аихабацәа дрыдтәаланы крылфон, аха ганкахыалагғы лыпцха ак лыгхар азәгғы имырдырзакәа лыцхыраарагғы дахьзон.

Беслан крыфара аамышьтахь аихабацәа ркынтә азин аарымхны Базалеи Төмыри, Исмили аашьтахны афны дындәылтцит. Иеицныақыта афарасасцәарзы иеиҕыркааз азехьес (ачара) ашҕа ицон. Зехьес зырхәоз асасцәа аныр-зааилаак мамзаргғы ауаахә анрымоу инакәыршәаны афар зегғы цъара иеизаны рашәахәареи рыкәашареи, ре-ибабареи иазкын. Ақыта атахмадацәагғы уахынла иркуаз «Иатсы» зыхьызы рнамаз аныркы ашьтахь ирыдеизала-ны ацәажәара иналагеит. Гошенани даара ишылтахызгғы лықәлацәа дрыцны азехьес ахь дзымцазеит, избанзар уи афны иказ атахмадацәа рыматц лур акөын.

Кырза ианеицәажәа ашьтахь ақытауаа иеилысны ианца Шьмафи Мадинеи рысасцәеи иааизынхеит, афар ракәзар макъана рызбахә ыказамызт, урт реицәажәара итцегғы ицозар акөхарын.

Мариса Ханым ауха даараза илгәампхашаз апхызқәа дрылан. Ақытаҕы акәара хытцны ыццәа аманы ацара иаҕын, руазәы аарлахәа азы дамырхуан егғы дырцәызуан.

Тѣхабжѣон аѣхзы даганы аѣа иалтѣыз Мариса Ханым уаха дызмыѣазеит. Аиартаѣы анахѣ-арахѣ дшынахѣы-аахѣуаз аалыршеит. Лгѣы илzymдыруаз акы ытѣачны иѣан. Лкытаѣыиѣеимусѣакшыѣказлѣѣаиалашѣахѣан. Ишандаз, амѣа хѣкѣландаз хѣа дыѣцакуан. Шаанза лиарта дылтѣны иаарѣцакны лѣеилалхѣеит, ааигѣа игылаз аѣбаама аѣынтѣ иаауаз ашыѣжѣтѣи езан даназыѣырѣы ашыѣтахѣ, аѣенѣыыр аартны адѣы дныѣѣыѣшуа далагеит. Азѣы-ѣыѣа аѣны аѣхѣа аѣынтѣ иесны аѣбаамахѣы аѣара иаѣын. Мариса азахѣѣа ахѣѣара иаѣѣшѣаанзагѣы ишыѣѣсылманѣѣаз лдыруан. Агѣырт адыгѣа рааста реиха адинхатѣара рыланы иѣан. Уи абзоурала акѣахѣа, Османтѣыла ашыѣѣылара рѣѣуадаѣмхазеит хѣагѣы дназхѣыѣит. Аха аѣсуаа азахѣѣа раѣара аѣсылманра рылаѣны иѣказамызт. Иара ажѣытѣтѣи аѣсуа дингѣы хазтѣоз имачзамызт. Амала иарбанзаалак динк аѣсуаа ѣѣѣазаарала ирымазамызт, тѣаѣѣарак аѣны аѣсылмангѣы, аѣыырсиангѣы егѣыртгѣы калон.

Мариса Ханым лѣааѣа рѣы, леихѣабаѣа рѣынтѣ излалахѣаз ала, ахѣѣара иаѣѣшѣаанза ѣынѣажѣеиѣжаба шыѣѣса раѣхѣа азахѣѣа рѣынгѣы атагылазаашѣа аѣсуаа реиѣш иѣазаарын. Амала Османтѣыла иааѣѣымтѣѣаѣа русуреи аурысѣаа рѣыырисантѣа фанатизм амшала аѣсылманра азахѣѣа иаарласны ирылатѣѣазаап. Амала азахѣѣаа рыѣсылманра реаѣыршѣаауа иѣазамызт.

Мариса Ханым ашышѣыхѣа аѣбаамахѣы аѣара иаѣыз атахѣмадаѣа данрыхѣаѣшуаз лаб илеихѣаз лафк лгѣа-лашѣеит. Ахѣыс азахѣѣаа аѣсылманра рыдыркылаанзатѣи аамтѣа иатѣын.

Османаа аурысѣаа рѣаѣхѣа игѣѣѣаны ирыдгѣыларѣ азы азахѣѣаа рыѣсылмантѣара анаѣѣыркы ари аус азы Кавказѣа аѣырѣуа хылтѣшѣѣтра Феррух Али Пашѣа ддѣы-ѣѣырѣеит. Аѣашѣа данаауаз ахѣаѣаа дуѣѣагѣы иѣна иа-аигазаап. Ашаѣсѣгѣаа рѣыѣѣѣаа иреиуаз Соуѣѣак тѣартас ишыѣѣыхѣыз Али Пашѣа азахѣѣаа раѣхѣагылаѣѣѣа арахѣ

аапхара рытаны ачеицыйка рзыкатцаны ацсылманра
рыдиркыларц дафын. Атдыхэтэан азахэцэа рцызацэа ари
азбаразы рыуаажэлар разтцаара шатаху наиахэаны атак
катцаразы мчыбжык аамта ртаххазаап. Мычыбжык
ашьтахь еитах иааз апызацэа ацсылманцэа адкылара
ишазыхиоу амала шыкэсык аамта шыртахыз рхэазаап.
Ацашья ари ицъашьяны изыхкъаз дразтцаазаап.

– Суацэа ацсылманра шэыдышэкыларц шэызбазар
избан шыкэсык шэзыцшуа?.. хэа, данразтцаа азахэцэа
иаапышэырччаны...

– Шыкэсык аамта хтахуп избанзар, апсылманрафы
хара ихакэымшэо ацкарацэа ыкоуп. Иаххэап афы ыжэреи
ахэажы афарей... арахь хара имачымкэа афны ахэакэа
хамоуп. Урт хрылгаанза аамта хтахуп... – рхэазаап.

Ари арччага ианылгэалашэалаак есқынагы даапы-
шэарччон. Уажэгы Шьмаф ифны апенцыйр акынтэ адэа-
хы даныкэпшуазгы апышэырччара дафын. Нас акы
лгэалашэазшэа иаразнак леааидылкылеит.

«Икабтдои Мариса?.. Шьоуки абас апенцыйр бадгыланы
бышпышэырччо бырбар ибхырхэаауеи?..» хэа даахэыцит.

– Шаанза бгылеит сахэшьа!..

Мариса илахаз абжы ала даатрысны лышьтахька
данынахэы ашэ афы игылаз Мадина дылбеит. Мариса
лыматэакэа рыцкыаны, иуантаны илкын.

– Бара бакэызма Мадина?.. Адэахы сшыцшуаз сама-
ны ицазаап... Мачк апхыагы еизан сазызырфит, настгы
ацъаамахы ицоз атахмадацэа срыхэапшуан... Ашьыжь
шаанза Анцэа ишьапкра удафзар акэхап...– лхэеит. Ма-
дина ланхэа дахьацсуаз азы Мариса илхэакэоз мачк-
мачк еилылкаауан.

– Апсылманрафы ахэса змырманашэало абриак за-
тэык ауп, ашьыжь шаанза ацъаамахы ацара хакэзам,
аха уи ада ацсылманра ахэса хзы иуадафуп. Анцэа
иынтэ хара ххацэа ахэса ирызку апкарацэа уи акара

иҳадырцалом азы ҳтынчуп – лҳеит. Уажғы Мадина илхəо аилкаара Мариса илыдын, уигы Мадина леипш еихарак еилылкаахьан.

Марисагы лтаацəа рганахьала дыпсылманын, амала уи акара илызныкəгомьизт, тацас дахьнанагаз Акапагы лхəычра ахьылхылгаз Нхытц Ашəуаа рəгы ацəаама рьзгылазамьизт. Анамаз зкуаз тахмадацəақəак рыдагы ацсылманра здыруазгы дыказамьизт.

– Ахəса рзы уадафрас икоузеи?.. хəа Мадина дна-лазтааит. Мадинагы ауаа ирахар хəа дшəозшəа лыбжы аармачны ацəажəара далагеит.

– Икамкəа!.. Атəымуаа рааигəара узнеиуам, узрацəа-жəом... дутынхазаргы хатцак иааигəа ухы хутыр кала-зом... Сеидру итцегы шака бтаху... Амала абартц зегы ахəса рзыхəан ауп... – Мадина Мариса Ханым лажəақəа еилылкаарц азы ашышыхəа дцəажəон.

– Ари адыг хəсақəа рзы иуадафзар акəхап... – лхəеит Мариса Ханым. Мадина лхы ртысны дақəшахатхеит, насгы дпышшəырччо лажəақəа ирыцылтцеит.

– Амала, арт апкарақəа хқытафы анагзашьа амам... Арагы макьаназы хадсадгьыл акны еипш адстазаашьа хамоуп, ахадаеақытакахьмамзаргы ақалақьахь ханцало акасқəа ххазароуп. Жəышықəса зхытцуа хтацхацəагы убас картцароуп...

Атцыхəтəантəи лажəақəа дрықəыгəгəаны илхəон, избанзар адсуааи азахəцəеи рыкны ахəсахəычқəа хатца ицаанза акасы рхартцалазомьизт. Акасы злоухам ала ушыфнрам еилкаахон. Мариса Ханым лажəақəа данрыз-хəыцуаз, Мадина Мариса лнапы аанылкылеит.

– Баала, абартқəа акы хнацхауа хрылацəажəап...

* * *

Акапаа рқытахь ианыгьежьуаз даеазəы дрыцын, избанзар икартцалаакгы рыуа бзиа Шьмаф дрыцны дне-

ирц азы дақәдыршахатхаһьан. Рацхьаза Измит икыд-гыланы Нусрет Чауш даеазнык днабаны Дузцьека амфа икәлараны икан.

Мариса Ханым леипш Базалаггы даапсаха-дкараха дшыказггы дызмышәзеит. Уиггы ипхыз Шабат далан. Шабат далыфрны атыша дтахаит тлак адац дамтцасны икуан, нас усыцхраа хәа Базала диҳәон, аха Базала иа-гъа кәитцарггы Шабат инапы изкуамызт. Ашытахь иикыз атцла адацггы ытцжәаны ианамтц атыша дылтахәаша дцеит.

Базала ацәа дшаалтцыз еипштәкьа иибаз апхыз баап-сы амшала уахаггы дызмышәакәа иааиршеит. Ифызцәа ааимырцшырц азы ибжыы мыргазакәа ауада афнытцка длафеиуан. Уажәы амфа иахьыкәу ацәа дыпсуа дыкан ихы изыштыхуамызт. Иеыхәа дахьақәтәоуггы зны-зынла ацәа даманы ицалон.

Измит ианнеи Нусрет Чауш дрыкәымшәеит. Адтца иманы ақалақь антытц дыкан. Уртггы Нусрет Чауш иан лфы инеины Истамбул акынтә иааргаз ахамтә хәыцкәа рызныжыны еитәх амфа иныкәлеит. Ацбаамакәа ркынтә игоз езан абжыы ала излеилыркаауаз ала шыбыжьон калахьан амш шәшыны икан азы ахауа кырза ихьтан.

– Азынра ашышыхәа аеахнарбо иалагеит – ихәеит Шькок Беи Шьмаф иахь днахәны.

– Ари Османтәыла рацхьазатәи хазынроуп... Арака азынра зеипшрои? Ихьтоума?.. Асы рацәаны иауама?.. хәа, днатцаит. Шьмаф мацк днахәыцны атак кәитцеит.

– Ишцда уасхәари? Ацснытәи апшахәакәа рааста ихьшәашәоуп, аха хара абзахцәа хтыц ааста ипцоуп...

Шькок Беи Шьмаф иацшәа мац ала иихәоз дназ-хәыцит. Аиашазы Ацсны ара ааста икәандан. Акәа фажәа шыкәсала знык уафтцас сык аур иауан акәымзар, азынра асы леианза изытуан. Ари зыхкьоз Нхытцтәи ахьтақәа тцзамцк еипш иаанызкылоз Кавказтәи ашыхақәа ракәын.

Абзахцәа ахьынхоз акәзар, реиха ихаракын азы азынра асы бзианы иауан. Шькок Беи Шьмаф уаанза икаитцаз аифарцшрагы ихы иархәаны

– Ус анакәха, шәарт абзахцәа апхзы аншәылтцуа хара мацк ҳахыташыр акәхоит... хәа, дааихзасит. Шькок Беи иажәақәа зеггы аарччит. Рымфа аун. Ари акара амфа ашәишәи еипш инкахәыцуа излацарыз, апызацәа ари афыза аамта рхы иадырхәар акәын.

Шькок Беи кыр збахьаз, изахахьаз ахтыскәа мацымкәа изхызгахьаз азә иахасабала изызырфыша ауааггы аниба, еихаракггы афар, ихтыскәа рзеитеихәар акәымзи?

Есмыша еипш алафггы алатцаны ажәйтәтәи ахтыскәа реитахәара даналага ацәа иакуаз Базалатцәкәа илымхәкәа кыдцаны изызырфәа далагахьан.

Ауха Адапазар азааигәара идыршеит, ршәартадаразы уахынла иныкәазомызт. Ашыз амфа еитәх ианыкәла амш иацеипш ишәшьны икан, иаггыхьтан. Амала ақәа аузомызт азы аразкы рыман. Даараза изыраапсаз амфа аамышьтахь Дузцәе арханза инеит. Уажәы афадака игъежъны рқыта ахыиказ абнара ашқа ицар акәын. Аха уахынла аныкәара уадафын азы ашьыжъ акынза арака ипхьар акәхеит. Избанзар хфык кыр зхытцуаз ауаа рыцын. Абнара афнытқа, амфахәастатцәкәа ахыикам атыпқәа рфәы изланыкәоз.

Ашьыжъ шаанза амфа икәлеит Мариса Хаными лфыз-цәеи кыр ацәбаа рбазарггы хәлаанза ақытахь инеит.

* * *

Базала ақытафәы дшааиз еипш итынха гәакәа, ифыза бзиахә Шабат Идрис Ага инапала дыштархаз анеиликаа ахьаа дузза изцәыртцит. Избанзар, иаб иашьа ду Данакаи ипа иакәын, иаб рыцхаггы Кавказтәи аибашьрафәы дта-хахьан азы чыдала бзиа дибон.

Иштәыуоз зылағырзқәа табаз Шабат иани, ыңыа
иахәшыңеи инышәынтра иахагыланы аматанеира иа-
ғын. Базала иакәзар, атлақәа тәккәымла дрысуа игәаг
рхигон. Ажәак ала игәы пжәаны деилагазшәа дықан,
инапқәа ашыа иаганы имчқәа капсаанза атлақәа ихы
рникьон. Деитқакыны дкыыз-кыызуа дтәуон.

– Анцәа ду иҕапхәа тоуба зуеит, ушыа шызуала! Ари
иуызуз ишахьсырхәуа, рҕынтра ишкылсхуа удыру-
аз!.. – хәа, атәыуара дшағыз ишытахь ала ашышыхәа
изааигәахаз Хайт дгәаимтазацыт. Ашәарыцафы Хайт
инапы Базала икәакәа инықәтданы дааишышыт.

– Издыруеит, иага уасхәаргы ибашоуп, Базала. Уара
уашыта азәгы уизаанкылараны указам... Шабат ишыоу-
ра ушаңхәамтәуа хдыргәышыоит... Амала агәеанызаара
уцәымзааит... Ага зырхәои, дуафшыфуп... Дгыгшыгып...
икаитцаша уздыруам... – ихәеит.

Базала инапала илағырзқәа аарыцканы Хайт
днаиҕапшит. Атлақәа тәккәымла рысра дакәытцхьан,
ажәоанпштәы змаз иблақәа ашыа ртәтәазшәа
икапшыыхәхәараза икалахьан.

– Даеазнык исзеитахәа, Хайт ухаткы!.. Ишца калеи
абри аус? Шабат дызшыыз Идриси иматцарцәеи шракәыз
иубатцәкәама? хәа диазтааит. Хайт ирхыргаз зегы ахы
инаркны атцыхәанза изеитеихәеит. Насгы инациттеит.

– Базала бзиахә, иудыруеит хара хлеишәала ашыоу-
ра апқарақәа, уага ионы даныкоу, ихәыгқәа дышрыцу,
уылатәаны, мамзаргы шытахыла иеихсра калазом. Иу-
шыыз ипсыбаф иакәымны уазныкәаргы апсуара уаг-
рагылеит иафызоуп...

Базала Хайт атак иммтазеит, азцаарагы каимтеит. Ус-
гы дааизар аахыс арт апқарақәа ибо-иахауа иахьанза да-
аихьан. Хайт зхы ларкәны игылаз Базала еита диацәажәо
далагеит.

– Сажәәкәә рзы гәйбған сумтан, Базала зны-зын-ла абас ҳаехирцәәжәоит. Алеишәә, ақьабз уара иузым-дыркәә уқоума... Аха, усызгәамтцүазаргьы сара угәы уеантцара сакәытцзом. Избанзар, узышьтоу ауафьы, баша азәы иакәзам, уафшьфьык, кахцдык иоуп. Уара ашьаурафьы ацсыуарала сныкәоит шухәо уи кахцпрыла икәоу зегьы ихы иаирхәар калоит. Уи азоуп угәы уеаныз хәа саа-кәымтцзакәә изысхәо!.. хәа, дилабжьон. Кавказаа рғар зегьы реипш Базалагьы уилабжьар игәапцхомызт. Уи амшала Хаит ицәәжәара хиркәшарц дыццакуан. Хаитгьы дызғьыз игәампцхозаргьы Базала ак ихьырхәа дахьшәоз азы акәын дзикәамтцүаз.

* * *

Базала иапхәа ауадафара ду шытан уи уашьта ауафьы илапш дхымлар акәын. Ишьа иуаанза ифьызцәа ахьей-зоз дызнейуамызт, иара ифьыкәгьы ауаа данырбо, данрахауа анеира азин имамкәә дықан, ажәакала икаитцаша акы затцәык акәын, иаға ишьташәарьцара акәын. Данақәшәалаакгьы алеишәа ишақәнаго ала ишьа аниулаак ауаа рылагьылара азин иман. Мацк акара Шабат инышәынтра днахагыланы ашьшьыхәа иеирзит, иахьарнахыс хықәкыс имаз Идрис Ага ицшаара акәын.

Базала Ақчапынар ақыта апшыхәра даналага ма-кьана Идрис Ага ифьнгьы издыруамызт. Ари ақытауаа аанкыланы дызразтцауамызт. Акы затцәык харантә дахьыпшыхәуаз Идрис Ага ибара дазыпшыр акәын. Ауаа рацәа ахьыкәмыз азы хара имгакәа игәыхәтәы дахь-зарын. Идрис алажә зегь дарароуп ифьны дыфьытцны цьара дышпамцарыз.

Базала ақыта иалсны ицоз азиас аганахьтәи амфәа ахьибартаз тыпк афьы иеыпцхьакны апшыхәра далагеит.

Аены хәашан азы ақыта ахацәа зегьы реипш Идрис Агагьы хымпада аңьаамахьы дааиуан. Анамаз аамтазы

амѡақәа рѣы ахәычқәа рыда азәгы данылазомызт. Ус анакәха, ауаа дрымбазакәа аѡбаама ааигәара аҕынза дманшәаланы днеит.

Аѡбаама азиас иазааигәан, Базала хахәдук иеавакны аѡбаама ашә иахьибартаз днатәеит.

Ахәаѡа дтаҳмадазар акәхарын, езан данапхьоз ибжы аарлаҳәа игон. Аха зегы дарароуп ауаа азәы-ѡыѡбала ааира иаѣын, атдыхәтәан «кыр зычхаз кыр ибеит» шырхәо еипш Базала дыззыпшыз Идрис Агагы аѡбаама аштаѣы даацәыртцит. Есқынгы ицыз ѡыѡа иматцуарцәеи иареи аѡбаама ианталоз, агәаг зтыцкьоз ѡ-блак шрышкклапшуаз рыздырзомызт.

Атдыхәтәан иагханы иѡуа иааиз цытѡык раамышътахь Базала икайтѡаша азхәыцра дналагеит. Идрис Ага абратцәкьа ақыта агәта, ауаа рѣапхьа дизшыуамызт. Избанзар, агәнаха змам шьоукгы баша иамхашьыр калон. Уи амшала Идрис Ага дишъташәарацаны дахьынхоз иѡны еиликаарц избеит. Дахьынхоз анеиликаалак ашътахь иус наигзарц тагылзаашъак шҗеимоурыз.

Анамаз ианалга аамышътахь ақытауаа азәазәала аѡбаама адәылтцра иалагеит. Мачк ашътахь Идрис Агагы ашәа аѣы даацәыртцит, имагәкәа ишьатцара даѣын, иматцуарцәагы ивагъежъуа ицхраауан.

Идрис Агеи иѡызцәеи азхыкә илаваршәны ашьшьыхәа аѡныка ианцоз Базалагы ауаа дрымбарцазы иеыпхьакуа рышътра дхын. Хѡык ауаа кырза ианныкәа, ашътахь, ақыта атыхәаѣы иказ иѡн дук ашта инталеит. Акәша-мыкәша игылаз аѡнкәа рааста ахан дузза иаѡызаз аѡны збаз Базала, «хымцада ақыта аҳас иамоу ауаѡы иѡны егьырт рыѡнкәа рааста иеигъхароуп...» хәа, игәы иаа-теикит. Аѡнгы иатцакыз адгьылгы уаҳа натахымкәа еикәшәан. Ѣбаны иеихагылаз аѡны, аѡбатәи аихагыла имачымкәа ауадакәа аман. Базала Истамбул даныказ иибаз аханкәа ирѡызан.

Базала, Идрис ионы аттаара данафыз адәыхты дшықәыз ихаштны дықан, шьоукуы дырбар калон. Ихы атыцафы ианааи, иаразнак даеацъара диасит. Аоны атыц аницца ашьтахъ ушьтантаи иусқәа усгъы имариан. Уажәы дмыццакзакәа дишькляпшыны, аамта аницшаалак, Шабат рыцца ишьа уны ақабз икәакәа икәнатцаз ауал анагзара акәын, иацхъа ишьтаз.

Амш ахәларахъ инеихъан азы ахъта калахъан. Шабат ишьа музакәа иқытахъ дзыхынхәуамызт, арахъ ақәарцссарагы иалагараны иахыкыз азы иаарласны хытцакыртак ицшаар акәын. Хамтакы абна аонытқа қапык мамзаргы хахәгәафак изыцшаауазар хәа днеи-феиуан. Макъаназы абна еилачырафы абыгъқәа ақәа да-цәырыхъчауа, ақәа аура итцегы ианыгәгәахалаак дкәыт-рабаахон.

Даеа пытк данныкәа аамышьтахъ дзышьтаз ааста иеиғны хытцакыртак ицшааит. Шәышықәса ракара зхытцауаз тцла дуззак агәта итабааны игәафаз а иқан, ари агәафара азәы дманшәаланы дакуан, ахътеи ақәеи дыр-цәырхъчон.

Арпыс аамта мгазакәа атцла агәафара ааирыцқеит. Нас ибаазамыз абыгъқәа еизганы аонытқа иатцаиршәит. Ушьта ауха дахынхашаз итыц мазеин. Иуапа ааи-кәыршаны атцла агәафа дынталеит. Ишьамхкәа имгәа иагәытцацсаны днатәеит, ушьта атцх зегы абас ихигар акәын.

Дахьтәаз атыц ақынтә атцлақәа дрылцшыны иахын-зеибоз икәша-мыкәша гәаҭо ионапык рыла иикыз ишәақьгы ихы надтцаны ацсабара азызырфара даналага, ақәагы икыдтәаны иалагахъан, атцлақәеи абгъқәеи уаха ақәа аанкылара рылшазомызт азы ақәыршафы ашьтыбжь аизхара иафын. Ақәа иацныкәоз адыдмацәыс акәзар, ажәфан ҫынлеипш иарлашон, адгьылгы архыцхыцра атахызшәа аткәацра иафын.

Базала апсабара амч дшанханы данахэацшуаз, ганка-хьалаггы ианаамтатэҕьаз ахытэахырта дахьакэиршэаз азы Анцэа итабуп хэа иеихэон. Мамзар, абыржэы ихы агарта имамкэа адэы даақэхон. Уажэы дыпхаза дахьтатэаз атцла агэафэы иҕаитцаша изхара дазхэыцратэы аамта иман.

Ауха шаанза ажьақэа реипш, ицэа тынчмызт Базала, чыт бжык шааиахаз еипш даапшуан, аха нас еитах ацэа дналалон, дыцэацыпхьазаггы пхызла Шабат дибалон, ачкэын рыцха дыгзы-гызуа.

«Базала уаҕэытц сшыаура!... Сара сымшала уқытеи, утаацэеи аанужьыр акэхоит...» ихэон.

Шабат абартқэа хэаны данаалгалак ишэақь кны Идрис Ага даацэыртцуан.

«Уи сара соуп дызшыыз уажэггы уара усшыуеит, нас – акапаа зеггы...» хэаны, Базала диеихсны иеы ишьхэа нарбаны дытҕьаны дцон.

Пхызла Амраггы дибейт Базала. Амшын агафа дгылан лышьтахь иара иахь ирханы хара дыпшуан. Базала иагьа лызэфитүазарггы илаҳазомызт. Абас ашышьыхэа амшынахь дныҕэон, амшын дыфхыланы дицэыхарахон. Базала иакэзар, лызэфитра ада уаха акаггы илшазомызт.

* * *

Шьмаф Мариса лқыта афэы ихигаза афбатэ атцх ашьтахь агьарахэа доагылеит. Икыдтэаны иауаз ақэаггы, ададмацэысггы ицырхагамхакэа дтахэхэа дыцэан.

Акапаа рысас дахь Шькок Беи иқьалафэы ддырсасуан. Шьмаф иаарласны Дузцьеҕа итынхацэа ибарц азы ацара итахын аха акапаа макьана иаушьтра ргэы итамызт.

Ашыжь дангыла ргэы нмырхакэа ушьта ацара шитаху зларейхэаша азхэыцра далагеит. Мышқэак днымхакэа дшоурмышьтуаз ибзиазаны идыруан.

Иеилахэаны адэахы дандэылт ақәа хкэахьан, ама-
ла макьаназы ацта еикэатцэақәа ажәфан ихын, ахауагыы
иацы ааста реиха ихьтан.

Иқьалахэычы ацхьақдыкдыкэтэаны, ақәа аамыштахь
ихьтны илеиуаз арфаш ахэапшра иафыз Шькок Беи исас
дгыланы дшааиз изгэамтэеит.

– Шьыжьбзиақәа Шькок ухатқы! – ихэеит Шьмаф.

Шькок дызлаз ихэыцра даалтны абжы ахьиахаз ага-
нахь даныцшы исас днаифацшит. Шьмаф ишьтахь дпы-
шэырччо дгылан. Шькок дахьтэаз дфагыланы иварафы
иказ атыц исас инаиирбеит.

– Уааи суа, утәа абас!..

Шьмаф, Шькок иирбаз атыц афы дантәа, Шькок Беи
ацэажәара далагахьан.

– Ушгылаз сызгэамтэит Шьмаф бзиахә... Иаха атәыла
бгеит, аха уцэеит хәа сгәы иаанагоит...

– Агәра умгар калоит, аха стахәхәа сыцэеит Шькок Беи.
Ақәагыы, адыдмацәысгыы испырхагамхеит, адыдра ам-
шала знык-фынтә саапшызаргыы, амфа хәхьараапсаз азы
еитах ацәа саманы ицеит... атыхәтәан санаапшы усгыы
ишахьан... – ихэеит Шьмаф. Шькок Беи иакәзар, иағны
ицоз арфаш ахэапшра дафын.

– Аратәи апсабарей ахауей кырза исгәапхеит аиа-
шазы... Ацснйтәи хқыта кырза иеипшуп... Османтәыла
хәқәнагалеижьтеирацхьаза акәны абриақытафыстынчны
сыцэеит... знык инымтцәахуа ихәмоу хазтәарақәа ртыц
иахзыкәтар... – ихэеит, ибжы ахьаа анубаалон. Шьмаф,
Шькок Беи игәы ашьтыхра шатахыз дазхәыцны.

– Шькок Беи, иахьынзазбо акара шәтагылазаашьа
хар амазам, шәқыта азы даараза ипшаз тыцк шәакә-
шәазаап... Хымпада азтәарақәа шәымоуп. Ушьтангыы
ишәызцәыртүеит... Харгы рацхьаза ханааз абас агәак-
рақәа хаман, иахьагыы шака уадафра хәмоузеи, аха угәы

каумыжбын, зегы шэыриаиуеит...– ихэан игэы ашь-
тыхра иеазикит.

Шьмаф иажэакэа раамышьтахь зхы атыцафы иаа-
из Шькок Бей фнытқала: «Узёузеи Шькок ахымдыр?!..
Асас ишихэтоу ала имфатгара уакёйтны ауадафрақэа
изейтахэаны игэы иурыхуама?.. Ари хлеишэа, хқабз
ианааломат?.. Абаапсы, Шькок Бей, уанажэ ухшыфгы
цама? Иагъа гёакра умазаргы усас ифы ишпацёыругоз...»
хэа даазхэыцит. Нас ааралхэа дпышэырччо Шьмаф иахь
днахэны

– Суа бзиахэ, абри арфаш афадахы даеа цсуа қытакгы
шыкоу удыруама?.. Иутахызар шыжыхъа аамышьтахь
рбара хцап!..

Шьмафгы уи ақыта ибар итахын, аха иахъазы икаи-
талакгы Дузцьёка ацара ада уаха акагы дазхэыц-
уамызт. Ихы нақ-аак инартцасны атак ныкайтцеит.

– Даараза истахын Шькок Бей... аха сара иахъа Дузцьёка
сиасны стаацэа рыцшаара салагароуп! – Шькок иоуз атак
аацёеишьеит, иахаз ажэакэа изхамтцеит.

– Шьмаф сашъа ихамоу ахэычы ала ишухэтоу хаш-
зупымлаз здыргэышьоит, аха зегы дарароуп упха-
тазшэа иаразнак уцара азин сзыкатом... Уажэазы цъа-
ракгы ацара уазымхэыцын. Хгэы еихшэаанза абра
укоуп... – ихёеит.

Шькок Бей дхъауан, аха Шьмаф кыр шықэса рашьтахь
ипхаз иан дибазшэа дгёырғятцэа дыкан. Мариса
лқытафы зегы иан лбызшэала ицэажэон. Амала арахь-
гы кыр шықэса раахыс иимбацыз итынхацэа Дузцьё
ишынхоз иахахъан азы, еихаракгы иахэшьа дизбозар
хэа дгёакуан.

Шьмаф артқэа дрызхэыцуа дтанагаланы дцахъан
еипш, Шькок Бей ибжы иахаз ала даалтцит.

– Сажэакэа акагы рхумхэааит сфыза бзиа... афымтра
акёшахатхароуп рхёоит... уаргы апшэмара хзымхеит
хэа уазхэыцуама?

Арт ажәәкәа Шьмаф ицәа дтанырзызааит иаразнак иҕаайдкыланы атак аакайтцеит.

– Уи калашья амоума Шькок Беи?.. Сара шәыбжьара сахьыкоу гәахәа алысхуеит.... Насгы шәара саншыцәа шәоупхәагы шәсыпхьазоит. Шәара шәҕы саныкоу сан рыцха дансыцыз еипш сыкоуп... Ацшәа анысхәо сан слацәажәошәа сазааиуеит... Исгәалашәоит сан рыцха хәоны псуак дсасны даныказ адыгабызшәала хцәажәар лузомызт, ацшәа мацара ххәар лтахын. Ацшәа ишахәтоу иахьахзымдыруаз азы дхазгәамтуан. Иара хбызшәа еигьхарц, агәыбылрагы хабжьаларц азы ласы-лассы ханшыцәа Арабкәа рахь хлышьтуан... ажәакала шәыбжьара сахьыкоу сазгәдууп, аха аамта мгазакәагы Дузцьека сцароуп... Сухәоит сеилкаа суа бзиахә!..

Шьмаф иагы дихәазаргы Шькок Беи иакәшахатхо исахья имамызт.

– Уара утынхацәа цьаракыр ицо цьушьома? Мышкәак раамышьтахь уцар икалои? хәа, ҕааитыхт.

Аха Шьмафгы иахьхәуа иакәзамызт, уи иахәшья Синеимис Дузцье дыкоуп хәа ицәа иалашәахьан.

– Даараза ибзианы сымҕапыжәгеит Шькок бзиахә! Апхьан ишысхәаз еипш, арака сыказаара гәахәа дузза снатоит, насгы шәара ушьта стаацәа реипш шәсыпхьазоит... Амала уаргы иудыруеит Дузцье арха дузза акны икоу ақытакәа зегы срылсроуп... Саныхынхәуа Адацазар саншыцәа Арыдбакәа рахьгы сынкыдгылароуп. Уи азы аангыларазы исыдумцалан, хара айфызара аастагы хайшыцәоуп. Иара абри асас – ацшәма, ажәәкәагы хабжьара иакәаххып... Лассы-лассгы хайтанеиааилап... – ихәан ацара дшазгәакуаз еитәх инатишьит Шьмаф.

Акапаа иахьынзарылшоз ала рысас ипылахьан ауха Измит ахада Селим Цашья хамтас иритаз ацәкәа руак изышьны, рлеишәа ишақәнагаз ала ахыбжагы иапхья инаны икәыртцахьан. Ахыбжа апсуааи, азахәцәеи ажәытә

аахыс иныккэыргоз атдаскэа иреиуан. Асас ашьтэа ани-
зыршьлак ахыбжа ишахэтоу ала ижэны, ахэызбагы
ацны иааганы иапхэа иныккэыртдон. Асас ахэызба аан-
кыланы апсшэа аххэааны ахыбжа аашьтихуан, агьырт
ажьыхэтакэа рымтцартдон. Цъара-цъара ирхаштхэаз ари
ажэытэ тдас Шьмаф ианшьцэа иахныккэыргоз азы иар-
гы ибзианы идыруан. Уи амшала иахагы датцамхакэа
алеишэа наигзахьан.

Шькок Беии Шьмафи Дузцэе ацара шеимаркуаз «аишэа
мазеиуп», Мариса Ханым шыжьхэазы дышэзыпцшуп»
хэа ытуа цкэынак даарыдгылт. Шькоки Шьмафи иеиц-
ны Мариса Ханым лкъалахь идэыкэлеит

* * *

Ашьыжь шаанза дызтатэаз атдла агэафа итытцыз Ба-
зала, идысыз ишьапкэа инапкэа рыла иркэычны ишэа
атыц афы иааигеит. Нас ибзиазаны иеытцэахуа азиас
инаваршэны Идрис Ага ифныка ифынеихеит. Аони ам-
зырхеи ибаратэы тыц маншэалак акны иеыпцхакны
апшыхэра дналагеит. Аоны аштафэы фыцэа ахэычкэеи
пхэыски ыкан. Апхэыс ахардан дызтатэаны азахра дафын,
ахэычкэа реихабы хэба аитбгы хышыкэса ракара рхы-
туан. Ас ишыказ ахэычкэа ран азахра дахэафызгы рхы
иархэаны илымбазакэа агэашэ ду итытцын азиас ашка
иеихеит. Мачк ашьтахь иркыз алабытцэкэа уи итажьуа
ахэмарра иафын, игъзаны ицоз азиасгы дара рзы шака
ишэартаз рзымдыркэа игэыргэо еицыхэмаруан.

Базала ари аниба агэтынчымра ааизцэыртцт, избанзар
ахэычкэа азы иагар калон. Иаразнак ахэычкэа ран лга-
нахь днапшит. Иаарласны лхэычкэа баны ашэарта иацэы-
лыхьчарц Анцэа дихэеит, аха апхэыс лусура убриакара
леатаны дыкан, лхэычкэа зтагылазгы лыздыруамызт.

Базала ахэычкэа иршэаны азы иахицарц ма ран ила-
ханы ахэычкэа дрышьталарц азы агыгшэыги апсаатэи

рыбжкэа катцо дыхэхэазаргы ибжы азиас иахылтцуаз абжы иалахэашон азы азэггы имахэзеит. Ан азахра дшафыц дафын, ахэгчкэагы ичырчыруа, иеибарччо ахэмарра иафын.

Ушьта аамта агара ишапсам еилызкааз Базала ахэгчкэа рахь ифынеихеит. Иаарласны рааигэара днеины азы иахицар итахын. Амала уаанза дзыцшэоз калеит. Ахэгчкэа реихабы дшыхэмаруаз азы дылтахаит, уи аамтазгы артэаа хэа ибжы геит: «Нанаа!...»

Апхэыс илахаз абжы ала дзыфыз аус даалтцны, лгэы тхьаны доаткьеит, абжы ахынтэааз аилкааразы дышгэакуаз егы лхэгчы итэыуабжь анлаха азхыкэ ашка дыфит. Лычкэын азы дагон.

Базала дымлакоакзакэа азы иеалаижыит, избанзар разкыла иара аладахька дыкан азы ахэгчы иара иганахь азы даанакон. Дышхэыцыз еипштэкыа иагыкалеит, ивара акынза илеиз ахэгчы дааимтцысын дикит, аха макьаназы азы иамгарц азы акэцара дафын, ашышьыхэагы иаманы ицон. Ан лакэзар, иаанхаз лхэгчы дылгэйдкыланы атэаара дафын.

Апхэыс лтэаабжы афнынза ианнеи, зеггы аибарыфара иалагеит хэфык ракара ахэса аины ианылхагыла, ан лыпсы мацханы дыштан. Базалеи ахэгчи ракэзар, уафы ибартазамызт.

Ахэса акгы шырымбазгы икоу еилыркаахьан азы рыкейдкыо атэыуара иафын. Ахэса иреихабызшэа иказ лакэзар, дагьтэыуон, аха ганкахыалагы зыпсы мацны ишьтаз ан рыцха длагьуан.

«Абзамыкэ, икабтцей?.. атаца газа бара!.. Сдауапшь с-Омер хэгчы азы дышпабыргеи? Анцэа бишэиааит!...»

Егырт ахэса ан рыцха лыпсы аархынхэны ланхэа длымпытырхырц ишафыз руазэ артэаахэа дыхэхэеит.

– Омер дымпсзеит, Омер хэгчы азы дамгазеит!.. – Апхэыс аркэакэахэа дшыхэхэозгы лызнапык ала азы

ахьцоз ахь, алада дырбара дафын. Уаанза зыкекыдкьо атёууара иафыз ахёсақаагы рёааихакны апхёйс иахьылдырбаз аган ахь ипшуан. Базала Омер хёгычы дигёйдкыланы дара рахь ааира дафын. Ахёгычы ипсы таны дызбаз ахёса ргёыргъабыжкёа анлаха зыпсы мацханы ишьтаз ан рыцхагы ашышьыхёа далтит.

Базала игёыргъатёа иара иахь иааиуаз ахёса, иааигёара ианааи Омер хёгычы ашышьыхёа днылбааигеит. Ахёса зегы, дбаазаны дзыг-зыгуа игылаз ахёгычы дгёйдкыланы игёызра ишалагаз еипштёкёа, Базала атыгылазаашья ихы инархёаны иаразнак дырпыртны абнарахь деихит. Аёыцраёа дрылалон еипш, уаанза атаца илыкёмақаруаз атакёажё найкёёылтит!..

– О, уара, атёмуафы!.. акагы мхёазакёа мазала уабаци?... Уаанымгыло мацк, итабуп хёагы хазуамхёеит!..

Базала иакёымк иакёыркыз иеипш дхынхёру-дцару хёа мацк даалакёакзаргы нас имахазшёа катцаны аёыцра днылаланы ифирзит.

Уи аамтазы Омер хёгычы иангы зынза даалтны лшыапы дыкёгылахьан, апхёйс рыцха макъана лхёгычы азы дагаз цышья атёууара дафын, аха лхы фышьтыхны Омер хёгычы ианду дахьылгёйдкылаз данылба рапхья лыбла иабаз лызхамтеит, нас акёзар, адунеи лара илтёын...

* * *

Базала абнара агётахы цъара дцаны иеирбарц азы мцак еикёиттеит. Арахь ахёызхёызхёа аимсара дафын, гёгёала дыхьташыуан. Ихигақаз ракёзар, изхатомызт.

Анцёа ду, схы итапаз уахёапш! Ауафы ишьразы сахьаз ичкёын деикёсырхоит хёа сара азы сагарц ак сыгымхеит... хёа, ихы днакёгёамтит. Нас аёёахёа иеикёыз амца итегы иеазааигёатёны днагылеит, аха еита аёёажёара дафын.

«Ацсра хъаас исымам, амала сара ак сыхъыр Шабат ишыа зуада...»

Даеа мацк амца днахатэаны иматэакэа анирба Базала, Идрис Ага дишьклапышрц азы ацхъатэи итыцахъ днеины днатэеит. Аоны аштафэи ауаа рацэаны еилагылан. Ахэса рыбжьы захаз зегъы иеибарыфны иеизазар акэхарын. Амала Идрис Ага уафы дибартамызт.

Базала, иеытцэахны дахьтэаз атыца кнытэ илацш ахымгазакэа кыр аамта дыпшит, аха Идрис Ага дыказамызт. Ари акара аилафынтрафэи дыкамзар, аоны акэымкэа даеацъара дыказар акэхарын.

Аштафэи иеилагылаз рыбжьы уажэи дахькылатэаз акынтэ иахауан. Ауаа ахэычы азы дыштахаз акэымкэа, азы дшамырхыз атэи айбыхэара иафын, ахтыс збаз ахэса руазэи.

– Акалашэа иеилахэаз азэи иоуп, Омер деикэзырхаз... дыхэхэаза даун... Иблакэа ажэоангэпштэи, змаз асаркьеипш ицырцыруан... – хэа айтахэара дафын. Даеа пхэыск лакэзар, уи хымпада Хызыр Алеихиселам иоуп... уи иоуми ацсылманцэа агэакра ианакэшэалак даацэыртцны ирыцхраауа... хэа, ахэычы иеикэхара даеакы иадылхэалон лара лтэала, икалаз зегъы лабэаба избаз ахэычы иаб иахэшъа лакэзар:

– Омер деикэзырхаз ауафы ишэыз иматэакэа рыла ааигэа хқытахъ иааз амхацъырцэа ртэқэа иреипшын... игэи акны ахқэа ртатцартэқэа кыдын. Ихэхэаза камакгыи икэнын... – лхэеит.

Апцхэыслажэакэаацэқэырцеипшиаразнакиаарылафит. Ушьта ақыта зегъы икалаз шыкалатцэқъаз рдыруан. Амала цытфок ауаа агэра ргар ртахымызт. Ахэса ианшэа рхы итхэааны ак еитархэеит хэа иазхэыцуан, аха зегъы иеицфакны ианырхэа ауаа зегъы, ааигэа аймак ахьроуз итэоу амхацъырцэа руазэк рхэычы дшеикэирхаз агэра ргеит.

Базала ақытауаа ирхәоз дазызырфуан. Ибжатаз итыр-
қәшәа ала ак изеилкаауазар хәа дағын. Идрис Ага дыз-
лакам ала ақыта антыт дыказар акәхарын.

Арцыс кыраамта дыцшыхәуан. Ахәса афнытқа, ахацәа
ракәзар, аштағы игылаз ашәымкыат атқака итәан. Базала
ари аамтазы ақытауаагы изхара ититцаит. Излеибоз ала
Идрис Ага ида егырт ақытауаа иғарыз ауаа ракәын, рыб-
жъара ибеиақәазгы ыкан хымпада, урт реилкаарагы
уадафзамызт, иршәыз-ирхаз ала настгы ауаа ишырпылоз
ала егырт ауаа иаразнак ирылукаауан.

Ацшра дахыағыз Базала гәгәала амла дшакыз ан-
гәеита уаха изымчхакәа, ацх ахыхигаз атцла агәафхь
днахынхәит. Избанзар, иматәакәеи ифатәкәеи уака ита-
тәахын, аха итыц ағы даннеи иибаз изхамтәеит. Афатә-
кәа этаз ахыатра ицканы икәын, афатәкәагы акагы
ыказамызт, итачкәым ааратәаны. Амца ахысаит!.. ари
сышпазымхәеи... хәа, дгәамтца ихы дақөызбейт.

* * *

Исмил уи ауха Хайт иғы крифеит. Кымараца илымаз
ахәычыалаабыстарзылухъан, уи адагы акәыдыршышы
артәи анацла уаха иртахыз, рызхара анырфа ашьтахь
кырза иеидтәаланы иеицәажәон.

Ашьыжь шаанза агыла иазхәыцуаз Исмил, Хайти
Кымарачеи абзиаразы хәа рахәаны афныка даныгье-
жы тыхбжәон камлазацызт. Базала Шабат ишыа аура
дцеижътеи ихала дыкан, уаанза ас ихала дахнымхацыз
азы иааицәымыхәит. Икәала дшыфналаз еипш, днечи-
ны аценцъыр апхьа икәагылаз ацәардагы дныкәтәеит.
Араантәи адәеиужъра ибартан, аха уажы аптақәа хын
азы иеикәылашыца икан, акымзаракгы ибартазамызт.
Зны-зынла аптақәа рыбжъара амза анцәыртцлаак акәын
иахьабалаак илашаза ианыкалоз.

Арцыс дтәаны адәахы ацшра дшафыз ихәыцрақаагы дрыманы ицахъан. Арахъ ахауагы хышәашәан азы апенцъыргы аартны инимыжыар акәын. Амала Исмил ахъта дшакуазгы ак ибар итахызшәа адәахыка ацшра дшафыц дафын. Пытк ашытахъ иахаз бжык ихәыцрақаа даарылнахит, цкъа даназызырфы зца зцәызыз абгассак ахәаабжы шакәыз еиликаауан.

«Агаза уара, угәы уеанындаз уца умырзындаз!.. Ахала иааныжны хаарза умнаскъандаз уажәы абас уцәыуо ашыталара укәшәазомызт» ихәон гәаныла. Нас еицах Базала данааигәалашәа абгасса ааихаштит. Апенцъыр ицламхәа ныкәтцаны акәара ашка днацшит. Иеиқәылашыца ишыказгы аамтак азы Базала дибазшәа даакалеит. Аптақәа Исмил игәы итаз еилыркаазшәа инеипыртц-ааипыртцны амза анаацәыртц иахъабалаак икаххаа иаалашеит. Арфаш хәашытцәкъа иахъубартақәаз аразны еипш ицырцыруан.

Исмил, днацшы-аапуша дахьтәаз абгасса абжы еиҳагы агара ишалагаз аагәеитеит. Баша ахәаара акәымкәа, уафцсык иеипш атцәыуара иафын. Еицах абгасса ирзызырфуаз Исмил акы ааигәалашәазшәа иаразнак дфатцканы дангылоз итачкәым ааратцәаны: «Уцши уара!..» хәа ихала ацәажәара дналаганы адәылтцразы ашә аганахь днеихеит.

«Абгассатцәкъа иарзыз апазы абаскак игәакуеит... сара сакәзар, ахәынац еипш скъала сыкәатәоуп... арака сгазаза сызтәоуи сцаны Базала дсыцшаауеит?.. Абыржәытцәкъа сыцхыраара игзар?..»

Иқъала даадәылтцны арфаш ашка иеанынеиха акы игәалашәаны иаразнак даангылт.

– Ҳаи, сара агаза!.. агәылара сцома? Цхабжәон абасунапы рышәшәо амфа укәлар калома? – ихәан днахынхәит, ишәақъ аашьтхны еицах адәахы дандәылтц даеа шәақък илахь инықәыркит. Арцыс зынза дыззыцшымыз

ари афызга аус данакөшөа ицөа дтазызааит. Иҗаитцара из-дыруамызт, ашөақ зкыз атагылазаашьа ихы иархөаны, тыркөшөала «Умтысын сүеихсүеит...» – ихөеит. Аха Исмил ари абжы иаразнак идырит. Хайт, Анцөа уины-хөааит аилага уара, сгөы тукьейт!.. хөаны ишөақ аакаижын днеины даагөыдикылейт, ганкахьалагы иацөхара дафын.

– Угмыгуп уара!.. Сара уара узы агөакра сафуп уара узеқөоу урыхөацши, ас шыкоутцоз здырыр тцхабжьон ашөақ шытыхны сүшьталома?.. – хөа ишөареи, игөыткьареи ихигар итахын. Базала иакөзар ихзасра дафын.

– Усцыртц нак! Тцхабжьон усмышьталакөа.. Харантөи сшаауаз ануба уцхашьан ушөақ аашьтыхны адөахьы удөылкьейт!.. Сара соума иургазо?.. – Аха, Исмил Базала игөы итаз еиликаахьан.

– Аиеи, уиашоуп! Уара харантө уанызба уаазжьарц иакөскит, аха уара абгахөычы усызжьозма?..

Иеицны ақала ианытцалоз зөыр дрышьклацшуама хөагы иаанацшы-аацшит. Рыкөша-мыкөша зца иашьтаз абгасса ауура ада уаха акагы уахауамызт.

– Сашьа иудыруейт сшья зуаанза арахь сгөарымлар акөын, аха сыфатөкөа зегьы иахьытцөахыз агыгшөыг ицкьа ианыкөыртца... Ашьаура хөа сахьцаз схата амлакра самгарц азы абас мазала схынхөит... ихөеит Базала, Ис-мил иакөзар, инапы ала имгөа шышьуа:

– Сара Кымараца убас крысфалтцейт, аха уазымтцаан... ушьта мчыбжык кырымфаргы исызхап... аха излазбо ала уара мгьал кьакьак уоур аныхөа умоуп...

* * *

Базала уи ауха Исмил дицынхейт избанзар, даапсаха дыкан, ашьыж зегьы шыцөаз амөа дықөланы иацтөи итыц акны данааи, Идрис Ага инхамөафөы иуаажөлар зегьы аусура нап адыркхьан. Акызатцөык Идрис Ага ихата

абыржэгы дыказамызт. Макъана дахьцаз дмаацзар акө-харын.

Базала ак ицөцархәа дшөаны зегы рыттцаара дафын, иахъа амш еилганы амра ахыкәз амшала иацы ааста дманшөалан. Аонду иацөыхараны игылаз аусуцөа рхыбра ионалоз-ионытцауз рыла итөын, аха Идрис Ага дзыхьчоз иматцуарцөагы ыказамызт.

Ари ауафы акалакъ ахь дцеит хәа сыкоуп... хәа, дгөамтңы тачкөымла иацхъа ишьтаз ахахө днасит Базала. Ус анакөха арака ацшра атахзамызт. Азиас иаваршөны ацшахөала акалакъ ашка ицоз амөафы тыцк пшааны уака дизыпшырц азы азэгы димбакөа амөа дыкөлеит. Кырзагы дцеит, аха цъара-цъара рырахөкөа архөразы изгөз азөы-фыцъа рыда илацш азэгы дытцамшөеит.

Амөан цъарак цхак ала ируан икөсуан, ацха аөадахъка инахаракны хахөрак ыкан, уаантөи иахъабалаак иубартан азы Базала ара тыцс иалихит. Еитах ацшра даналага амрагы кырза иөаскьахьан. Амала ахауа зегь дарароуп ихьшөашөан.

Суапа шьтысхыр акөын!.. Ахьта сымцсындаз сшыпшуа... хәа, даахөыцит.

Аамта ашышьыхәа ацара иафын, аха ицоз-иаауаз хәа азэгы дыказамызт. Базала дахыкөатөаз ишьапкөа дысхьан, арахьгы гөгөала ахьташыра далагахьан. Инапкөа итцаазшөа икан азы иага кәитцазаргы изырцхомызт. Уаха изымчхауазшөа аниба, сцаны суапа аазгагөышьап... хәа, дөагыланы шыаөақәак шыкайтцаз еипш харантөи аөышьтыбжькөа иахауа далагеит. Цкьа данынапшы ацха аганахь иааигөахөз еуаөцөақәак гөеитеит. Мачк даалак-өакзаргы атдыхөтөан днеины иөыпхьакны ацшра далагеит. Иаауаз ауаа хөык ыкан насгы ашышьыхәа иааиуан рыөкөа аидара ахьрыкөжьыз азы.

Базала арт рыхөыкгы шө-шьаөак ракара ианааигөаха изустцөаз еиликааит, Идрис Агөи фыцъа иматцуарцөеи

ракэын. Егъа ичхазаргъы атдыхэтэан игэахэтэы дахъзеит, ихапыцкъа еихаргэгэаны «Атдыхэтэан усымпытдашеит агмыг!..» хэа даамақарит. Уаха изымчхакэа иагацэа ацха абжара акынза иааианза даацэыртны, икоу еилыркаанза аaira иафыз рахъ ибжыы нарықэиргеит:

– Азэгъы шэымтдысын!.. Иаакэацаз илахъ иакэ-шэоит!...

Идрис Ага иматцуарцэагъы иаргъы иказ рзымдыруа ргэы ткъаны ацха иаакэхеит, ршэакъкэа ркэадырқэа иры-вахшьын азы амтдасразы илак-факуа икан. Итырқэшэа иагъа ихэанчазаргъы Базала хьатцра змам ибжыы анраха иахыикоуизымтдысуаианхеит. Арцысишэакънарықэкны ахахэра акынтэи дыоуа дылбааит. Ацха акынза адныл-баа ушьта ашьшьыхэа иегэато дырзааигэахо далагеит. Рыхоыкгъы ишэаны итцааршэхазшэа икан. Рыблақэа Базала ажэфанпштэы змаз, аха амцабз зхыз иблақэа рхыцшылара рзымгэагъуа игылан.

Базала фба-хца шыафа ракара данырзааигэаха иеыжэ-тырц дирбеит. Рацхьаза Базала идтца картцо-икарымтцо хэа иааибарцшызаргъы, уаха цсыхэа шрымамыз аныр-ба рэкэа инарылбааит, избанзар ргэы ткъаны икан. Ба-зала иагацэа ишэакъ шрықэкыз рэкэа днарыдгыланы акэадырқэа ирыцрахэаз атракэа рфы иказ ашэакъкэа фба ируааза акэарахыы инаиршэит. Нас Идрис Ага ишэакъгъы аашьтихын ацха нырцэка ддэықэлеит, уи аамтазы рыз-зегъы шэапырхапуа ихэапшуан.

– Ага, уара арахъ сышка уааишь!.. хэа инаикэфэитит. Идрис ихгартэ имоуа дкалеит, имгаз акъарахэ атыгарагъы дназхэыцит, аха нас дахъхэит. Избанзар Базала илакта убаскак ицэгъан ифеапшуаз ауафы ддысызшэа дкалон. Идрис Ага дтыстысуа иара иахъ ааигэахара данафыз аамтазы Базала егырт царц анрыдитца рацхьа илак-факзаргъы нас иприт.

Иматцуарцәа шыбналаз збаз Идрис Ага Базала изааи-гәахара даакәытны днагылеит. Икьарахә дахару-дамы-хару изыгәагьуамызт. Базала ари ангәеитә иарма напы акны иикыз ашәақь иара иахь инаиршәит.

– Иаанкыл абри Ага!..

Идрис Ага Базала иршәыз ишәақь ҫ-напык алагьы аарлақәа иааникылеит. Уажәы рфыцәагьы шәақьк-шәақьк ркын. Базала ишәақь ларханы, ихапыцқәа еихаргәгәо Идрис Ага гәагла днаихәацшит. Аиҫацәа ршәақькәа кны ахысразы иангылаз аамтазы ибналаз аматцуарцәагьы хара цьара икылатәаны адшра иафьын. Избанзар, рқыта иахьыбналаз аганахь иказамызт азы, уаҳа имцакәа уака реытцәахны итәан. Рқытахь ацаразы нас иааины ацҳа икәсыр акәын.

Базала ишәақь адгылахь ахы ахьхаз Идрис Ага кыр-за даартынчит. Иҫацҳа иказ арпыс дизахьырхәуаз цышьаны.

– Уеыртынч арпыс!.. иутахызар ҳаинаалоит уара ула!.. – ихәеит ибжыы аартатацәаны. Аха Базала уаҳа ди-мырцәажәакәа иажәа днапылеит.

– Баша уеумыраапсан Идрис Ага!.. Сара усгьы атыр-қәшәа мачзаны издыруеит... иухәо еихарак сзеилкаау-ам... Уара укылатәаны сашьа еитцбы уиеихсны душьит... Уажәы сара сшья зует... Аха уара уеипш кахпрыла акәымкәа хатцатас... Уажәы хца ркынза сыпхьазоит... нас суетхсует... Аха уара иутахызар иузыгәагьуазар уаанза усеихс...

Ртагылазаашьа еикаразшәа иубозаргьы Идрис Ага реиха деикәшәан избанзар, Базала ишәақь ала знык дхысны ианизикәмыршәа уаҳа икайтцаша имазамызт, аха Идрис Ага акьарахәгьы иман.

Атцлақәа рыгерытаны икылатәаны ипшуаз ҫыцәа има-тцуарцәагьы ишраҳауаз Базала адхьазара дналагеит.

– Акы!.. Ҫба!.. Хца!...

Ашәақықәа еицткәеит, ант аматцуарцәа ишәаны рыб-
лақәа хырґахьан азы ахысбжыы аамышытахь ианаа-
дырты, Базалагы Идрис Агагы ршыапы иқәгылан, аха
хара имцазакәа, Идрис Ага итацәыз аатқәак еицштқәкыа
деизкәығены дахыгылазтқәкыа дыґақайт.

Аиґахысра, ргәы ткәаны харантә, иахәапушазгыы
даргыы акы рыхьырхәа ишәаны абнара агәахыы еихеит.
Базалагы дахыкыз длатәеит, ирацәан ахәыцрақәа ихы
итагъежыуаз. Ишәақь иикыз игәы хынхәуа днахәацшит,
аиашазы абарагыы изычхауамызт. Ауафы ишырагыы зта-
хыдаз. Иага игәағ имазаргыы Идрис Агагы уажәы дрыц-
хаишьон...

Базала, нас ихы ґарханы ажәґан ахь дыцшуан кы-
раамта. Хьшыык ажәґан аґы ихыхәхәа ихын уигыы шәа-
рахк иашьтазар акәхарын, игәы ихаштырц азы хамтакы
ахьшь дахәацшуан, аха атыхәтәан ицсыц ааивганы,
игәгы ааиргәгәан Идрис ицсыбаґ днахагылеит ицатца
еиқәатцәақәа иґабаба, ицымшь кәазқәа рыбжьара рытра
итытцуазшәа икылтцыз иблақәа, икалаз рызхамтцәшәа
ихәацшуан. Базала ишәақь иткәыз ахы Идрис илахьтқәкыа
иақәшәеит азы илахь акынтә ихәхәаза ашыа алеира
иаґын.

Базала Идрис иблақәа илацш рыцәгыаны ицсыбаґ
шьтихырц итаххеит, аха ишмариамызгыы аагәеитеит.
Базала дкалаза дыкан Идрис икапан акәзар, кырза
иеихан. Аха, уаха ара аангылара ишацсам здыруаз База-
ла икаитдалаакгыы Идрис ицсыбаґ аашьтыхны иеы ина-
қәитеит. Нас иара иеы длақәтәаны Идрис иегыы наид-
ґахәаланы иманы амґа днанылеит.

* * *

Акчапынараа рхәацыа Зиаеттин Ефенди, иуаажәлар
шыыжњи хәылбыхеи рыбжьара иказ «Икынди»
ззырхәоз анамаз дыркны, ацәаама ашә наркны, аґныка

дцарц азы, атцлақәа рыбжъара ихәхәаза ицоз амфәхәаста днанылеит, азиас ахықә афы ацәаакыра ахьрауаз азы, уамашәа изызхаз атцла дукәа рыгцәа ашышьыхәа аныкәара дшафыз, харантәи иибаз сахьак игәы аатнакьарц ак ааигымхеит. Уафцсык амфәхәаста агәтәтцәкьа дгылан ишәақь кны иара дизыпшын.

Атаҳмада хәацъа, имфә хызтәаз ауафы дицәшәаны, кыр аамта икайтцара изымдыруа дгылан. Рацхьатәи игәыткьара анихига, ифәпхьа игылаз ауафы итцәара далагеит, аха иага иузаргы дизымдырит, акы затцәык иматәакәа мышкәак рацхьа рқытахь иааз амхәцьырцәа иршәқәаз иреипшын, ус анакәха аригы урт дреиуазар акәхарын. Аха арака иусыз? Насгы иара икынтә иитәхыз?... Дирхәырц итәхума?

Абартқәа данрызхәыц, ишәара еиҭах фынтә еиханы иааизцәыртцит, аха иага умхәан кыр зхытцуаз, апышәа змаз иакәымзи, ихала ихы иртынчыр еиха ишеиҭгыиз игәы итцанахәон. Уигы ус икайтцеит. Ишәара даиааизшәа катцаны, ашышьыхәа Базала ишкә ифынеихеит. Иаaidгыланы ианааифәпшы, ажәфәнгәпштәы змаз иблақәа данырхыпшыла, иацтәи ахтысқәа ааигәалашәеит иараз-нак. Ацсшәа иахәарагы ааихаштны:

– Иацы Идрис Ага ихәычы азы дамызхыз атәымуафы уара уакәызма? – хәа днаизтцааит, арт анихәоз итабупгы ихәар итәхызшәа лапшхаала дихәапушан.

«Ааи...» ихәеит Базала ахәыцқәа реипш даапхашьаны, нас зыблақәа траа ихәапшуаз атаҳмада мацк настха ахәра иафыз аеы наирбаны:

– Ииашаны иухәеит Хоҭъа Ефенди!.. Ииашатцәкьаны уи ахәычы азы дамызхыз сара соуп... Аха уи азы акәзам сызааз... Абна ихәуа игылоу аеы убома?..

Зиаеттин Ефенди Базала иахьиирбаз аганахь цкьа данынапш, аеы иакәыз ацсыбаф аагәеиҭеит. Мацк акара ипышәырччоз ихафсахьа еиҭах ашәара анубаалон, иб-

лақәа дыржьо-дрымжьо еиликаарц итахызшәа уахь дыц-шуан.

– Уи аеы апсыбаф ақәума сычкәын? хәа днатцаит. Базалагы атахмада изцаара хәаала итәыз бжык ала атак айтеит:

– Ааи, Хоңа Ефенди!.. Арс иахьуасхәо саргы сгәы снархьуеит, аха аеы цсыбафк ақәтцәкьоуп... насгы Идрис Ага ицсыбаф ауп иақәуггы...

Базала аамтә мгазакәа иуал нагзаны ацара итахын азы икоу ззеилымкааз ахәаңа иахьынза илшоз ала Идрис Ага дзишьыз изеитеихәеит, насгы:

– Ари ауафы ицсыбаф шәнапы ианыстцойт Ахәаңа ухаткы!.. Идрис Ага сашәа Шабат изиуцтәкьа дақәсыршәеит. Сара сқабз сага ицсыбаф итааңәа ирызназгаша азәы инапы антцара сьднатцойт... Шәара шәдинуафуп, шөыгәрагоуп. Итааңәа дрызнажәгарц сшәыхәойт... – ихәан, днечиырцны дцеит. Зиаеттин Ефенди, абыржәыгы икоу изеилымкаазацызт.

«Ари ауафы дхагазар акәхап...» хәа дхәыцуан. Иацы ипцтазаара ашәартә итаргыланы зычкәын деиқәирхаз ауафы, иахәа дышны дааиган, насгы ицсыбаф икажыны дымцакәа итааңәа ирызнеигарц азы иара иааиргон. Ари закәытәусыз? Закәытәуафраз? Иара ачкәынгы баша азәы иакәымзар калап. Дуафымкәа, даеазәызма ари ачкәын?.. Абарткәа данрызхәыцуаз ашыз дакызшәа дыхьташыны, ихәы-ижы ааилагылан атахмада, дцыстысуа дгылан.

«Анцәа срыцхашәа! Сеилапсама мамзар?..» – ихәан, ишәыз ахәаңамаңәа ааикәиршеит. Нас Идрис Ага иеы агәра ааникылан, ицсыбаф ионыка инеигарц азы амфәа дныкәлеит.

* * *

Идрис Ага дкажыны ибналаз иматцуарцәа кыраамтә реытәахны нас ианыхынхәы азәгы дырмбеит. Идрис

Ага ипсыбафгы ыкамызт дызшызгы дыкамызт... Иа-
гга инапшы-аапшызаргы акагы рымбеит. Базала да-
ниеихс абрака агөызхәа дымкахази? Аха дымпсызар?
Дымпсыкәа деикәхазар Идрис Ага дара нирхарангы
дыказамызт азхәыцратцәкәа ргәы тнакьон.

– Уажәы икахтцой Рыза?.. Умбои хаихабы ипсыбафгы
ыкам! Абратцәкәа ахы аникәшәа дымкахази?.. – ихәеит
руазәы.

– Усауми! Саргы избеит ахы шикәшәаз!.. – ихәеит егь-
гы. Нас еитәх инацитцеит.

– Уара Мехмет, хаихабы агыгшәыг дрымгазааит?..

Мехмет атак акатцара акәымкәа ашәа катәо иахьцоз
агәатара дналагеит. Ашьтра дхылеит, аха абнара акынза
инеиуан, уи нахыс акагы убартазамызт.

– Уиашоуп Рыза!.. – ихәеит Мехмет абнарахь инапы
нарханы:

– Уи дызгаз гыгшәыг дуззак акәзар калап, умбазои
дмырхәазазакәа, дышьтыхны даманы ицазаап!

* * *

Зиаеттин Ефенди Идрис Ага ихан афы даннеи, афны
акаамет ыкан, мышкы апхәа рычкәын деикәхеит хәа
агәырғара змаз атаацәара, уажәы ирахаз ажәабжь ала
рыкекыдкьо атцәыуара иафын.

Зиаеттин Ефенди Идрис Ага ипсыбаф зкәыз афы има-
ны ашта данаатала, уаанза абахчафы игылаз ашәымкьат
атцака рыбжы мыргазакаә итәаз ахацәа ифагыланы
ипылеит. Афы иакәыз апсыбафгы анырба ауу аарыхгеит.
Уаанза Идрис Ага ипсра аганахьала агәфара змаз зегы
уажәы аматцуарцәа ирхәаз шиашаз агәра ргахьан.

«Даба уцшааи хаихабы?»

«Иеихсқәаз узбама?»

«Шакафы ыкадаз?»

«Иарбан гану иахьцаз?» азтарақәа аҭахмада ианиқә-рыцса инапы иқышә инадкыланы рҕы еихаркырц дирбеит. Ахәаҭа ас аныкайтца ахацәа зегьы уаха ажәак рымхәакәа реааныркылт. Уажәы ахәса рытцәабжь ма-цара акәын ирахуаз. Ахацәа уажәы ахәаҭа иихәашаз иазыцшны игылан.

Зиаеттин Ефенди ақытауаа Идрис Ага ицсыбаџ аеы иақәырхырц надирбеит. Ахәыцқәа уаанза ацсыбаџ хәа акыр рбахъазма, урт ианырзымгәаҭ, зықәра бжара иказ цытџык ааины дџалбааргеит. Аеы иақәырхыз ацсыбаџ афныка ианыџнарғала иани хџык иахәшыцәеи реы-қәыжьны артцәаахәа ахәхәара иафын.

Идрис ицсыбаџ афныка ианыџнарғалоз Зиаеттин Ефендигьы иказ шыказ ақытауаа инарзеитеихәеит.

– Амала ацсыбаџ сара сахъ изааигаз сзеилымкааит. Итырқәшәа мац ала излеилыскааз Идрис Ага ицсыбаџ итаацәа ирызназгар итахын... Иашъа ишъа иузаап... насгьы агыгшәыг дырзынимыжьырц азы сара дысзааигазаап...

Ақытафы акрызхытцуаз ауаа ирахаз цышъаны икан, избанзар, Идрис Ага иматцуарцәа ирхәаз зынза даеакын. Урт ақалақь ақынтәи ианаауаз ацха ахафы џажәаџык иреиханы бцъарла еиқәныхыз ауаа шрыжәлаз, реихабы ихъчаразы кырза ишеиџахысуаз, аха реихабгьы рацхъатәи ахқәа иқәшәаны дантаха имхъатцыр амуа ишыкалаз, нас атыц ахъ ианыхынхә ицсыбаџ хәа акагьы шырымбаз – еитархәахъан.

Зиаеттин Ефенди арт зегьы ддышәырччаны дырзы-зырџуан.

– Сара шәсазтцауазар дааныжьны иахьыбналаз цәыр-цыр хәа ишәаны амц рхәеит... Шәымбазои Идрис Ага хы затцәык иқәшәаны дшыкоу... Ус аиџахысрақәа калар, ахысбыжьқәа аранза имаауази... шәара кыр шәахама?..

Ақыта ахацәа ицъашъаны инеихәацшы-ааихәацшит. Ииашатцәкьаны џ-хысбыжьк рахахъан. Ацха аганахъ

еиҕахысра гэгэак калар дарггы ирахар акэын, ус анакэха, Мехмети Рызеи аиаша рхэазомызт. Идрис Ага дызшыыз азы иакэын, ацсыбаф ахэаца изтаз атэымуафы...

Атахмадцэа руазэ дтцааит.

– Ибзиоуп, аха дызустада ари ауафы?..

Зиаеттин Ефенди иажэакэа дшалагашаз издыруамызт азыхэан мацк даатыглеит.

– Уажэы, шэлымхакэа аашэырты, ишэахараны икоу агэра жэгаранггы шэыказам...– ихэеит.

Даеа тахмадак иакэзар, игэы цжэаны:

– Уара иухэозар ихэа, ушыта хцынтца икылухит! хэа ҕааитит.

Зиаеттин Ефендиггы уаха имроузеит.

– Иацы Омер хэыгы азы дамызхыз хэа зызбахэ шэымаз ауафы дыкамзи? Амни зыблакэа атцаа иафыаз, мышкэак рацхэа иршыыз иашэа ишыоуразы Идрис Ага дишыызаап...

Ахэаца иажэакэа рышытахь аштафы ауу рыхга зеггы акы айбыхэара иафын. Азэы калашэа амам ихэон, даеазэы ари катцаз дхагазар акэхап ихэон...

Зиаеттин Ефенди идгылаз тахмада кэыгак ида зеггы баша ацэажэара иафын, аха уи ахэаца азтааракэа изыкаитцон.

– Ибзиоуп, аха уара цкэа дубама уи ауаф, иудыруаз азэ иакэызма?...

Зиаеттин Ефенди атак мазеины иман.

– Цкэа дышпазымбеи... Ишысхэаз еипш сагыицэа-жэеит, аха уаанза избахэаз азэ иакэзам, мамзар дысгэалашэон... Нас уи асаркэеипш ицырцыруаз ажэоан пштэы змаз иблакэа, урт знык иртапшыз уаха ихаштуама?...Иматэакэеи ицэажэашэеи рыла мышкэак рацхэа хқытахь иааиз амхацыырцэа дреиуазар калап... Иарггы усоуп ишихэаз.

Аштa икэыз ауаа еитах ауу аарыхгеит. Зегы азэазэала ацэажэара иаёын, руазэы:

– Идрис Ага рыцха, идыруан арт ақөылащэа ххы ита-параны ишыказ... Урт цхатцап, ара инахмырхап ихэеит, аха хара иахмахаит...– ихэеит, ицырхэон егырт ауааггы.

– Рыцхатцаразы хагхаз цыушьома? Уатцэытцэка рқыта хакеланы рқалақэа амца рыцрахцап! Идхарбап хазустцэоу!

Зиаеттин Ефенди иреихэаша дшазхэыцуаз, апхьантэи атахмада кэыга еитах ибжыы ааиргеит.

– Ацкэынцэа, шэхьаа еилыскаауеит. Сарггы шэара шэеипштцэка сгэы цжэоит... аха хгэамтцны иакэым ахь хкылымсыкэа, икалаз ахэынтқараа ираххэароуп... Ашьа-ура нас хазхэыцып... Хара баша ханхацэоуп. Аруааггы хреиуам, хагькэылашым... Ақытаёы абцъар зкуа шакафы хакада?.. Ххацэа зегы аибашьракэа рёы икоуп... Аха арт ауаа зегы бцъарла иеикэныхуп... Ижэбеит руазэ дзеипшраз... Идриси ифызцэеи дшыриааиз... Харггы хаццакны ххьаакэа ирыцхамтцап... Хара хнеины икоу аи-хабыра ираххэап. Икатцатэу урт ирдырп...

* * *

Цхыбжьон ифныка дхынхэит Базала. Исмил ды-цэеижьтеи краатцуан, уи даамырцшыкэа афналара иеа-зикзарггы илымшеит. Исмил иаразнак дфагылеит.

– Уара уоума Базала? – ихэеит иблақэа ркэычуа.

– Сара соуп!.. уаасырцшыр стахымызт, аха ажьақэа урфызоуп, иаразнак уаапшит хэа дааихзасит.

Исмил амца иарлашоз Базала илакта дантацшы, илахь шеикэыз аниба аиарта дфылтцны днаидгылт.

– Угэы узырхьуа акыр калама?.. Улахь еикэзоуп сашьа?..

Базала иблақэа Исмил ицэганы атак каитцеит.

– Ааи, Исмил сашьа!.. Даараза иееим ак калейт, ус баапцсык самхакатцеит, ауафы дысшыт...

Исмил Базала ихээрц иитахыз еиликааит. Базала алеишәа-ақьабз иднатаз нагзан Шабат ишәа иухъан. Базала даараза згәы тәгаз уафын. Ауафы ишәра акөым шәарыцаратқьа дцазомызт. Имукәа данцалаакгы ашәарах ишәыр изыштыхуамызт, дзахәапшуамызт. Уи амшала, ақыта чкәынцәа Базала дрыщны шәарацара ацара ртаххазомызт. Ашәа ибар изычхазомызт, акәтытқьа ахәда пикомызт.

Базала ауада хәычы акны Исмил ииарта аҫапхәа игылаз арымз дшыкәтәаны ҫнапык ала ихы кны:

– Ауафы дысшыт Исмил... Цстазаарак сырцәеит...– хәаны дшатқьан адәахы ддәылтит.

Исмил Базала итагылазаашәа ибзианы идыруан, избанзар атынхара адагы иеифызцәан, рхәычра аахыс иеицын азы игәы шыпшқаз идыруан, дахьтәаз длеихагыланы имакхәр дшатцагыланы дыштит.

– Уара ауафы иакәзам иушыз. Уара агыгшәыг дшыт. Уара акымзарак зхарамыз х-Шабат рыцха имцахә зырцәаз афыстаа ихәтоу дакәуршәеит... уи ипсы таны дынхар Шабат иеипш иагыафы рыпстазаара ирлашьцон... хәа, игәалаказаара шьтихырц дафын. Базала акагы мхәазакәа дшагыланы ифыза днеиҫапшит нас ақьала апхәа игылаз апхал аашьтыхны иҫи-инапи азәзәара далагеит.

– Уиашоуп, Идрис дгыгшәыгын, аха уигы анык дылхымшеи. Ипхәыси ихәычқәеи ыкоуп, сара хык ала хәыч гәартак наунагза еитымны инсыжыт...– хамтакы адәахы иказ Базала ақьала даныҫнала мацк дтынчхахъан. Исмил уаанзагы Базала абас дибахъан. Кәфкән рышьразы рымша зкыз Иусуф данишьызгы кыр аамта абас дкалахъан.

– Уара узакәытә хатцоузеи усзеилкаауам сашәа!.. Ахатә хәа зархәо ахәса реипш игәы пшаар калома?.. Абри ақытаҫы уара уеипш ихысуа дыказам... атыс ипыруа

абла итауршэоит... аха абцъар убар узычхауам... уара уан
упцхэысны улыхшар акэын схэоит, аха арахъ хахэсагы
ианатаххалаак абцъар аашътыхны ашэарыцарагы, ай-
башърагы ицалоит. Ашъа анырбалакгы уара уааста
ргэы гэгэоуп... хэа, диргэамтыр итахын. Иага игэы
ихаирштырц дафызаргы Базала ихэыцракэа дрыманы
хара ицахъан...

Исмил, Базала ишъапы дыкэзыргылаша, настгы игэы
изырхъша жэабжъкгы иман. Уаанза, знык-фынтэ рқы-
тахъ дааны, Амра лажэабжъкэа рзаазгаз Хацъарат, иахъа
еитах дааны дыкэзаарын. Излеихэаз ала, Базала бзиа
иибоз атыпцха Амра Ацашъа иахътынарка дыргозаап. Ис-
мил ари ажэабжъ Базала иеихэару-иеимхэару хэа, длак-
оакуан. Ауафы дысшъит хэа згэы каханы иказ арцыс
ари афыза ажэабжъ изхымгар калон. Аха зегъ дарароуп
иахэатэын. Издыруада уаанзатэи ихъаагы иханарштыр
хэа днахэыцын.

– Сашъа, иудыруама иахъа асас дшахътаз? хэа, диаз-
тааит.

– Иаада? – ихэеит, Базала икъафкэа ыкамкэа, гэфарак
иоузшэа.

– Уан лахэшьаца Хацъарат дааит еита... Амра лкынтэ
ажэабжъкэа узааигеит...

Исмил иажэакэа Базала даарфыхеит, ихы фышьтыхны
ифыза дааихэацшит... алашара мац акны иблакэа
аимхэыц еипш ицырцыруан.

– Хацъарат Амра лажэабжъкэа ааигеит ухэама?.. Нас
исоумхэо дышцакоу Амра!.. Лгэабзиара... дызфезеи?... хэа
азтааракэа еишътаиргылон.

Исмил дшазхэыцыз еипштэкъа, Базала Амра лызбахэ
аниаха, зегы ааихаштын Амра илызкны мацара ацэа-
жэарахъ дниасит. Исмилгы уаха аамта мгазакэа ажэабжъ
иахаз ахэара дналагеит.

– Ахышыаца Ахмет ззырхәо Истамбултәик дыкәзаап... иан дахыацсуаз азы ацсшәа ибзианы издыруаз ари ауафы хқытақәа дрылсны хаамыстацәа ртыпха пшзақәа ркынтә икәышкәоу рылхны Ахтынрахыы аазаразы игозаап... хәа, айтахәара дафын, аха Базала изымчхакәа даабжыа-цаланы:

– Уара уажәа иумроукәа Амра лызбахә ахь умааиуа!.. Ахышыаца Ахмет иеизиго атыпхацәа рфы Амра усс илы-мой? хәа, днаизгәамтцит. Исмилгыы ушыта итцегыы иаар-тны Хацбарат иихәакәоз ашышыыхәа Базала изейтахәара дналагеит.

– Лус шцалам. Уан лахәшыаца Хацбарат излеихәаз ала Ахышыаца Ахмет ааигәа Ахтынрака иигараны икоу атыпхацәа Амрагыы дрылазаап...

Базала иахаз ажәабжы деиланагеит, илақәа рытра итытырц акгыы рыгым ухәарын.

– Уеилагама Исмил!.. Амра даамыста тыпхазам, уигыы хара хаипш дынхафуп... Ахышыаца Ахмет ззухәо Ах-тынрахыы иигарны икоу Амра дызларылашәоз? – ихәан днайтцакъеит. Исмил ихы ааларкәны атак кайтцеит.

– Саргыы Хацбарат абастцәкәа иасхәеит, аха уигыы зны-зынла абас анхаф тыпхацәагыы агәыц ианалашәо ыкоуп. Амрагыы абас алоуп дзырго... - ихәеит.

Базала агъеифхәа дфатцкәеит.

– Дысшыуеит уи Ахышыаца Ахмет!.. имгәацәа тырбганы агыгшәыг дрымтцасыжыуеит – дныфнытцәааит.

Базала дгәамтцны иихәаз ажәакәа Исмил гәаныла дарпышәарччеит:

Издыруеит ашыразы душыуеит, – знык угәы иантоукгыы азәгыы уизаанкылом... аха данушылак ашытахыгы, угәы ухуа, уахыхәны уадымхалар!.. хәа, даахыщит.

Базала ауада хәычы афнытцка ахагацәа реипш алеи-феира дафын. Уажәазы Идрис Ага дахыхаштыз азы Ис-мил дгәыргъарызу, дхъаарызу издырамызт.

Базала кыр аамта ауада даныѳнагъежъ ашьтахъ уаанза иѳы злаизѳзѳаз апѳал аашътыхны изхара азы ижѳит, нас инапы ашьтахъ ала ицламхѳа аарыцкъан:

– Нас уи Ахьшыапа Ахмет зырхэо абгасса, Амра Истамбулка данбеиго?.. Хацъарат акагы уеимхэазеи?.. хэа Исмил диазтааит. Исмил ихы лаиркэит, избанзар ари азтаара атак аныкаитчалаак атэыла шыбгоз идыруан. Амала икалалакгы икоу ихэар акэын.

– Ахытәкъя итауршәит Базала!.. Хаңырат излеихәаз ала Ахышьяца Ахмет Амреи рқыта апыза Музаффер Бей ҫыңыа ипхәңеи иманы үтәҫы Истамбулка дцозаап!

Базала азыршы икәтәазшәа даакалеит, илымха иаҳаз агәра изгомыт.

Исмил иҗалаша идыруан, амала зегъ дарароуп агъ-
тынчыфра изцәыртцны дыкан. Уи идыруан, Базала ушьта
аанкылашьаггы имамкәа тҗыхьбжьон акәзарггы амҗа да-
нылон.

– Сара абыржэйтқәа амға сықәлоит... уи абгасса хымпада дааныскылароуп... Сара сыпсыбағ дмағрагылақәа Амра ңарғыы дизгазом! хәа дғагылт. Исмильгы Базада илабжьара дналагеит.

– Уеилагама сашьа!.. Тҗыбжыон убадәыкәло?.. Ма-
кьана Амра лқытатәкьа уздырзом, Җаңьарат абри ахәы
ашьтахь йкоуп ихәеит, аха уи ахәы нахыс ақыта иараз-
нак иахбап хәа укоума? Уаоттас атыркәшәагы уздыруам
излаупшаауеи узышьтоу?..

Исмил аиаша ихэон, Базалаггы идьруан уи дышиашаз, аха инапы-ишьапы итхэаны дышпатэоз.

– Ибзиоуп, аха амфа сыздырзом хәа абра баша стәаны Амра лцара сазыцшуама? – игәацсахы цжәон Базала, Ис-мил мацк уи дкәымшәышәэхозшәа аниба рацхәатәи ашәа-ға кәитцәит.

– Саргы умцан хэа уасымхэазейт... Уаха уаангыл ашыжь амфа хайцыкэлап хэоуп исхэо?..

Базала итып дакзомызт, амала Исмил иажәәқәагы ихы рыззон. Атдыхәтәан ашыжь иеицдәықәларц збаны риартақәа рҕы инықәиеит. Аха Исмил Базала амла дша-куаз ааигәалашәан иаразнак дәатқәеит.

– Уара зынза уеилагазаап!.. Иахәнтәарак акгы ум-фазац, уажәгы акы уамыцхазакәа уцәарц утахызма?

Базала Исмил ирхиаз ала акы данацха ашытахь еицах инықәиеит, аха рыцәа ахькылаз азы кырза еицәажәон.

Игыланы рҕазықатцара ианалага макыана имшазацызт, рымға ахьыхараз азы уаха акрыфара иақәымшәар хәагы ишәаны шыжьхьа бзианы икартцеит.

Оыцәа арцарцәа рқала иаадәылтцны амға иқәлоны еипш, Хәит иааиқәшәеит. Хәит ашыжь шаанза База-ла диқәшәап хәа дықазамызт, ас иаразнак даниба игәы хытхытуа иаақалан апхзы ааилтцит. Базала ифныка дхынхәызар уи иаанагоз ишәа иуит акәын, аха излеи-ликаауаз, Хәит Исмил иблақәа днархыцшылеит. Исмил-гы икоу еиликаахьан азы ихы ааиртцысын аус шынагзатәы иирдырит. Хәит ицсыц гәгәала иааивганы ажәфәан днәтацшит.

«Шабат бзиахә уашьта уцсы тынчуп...» – ихәан дааматанеит.

* * *

Шьмаф Мариса Хаными Шькок Беии ианидырцала даеа мышкы акара данынха ашытахь абзиаразы хәа рахәаны ицныкәоз Темыр ила Дузцьека амға днанылеит. Аха хықәкыла дахьцашаз хәа акагы издыруамызт, ус архаҕы аҕыц нхацәа рыцшаара игәы итан. Абас ала жәахашықәсараахысиимбацызитынхацәаизыцшаауазар хәа дгәыгуан. Шьмаф иахәшәа Синеймс лхатца д-убыхын. Аубыхцәагы абзахцәа ирыцны жәахашықәса ракара цуан Трықәтәылака ихырцеижьтеи.

Шьмаф амфа здыруаз Тёмыр дишьтаныкёаны азиас ахьаауаз аганахь ала ацара дафын. Жёахашықёса рышьтахь аурысцёа, рқыта иахцаны гёып-гёыпла Арыдбақёа рыпшахёахы ишнаргоз ааигёалашёеит. Уақа иахёшьеи уи лтаацёеи даёа гбак иакётцаны иандёықёыртца Шьмафи итаацёеи алағырз катёара ада уаха акагы рылымшеит. Нас дара рхатақёагы Синопка изгашаз гбак илта-рыцгыёеит.

Абартқёа ирызхёыцуаз Шьмаф илағырз аахыхёхёалон ипатца акынза илеины уақа иналазытит, аха иара Тёмыр ибар хёа инапала иаарыцкёаны, насгы игёы иханарштырц азы зтааракгы наиитеит.

– Сычкёын уара уан д-Шапсыцзамзи? Тёмыргы иараз-нак иёаариашаны Шьмаф иахь днахёын атак аакaitцеит.

– Ааи, Шьмаф ухаткы! Сан д-Шапсыгуп. Сара ашап-сыгцёа рпыза Аслангери имота соуп...

Шьмаф илацш кыдхалазшёа мацк акара даахёыцит.

– Кавказтёыла ханыказ уабду знык дызбахьан... Дук илакта ччазомызт. Амала зажёа иакёиту афырхатцара згым цызак хёа дырдыруан... Кырзагы бзиа дшырбоз гёастахьан... Иара дахыкамгы дырехёаны иахыхцёажёоз кырынтё исахахьан... – ихёеит.

Тёмыр иабду изкны ажёа бзиақёа ахыахаз игёы еизхауан, ибжы мыргазакёа Шьмаф дизызырфёуан. Атахмада кыраамта Аслангери Беи данихцёажёа ашьтахь, ацёажёара ахы ипсахт.

– Шёқыта апышётцеижьтёеи шёыкёша-мыкёша иказ егырт акытақёа рахь шёеитанеиааихёума? Шёааигёара Шькок Беи зызбахё ихёаз апсуа қыта ада адыг қытақёа ыкоума? хёа, днатцаait Тёмыргы инейтцыхны атак иитеит.

– Хамфа аргыарахьтёи аган аёы икоу ахёы ашьтахь цсуа қытак ыкоуп... Истамбулка ханцоз машёыршёа иахацишааз қытоуп... Шькок Беи зызбахё имазгы уи акёзара

калап. Уи адаггы ҳахынхо айохаа афадатэи аган аёггы амшын азааигёара даёа җ-цсуа қытак азбахёггы ҳаҳаит, аха иахъанза аибадырха ҳмоуцт...

– Нас азахёцёа рқытақёа ҳёа акггы ыказами ара? ҳёа, дтцауан.

Темыр иаразнак атак кайтцеит.

– Иаҳмаҳазац... Азахёқёа рқытақёа еихаразак Дузцёеи Адапазари архақёа рёы икоуп ҳёа ҳаҳауеит. Уаанза ҳахынхоз Ефтени азаёа ааигёара Чемгэитэи азахёцёа нхон... Ақыта апызтцаз рыжёлаггы ахын, Ҳачмезиа ахъзын...

Шьмафи Темыри еицёажёо аныкёара иаёын, аиашазы амёахёаггы акаггы ыказамызт. Цъара-цъара агыгшёыгқёа рышьтра мёас рхы иадырхёон. Цъара-цъараггы азышьтра италаны ицалон. Ахаҳёраёы ианныкёоз еихарак иеыжётуан, избанзар рыекёа ршьапқёа ирықёкьаны ак рыхьырхёа ишёон, еихаракггы Темыр, избанзар уи дзыкётёаз аёы Базала иёы Ашкёакёа акёын, уи ибла агёы еицш дахыгзаар акёын.

Аҳауа кырза ихьшёашёан, ажёанггы аптақёа хын апша ахъасуаз азы аптақёа рыбжьара амра зны-зынла иаацёырцлон убри аамтазы акёын мацк акёзарггы рыбаёқёа аныцхоз.

Шьмафи Темыри абас иеицёажёо Дузцёе арха акынза ианылбаа ушьта ахёлара иазааигёахъан азы ахёацъа «Икьиндитэи» анамаз азы езан аёытра даёын. Ахёацъа ибжьы гёаёа ашьхақёа ирааханы шьтахька ихынхёуан.

* * *

– Абри ақьалақёа ахьыкоу атыц Амра лқыта акёзар калап! – ихёеит Исмил. Ари ақыта Амра лқыта акёымзарггы хымпада цсуа қытан. Избанзар, ақьалақёа апсуааи азахёцёеи рыргыларатё казшьақёа рнубаалон. Базала аонқёа аниба игёы хыт-хытуа, инапы-ишьапы еилацато

дналагеит, дцырны дызцозар иаразнак ақытаһь дназар итаһын.

– Ох, гәышһа, атцыхәтәан Амра лқыта һацшааит хәа сыкоуп!.. Уаала, уажәы аамта мгазакәа лара дһацшаап!..

Базала ас дыццакуан, аха Исмил даеакала дхәыцуан.

– Ус икалома сашһа?!.. Рацһһа абри атцла амтцаны хнатәаны һацсы хшһап!.. Насгһы хашныкәаша хназ-хәыцып...– ихәеит.

Базала ихала дыказтгһы ақыта далаланы дышиашаз Амра лыһныка днеиуан. Избанзар Һацһарат излеихәаз ала Ахышһаца Аһмет атыцһацәа иахһа игараны дыкан азыхәан дагхар хәа дшәон. Аамта шыыбжһон ахь ицон азы Базала дышгәакуаз гәазтаз Исмил даапышәырччаны:

– Уара ари акара ухы умыргәакин... Ахышһаца Аһмет амфа дыкәлахьазаргһы хара зегь дарароуп хархһымзои. Уара узыршәои?.. Иаххәап ақытафы иказаргһы аены-шыыбжһон хнапкәа рышәшәо хнеины ақыта далганы дышпахго? Баша хаццакны гхак хмыхһааит... рацһһа икоу-иану еилахкаап... – ихәеит.

Базала Исмил иирбаз ацтцла амтцан днатәаны атцлакәа рыбжһара аарлахәа ибартаз ақыалакәа рахь апшра дафын.

Пыттрак ашһтахь ифагыланы ақыта аганахь аныкәара иалагеит. Дук мыртцыкәа рацһһазатәи ақыала иадгыла-хһан. Ақыала мзырха цшзак икәгылан, игыланы хамтакы ари ақыала иахәапшуан, апһһа ииасуаз амфахәаста иа-ныланы итегһы ақыта агәахһы ицаанза, ашә инас-ны иаарацәажәарц ртаххазаргһы, ирзымгәагыкәа ишеифәпушаз Базала инапы ақытарахь инарханы:

– Сара усазцаауазар, даеа пытк ақыта еимахдап... – ихәеит. – Усгһы хзацәажәашагһы азәы дышпахақөым-шәари... – хәагһы инацитцеит. Исмилгһы диқәшахатхеит.

– Уиашоуп, сара стәалагһы ақытафы мацк хааимдап...

Ацкәынцәа ихәхәаза ицоз амфахәаста инаныланы ицон. Амфатцыхәтәаны ашта дукахь ицәыртцуан амфаду,

акәакь аґы игылаз тґла удззак амтґаны атәартақәа рґы пытґык тәаны ацәажәара иаґын. Исмил урт аниба:

– Уцши, ана шьоук ыкоуп... хәа, ифызагьы инаирбаны дара рахь днечиит.

Фґык атахмадацәа шәышықәса иречиаз атґла амтґан, ирзааигәахоз ачкәынцәа рызгәамтазакәа аицәажәара иаґын.

Зынза ианырзааигәаха «Селамуналеикьум» хәа ацсшәа речхәеит. Исмил арт ауаа шапсуааз рыматәа-фытәала ишидырызгьы цасхәа тыркәшәала ацсшәа речхәеит. Атахмадацәагьы кәымжәы-кабала иеилахәаз арт ауаа тыркәшәалагьы ианцәажәа, иапсуааума мамзар азахәцәа иреиуоума хәа иаалак-ґакит, аха иаразнак «Алеикьумселама» рхәан иґеицгылеит. Руазәгьы инапала атәарта дырбаны тыркәшәала, «Бзиала шәаабейт сычкәынцәа, шәтәа абас» хәа, нареицхәеит атак рызтаз атахмада атыркәшәа здыруаз иакәзаарын азы, ажәәкәак анеибырхәа ашьтахь еитах тыркәшәала днаразтґааит.

– Сычкәынцәа, шәґеиилахәашьа ала кырза шәхаипшуп, аха шәызустқәада, шәзеиуақәада, иаахашәхәр цқьа хмеибадыруази? – ицхәеит. Исмилгьы гәыкала ирцылаз атахмадцәа уаха имыргәақырц азы цсышәала атак аарзыкайтґеит.

– Хәацсыуаауп хара, акацаа хречиуоуп!..

* * *

Акырза ианеицәажәа ашьтахь Базалеи Исмили иеилыркаарц иртахыз зегьы еилыркаахьан. Атахмадцәа иагьа ирыдырцалазаргьы:

– Ушьта ақыта еилахкааит, даґазнык хәицхабацәахапхьа инаргыланы хәшәзаауеит, уртгьы шәбара ишеигәырґо агәра хґоит, – рхәан амґа инанылеит.

Атахмадцәа излархәоз ала Ахьшьаца Ахмет ақытатәи аамыста Музаффер Бели ґыцья ипґацәеи Бук Мухаммед ипґагьы дырцны амґа иқәлахьан.

Базалеи Исмили урт рыбжьара иказ шыбжьаанза ныкёара мѳа лассы ианысны ирыхъзар акёын. Насггы рацхъа ицоз агёыц аекёа ирыкётёан дара ракёзар шыапыла икан. Аха, Базала шыапыла хахыкёу реиѳа иахзеигъуп хёа дхёыцуан, избанзар амѳахёастатёкёа ахыкёам абнараѳы ѳыла аныкёара кырза иуадаѳын. Аха, арцарцёа, аѳакъхёа иныкёаны, хёлаанза ирыхъзар калон. Атахмадцёа ианрыдтуазггы амшын аганахыггы излацаша амѳа иазтцаахъан, рыгётакы еилыркаар хёа ишёаны, араанза ианаах амшынггы рбар ртахызшёа рхы мѳапыргон. Уртггы, ашёарыцаѳцёа ирыпшааз амѳахёастакёа ахыказ, Базалеи Исмили ирзеитархёеит уи амшалаггы уажёы рымѳа кырза идырааигёон.

Базалеи Исмили хёлаанза изышьтаз агёыц, ирыхъзеит. Ушьта рыезаны ирышьтаныкёон, ашышьыхёа ицоз агёыц атыхётёан уахынла иахъаангылаша тыпк пшааны иаангылеит. Ахышьаца Ахмет ѳыцъа ауааггы ицын. Арт ауаа кёымжёы-кабалаиеилахёануахърыхёапушазагёыпцахъчара рнапы ишанызггы убартан. Иаразнак рхыткакыртакёа аадырмазеит. Ацсуа мцакггы неикёэиртцеит. Зызбахё ххёоз аѳыцъаггы инастханы инапшы-аапшуа агёыц рыхъчо иалагеит.

Базалеи Исмили мазала агёыц рываракынза рзааигёахара рылшеит иеикёэыз амца амшала агёыц иалаз зеггы иѳаѳаза ирбартан.

– Хамтак акара ипшыхёуаз ачкёынцёа, атыхётёан уаха икалалакггы Амра лымтарсра рызбеит, аха уи азы рацхъаза ант ѳыцъа ахъчацёа рпырыргар акёын, ус анакёа хрышьклапшып рхёан дара рахъ инахёит.

Ахъчаѳцёа цыттрак ианаалеиѳеи ашьтахъ тцлак амцан иеикёшёеит. Руазё имагра акынтё трак аатиган, ианихыз ататын ипшзаза акъаад инылахёаны иѳыза иахъ инароут. Нас ихазыхёанггы даёа татынк архёра дшаѳыз, иѳызаггы

амца акынза днеин, кәицк аашьтыхны даахынхәит. Акәиц ала зтатын амца азыркыз ауафы:

– Хазәу аус зынза исгәәпхом Алхас... – ихәеит. Амца зроуз ифыза иакәзар, иахаз игәы иамыхәакәә.

– Уара уаха псыхәә хамоума? Сара Ахьшьаца Ахмет зыхьзу акацьбеи аус ицура сгәәпхо цыушьо? Даәә мфак сымазар ари арахә сицныкәозма?.. Ауаа амла иакны апсра ианаәу аамтазы хара хазхара ыфаны кәрышькәак хауеит хәа хицуп убрахь... Уаха икахтцари?.. хәа җааитит. Рфыцъагы апсышәала акәын ишеицәәжәоз.

Базалеи Исмили зынза иахьырзааигәахаз амшала иаархәо зегы рахауан.

– Сара Истамбултәи саныхынхәлаак аамышьтахь уаха Ахьшьаца Ахмет аус ицзузом. Избанзар, уи сани-цу схы хәымгасшьоит, – ихәеит Алхас. Ифыза иблакәа дырхыпшыло атак дшазыпшыз ишьтахь ала ихы иад-кыслаз аиха хьшәашәа амшала шытахька днахәит. Дшынахәыз еипшгы Исмили иареи ааиҗапшит, уи аамтазы Базалагы егы ауафы ишәакь имиххьан.

– Узәу бзиа иумбозар Истамбулынза аамта заху-гои, уажәнатә ухы уакәитыстәуеит. Ушьтарнахыс иу-таху аус катца... – ихәеит Исмил. Алхас рапхьатәи аила-фынтра аамышьтахь иҗааидкыланы амцабз зыхкьоз иблакәа рыла Исмил дааихәыпшит. Изыкәшәаз шака ихьымзгишьаз убартан. Избанзар, иаргы ифыза Гыцгы баша хьчафцәәкәак ракәзамызт, ргәымшәареи, рфырха-тцареи рыла ахьз згахьаз шьоук ракәын. Уи амшала ауп Ахьшьаца Ахметгы урт залихыз.

Алхас макьана зычкәынра итагылаз Исмилгы База-лагы дшырцәымшәоз дирбар итахын.

– Шәызустцәада?.. Шәзышьтои арака?.. Шәабцъаркәа хакәкны амца шәыҗешалашәыжьыз жәдыруама?.. хәа, днарытцакьеит. Базалагы иага ихәаргы ишицәымшәоз иирбарц азы ашышьыхәа дцәәжәон.

– Шәймшәан азәггы җашәңыргаҗаҗарҗ җгәы итазам, җара Амра лгаразы мацара ауп җзааз. Уи дҗаманы җдоит. Баша фырхатцарак шәаламгар...

Алхас иаҗақәаз изхатомызт.

– Амра ухәама? Уиггы дызустада? – анихәозггы иҗоу шизеилымкааз инубаалон. Базала уажәггы ибжы рдуны дитцәҗеит.

– Ашәақь цынтца ухшыҗ умнахзар, аҗыза? Уажәы уара Амра дшузымдыруа ухәар утахума?..

Агәамтцра Алхас иахь ииасит, уажәы уи иакәын зыбжы рдуны ицәажәоз.

– Дҗаздырзом сымхәеи уара!.. Арт иаахго ахәыцқәа рыбжыара Амра зыхьзу азәггы дыказам...

Алхас иажәақәа рышьтахь Базалеи Исмили инеиҗаңшын, иҗартцара рзымдыруа иаанхеит. Уи аамтазы Ахьшьаңа Ахметггы дара рганахь ааира дшаҗызггы аагәартеит. Аха, уи дара имбазацызт.

– Алхас, Гың! Икашәтҗои уа? – хәа, нарықәҗитит. Уи аамтазы рзааигәахараггы даҗын. Иаразнак Алхаси Гыңи бҗарла ирхагылаз ауааггы аниба дшәаны икыарахә днамтцасит. Аха игаз аткәаң бжы Ахьшьаңа Ахмет инапы кылжәаны икыарахәггы ирууаза иаршәхьан, иара ихатаггы артцәаа хәа ахәаара даҗын.

– Аах, аах алажә снапы сымухит!..

Ахьшьаңа Ахмет Базала ишәақь иткәаз ахы заахаз, инапы игәыдкыланы, алаба заахаз аласба еиңш артцәаа хәа даныхәхәоз, Базала ишәақь иахылтцыз алҗа шкәакәа амза алашараҗы аразны еиңш ихәхәаза, ирхәы-рхәны игъежыуан. Абартқәа раамышьтахь Алхас зеггы иңбаршьаз цәажәашыак ааңыригеит.

– Җаи, уара рыцҗа, утагылазаашыа зынза ихәартам. Апсуаа Ахьшьаңа Ахмет хәа уархәон, уажәшьта атырқәңәаггы «анапыхыараңь» хәа науархәап... – ихәеит. Иҗыза Гыңггы дңыашыаны.

– Иухәо закәызеи, Алхас? Ухагахама мамзар?.. – хәа, днайтәкьеит.

Ахышьаца Ахмет дахьтәаз инапы ак акәыршаны ағызра дшафызггы Алхаси Гыци ажәа аймакра иафын.

Ахысбжбы ашьтахь, ипсы ахышьоз ахытцакырта акынтә адәахыы идәылкьаз Музаффер Беи атыпхацәа хәычкәеи икалаз рзымдыруа инапшы-аапшуан. Атаҳмада Музаффер Беи мацк данаалакәак ашьтахь: «Икоузеи уа?..» – ағарахәа ибжбы наиргеит, аха азәггы атак аныкаимтца даеазнык җитит:

– Шәара сшәазтәауеит, икалеи уака! Драцәхауашәа акәын ибжбы ширгоз.

Базалеи Исмили атаҳмада иархәаша ишазхәыцуаз Ахышьаца Ахмет ибжбы наиргеит.

– Арт ақәылафцәа Амра лгара иаазаап! – ихәеит. Аха Музаффер Беи иахаз цъашьаны:

– Амра дзустада? хәа, днатәаит. Изтәара Исмил атак азыкаитцеит.

– Бух ица Мухаммед ипца Амра. Истамбулка ахтынрахыы ижәгараны икоу Амра...

Музаффер Беи Исмил иажәакәа раамышьтахь ишәа-пырхапуа игылаз хөык атыпхацәа днарыхәапшыны, насггы еитах Исмил иахь днахәит.

– Бух ица Мухаммед ипца Хыбла ухәар утахын хәа сыкоуп!.. – ихәеит.

Уажәы Базалеи Исмили ракәын изыкәшәаз цъашьаны игылаз, избанзар, Музаффер Беи иахьыдирбаз атып акны хөык ахәычкәа гылан.

Музаффер Беи крызбахьаз уафын азы икоу еиликаа-хьан.

– Ачкәынцәа шәгазоума шәара?.. Османаа рахтынрахыы Амра леипш зыкәра неихьоу наугар калома? Уака ираазарц азы ахәычкәа роуп ирыдыркыло... Уи азоуп Амра лакәымкәа Хыбла дзаахга... Уи макъана фышыкә-

са лхытцуеит... – ихәеит, аха нас дгәамтцны дрытцакьоггы далагеит.

– Шәара икашәтцаз иаанагои? Шәхақәланы хаихсра азин шәылтада... шәзаазада шәара?... Музаффер Беи дузза иқәларазы, шәзықәгәыҕеи?..

Атахмада дырзеиқәкуамызт, дрытцахәхәон, иқартцаз ишахьнархәуаз атәы реиқәон. Ижәлантә ағар арт иқартцаз шранармыжьюа, иара ифыза аамыста дузза изныкәашья баша ишаанырмыжьюала рыршәара дағын. Базалеи Ис-мили ракәзар, ажәакгы мхәазакәа шытахька ипырны идәықәлеит.

Аққәынцәа кырза ианыф аамышытахь мацк рыцсы ршьарц азы иаатгылеит. Цлак иадгыланы ишгылаз шытыбыжкәак рахауа иалагеит, шыоуки дара рганахь ифуа иаауан. Дук мыртцыкәа Алхаси Гыци аагәартеит.

– Шәабакоу ура? Аеытцәахра шәакәытцны шәцәыртц, иахахьчоз ауафы хәапхья шәаниеихс аамышытахь, усда-хәысда хныжыны шәыбналаны шәабацои? Ушьта хайцы-зароуп, шәымацара цыаракыр шәхашьтуам... – рхәон урт.

* * *

Шьмафи Төмыри архағы имыццакзакәа ацара иағын, аха ртагыалзаашья шәартан. Избанзар, ақәыларакәа рацәазаны икалон. Убас акы иакәшәар ахыхьчара архағы даараза иуадафын. Апышәа змаз Шьмаф Төмыр имыр-базакәа рыкәша-мыкәша атцара дағын.

– Иаарласны амфаду ахь хкылсроуп! – ихәеит. Насгы Төмыр акы ихәаанза:

– Атцыхәтәантәи ахтцәарақәа раамышытахь атагыла-заашья еeim, сычкәын!.. Ауаа амла иакуеит... Ҷатцак азы еибашья ақынза инанагеит... харггы хзықәтәоу аеқәа мацарала шыоуки рғы азы аахгозар акәхап...

Төмыр атахмада ицәажәашья игәамцдахзеит, уи адаггы длаиркәызшәаггы ицхәзеит.

– Азэггы хара хамжа изаанкылом Шьмаф ухаткы!..
Иаанькылааит ихатказар... – хэа даахыгехеит.

Шьмаф Төмыр итагылазааша еиликаауан, дычкэы-
нан иша еилашуан. Шьоуки дрыцшэошэа ахыхчара
хьымзгишьон... Ашкэакэа зыхьзыз аеы цшзахэ, Адунеи
зеггы дырғагылоушэа иакэтэаз, Төмыр лыцхала днаи-
хэапшит Шьмаф. Нас акырқырхэа дааччаны:

– Хаит, ура ацсуа хага!.. Ура умшэозар сара сшэыр-
гэындоуп хэа уархэама?.. Агэымшэара газаразам, агаза
иоуп имшэо... Хаегэахтап хэоуп исхэаз. Сара сықэранза
машэырла сааиз цыушьома?..

Шьмаф дыхэмаруашэа ихэаз арт ажэакэа Төмыр
дарпхашьеит. Ихы ларкэны атамзаара аашьтеитцеит.

– Саташэымтдан, шэгэы шэсырхьзар акэхап... исыкэ-
нагамыз сажэакэа рзы атамзаара шьтастцоит, хатыр зкэу,
Шьамф...

Шьмафгы ицымшыкэа ааттархэны атак кайтеит.

– Уиашоуп сычкэын, икаутцаз уанажьра уадафуп, аха
цсихэа амамкэагы иказам... – ихэан, иеы ишьхэа нар-
баны Төмыр иахь ғааитит.

– Ухы уриашар утахызар, уеыцшза ала усапас! Ухы
сырба!..

* * *

Алхас, Базалеи Исмили дрыхэацшны акырқырхэа ач-
чара дафын.

– Сызхара сшэырччеит, ачкэынцэа. Анцэа шэиргэы-
ргэааит, сыцсы танатцы абри икашэтцаз схаштраны сы-
кам. Амра дымтцашэырсырц шэхақәлеит, аа! Ура, абас
акы шэгэы ианташэк ма уафтцас итышэымтцаауаз?
Шэзықэгэыгша ауаа шэырмазатцаауаз...

Базалеи Исмили Алхас изгэамттра акэым, рхатагы
изықэшэаз ахыччара иафын. Гыц иакэзар, иқышэ кы-

лышышы дгыланы арт рыхшык дрыхәәпшуан, атыхәтәан
изымычхакәа ражәа дналацалейт.

– Оо, шәкәфкәа тоуп! Ишәыхәәпшуагы асултан
ихытра шәалахаз цыишыап... Уажәшты ишәымхәо, ари-
нахыс икәхтцой?... хәа, җааитит..

Алхас илакта ырцәгыаны ифыза днаиҗапшит.

– Уара есмыша абас укоуп Гыц... Азә даагәырҗар
ууам...

Гыц даапышәырччан атак кәйтцейт.

– Есымша ас хгәырҗатцәа хакандаз Алхас... аха
атәылаҗы атагылазаашыа зейцпроу шәымбой, ушыта
усда-хәысда икәхтцой, хабаци, иахфой, иахжәуей?..

Алхас иихәаша имазамызт, избанзар Гыц диашан, уи
есымша игәы иеанын шәынтә ишәаны знык ицызко дре-
иуан. Алхас, Гыц ари афыза аказшыа ахымоу иан дахы-
бырзен тыпхаз иадихәалон, дизгәамтыр аниаххалакгы
уара убырзенра цәыртцит еитах... Ацара ада уаха акагы
уазхәыцуам... хәа, дихзасуан.

Алхас ифыза бзиа Гыц ихшыф хәашыны иказар итах-
замызт. Уи ихы итагыҗыуаз азтцарақәа ртак рытатәын.

– Уажәы икәхтцаша шәаххәап афызцәа? Ихадароу
хазтцарақәа рызбарала аусура нап ахаркуейт... ушыта
азәазәала хакәымкәа, цшыфкны хкалейт, уи иаанагой?
Хазтцарақәагы, ххәақәагы шынтә иеихахейт ауп
ианаго. Уажәы Базалеи Исмили рхәақәагы хара иах-
гәырцоуп.

Алхас ицсыц ааивганы дцашыаны изызырцоуаз Базалеи
Исмили днарыхәәпшит, абасала игәаанагара иша-
зыкоу еилыркаарц итахызшәа. Нас инацәа Гыц инаикә-
кны иажәақәа ирыцитцейт.

– ...Уажәы Гыц сашыа, арт шыца афырхацәа абраанза
изыраапсей?... Амра дҗырхырц азы... Аха икалей?...

Алхас арака еитах иеизнымкылазакәа акыркырхәа
аччара дейталагахт. Амала уажәы Базалеи Исмили ицыч-

чазомызт, аччара уаҕытц рлактаҕа ырцөгҕаны ихэац-
шра иаҕын. Дрылахэмаруа цыыршыон азы агэамтцра иала-
гахьан. Атагылазаашья збаз Алхасҕы аччара днаҕытцит.
Уажэы амтц прыр абжы уахауан.

Атынчра еиҕах Алхас иеилеигеит, днеимхэа-ааим-
хэаны ихэда аарыцқаны.

– Исхэози?.. Арт хашьцэа рқыта акынтэ игыланы
абраанза иаазар, ус анакэха хцаны Амра дымтцахарсуеит
хэа, ибжы наиргеит.

– Ааи, ииашаны ишэахаит!.. Ус ицбашьяны шэыс-
мышэацшын... Сгэаанагара иаартны ишэасхэеит... Амра
дымтцахарсуеит схэеит, хараҕы имгакэа уатцэуха... ишэ-
зеилымкаазар даеазнык ишэзеиҕасхэап... Амра дым-тца-
харс-уеит!

Алхас иажэақаа рыла зегы ааилафынтит. Гыц ам-
тцарсра даҕагылан. Исмили Базалеи ракэзар, Амра лым-
тцарсра рҕахын, аха алеишэа инакэыршэаны икалар
рҕахын.

– Ибзиоуп иеилкаауп... Ацсуа леишэа ишақэнагоу ала
дымтцахарсуеит... Уи азы аума атахзам... – ихэахт Алхас.
Нас акы игэалашэазшэа Базала днеиҕацшит.

– Уара зегы бзиоуп, аха лара Амраҕы бзиа улбома?
Алеишэа ухэозар уи лыбзиабараҕы шатаху удыруазаро-
уп – ихэеит.

Зынза дыззыцшымыз ари афыза азтцаара Базала ихы
ааиланарфынтит, аиашазы мацкгы даршэеит. Избанзар,
ари азтцаара ус мариала «ааи, уигы сара бзиа сылбоит»,
хэа атак изыкатомызт. Ацсны ианыказ акэзар «ааи, Ам-
раҕы сара бзиа сылбоит» ихэар илшон, аха ариакара
арыцхареи агэакреи зцыз ахытсқаа раамышьтахь Амра
лҕагылазаашья зеипшраз издыруамызт. Зынза дылхашт-
заргы калон.

Базала атак акатцара данадхала Исмил.

– Утцаашъа зеипшрои Алхас?... Хымпада Амрагы Ба-
зала бзиа дылбоит... Уи агэра хамгар ххы хамеигзазакэа
хшэықэлорма? хэа, ибжы наиргеит. Алхас Исмил дгэам-
тны ицэажэара ашътахъ ихы ихъчарц итаххеит.

– Иаразнак шэымгэамтцын ура!.. Сара зегъы хлеишэа
иақэшэааит хэоуп изысхэаз – шэаргы уи акэымзи
ишэтахыз?..

Базалеи Исмили ушъта Алхас игэра агара ишапсаз
рбон. Пытк мыцхэы дцэажэон, ахэмаррақэа илан, аха
игэы разын, ауафра илан.

Исмил излагаз аус афы атақцхықэра Алхас инапы
антара реиха ииашахоит хэа ипхъазаны:

– Иеилкаауп афыза! Уажэырнахыс зегъы ура унапы
иазныжыны иааухэо зегъы нахагзоит... – хэаны рыбжъара
ушътарнахыс аифызара иаша шыбжъалаз агэра ииргеит.

– Зегъ рыла хаинаалазар, аусура халагап... Атыпха
лымтарсра итцабыргу усуп. Уи азы аеазықатцара атахуп...
рапхъаза хатцафызак дхацшаароуп... Амра лтаацэеи
лтынхацэеи сара ибзианы издыруеит... Ахатцафызарагы
назыгзаша арпыск дхацшаап хэа сгэы иаанагоит.

Алхас, апхъан ихы ашэакъ адзырыглаз Базала изы
иешъуа дызфыз Гыц уи акара игэампхеит.

– Излазбо ала ура уеилагеит Алхас... Уаха ихахтысқэаз
раамышътахъ Ахъшъаца Ахметі Музаффер Беии ртын-
хацэа ххы итацараны икоуп уажэы урт хзымхошэа Бух
ица Мухаммедгы хагацэа дрыцахтцома?.. хэа, игэы
пжэон.

Алхас иакэзар, акагы хъаас имазамызт. – Уара
Ахъшъаца Ахмет хэа азэгъы дықазам, ушъта уи напы-
хъарацъихъзуп... Уара абри акара узшэоггы сзеилкаауам...
иахъанза шака утаху агацэа хаман, аха фыза затцэкгы
дхамазамызт. Уажэы ма абарт ачкэынцэа хнарыцхраар
урт рфызара хмырхауеи!..

* * *

Шьмафи Тёмыри Дузцёе арха агөта акынтө иалсны ишцоз, Истамбул – Сивас амфаду акны ианнеи армарахь игъежьны Дузцёе акалакъ ахь рёфынархеит. Дузцёе иан-неиуаз имыхөлазацыт.

Шьмаф акалакъ аёы ауаа рацёа аниба иаапсарагы ихаштхьан, арт ауаа рыфьнытцка имачымкёа, акөымжөкёа зшөыз ауаа ыкан. Ари аматёа кавказаа рзы еибадыргашёа икан азы, изшөыз зегы аанкыланы, рапхьа изустцёоу еиликаауан, нас итынхацёа дразцаауан. Шьмаф иахөшья данлышьтаз аамтазы Тёмыргы иара итөкёа дрышь-татцаауан.

Шьмаф даакөымтцзакёа икаитцоз азтцаарацёа, атцыхөтёан дзыргөырцгашаз атак иоуит. Иахөшья Синемис лхатца икытауаа руазө дицөшөеит. Уи аамтазы Шьмаф адунеи зегы иара иртөзшөа дгөырцгон. Хамыт зыхьзыз ари аубых цкөын итцыхөа ауижьрангы дыказамыт уажөшьта.

Хамыт Дузцёека ирыгу-ирыбзоу аахөаразы дахьааз, илашьцаанза иитөхыз зегы аахөаны дхынхөыр акөын, уи азы дыццакуан. Шьмафгы дыфөуа дишьтан азы Хамыт уи дрыцхашьяны дизхьауан.

– Сшөыхөоит, шөара абра шөыпсы шөшьа сара сускёа саарылганы сышөзаиуеит... хөа, тыпк наиирбеит. Шьмаф убри акара даапсаха дыкан азы мап изымкзеит, аха ацкөын игөгы иеанитцон.

– Ибзиоуп сыцкөын... Сара абрака сузыпшуеит... амала уаргы хаухаумырштын абаапсы!..

Хамыт, Шьмаф игөра имгазшөа дахьцөажөаз мацк игөы иналсзаргы имырдырзеит.

* * *

– Ажөабжькёа бзиоуп аиашазы... Амала сшалагаша сыздыруам... Уаанза шөара шөеипш аихабык абри афьза

ажәабжь изеитасымхәазац... Уи азы исхәара сыздыруам.
Цхашьарак кастозар хәаггы сшәоит...

Мариса икоу аилкааразы дахыцзакуан.

– Сычкәын, ажәабжь бзиа ухәоит, насггы ишысхәара
сыздырзом хәа уажәакәа кәнушьоит... Абри акара аамта
ажәабжь бзиа змаҳаз сзы, уажәабжь зыцсоу удыруама? Уи
амшала ишутаху ихәа... ажәабжь бзиа урцшыр калома?...
Насггы иахьатәи аамтазы... – лхәеит.

Исмил ахкәажә лажәакәа раамышьтахь даатынчхеит.

– Базала изы атаца дымтаҳарсит шәхацкы!.. хәа, иа-
жәа дналагеит.

Мариса аритцәкьа дазыцшзамызт, артәаа хәа дыхә-
хәеит.

– Ишцаа! Иухәзеи сычкәын? Ииашаны исаҳама? Ба-
зала изы атаца дымташәырсма?.. хәа, дырхыц-хыцуа
длыртцысуан.

Исмилггы Мариса Ханым ишцәалшьоз идыруан ама-
ла ари акараггы дазыцшзамызт, аха ушьта икалашаз
калахан.

– Аиеи, Базала изы атыцха дымтаҳарсит – ихәеит да-
еазнык.

Мариса ушьта Исмил иртцысра дакәытцны лхәыцракәа
дрыманы ицахьан. Исмил иакәзар, ибжы маргазакәа
Мариса длыхәапшны ажәабжь деигәыргьо-дамеигәыргьо
еиликаарц итахын. Хамтакы лылацш кыдхалазшәа
иеикәыз амца иахәапшуаз Мариса нас ак лгәалашәазшәа
иаразнак Исмил иахь днахәны

– Ибзиоуп аха имташәырсда Базала изы?.. Абри акара
ахтысабжьараимташәырсша атыцхаггы дабашәыцшааи?
– хәаггы днатәаит, аиашазы лызтаарала атаца лаагара-
зы ишаамтамызггы азгәалтон. Избанзар, Шабат ааигәа
дтахахьан, макьаназы ицәабара иафын. Базала ихәтаз
катцаны ишьа иухьан, аха зеггы дарароуп ачара аура
иаамтазамызт.

Мариса Ҳаным лқала хэычы аңхьа иказ атэартафэы дтэаны, атдыхэтэантэи аамтаз ирхыргаз ахтыскэа дрыз-хэыцуан. Аамта кьафэк ала шака рхаргахьааз... Ахауа хьшэашэан азы лкэакэакэа аныхьташыы ашышыыхэа дфэагыланы ақала акны ак лышэхарцаны даадэылтит. Уи аамтазы бгыцк ихиааланы иааиуа лаңхьа инкахайт, аха уи алахьынтца уака интэазомызт, тагалантэи аңша аңхьа инаргыланы иахьагашаз Анцэа идыррын. Мариса ари абгыц анылба лыжэлэр рлахьынтца дназхэыцит, аиашазы шака иеипшыз рразккэа...

Кыр аамта ичханы адэахы итэаз Мариса лыхьтышыра илышэхалырпазгы анамышхэа афныткэа дыфналарц лыз-беит. Ашышыыхэа дангылоз иеиланакыз лыбгагы ашышыра далагахьан. Нас, дмыццакзакэа ақала ашка деи-хеит афныткэа дыфналаны ашэ алыркуанеипш, азэы илыкэфитуа лахазшэа даакалеит. Цкэа даназызырфы Ис-мил иакэын. Ачкэын лахатыр баны:

– Мариса Ҳаным!.. хэа, даеазнык налыкэфитит. Мариса Ҳаным лышэ кьақьаза иаартны адэахы дындэылтит. Исмил аңхьан лара дахьтэаз атып акны дгылан.

– Бзиала уаабейт сычкэын... Умааиуа афныка, ахьтаха адэафэы узтэои? – лхэейт. Исмилгы мап имкыкэа дып-хашьа-пхатцэ афныткэа дныфналейт. Ашэ азыркыз Мариса Ҳаным ахэычкэа реипш иаңхьа дышьятапшуа игылаз Исмил агэарахэа иеикэыз амца аварафэы игылаз акэардэ наирбаны:

– Умтэо сычкэын!.. Атэымуаа реипш узгылои ус?.. хэа аниалхэа, Исмилгы днеины акэардэ дныкэтэейт. Мариса амца ааиларфынтны итцегы ианааитцалыршы ашьятахь дааины Исмил днаидтэалеит. Исмил акалэшэа дшыказгы гэатаны дыкан, айтцабцэа ессымша аихабацэа рааигэара ас икалалон, аха Исмил иахьа зынза даеа казшыа чыдак иман.

– Уара акалaшәа уҗоуп иахәа, Исмил... Анцәа имхәааит жәабжә баапсык уманы умаазааит. Уашьта ажәабжә бзиақәа сахара сҗахуп – лхәеит Мариса. Ажәа дшала-гашаз азхәыцра иафыз Исмил, Мариса ас анылхәа ибз иатцәтәахыз аатцхит.

* * *

– Уи калашәа амоума шәхацкы!.. Шәара шәфызә хә-тыр зкәу аиахбы дышца схаштәеи? Хәаас икашәымтцан иаасхәаша аахәаны иаарласны абра скалоит!

Хамыт абартқәа хәаны данца ашьтахь Шьмафи Темыри иааизныхеит. Темыр имырдырзакәа Шьмаф ди-хәапшуан кыр шықәсақәа раамышьтахь иахәшьа дибара-ны дахьыкоу азы атахмада игәы тытцны ицон, иараз-нак Хамыт иусқәа дрылганы даандаз хәа мазала Анцәа ихәара дафын.

Зны-зынлагы лаба хәычык аашьтыхны ипытцәтәаны икаижуан, акы даналгалаак даеакы аашьтыхны апытцә-тәара дналагон, дмаашьазакәа, игәы пымтәазакәа абри дафын. Темыр иакәзар, ифнытқала «имариазам ауафы жәаха шықәса раахыс иахәшьеи иахәшьацацәеи им-базац, ааигәанза рыцсы тангы издырзомызт, уажәы иа-разнак рызбахә иахаит, насгы иааигәазангы ишықаз еилимкааи, итып дазкзом!.. хәа даахәыцит. Насгы иар-гы иабдуи ианшыцәеи, егырт итынхацәеи иареи ам-хацьырра мфәы ицәызхьан урт рганахьала иидыруаз Варна мамзаргы Костенцье иахьызхытцыз акәын, уи ада уаха инхазма, ипсызма, ипсхәазар нышәынтрак рымаз-ма? Акымзаракакгы издыруамызт. Зегь дарароуп рыцсы таны инхақәазар уажәы иабаказ?

Темыр ицәызыз итынхацәа игәалашәацыпхьаза игәы гәгәала ихәауан, ицшауан. Илагырзқәа аарлахәа иаа-никилон. Уажәгы убастәкьа дықан. Шьмаф дахьихәап-ушазгы дагыиеилахауан, дагыитцашьыцуан. Аха уажәы

Шьмафтцѣкѣагы дихаштны ихѣыцрақѣа дрыманы ица-
хѣан.

Шьмафгы дызлаз ахѣыцрақѣа даарылтны ихы ан-
ѣышѣтих, Темыр ихѣыцрақѣа рыла хара дшыказ изамѣа
аќынтѣ ихыхѣхѣылоз илагырзқѣа рыла иеиликааит, ажѣа-
кала ихѣыцрақѣа рзы дтацшуашѣа, инапы Темыр иќѣаќѣа
иныќѣшыны:

– Умхѣаан сычкѣын, агѣра згоит мышкызны уар-
гы утынхацѣа рызбахѣ ала ушгѣыргѣо... Сгѣы излахѣо
ала шѣаргы хара имгакѣа шѣеиќѣшѣоит... Уара макѣа-
на уцкѣыноуп цстазаара дуззак уацхѣа ишытоуп. Иагѣа
уцеицшуп, иагѣа убап, угѣы каумыжын – ихѣон.

Темыр, амацѣанара аныќаитцо иаќѣырыз ахѣычы
иеицш, дќацшѣхѣараза дааќалан ихы аалаирќѣит.

* * *

Аќакѣажѣ абартқѣа дышрызхѣыцуаз Исмил аамта
аниоу иќаз-шыказ Амрагы дшымтадырсыз инартбааны
Мариса Ханым илзеитеихѣеит. Уи аамтазы Ахѣыбаца
Ахмет ишиеихсызгы аалзеитеихѣеит.

Исмил аитахѣара данафыз Мариса Ханымгы Амра
лымтарсра ада уаха мѣак шрымамыз дазхѣыцуа дала-
гахѣан. Ари аѣыза атагылазаашѣа чыда аќны Базала
гѣыбѓан узитомызт. Уажѣы Мариса Ханым илѣацшуаз
ахтыс шаќа деигѣыргѣаз иаразнак игѣеитѣон. Амала Му-
заффер Беи ихѣыз лгѣы лнархѣуан.

– Сычкѣын Амра лымтарсра акгы ахысхѣаауам
аха Музаффер Беи иргѣамтрала ѣеи ќашѣымтазеит...
Ижѣдыруеит арт хѣаамыста жѣлақѣа угѣаѓ анырклаак ѣеи
шалымтѣуа. Анцѣа ихѣаны имроуааит. Мамзар Базалагы
уаргы Музаффер Беи иќынтѣ шѣышѣысхѣуа саргы исыз-
дыруам...– лхѣан, нас иаразнак ак аалгѣалашѣазшѣа:

– Уи зегѣ бзиоуп, аха имташѣырсыз аќаца дабаќоу,
аќацамхара абыкѣу?... – хѣа днатѣаит. Исмил ари аѣыза

азтцаара дазыпшызшәа даатынчхеит. Уашьта дызхааз леихәаргы калон.

– Амрагы ахатцафызагы абра икоуп адәәфы ипшуп... Хара атацамхаразы шәара шәыфны реиха иакәнагоуп хәа хазхәыцит – ихәеит.

Мариса Ханым илахаз лгәампчакәа дөатцканы ашә ахь деихеит. Ганкахьалагы Исмил диагьуан...

– Хаит, уара агаза! Абри акара аамта, ахьтаха атыпча рыпча адәәфы дықәыргыланы дшәымоума? Аханатә иумхәо бара бахь даахгеит хәа!..

Агьейф хәа ашә аартны.

– Утцкәа! Лассы хасасцәа иахьыкоу унеины афныка иааг!.. хәа, днаитцәхәхеит.

* * *

Аубых чкәын Хамыт, Шьмафи Төмыри мыцхәы имыр-пшзакәа ажәа шритаз еипш, ианаамтаз дырзааит. Хамыт иахьынзаизыпшыз уи аамтакьәф, Шьмаф шықәсык еипш изааихьан азы даныхынхәы, ахәыцқәа реипш диеигәыргьейт. Атцыхәтәан иахәшьа дибараны дыкан.

Хамыти исасцәеи ақыта амфа ианықәла ушьта хәлахьан.

– Хахьцаша уи акара ихароума? хәа, дтцааит Шьмаф. Хамыт, Шьмаф дзыццакуаз идыруан азы диртынчырц итахеит.

– Мамоу ихаразам! Кырза иааигәоуп Шьмаф ухаткы! Сара есымша шыапыла сцаны саауеит... Зны-зынла мышкала фынтә ракара хәаны ханцогы ыкоуп – ихәеит.

Хамыт иажәакәа Шьмаф дреигәыргьейт, избанзар хара имгакәа иахәшьей иахәшьацацәеи ибараны дыкан.

Аубыхкәа ахьынхоз атыц икьакьаран ақыта авара акынтә кәара хәычык цон, акәара нырцә акәзар, еихарак апслыштцлакәа рыла итәыз бнаран. Ақытафы ихәыч-хәычны хынфажәа ракара афны гылан, иара уи акарагы

атаацэара нхон. Ақыта аңызтаз Амыцъаа рыжэлан азы Амцъахабла ахзын.

Шьмафи Тёмыри ақыта ахэааёы ианнеи иёежэтит. Хамытгы дышрыцыз ашышыхэа иныкэон, аха Шьмаф игёы былуан, ичычуан, амырхэац еипш иткъар атахын, иёны ипырны итынхацэа рахь инеир атахын. Аха ишыапкэа ракэзар, аарлахэа днаргон.

Акны иеихагылаз акъыр шкэакэала ишэыз аонкэа рыбжьара иказ амѡаёы иахьцоз иахьтэымуаёыз азы иа-разнак ақытауаа рылацш итдашэеит. Хамыт иаарпылоз зегы асасцэа зустцёоу ахьырзеитеихэоз азы Шьмафи Тёмыри Синемис лыёныка иагхон.

Абас ишнеиуаз, рацхьака игылаз агёыц дрылтны чкэынак дыѡа дааин, Шьмаф дигёыдыргэғэаланы дгёы-дикылеит. Арахь ахёыцкэа реипшгы атцёуара даёын.

– Саншьа!.. Уара саншьа Шьмаф уоуп!.. хёаны, ауаа дцъашьаны ишихэацшуаз иара атахмада дихэаёеуашэа игёыдкылара даёын. Шьмаф ари ачкёын жэаха шыкэса рацхьа дышхёычказ иеипыртыз ѡыцъа иахэшьацацэа руазэ шиакёыз идыруан, аха дарбаныз издыруамызт. Аха, уи иабапырхагаз, иаргы иахэшьаца игёыдкылара игёызра даёын.

Рызхара иангёыдеибакыла ашьтахь мацк днастханы дааихэацшны иблакэа днырхыцшылан дтцааит.

– Уара Хажьгьери уоума сычкёын?..

Хажьгьери Шьмаф иахэшьацацэа реихабы иакёын. Ахтцэара мѡаёыдхёычзаны агба иакётэаз уажёы адауапшь еипш сацхьа дгылоуп хэа дхёыцуан, аха диашазамызт из-банзар иацхьа игылаз Хажьгьери иакэзамызт.

– Сузымдырит саншьа, сара Хажьгьери сакэзам уахэ-шьаца хёычы Шахангьери соуп!

Шьмаф илымха иахаз изхатомызт, игёыдикылаз ар-пыс Адлер ианеипыртыуаз быжышыкэса зхытыуаз Шахан-гьери иакэзаарын.

Аншьеи аиахэшъапеи рнапқәа еикәыршаны иан-
дәықәла ушьта амшгы лашьцахъан. Амза аптәкәа рыб-
жъара зны ицәыртцуан, зны инхәытцаланы апсабара
илеиқылашьца иааннажъуан. Темыр иакәзар, дрышьта-
гыланы дахънеиуаз, Шьмаф иахәшьаца даниба сара си-
хаштзар акәхап хәа, игәы иаанагон.

Иеиманы аоны инеиаанза агәыргъафәхәаша зауз Сини-
мис лашъа еихабы агәашә афы дидылеит, урт реицылара
абара кыр иапсан. Иахъгәыдибакылаз кыр аамта акагы
рзымхәазакәа ақызқызхәа атәыуара иафын. Синимис
лылагрызкәа рыла Шьмаф дылкәабейт ухәар алшон.

Темыргы харантә дрыхәапшуан Шьмафи итынхацәеи
ргәыргъара иаргы деигәыргъон.

«Анцәа ду, сухәоит иеицәызыз атынхацәа абас иеи-
барба» хәа, Анцәа ихәара дафын.

* * *

Амра Базала изы дымтцарсны Мариса Ханым лыфныка
дшааргаз акацаа зегы ирахъхъан. Афар Мариса Ханым
лыфныка иаины атацеи, ахатцафызеи рыла иеибадыру-
ан уи аамтазы ақыта аихабацәагы Шькок Бей ифнафы
иеизаны икан.

– Атыпца лтаацәа адырра рахтароуп... рапхъатәи хус
уиоуп... – лхәеит Мариса Ханым, Шькок Бейгы дақә-
шахатхеит.

– Ааи... лтаацәа рыцха уажәы шака ихъаауа Анцәа
идырп... – ихәеит.

Мариса Ханым тцхабжъон амфа ақәлара ааста ашьыжъ
амфа иқәлар иеигбалшьон. Кыр ианеицәажәа ашьтахъ
атаацәа адырра рытара Хамыт инапы ианыртцеит. Ма-
кыана игәабзиара ееимызт аха ацара иара итаххеит.

– Ақыта апахтцейжътеи айфхаа стытцны цъара сым-
цазац. Сгәы фыгъуеит схәәеуеит, мацк сааныкәар сыхә-
рақәагы ирыхәап... – ихәеит.

Ҳамыт Батаггы диццон. Уи аиҳабацәа чыдала далырх-хъан, избанзар иара итбаарала адау дифызан азыҳәан, ианитахха Ҳамыт икәакәа длықәыртәаны дигарын.

Ашьыжь амәа ианықәла, Ҳамытгы Батаггы рацхьаза ақыта иалтцны цъара ицараны иахьыказ азы, игәыргьа-цәа икан. Ҳамытгы Батаггы амәа рыздырзомызт уи ам-шала Алхаси Гыци ақыта акынза ирыцныкәараны икан.

Алхаси Гыци рқытауаа рахь макъаназы ицәыртдырц ртахзамызт. Избанзар Амра лымтцарсра дара ирыбзоу-ран, ахатцәызатцәкьа дзыцшааз дара ракәын.

Аханатә ишеицәажәаз еипш, Алхаси Гыци рқыта иана-зааигәахалак Ҳамыти Батей рхала иааныжьны, тыцк ағы ирзыцшраны икан.

Ҳамыти Батей рацхьаза ирыкәшәаз ауафы Бух ица Мухаммед ионы иазтцааит. Амра дшымтцадырсыз здыру-аз ақытауафы, уаҳа азтцаара рымтазакәа

– Шәсыцны шәаала... – ихәеит даацышәырччаны. Ақыта ианалала нахыс иеыжәтцны иказ Ҳамыти Батей рыекәа рыгәрақәа аанкыланы цытрак ианныкәа ашьтахь Бух ица Мухаммед ионы ацхьа инакылсит.

Рацхьа дгыланы инеиуаз ауафы ағыеио хәа Бух ица Мухаммед игәашә ааиртын, амзырхахьы аацхьара на-ритеит. Агәашә кнытә италаз Ҳамыти Батей – имәа-цызгоз ауафы ишицыз аоны ашә инадгылт. Ақытауафы мацк данаапшы ашьтахь ашә днасит. Икьакьаза иаатыз ашә акынтә ицатца шкәакәакәа харшаланы ихичы хәхәаза хатцк даацәыртцит.

– Махқери уоума?... Бзиароума?... хәа, днатцааит. Ашә аазыртыз аган ағы игылаз асасцәа имбазацызт. Махқери Ҳамыти Батей наирбаны:

– Хьаас икаумтцан Мухаммед!.. Узыршәаша акагы ыказам... Асасцәа умоуп... – ихәеит.

Мухаммед рыекәа рыгәрақәа кны игылаз асасцәа аниба иказ еиликааит. Урт раара абзиара иазкын, ицҳа

лызбахә ыҕамижътеи агәырға имаз ушьта ихыркәша-
хон, ифнытқала «Анцә сукәыхшоуп... харгы хапхагы,
хухъчеит...» ихәеит.

Излеиликааз ала узыцәшәаша акагы ыҕазамызт,
ипха илтахыз азәы диццазар акәхарын. Аоны ддәылтңны
исасцәа рахь данааиуаз Махқери иахь днаҳәны: «ха-
сасцәа рыекәа рымумхуа Махқери!» хәа, игәынамзара
изааирцшит.

Мачк ашьтахә асасцәа зегы Мухаммед исасааиртаҕы
итәан. Хамыт Амра лаб игәы хытхытуа дшыказ идыру-
ан. Иара дзымтцауазаргы ипхагы дышхәааигоз ма-
зазамызт.

– Кыр иацсоу Мухаммед! хәа, ажәа ианалага игәы
тытцуазшәа дааҕалеит.

– Шәыпха хазына Амра хара хәы дсасуп, даарагы
дыбзиоуп... Ушьтарнахыс харгы дхапхауп... хәа, иа-
жәақәа ирыцитңон. Арт ажәақәа апсуаа рҕы атыпха да-
нымтцадырслаак иҕартцоз ацәажәара акәын. Абасала
атыпха лтаацәара рыпха бзиа илбаз арпыс дышиццаз
уажәгы атацамхараҕы дыштәо еилыркаауан.

Хамыт Баҕеи Бухица Мухаммед иҕы даҕа цытк аҕара
иаанхеит. Амра лан Фатимагы лхатца Мухаммед иаҕара
лгәы тып-тыпуа дыҕан. Кәардәк аҕы дтәаны ажәак
лыцәцар хәа дшәаны рзызырҕара даҕын. Иацауха аахыс
дмыцәазацызт дааҕәымтцакәа атәыуара даҕын. Лыпха
лара илтахны алеишәа ишақәнагаз ала дышцаз лзымды-
руа апшра, апсра иафызан.

* * *

Амра данымтцаирс Базала еитах иеитцәахыр акәхеит.
Избанзар, атыпха дымтцазырсыз арпыс инапы рышәшәо
аихабацәа дырбо дгәарлар пхашьяран. Ачара аҕынза, иа-
ра ачара аҕынгы ифызцәа рыда еихарак ақәра змоу ауаа
иеыдирбазомызт.

Базала кырза антды ашытаһь иара дахырымбаша, аха ақытеи ақытауааи зегы ахыибартаз хэык ицшаан қала хэычык ныкайтцеит. Ушыта ибаразы иааиуаз ифызцэеи иареи аамта абрака ирхыргон.

Иахьа амш каххаа икан, ажэытэуаа излархэоз ала апхынра иацэынхазшэа акэын ишыказ. Базалагыы амш бзиа ихы иаирхэарц азы иқала хэычы апхьа дтэаны анацшы-аапшра дафын. Атцлақэа рбыгьқэа ахькарып-сахьаз азы ақытафонқэа зегы ибартан. Атацамхара ахьы-каз Мариса Ханым лыфонгы ифафаза иапхьа игылаз-шэа ибон. Аоны ицоз, иаауаз рыла ашышкамсқэа рытра иафызан. Еихарак афар атацеи ахатцафызеи ргэы мфы-гырц азы рхала инрыжьюамызт.

«Анцэа иус уахэапш, мышқэак рацхьа Шабат ишыа зуаанза хэа ауаа рахь сызцэыртцуамызт, иахьа апхэыс да-азгеит хэа сөыстэахуеит. Уатцэы иахцеипшу здыруада?» – хэа ихы дацэажэон Базала.

Базала игэы тытцны ицон. Амала макьаназы иапхьака ауадафрақэа изыпшын. Ачара иурц азгы азынра рхыр-гар акэын. Избанзар Шабат дтахеижьти рацэак цуамызт итаацэа ацабара иафын, аиашазы иаргы уаха цсыхэа имоуит акэымзар, апхынранза дымцшуази. Уи адагыы фымш имфапысраны иказ ачара аура азынразы иуадафын акнытэ аапынранза иазыпшыр акэын.

– Сашьа, уусқэа даараза иуадафуп!.. Атыпца дымтцаур-сит, аха фнык шэзеицыфналарангы шэыказам... Умбазои азынра ашэхымс халагылоуп... уара учара усгы хэымз-фымз ракара азыпшра атахуп, уаанза ахышь еипш абра ахэы уқэтэаны аладака упшла... – хэа, днаихзасит ифызцэа руазэы. Даеазэгы ус ихэеит:

– Уара, ара Османтэылоуп. Кавказаа хтасқэа ракэым-кэа, османаа ртэала уныкэандаз уажэы ари афыза ахьаа-гыы умазаауамызт...

Базала ифызцәа ражәақәа еихарак имаҳазшәа кәитцон, аха ианамулаак ажәалагъы дрытцахомызт.

– Шәара, шәхы шәазхәыц цъым!.. Сара, ус акәу, егъыс акәу счара зует, аха шәара? Шәара, шәызтаххода ушьта... шәсахъа шәнахәацши...

Ацкәынцәа иеибарччо инагылеит, ушьта Базала иқьалафы ихала дааныжъны. Амра дырбарц азы атацам-харақа идәықәлеит, дыгччо рышьтахъкәнтәи иаргъы ац-шра дафын.

* * *

Шьмаф иахәшьеи иахәшьацацәеи иареи жәаха шықәса раахыс реибамбара хаиртәаар итахызшәа дықан. Цхабжъон ииартә данықәи ацхыз далоу-даламу агәра изгомызт дахышьтаз инапқәа аартны Анцәа ихәара дафын.

– Иа, Анцәа ду, сыцсы штәз стынхацәа ахысурбаз азы сукәыхшоуп... Сухәоит хара ҳаицш иеицәызыз атынхацәа иеибганы иеибарба...

Синимислакәзар, лассы-лассылашьеихабыиуадафыда-аины кыр итаху-итaxyму диатцаауан, дааицыпхъазагъы цытрак ақара димацәажәазакәа ддәылтцомызт. Аиашазы рфыцъагъы ацәара ргәы итазамызт. Хәлаанза аеы иакәтәаз Шьмаф, даеа аамтанык акәзар, дтахәхәа ацәа далазар акәын. Аха, уаха ила ацәа хылазомызт. Синимис даеазнык ауада даныфнала аиартә акәакъ налырбаны

– Бааи Синимис!.. абас бнатәа – ихәеит Шьмаф, иаргъы аиартә дфылтцын длатәеит.

– Излазбо ала, уаха баргъы саргъы хзыцәазом... ххы захжъои, ацәа ҳаанахәаанза ҳазхара ҳаицәажәап... амала хашцәажәо самхацәар сатабымтқан...

Синимислеихабыиихәаздааразадеигәыргъеит, избанзар, уигъы илтахыз уи акәын. Абас ала еитәх аицәажәара иналагеит иеибырхәашаз убас ирацәан...

Синимис, Қостенцье ианызхытц аамышытахь, жәаха шықәса Балкан ирхыргакәаз лылағырзқәа шаауаз айта-хәара дағын. Уи данаацса Шьмаф дналагеит. Уигьы иеитеихәон, иеитеихәон. Убри акара иеитахьан знызынла ахатцара ишацым ала илағырзқәагы изаанкыломызт.

Рөыцбагы абас рыгәхьаагара ардара ишағыз ауада ашә инасит. Ацәажәара аанкыланы ашә ахь ианынахәы Ыжжы хәа иаатыз ашә акынтә Синемис лыцкәын еихабы Хажьгьери ихы аакылирхәхәеит.

– Саташәымтцан, аха ҳаргы ҳазмыцәазеит, мазала акы еибышәымхәозар, ҳаргы ҳшәыдтәалар ҳтахуп...

Шьмаф Хажьгьери иажәакәа дреигәырғаны:

– Шәааи, ара шәааи! Шәара шәахзызырөыр шәтахызар ҳара ишәаххәаша мачхәума... – хәа наиқәғеитит.

Ақыта арбағқәа ағытра ианалагагы Синимиси лхәыцқәеи Шьмаф изызырөора иағын.

* * *

Мариса Ханым лыоны ацхьа игылаз ашәымкьат дытатәаны атцыхәтәантәи аамтазы ирхыргаз ахтыс баацсқәа раамышытахь, Базала итацамҳара кырза деигәырғьон. Ларгы лқытауаагы ари афыза изыргәырғаша ахтысқәа ирызгәышыуан. Насгы Базала ичара дара рзы Османтәылағы рацхьазатәи рчара акәхон.

Базала ичарагы хаирла инаҳагзап, Анцәа ихәозар итцегы ачарақәагы ҳарцылап!.. «Уашьта ацсыжрақәа рааста ачарақәа рғы ҳаизалар ауп. Хажәлар айбашьрей, амҳацьыррей ирыхьаны амра збаз асы еипш азытра иағын. Уашьтарнахыс Анцәа имчала атәым жәфан атцака ҳаизҳаны ҳауаөрей, ҳацсуарей пхьака агара ҳалҳаршап...» хәа ҫнытқала ахәыцра дағын. Уи артқәа данрызхәыцуаз аоныка иааиуаз амөахәастағы хәычык дыөуа дшааиуаз аагәалтеит, ацкәын дшәапырҳапуа дықан.

- Аруаа ааит, Мариса Ҳаным!.. Ҳқытахь аруаа ааит!..
– хәа ибжыы наиргеит. Мариса Ҳаным иааңбалшьеит.
– Аруаа ааит ухәама, сычкәын?!

Ахәычы ипсыпцәкәа изеивгомызт азыхәан, ихы ртысны атак кәитцеит. Ацәажәара илшомызт, аха мацк ипсы анааитаикы аамышьтахь:

– Аиеи, Мариса Ҳаным, ҳқытахь аруаа ааит! Хәфык-фөык ракара ыкоуп... – хәа, атак кәитцеит.

Мариса Ҳаным хамтакты даахәыцын нас: «Нусрет Чауш дахзаазар акәхап» лхәеит гәаныла. Иаразнак акы аалышәхалырцан, лыфны ахыкәгылаз ахәы акнытә ашьшьыхәа лбаа иказ аштахь лфыналхеит.

Цытрак ашьтахь аштафы инеиз Мариса Ҳаным иеи-заны игылаз ақытауаа рааигәа Нусрет Чауш иакәзамкәа даеазәгы данылба иааңбалшьеит. Амала ишңбалшьаз дара идьдырдырзакәа, дтынчза:

– Бзиала шәабеит! хәа, наралхәеит, ари ажәа тыр-кәшәала иралхәеит. Избанзар, хәычы-мычкәак атыркәшәа лхәалон, аха нас Исмил иахь днахәны:

– Исмил, уразтцаама арт араанза аңбабаа зырбаз... Ан-цәа иңышьаны иакәым акы ыкамзааит... – лхәеит. Мариса лызтцааразы Исмил дмазеин.

– Сразтцааит, Мариса Ҳаным... Ишааиз еипш сразтцааит, амала, атак исыртаз сгәы иамыхәазеит... Шәаргыы шәгәы ишамыхәо здыруеит... Аруаа Идрис Ага ишьра амшала Базала дыргаразы иаазаап... Акчапынараа ицәгыа рхәазаап.

Исмил иажәакәа Мариса Ҳаным лыфныткәа аңшатлакә артцисит. Базала ауафы дахыишьыз деигәыргъазомызт, иагыа ишьа иузаргыы ауафы дишьит. Аха, ари азы дтаркып хәа дазымхәыцзацызт. Мацк акара лхы атып афы ианааи, лытыркәшәа мац ала:

– Амала уигыы Базала иашыа дишьхәан!.. хәа, Базала длыриашар лтаххеит. Аха ләапхәа игылаз афицар илхәаз иакәшахатхашаз азә иакәны дыказамызт.

– Идрисгы уи иашыа дишьхъан иаанагои?.. Идрис уи ашыа шыкайтцаз харгы ихахахъан... Уи ихэтаз иакъыршэарагы хара иахусуп... Ауафшыфы иаанкылар иахырхэра ацэгъара иакэшэаз ракэзам изуалу, изуалу ахэынтқарроуп. Зеггы хазы-хазы закэанк-закэанк ныкёйргар ахэынтқарра ззыкои, изатахузеи?.. – ихэеит.

Афицар арт ажэакэа ибжы мырдузакэа изызырфуаз хатыр рыкэтцаны акэын ишихэоз. Мариса Ханым атак калымтцазеит, аха фынтқалагы:

«Ахэынтқарра Шабат дызшыз ианаамтаз ихэтоу дакэнаршэандаз абартқэа калозма» хэа данхэыцуаз, афицар иажэакэа рыццара дафын.

– Аиашазы шэычкэын ишыкэскэа зырмачуа ахтыскэа рацэаны икоуп. Акы, Идрис Ага дкылатэаны Шабат дшышыз даеазэггы дшихэыз хдыруеит... Афбатэиггы, Базала Идрис ишыра мышк шагыз ичкэын азы дамихзаап, абригы ақыта ахэаца Зиаеттин Ефенди иахзеитеихэеит. Азбафы абартқэа рыззеггы дрызхэыцны атакра икэитцоит. Сара сгэаналагы уи фышыкэса иреихахазом, аха уи азы ихала иехайтароуп. Даныбнала нахыс иускэа даараза иуадафхоит... Уи азы дахыкэзаалак дахзаажэг!.. Харгы хамфа хароуп ххынхэыроуп!

Афицар данцэажэоз Марисеи Исмили иааифапшит. Мариса злакэа траа илыхэапушаз Исмил иахъ.

– Абри афицар, Базала ара дшыкам, хасас днаскыегаразы Дузцьека дышцаз сызиахэ... хэа, фэалтит. Нас иеитагагы дазымпышкэа иацылтцеит.

– Аруаа анчалак хара-хара хайцэажэап. Иатаххар сара снапала Базала днаганы дрыстоит... Амала арт исхэакэаз еитоумган!

Исмил Мариса рацхатэи лажэакэа анеитеига афицар игэы ишамыхэаз ихафсахыала иубартан.

– Шэысзызырфы, амц сашэхэозар ижэдырузааит ари ашыа аус акны хзакэанкэа шыцбароу, ахара зду ауафы

ицхраареи итѣахреи ауафы ианарыжьзом... Уажѣы даеазынк сшѣазтѣауеит Базала дабакоу?.. Ара дыказар, дхашѣт!..

Исмил арт ажѣакѣа иеиѣамгазакѣа ихала аѣак ѣаитѣеит.

– Итѣабыргытѣѣкѣаны ара дыказам! Ишѣѣахызар хѣба-лаѣа зегы гѣашѣѣа!..

Афицар икѣша-мыкѣша днаѣшы-ааѣшит, иахѣабалак бнаран, кѣыѣран.

«Ари аѣыза аѣыѣ аѣны Базала аѣыалаѣы иусуи? Дга-зоума аѣыала дыѣнатѣаны?» хѣа даазхѣыѣит.

Афицар ѣкѣын иѣаитѣара издыруамѣт. Иѣалалаакгыи Базала диѣшаар иѣахын. Раѣхѣа мѣак ѣшааны Базала ара дыкоу-дыѣаму еиликаар акѣын. Уи Мариса Ханым данлаѣѣажѣоз иѣаитѣашагыи дазхѣыѣит. Ирхѣаз агѣра игазшѣа аѣыѣа далѣѣны дѣазшѣа ѣатѣаны дхынхѣны ируаа мазала аѣыѣѣа рѣы иртѣараны дыѣан. Базала абнараѣѣа рахѣ дыѣазар дѣѣырымѣѣыр дабаѣоз. Уи нахыс иус мари-ахон избанзар, инапы аѣѣа иѣаз аруаа ѣыѣала иѣхѣазаз раѣын. Ихѣыѣра наигзарѣ азы аамѣа мгазакѣа Мариса лахѣ дхынхѣит.

– Излеилискааз ала аѣыѣа аѣыза шѣара шѣоуп... Ус анакѣа сажѣакѣа шѣырзызырѣы!.. Сара Ахмет Чауш сыхѣзуп... Ахѣз-аѣша змоу афицаруп... Изакѣызаалак сус насыгзоит... Базала дахѣыѣазаалак изышѣыѣѣа, иаар-ласны аѣалаѣ ахѣ днеины иѣѣаитѣаит... Мап аник, сара дыѣны, дырхѣазаны маѣара дызгоит, усѣангыи азбаѣы, илахѣгыи дамыхѣаѣшѣѣа ма акнаѣара иѣѣитѣоит, мам-заргыи, иѣсы ѣанатѣы аѣакра иѣѣшѣоит. Баша ихы ѣхѣстеимѣѣаит... Уажѣы хѣара хѣоит... Амала сажѣакѣа шѣахѣшѣмыршѣын...

Ахмет Чауш иажѣакѣа данырлга уаѣа ажѣакгыи мхѣа-закѣа амѣа дныѣѣеит, аруаагыи ашышѣыѣѣа инаишѣ-ѣалеит. Абас, абзиаразы хѣагыи мхѣазакѣа иандѣыѣѣала Мариса Ханым рыѣѣѣылѣит.

– Харантәи шәааит, акы шәнацҳаны амфа шәықә-
ландаз!..

Афицар шытахькагы дымхынхәзакәа иаргъа напы
шыштыхны ибжы иргеит.

– Итабуп... Анцәа ихәар даеазны шәчеицъыка агъама
хбап... Уажәы ақалақь ахь ҳаццакуеит...

Исмил аруаа итцегъы инастхаанза даныпшы ашытахь,
дыфуа Базала иеытцәахны дахьыказ ақъалахь дхалеит.
Аха Базала иказ анеиликаа ақъала ааныжъны дықәтцхъан.
Исмил уи дахьцашаз идыруан. Акәара армарахьтәи аган
афы ахәы акны тыпк ипшаахъан, еихарак уа аамта ихи-
гон. Ачара аамышытахьгы аиохаа зегъы ахьубартаз ари
атып акны ионгъы иргылар итахын.

Исмил ааигәа икартаз ацҳа дфықәсны Базала дыкоуп
хәа ахьигәахәуаз, ахәы аганахь ахалара далагеит. Цытрак
ашытахь даапсаха ахәы данхала Базала ахьа ду амтан
дтәаны ажәфан датцапшуан. Ари ахәы акнытә амшын
акынза иахьабалаак убартан.

– Арантәи уцароуп!.. – ихәеит Исмил. Аха Базала
имаҳазазшәа дықан... Итәашьагы еиламгакәа иблақәа
тырхаха Исмил ихәапшра дафын.

– Уара удагәоума?.. Уара уоуп сзацәажәо... Аруаа
ушыталаны иааит. Аамта мгазакәа арантәи уцароуп!..
хәа даеазнык ихәеит Исмил. Базала ионапык ихәдацъал
хчыс инатцатцаны ахьатцла итцегъы дынкыдиаалеит. Нас
ишыапқәа цхьака иаароуны.

– Ибзиагәышыоуп, ишааухәаз еипш сәаидкыланы
сцап арантәи... Сцап, сцап аха сабацои? Абри атәым
жәфан атцака царта хәа кыр сымоума? Издыруада? Уца
ухәеит хәа узцома?.. хәа днаитцакьеит ифыза.

Исмилгы даеа цытк даназхәыц Базала дышиашаз
гәеитеит. Дабацарыз? Атыркәшәагы издырзомызт, ихы
изеитахәазомызт. Абартқәа дышрызхәыцуаз иаразнак
акы ааигәалашәеит.

– Исыпшааит, Базала!.. Атдыхэтэан исыпшааит!.. хэа, дыхэхэеит. Нас дцъашъаны изыпшуаз Базала днаихэацшны.

– Алхас Гыци мышқәак рышьтахъ араантәи имцазои? Урт урыццап... Иахьцо уаргъы ургап... – ихэеит, Базала Исмил игәаанагаразы иқышә наиртәиит.

– Ибзианы иухэоит, аха акы ухаштит... урт ртагы-лазаашъа сара стәы ааста иеигъума!.. Хара иахцдып-хашъоит акәымзар, арантәи ацаратқъа ртахзам... Насгъы сара сымшала усда-хәысда инхеит уажәы еиґах снейны рыххатәыс рхы стапома...

Базала иагъа ихэаргъы Исмил дахьхәуамызт.

– Сара усзызырфы Базала!.. Артауаа ауафара змоу роуп... Хәхьынхо атәылагъы ибзианы ирдыруеит... Хымпада уск рыпшаауеит... Уаргъы урт урыцлар ашышьхәа атәыла ґыцгъы уашыцылап, издыруада ускгъы упшаар...

Базала, Исмил иара изы абас дахьгәақуаз игәы арцшаауан, аха имырдырзакәа иргәамтцра, ихзасра даґын.

– Иеилкаауп, иеилкаауп уара супыругар утахуп... Срацәажәап нас... ирур иахьцо срыццап, уаргъы угәыхәтәы уахъзаны сара сыда цстазаарак уцеипшап...

Базалеи Исмили абас икартцаша ишалацәажәоз ақыта ахәыцқәа руазә рааигәара дааит, ицсыц изеивымго дыкан...

– Баґа мазала аруааа дрышьклапшуазаап... Ицошәа катцаны пытк ианынаскъа ашьтахъ, рыґезаны ацшра иа-лагазаап... Ианыхәлалаак ақытахъ еиґа ихынхәны Базала ишьґалар калоит... – ихэеит.

* * *

Мариса Ханым лқыта ацхәагылафцәа зегъы Шькок Беи ифны иеизаны икан. Атдыхәтәантәи ахтысқәа ирылацәажәон. Шькок Беи рацхәатәи рус Базала ичара ша-кәыз анихәа зегъы ргәаанагарақәа рхәо иалагеит.

– Базала ичаразы иаамтазам – ихәеит даеа тах-мадак.

– Сара шәсәзтаауазар, атаца мызқәак атацәмхарафәы дтәаз, азынра пшзала ихәхганы аапынрахь ианкылслаак ачара кәхтәп... – ихәеит даеазәгы... Зәгы акака рхәо ианалага Мариса Ханым иаанылкылар акәхеит.

– Хатыр зкәу суәцә, шәыззәгы акацаа атәымжәәан атәка рапхьазатәи рчара уәтцәс имәәцәхгар шәтәхуп, саргы уи ауп истаху... Аха ишахәтоу еипш чарак ауразы харгы хазыкаттам, аамтагы иалнаршом. Сара шәсәзтаауазар чара хәчык аакатцаны халгап абри аус... Аапынра ххәоит, аха аапынра хтагылазаашьа реиха ишеигьхо агәра згода?..

Аизара иалахәыз Мариса Ханым лгәаанагара иакә-шахәтхарац ргәы иштәз, Шькок Беи ажәа дахәеит.

– Ибхәәкәаз рәы биашоуп Мариса Ханым!.. Аха, ибхаштыз акы ькоуп. Атагылазаашьа, алшара хәа иах-хәәкәо хара ихәзкуп. Аха, атаца лган хара иахзбо ишца-хәәпшуеи? Азәы даагыланы, «уара чара катцараткәкьа шәылымшозар хтыпхә дзымтәшәырси?» ихәар атакс икәхтәои?..

Аиашазы Шькок Беигы диашан, Марсиа Ханым ари аган дазымхәыцзацызт. Атаца лган ахь «хара ишахәтоу ала чарак хзузом, ихәлшом», хәа злархәарыз, ари пхә-шьаран, ихьымзгын.

Шькок Беи иажәәкәа, азтаара ушьта ихәзбеит хәа ихәыцуаз ақытауаа ргәы ааканажыит. Чыт бжьык газомызт, аха Мариса Ханым еитәх ацәәжәара дналагеит.

– Хәит, амарцәа акацаа! Ишәыхьи шәыпсыма?.. Ахтәара дузза ххәхгеит, аибашьракәа, апсракәа ухәа, зәгы дарароуп хәпсы тоуп. Чарак аума хаззымиаиуа ххы лазыркәуа?.. Хәжәәхыркәа ааибәхтар иреигьу ачара кәхтәп... Абри ачара убас ибзианы икәхтәп, хәуагы хәагы акацаа иагьа агәәкра рхыргазаргы ршьапы

икәгылоуп, наунагзагы икалоит, хәа дхархәап... хәа, дцәажәеит.

Мариса Ханым лажәакәа ақытауаа еиҗах ргәы шытанхит. Агъарахәа иҗагылан.

– Икаҗтап Мариса Ханым! Базала изыкахамҗакәа изыкаҗтода?.. Убас чарак каҗтап шыкәсыла ауаа ир-хамышҗааит, иалахәыз акаҗаа рчара хәа, иргәалашәа-лааит зәалазмышхәуагы сышҗакәымшәеи, хәа ихбаа-лааит– рхәон.

Ушьта зеггы збоуп рхәон еиҗш уаанза зынза дым-цәажәазакәа итәаз Базала ижәлантәыз абырг Аиса ажәа ихәар иҗаххеит.

– Шәгәаанагарақәа рзы хҗаацәа рыхьзала иҗабуп хәа шәасхәоит, хәҗкәыни хчареи арҗшзаразы ишәымоу ахәычы шәахәмеигзас даара сгәы арҗшааит... Амала ара чара дук аура хҗаацәара ишахнымаало шәасхәар стахуп... Избанзар, ижәдыруеит Шабат иҗахара ала хбылны хәкоуп. Макъана аарлахәа мызкы цахьеит азы чара дук аура иҗшзам. Аха аханатә ишеибәххәаз еиҗш, иаармачны ак аҗатара иазхап хәа сгәы иаанагоит. Аҗаца лҗаацәагы ишахәтоу ирзеиҗаххәар уртгы гәыбган хартарым...

Аиса иажәакәа ацәажәараҗы акәац ақәнарыглт. Аиашазы ачара ақыта ирзеиҗшын азы аҗаацәара акынтә ралацәажәара пхашьаран. Ақыта ирызбар акәын аха уажәы Аиса игәаанагара ақытауаа иеицәакны ирыдыркылеит.

* * *

Мариса Ханым лқытауаа, азынра рылахаанза, Базала ичара аура збаны аеазыкатара иалагеит. Усгы уаанза Амра лҗаацәа ирацәажәахьан урт, илҗахны дҗазар даргы ирызбаша ишақәшахәтхо рхәахьан. Ғыҗа аҗкәынцәа нашьтны аҗацамхара акны Амра илҗахны даама, мчыла дааргама хәагы ләзтәаратцәкыагы иаҗахым хәа

ирыпхьазахъан. Ажәакала афганкгы зегърыла ианеи-кәшахатха, ушьта ачара аура ада ус нымхазацызт.

Азынра ааиаанза ачара рурц азы жәамш ракара аамта рымазар акәын. Избанзар, харантәи рыуацәа аарыпхьар ртахын. Кефкен Иеницъаами, Шьмаф икытауааи, Ефте-ниа азиа ааигәара иказ Албуз Беии, Хаңбы Шәлиман Беи икытеи насгъы азахәцәа ркыта Хачемизааи адырра рытатәын.

Аамта мгазакәа зегъы адырра рыртеит. Хымпада, рыуацәа адырра анроуаз Ахмет Чаушгъы Базала ачара иураны дшыказ иаҳахъан.

Ахмет Чауш иусуртафы иуада дыфнагьежьюан, иаҳаз хеитдару издырамызт... «Ауафы уихәапш... Хара итакразы хайтатәоуп, иара амш хәлеигошәа ачара иуеит... Ари уафы еилагак иакәзар акәхап... Мамзар сара сцас хәа да-фызар...» хәа, ипатцакәа рыркәыкәра дафын.

Ахмет Чауш пытрак акара дмырмыруа ауада даныф-нагьежъы ашьтахъ ихапыцкәа еихаргәгәаны итачкөым ааиратәан: «Уара ус иутахызар ихаибарбап Базала Ефен-ди, уара уоума, сара соума?...»

* * *

– Ишца ухәеи? Уажәы уаргъы уҳацааларц утахума? – ихәеит Алхас.

– Ааи... Шәаргъы шәакәшахатзар, сшәыцнеир стахуп, хамтакты араантәи сыкәтцроуп...

Гыц агәра имгазеит азыхәан Базала иблакәа днар-хыпшылеит... Амала аиаша шихәоз иблакәа ирнубаа-лон...

– Сычкәын хара уара хшудыруеипш хуаа бзиақәазам. Иахъа ханхафуп, уатцәы хқәылафуп. Иалукааша хара хапстазаара пстазааразам... Уара азынра укәапца ууацъаф уадтәала... Мызқәак раамышьтахъ усгъы аапынроуп, укәыд, уцъыкәреи, ухәыл еитоухап, иурашәап, аарфара

калар азы рытцоутцап, тагалангбы уца уртэып... Абас ала укэапца унхалап... хэа, днаиациэажэеит. Аха, Базала иахэхэуа иакэзамызт.

– Гыц абзиара узыкалааит уажэакэа иашоуп. Сарггы сқытан, сыфны сырпыртцыр стахзам. Адггыл акэаа-рыхараггы шака игэхьаазгоз сзеитахэом, аха атдыхэтэантэи ахтыс аамышьтахь ара сышцанхари?.. Умбазои аруаа еынлаггы-уахынлаггы исышьтоуп...

Атдыхэтэантэи ахытсқэа Гыцггы идыруан, ргэылара зегь рацхьа игылаз ауафы ишыра ус мариамызт. Уажэазы аруаа мацара ишьтан, аха хара имгакэа Идрис Ага иуаажэларггы ишьталараны икан. Базала Идрис Ага иганала азэггы дицэшэомызт, аха аруаа дызлариааиуаз, ахэынтқарра дузза узрағагылоз?..

Алхас мацк данхэыц ашьтахь Базала даеа ажэалагалак изыкаитцеит.

– Зегь рыла иеигьу уара даеа псуа қытак ахь уцаны нхара уалага... Усггы ари ахынтафынтазы ауаа цқа иеибаздырзом... уара уцшаараггы рцэуадафхоит...

Базала ари дзақэшахатхомызт иқыта ааныжьны, ихьзтқьа цсахны даеа қытак акны нхара изидкыломызт. Икаитдалакггы арт ауаа акэиршахатхар акэын. Иара иааста кырза зхыцуаз Алхаси Гыци рахатырггы гэатаны мацк даарыхзасырц инакэикит.

– Шэымшэан абаапсы, сандыстахуп хэа стэыуарым. Уи дысцхеижьтэи кырза тцеит... Насггы ишэхашэмырштын харахлеишэафы айтбы икаитдаша ус гэартакыкоуп излазбо ала шэарггы айтбык дшэыгуп... сара сшэыдышэкылар шэарггы шэтынчымхоз!..

Алхас уаха изымычхакэа акырқырхэа аччара дналагеит. Гыц иакэзар, ицьымшьқэа тцархэы рыхэапшра дафын.

Базала еихарак Алхас мап шицэимкуаз агэра игон, аха Алхас дышилабжьац дилабжьон.

– Ҳара ушътарнахыс аеага ҳазкуам Базала сашъа! Иа-хъа уажәраанза бѣъарла ҳхы ныкѣаҳгеит... уи ада акы ҳаѣсам... Амала уара? Уара унхаѣуп, анхарей аарыхрей бзиа ишубогъы збоит. Абѣъар псыхѣа анумоулаак ухы иаурхѣоит. Мамзар иубаргъы иузычхауам. Уи амшала даеазнык ухѣыц... Ари амѣа уара узы хынхѣышъа амамкѣа икалар калоит... ҳѣа, даеазнык дахьирхѣыр итаҳхеит.

Алхасгъы Гыѣгъы Базала абѣъар аныкѣгара дшазказаз рдыруан, иара рыблалагъы ирбахъан. Амала зегъ дарароуп нхаѣы чкѣынак дрыцраҳѣаны дыргар ргѣы иатахзамызт. Арахъ хара имгакѣа ичарагъы калараны икан. Аха уаҳа мѣак шимамызгъы рбон.

– Усгъы уҳаиааирц узбазар, уаала ус анакѣха!.. Амала ескынагъы узҳацныкѣазом... Уускѣа шыманшѣалахаз еипш, уааҳацрытцны уқытахъ ухынхѣыроуп...– иҳѣеит Алхас.

Базала ииулаак иҳѣатѣы иазааигахъан азы даапы-шѣырччаны Алхас атак ииѣеит.

– Ибзиоуп уажѣазы шѣахъцо сшѣыцнеип, нас атагыла-заашъа ҳахънанаго ҳаҳѣапшып, аамтѣ анааилак еитах шѣара ишѣызбап...

Алхас иагъа дақѣшаҳатзаргъы Гыѣ макъана иуамызт.

– Уара иухѣо уздырзом Алхас! Ҳара ушътѣ ҳахъчалаак Ахъшьаѣа Аҳмет игѣаѣ ҳацзаауеит... Ауаѣы аҳтынра дад-ҳѣалоуп иахъабалаак ауаа имоуп... Иухаштма араҳѣкѣа реипш дыхѣны дхѣаауа дшыказ дынҳажьит... Уажѣгъы иеихсыз ауаѣгъы дҳацны хшыкоу иаҳар ҳаѣоу имшхара!..

Атқыхѣтѣан иѣытѣкѣоз ажѣа дахъхѣызаргъы ушътѣ иҳѣахъан. Иаразнак инапы Базала икѣақѣа инықѣтцаны игѣы акатцара дналагеит.

– Сажѣа даѣеакала иеилумкаан Базала... Ахъшьаѣа Аҳмет уахъиеихсыз уара уаастѣ сеигѣырѣеит... Аха, уи аҳѣа дҳагъызарангъы дыказам... Усгъы иаҳтаҳы-иаҳтаҳым ѣъара ҳаиѣамҳар аузом... уи амшала уара амца уала-

сыжбыр стахзам... – арт ажәәкәә аниҳәоз Базала дыших-зызаауазгьы еилукаауан.

Базала атак камтцакәә дгылан, Алхас иакәзар, Базала игәы имыхьырц азы иаразнак ажәә дналагеит.

– Аицәажәара абасала ихыркәшоуп афызцәә... Иааркьяәны иаххәозар Базала дҳацзаауеит... Усгьы ессымша ашәартә хтагылоуп, х-бцъарк ҟ-бцъарк рааста реиҳа иеигьуп... Насгьы ахцатәи абцъар атцыс бла тнахуазар уаҳа иахтахузеи?..

Гьыцгьы иамуашәә аниба инапкәә ҟышьтихын дрықәшахатхеит.

– Иеилкаауп ушьтарнахыс ҟыцъа ахагацәә ырыххара сыкәшәоит... Амала мышқәак хәацшып хҟыза ичарагьы аауп, иаргьы атаца дааныжьны иаразнак даханы дцар еакала иеилкаахоит. Усгьы хара иахзыцшу азәгьы дыкам... Иара абри аамтазгьы хазхара хнашәарыцап...

* * *

Шьмаф ҟымш рыла иахәшьеи иахәшьацацәеи изхара ибарц итахын, аха ус имариамызт ҟымш ракәым ҟымз иеицызаргьы иеибырхәаша рыман, ыргәхьаагарагьы рзыртәомызт. Уи азы Шьмаф ишитахымызгьы ушьта дцарц шитаху иахәшьа иналеиҳәеит. Синимис илурцгьы дыказамызт.

– Иухәо закәызеи Шьмаф?... Макьяна хазхара уҳам базакәә уоусышьтуа цьушьома?... Калашья амазам...

Шьмафгьыацаритахымызт, ахааҟныдаапырцижьтеи кры тцхьан. Итаацәагьы ушьта изхьаауазар акәхарын. Насгьы атцыхәтәантәи аамтаз Османтәыла атагылазаашьягьы шәартан азәы ихала акәым агәыпкәә ахьныкәозгьы ақәылаҟцәә рпырхагахон.

– Биашоуп, Синимис, саргьы сызхара шәысзымбеит... аха ихадароу хайбамбеи... Ушьтан лассы-лассы хайтанеиааиуеит. Насгьы ибхабмырштын бтацеи башья ица-

цәеи шәара шәызбахә иазыцшуп... Уажәы шақа ишәеи-гәырғо Анцәа идырып... Иаарласны ажәабжьқәа рзызга-роуп... хәа, Синимис диргәыбзығыр итахын Шьмаф.

Синимисгъы лгәы цшааит Шьмаф диашан, еихарак-гъы лтаца дналызхәыцит. Анцәа идыррын уажәы лтагы-лазаашъа зеицшраз. Амала зегь дарароуп даеа цытк даа-нылкылар лтахын.

– Ибзиоуп Шьмаф!.. Атдыхәтәан сужьейт... Уцара азин кәхтдоит, аха акы затцәык ахәара сымоуп. Уатцәы ақытафы ачара ыкоуп, убри уеалархәы нас уахәшъацацагъы уцны амәа шәеицкәлап.

– Ииашаны исахама?.. Сахәшъацацагъы сыцны ицо-ит бхәама? – Шьмаф ицъашъаны азтәара дафын.

– Мамзар иуцны инеир утахзами?

Шьмаф дгәыргъатцәа дыкан.

– Ибхәашъоузеи аилага бара, ишпастахымхо... Ахәыч-кәагъы имеибадыруеи... шақа шықәса тцхәоузеи цъара машәырла иеикәшәаргъы изеибадырзом...

Синимис Шьмаф икәзшъа лдыруан азы лычкәынцәа рыла даеа мышқәак даанылкылар лтахын.

– Ех, араанза уанаах уатцәтәи ачарафгъы узхара укәа-шап... Усымбеижьтәи акәашара ухаштма? Ианаамтәз ақытафы зегъы уреигъын...

Шьмаф иқышә наиртәиит.

– Нақ быспыртц, акәашара шцоухаштүеи? Аиаша-зы Османтәыла хәаижьтәи хазхара хзымкәашазац, аха зегь дарароуп башъа атахмада дбашазам... Абыржәгъы сшъацәкьарақәа срықәгыланы скәашоит...

– Нас, ус анакәха, уатцәы уахбарц ҳакоуп... Амала иу-хоумырштын арт аубыхқәа уаха натахымкәа икәашоит, изымкәашогъы уафыс дрыцхъазазом... Уи азы хымзт сымурган Шьмаф!.. Нас уара ушътахъ абзахцәа акәа-шаратцәкьа рыздырзом хәа ахъз ххымлааит...

Шьмаф мацк акара игәы аапжәейт.

– Иахбап сара сакәу мамзар аубых тахмада ччаакәа
ракәу иеиҕны икәашауа... – ихәеит настгы ҕыц акы
игәалашәазшәа.

– Амала ибдырузааит сара зеггы срыцкәашазом,
уи азы зегь рааста ипшзоу, иреиҕзаны икәашо атыпха
дысзышәцшаароуп, мамзар скәашарцгыы сыказам...

Синимис арт ажәакәа лызхара ддырччеит.

Уаргы иухәзеит Шьмаф, уара ипшзам аубых тыпха
дубахьоума? Настгы акәашаразы азә лааста азә деиҕуп...
баша урацлабны... ушьацәкьарақәа пумытәтәааит...

Шьмаф илабашья адгьыл иларсны:

– Сшьацәкьарақәа цытәтәаргы абзахцәа рзы ажәак
дсырхәом.

Аешьеи-аехәшьеи абас ихааза ианеицәажәоз Сини-
мис лычкәынцәеи Темыри аценцьыр иатцагыланы ашь-
шьыхәа ишырзызырџуаз рыздырзомызт...

* * *

Темыр аубых қытахь дааижьтеи уаха натахымкәа
аамта ихигон, астәкьа ицсытанатцы дкамлазацызт. Хажь-
гьери Шахангьери дрыцны еынла рыкәша-мыкәша иказ
Кавказаа рқытақәа еимырдон, арха иаакәыршаны иказ
ашьха қытақәа рыла итәын. Темыр иахьцоз-иахьяауаз
иабду Аслангери диазтаауан, аха избахә хәа акагы има-
хазацызт.

Ачкәынцәа еынла иаапсаха ианеимдалаакашьтахь зегь
дарароуп, ианыхынхәлаак атацамхарахы имџахытцны,
шаанза ишәахәо икәашо аамта рхыргон.

Темыр аубых қытағы акалашә дыкан. Избанзар
аубыхцәа зны ацсуаа иреипшын, зны – азахәцәа... Темыр
ара дахьыказ псуа қытак ағы дыкоу мамзаргы азахәцәа
рқытағы дыкоу изеилыргазомызт. Ацсуааи азахәцәеи
рыбжьара иказшәа акәын аубыхцәа шыказ. Рычкәынцәа

ианрыхәапшуа угәы еизхауан, ртыпхацәа рыпшзара акәзар, еитахәашьа рымазамызт.

Уахынлатәи реидтәаларақәарфы кашенкдизырпшаарц аныртахха идырбаз атыпха пшза лакәымкәа, зынза изыпшнымыз тыпхак далихит. Избанзар уи акашентә-кәа диман Шьмаф иқытәфы дынхон, ларгы данақәшахатхалаак пхәысс дигарангы дыкан.

– Ақыта атыпха пшзацәа дара шыказ Темыр кашенс Гәупсо дахьышьтихыз мацк иааргәампхазаргы идыдмырдырит, аха рфнытқала: дапсуами! Атыпха пшза ирылидыраауеи?... рхәон. Амала Гәупсегы Темыргы ағапщ рған азы урт рзызырфәа зегы иргәапхон. Абас ишцоз ачара аамта ааит.

Атаца лтацәмхарақынтәи уаридеида хәо ачара ахьыруаз аоны акынза аеы дақәыртәаны дааргон. Ағар уари-деида хәауа ашышьыхәа аныкәара иахьафыз акәкәахәагы ахысра иафын.

Атаца аоны даныфнаргалоз акамақәа дрытцысны итатаза жәцәк дықәгыланы дыфналон. Цхакгы лқышә инықәыршыуан. Акамақәа ацәгәа-мыцәгәа адәахы инхааит хәа еиғаркшон, ажәцәа татагы лказшьа кәымшәышәхааит хәа дықәдыргылон. Ацха акәзар, лбызшәа хааза икалааит хәа лқышә инықәыршыуан.

Аоны ифналаз атаца дышиашаз луадахь дыргон. Амхара зыхьыз ари ауада акынтәи ачара дахәапшуан ауаа адәахынтәи лара дырбазомызт. Лааигәарагы ағар мацара ракәын иказ, афналара иақәитыз.

Асасцәа иеицрыхәхәа ачарахь аара ианафәу, амахә дахьырымбаша тыцк пшааны ичара ахәапшра дафын. Амала азәгы димбар акәын, мамзар иусқәа цәгәахон.

Хажьгьерии Темыри амахә иеахьитцәахуаз ахәы ихәнаны мазала шытахьла инаихагылеит. Амахә ачарахь дахьыпшуаз азы дара гәеимтазацызт. Хажьгьерии Темыри цытрак амахә ианишьклапшы аамышьтахь:

– Абаапсы утќъа афыза! Ақыта ахәса рхәымсагқәа кны арахь иаауеит!.. хәа, ихәхәо иалагеит. Амахә игы тќъаны доатќъеит. Амала иґапхъа ачкәынцәа аниба ишилахәмаруаз еилкааны дрытќақъо далагеит.

– Ҳаит, Анҷоа абзиара шэзыкайтдаит, сгэы тышәкьеит,
аҳәса аауа цышьаны сыбналон араантәи...

Ариггы ажэйтэтэи тцасын. Амахэ мазала ичара дша-хэапшуа ахэса дгэартар, ахэымсаг ала дыпцахдырсыр акэын. Амахэггы үи азыхэан акэын игэи зыткыаз.

Хажьгъерии Темыри изаатцѣъаз амахѣ игѣы мѣыгъырц
азы иацѣажѣаларазы акѣын. Амахѣ ивараѣы игылаз
Темыр дихзасуа далагеит.

– Ее, изласаһаз ала уаргы хқыта уамаһәхозаап...
Умшәан Гәүцсе дтыпха бзиоуп... Амала уажәнатә угәы
үәаныстап, лнапы пытк ихъантоуп, иудыруаз...

Ғемир уи дитцахозма.

– Уи настѣи усуп, ҳара иахьатѣи ҳахѣапшып, уара иааугаз лнапы зеипшроу гѣоутахьоума, арт атыпѣацѣа рѣазшыа ионрахаанза иузеилкаауам. Сан урт рыжѣла данахцѣажѣо, урт ртыпѣа тацас лгара уаѣѣытѣ, реимаа наганы ахыб иѣѣужьыргы уцсаанза тынчрак уоураны уѣазам лхѣон... Амахѣ иѣыымшыѣа ирхѣхѣаны атак иитон.

– Мышкы зны ҳафны усаҳар абартқәа зегы утаца ишласхәо удыруаз...

Абас аңаажәара ишаҕыз даҕа чкәынцәақәак анааи,
амаҳә урт дрызныжыны дара ачара ашқа еитахынхәит.

* * *

Шьмаф ичкәнцәа Берслани Каншоуи Базала ичара
раҳәаразы ирзааз Бата доурмышьтзеит. Ачкәын амҭа
харантәидахьааз азы даапсаха дықан. Ачара ахьраҳәазгы
даараза иеигәырҕеит. Бзиа ирбоз Базала ичарагы
реаладырхәуан, Дузье аганахь иказ рабгы дыпшааны

ианаауа иеицаауан. Ианцашагы Измит Нусрет Чауш иґы икыдгыланы аиццара рґы итан.

Батагы уахык иґсы анишьа адырґаґны Шьмаф иґкґынцґа ачарахь адґыкґаларазы рґазыґатцара иалагеит. Бата, иуал ахынаигзас азы дґґырґьатцґа дыґан. Избанзар ишґартазас амґа ихала ихганы раґхьа Иениґьаами аґытаґы днеины Хаґьы Абдуллах Ефенди раґхьа днаргыланы ааґхьара ритеит. Нас уаантґи дышиашаз Измит днеины Нусрет Чауш ажґабжь наиахґаны атґыхґтґаны Шьмаф иґоныґа днеит. Иаґьа ишґартазарґы ари амґа ду ихала данын Бата, ишґаґьи иґамеи рыдагы дзыкґґыгуаз аґагы имамызт. Амала иоура-итбаарала Адау дахьиґысас азы ус мариала азґгы дзиґырхаґахазомызт хґа иґґґыгуан. Избанзар аицлабраґа рґы хґык дрыґеиґґґаны рыхґыкгы атцаирхахьан.

Хымпада ас дыґоуп хґа ахы зґґымшґоґгы азґ иаґґамызт. Ауаа ирыґґлоз, икылатґаны иреихсуаз аґылаґцґа иахьабалаак итґын, амала уи иразґгы иаґны уыс азґгы дрыґґымшґаґа иус наигзахьан, ушьта даныхынхґуа рыззеггы иеиґын азыхґан ашґарта ыґазамызт.

Амґа ианыґґла Шьмаф иґґа Гошенаиггы дрыґын. Гошенаи ганла аґы данаґґтґа нахыс, ахаґґа дрытґамхаґа дышеыбґаґазас иаразнак иубартан.

Измитианнеишиашаз Нусрет Чаушишґаимґахытґны. Уиггы дмазеины дырзыґшын. Аґы инаґґаны иаразанк амґа иґґеит. Нусрет Чауш ахґынтґарра адтґа ала дахьымцоз азы арматґа ишґазамызт, аруаагы иґзамызт.

Амала аґызцґа иреимхґаз усґгы иман, Селим Пашьа ахтґаґґа ґытґык Дузґьеґа риаґаразы иґны иитаз ашґґы Дузґье ахада иитаразы игон. Уи азы Мариса Ханым лґытахь иґаанза Дузґьеґа дымґахытґырц итахын.

Дузґье аґыдгылара Шьмаф иґкґынцґаґы ирґахын избанзар, раб рґынхаґа иґшаарц азы уахь дышцаз рахьан азы уаґа инаиазтґаар, дрыґшаар рґахын.

Измит иалтцны Сапанцъака аныкѳара ианаѳыз агѳып иалаз зегъы ргѳы тыц-тыцуа икан. Еихаракгъы Нусрет Чауш. Мызкѳак раахыс иимбацыз Кымарача дибараны дахыыказ азы акаѳа иѳаркыз атцыс даѳызан. Арахы иажѳагъы ахызынамыгъаз азы даараза дыпхашѳон.

* * *

Аѳахмада Шьмаф, ашьыжѳтѳи езан абжыы ала данаапш, макъана имшазацызт. Аиартѳа данылатѳа иацѳѳи ачара дзаламтцызшѳа дыкан. Аѳѳи алабеи еинкъаны амырзакан иацархѳо, иара шаѳа дкѳашаз...

– Иббама Синимис! Сара ибасымхѳазази арт аѳахмадацѳа башъа иаастѳа иеигъны изыкѳашарым хѳа. Икасымтѳеи исхѳаз! Акыѳа иреигъыз аѳыпѳаи сареи хъшацѳѳаракѳа хрыкѳгыланы хмеицыкѳашеи... хѳа, ихы ирѳхѳо даацѳажѳеит. Амала ихала дахыыказ азы арт ажѳакѳа иара ида изаѳауадаз.

Иашатѳѳъаны ачара бзиа калейт. Акыѳакѳа зегъы ркъинтѳа ауаа ирацѳаѳны рѳеаладырхѳейт. Иагъа, агѳакра, арыцѳара, амамзаара рымазаргъы аѳстазаара иеикануашѳа рхы мѳапыргон, рызхара ишѳахѳейт, икѳашейт, ихысит. Аѳѳѳа инарыкѳѳѳаны ихѳмарит, ари ахѳмарра убасѳак рѳартейт имацымкѳа ауаа ахѳракѳа рмоур амуит.

Шьмаф цѳак ааиѳасып хѳа днеин аѳенцъырѳѳа ааиртит, ауада аѳнытѳѳа аѳауеи алашарей рыда атѳаракѳа рбыжъѳагъы ааѳнаѳит.

Езан абжыы ацѳа иалнахыз даѳазѳгы дыкан. Сими-нисгъы дгылахъан, аха аѳар раарпшразы езан абжыы акѳым абзарбзан ѳкъаргъы акагъы иахѳомызт. Избанзар, уртѳ ашамѳазы ауп шъѳаларахѳа ианааз..

Ачара анеилгалаак ашьѳахъ аматѳ зуз акыѳауаа рзы ачаруан. Уи аѳари аѳаѳеи иара амаѳхѳгы рыладырхѳуан, амала иуадаѳыз ахѳмарракѳа рзыруан, нас ѳѳахъѳѳон иеизныжъны рыѳнѳѳа рахъ иеилытѳуан, аха аѳкѳынцѳа

афны ианаиз шыжын, уи азы амра цытк ифаскьяанза ицѳозар акѳхарын.

Синимис аѳенѳыр абжы ала Шьмаф дшааѳшыз анеилылка днеин ишѳ днасит, аха атак лахаанза ауада даныфнала Шьмаф аѳенѳыр дылагыланы адѳы дыкѳпушан.

– Иаха узмыѳазеи Шьмаф? – лхѳеит Синимис. Шьмаф аиарта дныкѳтѳаны иахѳшьагы дтѳарѳ анылирба ашьтахь атак лзыѳаитѳеит.

– Мамоу, сыхаара! Даараза ибзианы сыѳѳеит, зныкгы смааѳшыкѳа иаасыршеит, ааигѳа ас сѳынѳза смыѳѳаѳаѳыт...

Шьмаф ас ихѳон, аха аиашазы зынзагы дмыѳѳаѳаѳыт. Ашьыжь иахѳшьа дааныжыны дышѳо дырны дышѳаѳаѳыт... Ушьтан иѳеиѳшхоз абеидыруаз, амѳа харан, иаргы икѳрахь днеихьан, аха ушьтан, ѳазны изеибамбар хѳа дахьхѳыѳуаз игѳатѳѳаѳа былуан. Шаанза абарт дрызхѳыѳуа илахьынтѳа игѳы азыѳжѳо днахѳыаахѳхьан.

– Шьмаф иахьагы умѳар... даѳа мышѳкѳак уаанхар... – лхѳеит Синимис. Шьмаф дгѳамѳырхѳа дшѳаны лыбжы иахьынзалылшоз иркѳымшѳышѳны.

Аха, Шьмаф зегь дара роуп дгѳамѳѳит.

– Синимис, ас ѳабѳар, уаха арахь сзаазом! Ибхашѳма хымш раѳхьа хѳѳсы тоу иѳамугы хѳздырзомыт, аха бымбои уажѳы быфны хѳѳоуп... Анѳѳа ианиѳахѳа хѳибаѳшааит. Ушьтарнахысгы Анѳѳа имѳала хѳиѳѳыѳзом... Лассы-лассы хѳитанеиааиуеит, ххѳыѳкѳа еибабоит... уаха ибѳахузеи?..

Шьмаф иажѳаѳа рыла аѳызѳызхѳа атѳѳуара дналагеит Синимис. Ушьѳа Шьмафгы илаѳырзѳа изынѳыломыт. Нас зынза инеиѳырѳуазшѳа рнапѳа рыла реааикѳдыршеит.

* * *

Шьмафи ихэычкәеи Дузцье рейкәшәара ицъашьахэын. Ахэычкәа раб Дузцье дахьырцшааша ишазхэыцуаз, ам-
оаду афы ишеиҕахауаз пхызла ирбар ирызхатомызт.

Темыри атхмадеи ыцъа иахәшьапацәеи иеицны, ам-
оафы иртаххаша хэычы-мычкәак раахәаразы ишлеи-
уаз Аихабыра рхан аҕапхъа Нусрет Чауш изыпшыз
ичкәынцәеи дарей ааиҕахаит.

Шьмаф «икои шэзышьтои?» хәагы дырмазтаакәа
«ижәбома исыцу зустцәоу?» хәа ицыз ачкәынцәа надир-
беит. Шьмаф ичкәынцәа рапхъа азәгы дырзымдырзеит,
ишпардыруаз ускан ихэычзақәан иаанрыжъыз уажәы
адауапшь еипш рапхъа игылан.

Дук мыртдыкәа Гошенai илдырит лаб ицыз изустцәаз.

– Арт Хажьгьери, Шахангьери роуп... Хәхәшьаду Си-
нимис лпацәа!.. хәа, артәаахәа дыхәхәаны игәыдылкылон.

Гошенai лажәақәа рыла Каншоуи Берсланигы рхы
атыпафы иааин рашьцәа ргәыдкылара иналагеит. Уажәы
Дузцье Аихабыра рхан аҕапхъа аныхәа ду ыкан. Илеи-
оеиуаза ауаа икоу рзымдыруа аҕар ирыхәапшуан.

Кыр аамта аамышьтахъ Нусрет Чаушгы иус далганы
дкылсит, ушьта рыззегы иеицны Мариса Ханым лқытахъ
идәықәларатәы икан.

Ашәартадаразы Темыри Бәтеи агәып апхъа игыла-
ны ицон. Шьмафи Нусрет Чауши иеицын, егырт аҕар
ракәзар, рызхара иеицәажәо аныкәара иафын.

Амш ахәларахъ инеихъан. Ақыта иалалаанза аҕар
рпылеит. Апылаоцәа аеқәа аетрахъы ианыргоз Те-
мыри Бәтеи ифеишьталаны Мариса Ханым лыфныка
идәықәлеит.

* * *

Базала ичара икәапза ацара ишафыз азәгы дыззып-
шымыз хтыск кәлеит. Ачара ахымоапысуаз ашта аруаа

акөшаны игылеит. Асасцәа икоу еилыркаанза Ахмет Чауш ашта дықталаны Базала дыкны диртар итахеит.

Икалаз ахтыс акацаагы асасцәагы ргәы днархыт, мацк афымтра аштахь уажәы зеггы акака ахәара иафын.

Ааигәа игылаз иқбалафы харантәи иааз атхмадцәа апшәмара рзызуаз Шькок Беи икалаз аниаха, асасцәа азин рымхны, ачара ахьымфәпысуаз аштахь дааит. Уака Ахмет Чауш Базала дыпшааны дизааргарц азы ауаа рыршәара дафын. Ақыта аихабза ашта данықәла ауаа рчыт бжыы мгазакәа Шькок Беи Ахмет Чауши ирыхәапшуа иналагеит. Шькок Беи ицымшькәа цархәны ихәапшуаз афигар «бзиала шәабеит» хәа неихәеит. Исмил арт ажәәкәа анеитеигоз Ахмет Чауш зеггы иара ишихәапшуаз гәатаны иааицәымыцхеит. Мацк исырмыцхәыма хәагы дхәыцуан, аха Базала иаанкыларазы иоуз атагылазаашьа ихы иаирхәар акәын.

– Бзиара жәбеит – ихәеит.

Шькок Беи инапала аишәәкәа наирбаны

– Харантәи шәааит, шәаапсоуп... Шәлатәа шәыпсгы шәшәп Анцәа ихаитазгы акы шәнацхап, хчарагы шәырпшзап... – ихәеит. Ахмет Чауш аапхъара афәпхъа икаитцара изымдыруа даанхеит, аха ари баша аамта агаразы икацоуп хәа дазхәыцны мап икырц избеит.

– Аапхъаразы итабуп атхмада!.. Амала хара крыфара-крыжәра хмаазеит... Базала иаанкыларазыхәан ауп хзааз... Уажәы имроукәа, сычхарагы цышәымшәакәа абри ауафы дысзаажәга... – ихәеит. Амала дрытахәхәошәа ицәажәашьа Шькок Беигы ачара иалахәыз ауаагы иргәампхәзеит, аха икарташагы акагы рымазамызт, избанзар ауафы ахәынтқарра дахатарнакын.

Базала иеытцәахны ачара ахәапшра дахьафыз атып акынтә икоу зеггы ибон, абыжкәатцәкәа иахауан.

акацааи асасцәеи рәәпхъа Ахмет Чауш ихымфәпгашьа Шькок Беи даараза игәы инархьхән, аха ачара бжыхырц,

насгъы ақыта афари аруааи иеифаимыргыларц азы тынч ихы мѡацигар акѡын.

– Чауш иузымдыруазар калоит, аха хара хѣы амахѣцѡа ачараѣы иузбазом... акѡша-мыкѡша рыказааратѡкьяггы пхашьароуп. Уи азы Базала уажѡы арака дузыпшаазом уи абна дылоуп – ихѡеит. Шькок Беи иажѡакѡаггы уаанзатѡи еипш ихаазамызт, амала зегъ дарароуп иеанкыланы дцѡажѡон. Исмил ажѡакѡа атыркѡшѡахъ ианеитеига Ахмет Чаушггы игѡампхеит.

– Арахъ усыхѡапши атхмада! Уара узустоу сыздыруам, аха сара арака ахѡынтқарра сахатарнакуп... Османаа сра-фицаруп... Уи азы ауаѡшьѡы Базала дахъыштѡахызаалак дааганы дхашѡт! хѡа, ибжъы наиргеит, нас уаха атак дазымпшкѡа ируаа адтца ритеит.

– Лассы ақылақѡа зеггы еимданы дшѡыпшаа уи ауаѡшьѡы!.. – хѡа дыхѡхѡеит. Аха, аруааггы иара ихатѡггы макъана Базала дрымбазацызт азы изышьтоуггы дрыздыруамызт. Иеилкаахаз акы затѡык абри ала ақытауаа дыршѡар ртахын.

Аруаа, анахъ-арахъ иеибарыѡуа ишықѡыз, абна-ра акынтѡ хыс бжык рахѡит, апшаара иаѣыз аруааггы ахысбжъы ахъгаз ианынапшы рѣапхъа иказ ахѡы акны кѡымжѡы-кабала иеилахѡаз уаѡык дырбеит. Тцла дук амтѡан дгыланы иаргъа напы ала иикыз ашѡакъ шытыхны рыхѡапшра даѣын ихѡѣсахъа ахтарцала итѡахын азы дызустоу узеилкаауамызт.

– Чауш баша ақылақѡа урыѡнахауа сумпшаан. Ахѡсеи ахѡычқѡеи рыргѡакра уара иунаалом... Абар сахъыкоу, сѡгъуцѡшѡом... Усггы ухымѡацгашъала счараѣы схы цѡыр-сартѡ сѡатѡаны, ахъымзт сургеит... Шькок Беи дузза амц уеихѡозма? Уа сшыкам уеимхѡеи?! Уажѡы ауаа урѡѡатцны уааи, арахъ сузкуазар, саанкыла!.. хѡа, дыхѡхѡеит.

Ари ауаѡы зеггы иаѡцъаршьаратѡы ицкъаны тыркѡшѡала дцѡажѡон, дшапсуатѡкьязггы аарлахѡа еилукаауан.

Ахмет Чауш иибаз-иаҳаз ала афымца исызшәа дҕа-
лахьан, уафы изхамтцо акы акәзамызт. Ауафы диҕагыла-
ны диҕәмақаруан.

– Лассы даанышәкыла, ари ахымдыр! Дыпсы-дыбза
даанышәкыл!.. Сара сылахәмарра зеипшроу ишәырба...
– хәа, ахәы даҕәлеит.

Пытфок ауаа Ахмет Чауш ишәталаны идәықәлеит иа-
анхазгы ршьамхы ифықәгыланы ахысра иалагеит. Аха,
ахәы иқәгылаз ауафы абна дылаланы дызхьан.

– Базала деилагар калап – иҳәеит Шькок Беигы, игәы
пжәо, – зынза иатахымкәа баша афырхатцара иеазикит,
ачараҕы ихы цәырганы харгы хасасцәа рҕапхьа хирп-
хашьеит... – иҳәон.

Шькок ивараҕы игылаз Шьмаф даапышәырччаны
инапы Шькок Бей икәакәа инықәйтцеит.

– Абаапсы суа бзиахә... ааигәа, сажәит уашьта хәа ан-
соухәаз, ихасымтцазат, аха итцабыргытцәкьаны уажәы-
заап, унапала иуаазаз ачкәын дуцәашьеит, дузымды-
рит... – иҳәеит.

Шькок икоу изеилымкаазацыт.

– Иаанагои иухәаз?... – хәа, днаиазцааит.

– Шькок суа! Ублақәа бзианы ишырымбо еипш улым-
хақәагы ирахазом. Апхьан ахәаҕы иахбаз ауафы Базала
иакәзар, саргы ушьтарнахыс Селим Пашьа соуп...

Шькок реиҕагы ицъашьаны Шьмаф дихәапшуан.

– Уара иухәо закәузеи Шьмаф, ахәы иқәгылаз Базала
иакәзамзи? – хәа диазцааит.

– Сара исхәаша схәеит. Уи Базала иакәзам, избанзар
тырқәак иакара ибзианы атырқәшәа иҳәон, сара шәара
шәааста жәаха шықәса рапхьа Османтәыла сааит атыр-
қәшәагы хар амамкәа издыруеит, аха ари акара саргы
исызхәарым. Базала иакәзар, макьана ааралхәа атыр-
қәшәа иҳәоит. Нас уажәы исахәа апхьан иахбаз Базала
иакәызма?..

Шьмаф иажәәқәа рыла Шькок ихшыф зынза иеила-
пәтеит. Ақытағы атыркәшәа здыруа Исмил затцәык иа-
кәын, аха уигы арака дыкам. Нас ус анакәха дызустадаз
ари ауафы?

Абартқәа зегы Базалагы ибон, аха акагы цьеи-
шьазомызт, избанзар уи ари абжы зтәыз дидыруан Ал-
хас иакәын уи...

– Ааит, тыхәа баба!.. Шәышықәса схытыр schaфы иаа-
иуамызт ари афыза аус!.. Уххьандаз Алхас!.. – ихәеит Ба-
зала.

Ахмет Чауши ируааи Базала ишьталаны абнара ианы-
лала Шькок Беигы асасцәа рахь ибжы наиргеит.

– Хасасцәа бзиахәқәа! Иахтамыз хтысқәак кала-
заргы, ушьта хчара хахьяанхаз акнытә иацахтцап, – нас-
гы дыхәмаруашәагы катцаны.

– Апхьан ахә ағы ижәбазгы Базала шиакәым жәдыр-
уазар стахуп. Дызустаз макьана исыздыруам, аха хара
хачкәынцәа дызустазаалак ичарағы абас ихы цәырганы
хирцахшьазом, убригы жәдыруаз... – ихәеит.

Шькок иажәәқәа асасцәа зегы арцышәырччеит. Ушьта
ачара азыхынхәра атахын...

* * *

Ачара кәлеижьтеи мчыбжык тцхьан. Базалеи Алхаси
арфаш ахықә акынтәи амшын ахьубартаз ахәы иқәтәаны
инацшы-аапшуа ацәажәара иағын. Базала иикыз ахахә
алада инаиыршәын,

– Алхас, ушьта араантәи сықәтцроуп, умбазои ессымша
сара сымшала аруаа хқыта иакәло иалагеит... Ақытауаа
атынчраццәызит... Аруааи хғари иеиғагылар, иеиғахысыр
иакәым ахь хкылнагар хәа сшәоит... – ихәеит.

Алхас Базала иажәәқәа даараза дреигәыргьейт.

– Анцәа уиныхәааит сашьа! Гыцгы саргы мчыбжык
аахыс абри аамта хазыцшын! Иудыруейт уара уааныж-

ны җамҗарҗ азы җаузыҗшуп... Уарҗы ушыҗа җҗар җалоит
уҗәозар, амҗа җақәлап!..

Алхас арт аҗәәқәа аниҗәа ашыҗахь дҗагыланы,

– Гыҗ гәырҗәәхәаша истароуп... агәҗыҗ даганы
дшыҗкәәҗра дыҗан... арахь дыҗхашьаны изхәомызт
акәымзар, даеа мышқәак ас җҗар дыҗналар җалон! – иҗәан
ақыҗахь иҗынеиҗеит.

Базала дбылҗғозшәа дыҗуа амардара илыбаауаз Ал-
хас дахьихәәҗшуаз, атдыхәтәантәи аамҗа ихтиҗақәаз
дрызхәыҗуа далаҗеит. Идрис дахьишьыз абырҗәҗы даз-
хьаауан, уахынла иҗхызқәа дрылалон, аха иҗаитҗарыз
уигьы иҗсыҗәҗәреи игмыҗреи рымшала акымзарақы
зхарамыз аҗкәын хазына Шабат дишьхьан. Базала уи
ишьа имур усқанҗы Шабат иҗхыз далалар җаларын. Абри
аҗыза алахьынҗа амшала Анҗәа дизгәамҗит Базала.

«Сукәыхшоуп Анҗәа ду! Амала ауаа аҗсы уара ир-
хауҗазар, уара ирымумхуеи! Җара җзалауҗьяшьуеи уиа-
җара амч умазар, ишьтәу ауаа уара иаҗырумҗо?...» иҗәон.

Даеа пыҗрак абас дантәа аамышьҗахь иаразнак дҗа-
гыланы Алхас дызлаҗаз амҗа ала иҗьалахь ддәықәлеит.
Ақыҗа акәша-мыкәша аруаа ыҗазарҗы җалон, аха аи-
җабаҗәа дахьырымбаша ада акаҗы хьаас имазамызт.
Аруаа ааигәахар усҗы иҗшыхәуаз аҗкәынҗәа аҗсаатә
быҗқәа рҗаны игәы иеаныртҗон. Ажәак ала аруаа ааи-
аанза Базала адырра иоуан.

Азәҗы дрымбакәа иегәәҗаны иҗьалаҗы даннеи Амра
дшизыҗшыз ибеит. Зынза дымхәыҗкәа иизбаз леиҗәеит.
Ари аныҗаитҗоз лыблақәа дзырхыҗшылазомызт. Избан-
зар, усқан дықәҗны дышҗоз, аха уаҗа даныхынхәуаз ши-
зымдыруаз изхәаранҗы дыҗазамызт.

– Амра бзиахә, издыруеит бсызгәамҗуеит, аха ба-
реи сареи хқыҗа уааи рыбзиаразы җамҗақы акәзарҗы
араантәи сҗароуп... Избанзар, иббоит аруаа сқыҗауаа
дырҗәәҗуеит. Уажәазы ас җҗоит, аха нас җахькыланҗо

хаздыруам... Усгы хтагылазаашыа удафуп, сара сымшала атөым жөфан атцака урт рыцстазаара тынч еилазгар стахзам...

Амра кыр аамта Базала икынтө ари афыза ажэабж дazyпшын. Избанзар уигы Базала имшала акытауаа зтагылаз лгөы лнархуан. Аха, ыыц ифнрахаз апхэыс лзы даныхынхэуагы лзымдыруа лхатца ипыртца имариа-замызт. Базала имырбазакөа лылагырз лкалтала иаа-рыцканы:

–ИзыруеитБазала!..Икоу-инузбоит.Аракауахаушыз-нымхогы здыруеит. Акытафы хэычла-дула зегы уара урыххарц азы иафуп. Раамта зегы уара иукэдырзуеит, уи азы хара имгакөа уцароуп. Сара усзымхэыцын арака акагы сыхзом... – лхэеит.

Базала итцегы дцэажэаны игөы имырцшаарц азы Амра дрыгөгэаны даагэыдикылеит. Ифнытцкала Анцөа дихэон, дызны дшыказ Амра дзырбаз Анцөа уажэгы иеидихыр итахызар, иидыруаз акы ыказар акэхарын. Ус анакөха хамтакты иеырзны нас аруаагы данырхаштлаак еитах дымхынхэуази. Османтөыла иара ида уаха азэгы дыказамзи, усгы иахьабалаак акэылафцэеи ауафшыцэеи, аизхара иафын, иаакэымтцзакөа Базала ишытазауазма...

Базала абарткөа данрызхэыцуаз ашө абжы геит. Хатцеи-цхэыси иааипыртцын, Базала еихабык дааизар хэа иаразнак днеины акэакь афы иеыпхьеикит. Аха иаа-из Исмил иакэын. Исмил Базала дышцоз Алхас икнытө ианиаха абзиараз хэа иахэаразы дааизаарын.

‘Фыц апхэыс дахьааигаз макьана аихабацэа рыкны дызцэыртцуамызт азы ифызцэа мацара абзиараз хэа нарахэаны Алхаси Гыци дрыцны амөа даныкөла акэагы икэарцссо иалагахьан. Ахауагы кырза ихьшөашөан.

– Атцыхөтөан азынгы ааит!.. Иахьа уатцөы асы аургы калоит... ианаамтоу амөа хакөлеит – ихэеит Алхас. Базалагы Алхас иажэакөа цыашьаны.

– Нас уара азынра ахыкӱамло, асы ахымлеиуа тыцк ахь хӱаугома?..

Алхас аччара дналагеит.

– Мамоу, уара иабакоу уи афыза атыц? Апсны апшахӱа амацароуп ус икоу. Асгьы ыкам, амцхӱа – ахьтагьы, амала Османтӱыла дузза уи афыза атыц сара исымбазац... Сӱызак Османтӱыла алада зынза асы ахьауа атыцкӱа ыкоуп хӱа сеихӱахьан, аха сара уахь сымцазац...

Базала икьта ахьынижьыз азы игӱхьаа ихаштны, шытахька инижьыз дырzymхӱыцырц азы Алхас ихзасра далагеит.

– Нас уажӱы хара амра ахьагым, асгьы ахьауа Османтӱыла аладатӱи адгьылкӱа рахь хӱаугома?

Алхас дкӱышын, Базала игӱы итӱз анеиликаа уигьы ахӱмарра далагеит.

– Уахь цӱгьа ихароуп сашьа, амала умшӱан. Аси-акӱеи хыхьынтӱа алада акӱымкӱа наӱ-ааӱ ганла иахьауа уи азыхӱангьы асы мышьталакӱа ахьта ахьыкало тыцк ахь узгоит.

Базала ицъашьаны дшызырфӱаз Гьц уаха изымчхакӱа фӱааитит.

– Ус уаб гӱышья иныс! Убас амц ухӱеит, Базала иакӱым ахӱчы цшқагьы ихайтцарым... уафцас акы ухӱар харгьы хӱаузымзырфӱази...

* * *

Хфык айфызцӱа кырза ианныкӱа ашытахь, Истамбул инеит. Базала уаанза ааста реиха ирласны ишаазгьы гӱеитеит. Избанзар, уажӱы архатӱи амфакӱа ракӱымкӱа апшахӱа инаваршӱны, насгьы ифызцӱа ирдыруаз амфакӱа рхы иархӱаны иаауан.

Османаа рахтӱнра аталарагьы ирцфӱадафмхазеит, избанзар Алхаси Гьци Истамбул изланыкӱаша акӱаад-

қәа рыман, агәатаәцәа мацк ианрыхәа Базалагғы дноу-рышьтит.

– Ас иамур еакалагғы Истамбул алалара ҳалшон, ам-әа мазақәа зегғы ибзиазаны иахдыруеит. Алхас апагъа-ра дағын. Базала иакәзар, иңыашыаны анацшы-аапшра дағын.

– Аәыза уаанзатәи еипш ахан дуззақәа рғы, усас-хазом... Избанзар ҳара аамыстцәа хреиуазам... Ишубо еипш, Алхасбеи ма Гыцбеи ҳахъзам. Харгғы Истамбул инхо егырт ауаа реипш ә-уадак змоу ағын хәычык ақны ханхоит... Уажәнатә иудыруаз, нас ахан ағы анхара стахуп ҳәа уҳажәымлан...

Базала арт ажәәқәа дрытцахозма...

– Уи ииашаны иуҳәеит... Саргғы ақытағы шә-уадак змаз схан ағы шәнысмырхахъази... убастцәкы сныкәыжә-гароуп, мамзар саныхынҳәлаак, зегғы шәырзеитаҳәаны шәсырцхашьоит, ижәдыруаз!..

Абас иеихзасуа Ускьудар апшаҳәәғынза инеит, ари-нахыс амшын ирны нырцәка иеисыр акәын азы рыгәқәа рфызак иғы иаанрыжыт. Усгғы адырәәены араҳы иаарц ргәы итан, аеқәа нырцәка риагара иапсазамызт.

Топҳане аганахы ианиас, ахахә пыккәқәа рыла ичапаз амәәқәа инарынғылеит. Аанда ҳаракқәа рыла икәыршаз аштақәа иртагылаз ахан цшзақәа ирывсны, реиха ихәычыз аөнқәа ахыгылаз, ахылапшра згыз амәа тшәәқәа рахы иныбжәлеит... Базала абыржәгғы дҳара-хапшуа аныкәара дағын.

Амардара ианағала амрагғы аташәара иалагахъан, амәағы ахәыцқәа иеибаркаауа иеибарыәуа ианын, База-ла еиуеипшым апштәқәа злаз, хаз-хазы иеилаҳәаз ауаа ибацыпхъаза, Истамбул шака иқалақь дууз цъеишьон.

Базала дҳара-хапшуа аөнқәеи ауааи дрыхәәпшуа дахыцоз, Алхасгғы ушьтан икартцаша дазхәыцуан. Усда-хәысда иқан, араҳы атырқәшәа ззымдыруаз даға фызак-

ггы дрыцланы дыкан. Ихъзцѣкѣа Истамбулаа зышыцы-
ламыз акѣын. Ус анакѣа иаразанк цсылман хъзык
изыцшаатѣын. Алхаси Гыци усггы ара даѣа хъзкѣак ры-
ман Алхас – Сулеиман, Гыц иакѣзар Цаббар рыхъзын.

Инацшы-аапшуааныкѣараиѣызБазала «Ушьтарнахыс
уара Нури ухъзыз...» хѣа икѣѣызтыз Алхас иахъ днахѣит.
Базала ихъз Алхас изицсахуаз изеилкаауамызт. Иара ихъз
аганахъала хъаак имазамызт.

– Истахым!.. Сара сыхъз бзиа избоит... Хъзыда сынхе-
ит хѣа уархѣама?..

Ианаму Гыц ацѣажѣара иѣалаирхѣт.

– Сара усазтѣауазарггы уара ухъз реихѣа иеигъуп, аха
Истамбул уаанхарц утахызар, цсылман хъзык умазар
уарманшѣалоит...

Базала иѣызцѣа штѣабыргыз анеиликаа, ицъашъаны
днырѣацшит

– Уара шѣара шѣыхъзкѣаггы цсуа хъзыми?.. Шѣара
изышѣымцсахи ускан? – ихѣеит. Алхыс акыр-кырхѣа да-
ачѣеит.

– Иахмыцсахѣеит хѣа уазхѣада? Истамбул Алхасггы
дыказам, Гыцггы дыказам. Сара Сулеиман сыхъзуп, абри
Гыц ззухѣо – Цаббар... Ушьтарнахысггы убас хѣзѣыты,
уарггы Нури шухъзуггы ухаумырштын...

Абас иеицѣажѣо даѣа цытк ианныкѣа ашьтахъ ѣныжѣ
хѣычык апхъа иѣагылт. Гыц агѣкѣа рыбжьара иитѣахыз
ацацха апшаара дахъаѣыз Алхасггы уи ихѣацшра даѣын.

Аха, ашѣ аартны аѣнытцка ианыныѣнала адѣахъы
ишеицшымыз ицъашъаны инагѣеитеит, адѣахъала ихы-
жѣажѣараза икан, аха аѣнытцка ицырцыруа, ипашѣза аха-
цѣа ахъынхо ѣнык азы мыцхѣы иццканы икан.

* * *

Алхас, мышкѣак ракара дашътымтцкѣа данацныкѣа,
Базала изы Узеир Беи хѣа Аамыстак ихан акны хъчаѣыс

аус изицшааит. Базала аус иаразнак идикылеит, избанзар итыркәшәа мац ала уаха усс икайтцарыз, ари аус ағы ма тыркәшәала ацәажәара атахзамызт, акы затцәык ауафы дихьчар акөын...

Базала зынза дазымхәыцзакәа дызлагаз аус иуа-дафзамызт, аха игәагьуацәан. Узеир Бей дахьцалак диц-зар акөын, ашьха иаазаз арцыс изы ари афыза аус гәыц-жәаган, аха Узеир Бей иара изы ауалафахәы бзиа ишәон. Уи ацарала даеа ыыцъа-хыык ааникыларгы илшон, аха ауаа рылапш атцашәара бзиа изымбоз Узеир Бей, хыык икартцаша зылшоз Базала мацара даанкыланы аус ицура еигьишьейт.

Азынра гәгәаханы ахьтагы аеарцәгьахьан. База-ла рапхьатәи иауз ацара инахыхны иеыцны кәымжәы-кабак дирзахит. Ари аматәа Истамбул иеицырдыруаз, ахатыргы зкәыз матәан, уи адагы айбашьоцәа ир-шәыртцоит хәа ицхьазан азы иагьацәшәон.

Аусура даналага ашьтахь абызшәагы ашьшьыхәа атца-ра далагахьан азы ауадафра дакәшәомызт. Ушьта зегьы шеиликаауагы хар амамкәагы ацәажәара далагахьан.

Аамта цацицхьаза икытәи иуаажәлари итцегьы игә-хьааиго далагеит. Зегьы раастагы ачара аамышьтахь шытахькаиаанижьыз Амраибладхын. Атцыхәтәаныаацын-ра анааилак Узеир Бей азин имхны акытахь дцаны ибарц избеит. Аха азин иимтар? Ускан зынза иусгы нкажьны Амра лахь дцарц игәы итан. Насгы ари аамтазы Гыцгы Алхасгы ицәызны ихала дыкан, иара дызцомызт, дара заауамызт. Атцыхәтәан ианеибаба ататын закәанда иаа-ганы атира амшала атакра иахьакәшәаз азы ауадафракәа шырзыцшыз еиликаахьан, уи нахыс ма Истамбул антытц икан мамзаргы ианыкоугы рәыртцәахуан.

Базала иихьчоз Узеир Бей ипшәмапхәысгы ыынфа-жәижәаба шыкәса ракара рапхьа Кавказ акынтә ихыр-тәаз таацәарак ртыцха лакөын. Шемсиназ зыхьыз, ари

апцхэыс ауапсаа дреиуан. Ахтынрафы ираазаз дахьрейуаз азы, ауапс бызшәа мацны илдыруан. Абызшәа мацара аума лхәыгцраан илыхъызтцәкәа лхаштхәан уи амшала акәзар акәхап апсуа матәа ахышшәыз мацаразы Базала даара бзиа дылбон. Лычкәын иеипш длыпхәазон, ыцңаа лыпцхәцәа хәыгцкәа рзыхәангы Базала аиашәа еихабык дишызан.

Базала Узеир Бей дицны аоны даныкәаз Шемсиназ Базала ифы днеины ицсадгыыл акны даныкәази амхәцырра мәафы ирыхтыргақәази дырзызырәуан. Шемсиназ дмаапсазакәа, лгәы цымтцәазакәа Базала дизызырәуан.

Базалагы Шемсиназ данхәыгыз ицәыпсхәаз иан леипшдибон. Лыпцхала ихәапшуаз лыблақәеи, лыгчацшыи иан лтәы иеипштцәкәан. Базала Шемсиназ дибаанзаныкгы иан лхафсахәа шигәаламшәоз дназхәыцит. Иан дахыгәхәааигоз азы ус дазхәыцуазаргы кәлон, аха ишакәзаалак ушәта уи Базала изы анык дылшызан.

* * *

Шькок Бей иқала апхәа игылаз ашәымкәат атцәа дтәаны мацк акәра апсабара зыршкәакәаз асы дафазнык ианауша дазхәыцуан. Азынра гәгәала иаины рышә илагылахәан, акы затцәык дзеигәыргъоз аратәи апсабаратә тагылазаашәа рыцсадгыыл, рқыта гәакәа Акаца иахъеипшыз акәын. Атаҳмада ионы афәапхәа игылаз абнаца днахәапшын даакәыпсгчхәит.

«Аах, аах, абра ааигәа фнык гыланы икәндәз ушпейхасхәрыз, Ақцапынарааи хәрей хәизуааны хәкәндәз абыржәы, сәы слақәтәаны дара рахь сцаны, атцәа, аҳа, аца, амжәа ухәа аихахәтәкәа рзы ипцыкканы иааганы зегы еихасымхәауази!..»

Ихәыцрақәа дрыманы ицсадгылахь дыргахәан, уа даныкәаз абас ахәта анцәыртцлак ашәыр тцлакәа ркынтә иеизигаз ацәыцәкәа иартмак илтатцаны ашәха дафәаланы

иааипыхъашәоз абнатә шәырқәа зегъы еихеихауан. Шькок Беи ари аказшьа иеихабацәа ирфитцаахъан. Иабду есмыша «Дад, иулшозар адунеи ашьхақәа зегъы урхысны ашәырқәа зегъы еихахала, уара иухъымзар даеа шыоу-кы ирыхъап, ауаа ирхъымзар апсаатә ирфап, агыгшәыг рызхара қалап. Ари иеихау апсапа ыказам...» – хәа иеихәалон.

Шькок Беи апхыз далоушәа ихәыцрақәа рфы Апснытәи ашьхақәа дырхысны реихахара дшафыз ишьтахъ иахаз бжык ала даатрысын днахәит. Ибла иабаз изхатомызт, ифыза бзиа Шьмаф фыцәа ичкәынцәеи ифәпхәа игылан.

– Хәит, Аду! Асас дутахымшәа амфәхъ ушьтахъ рханы ушпатәоу?... Шәымфәхытц узымхәозар хара сахәшьа Мариса лахъ хцап ма!.. – ихәеит Шьмаф.

Шькок Беи ихы атыц афы ианааи агъеифәхәа дфәтц-кьейт.

– Иухәашьоузеи суа гәакъа, асас дызтахым дызустада?... Ипату ххы иқәуп, асас хабарақәат иоуп, хгәырғбара иоуп!.. Бзиала шәаабейт... абзиарақәа хзаажәгейт!.. – ихәан дрыгәгәаза инапқәа икәыршаны даагәыдикулейт, рыбжы мыргазакәа тынч игылаз ичкәынцәагъы рылахъқәа днарыгәзит.

Шькок Беи исасцәа рцыларазы икайтцара изымдыруа дшыказ Шьмафи ичкәынцәеи ишааз збаз Темыргы дыфны даахъан. Арпыс иаразнак аеқәа рыгәрақәа аан-кыланы аехарпартахъ инейгоны еипш Шькок Беигы иасасцәа афныка аапхъара ритеит.

Пытрак ашьтахъ Шькок итаца Жансет илырхиаз аишәа иахатәахъан. Асасцәа амла ишакуазгъы, акрыфара рыгымшәа қатданы, маң-маң акрыфара иафын. Ас изы-қартқоз здыруаз Шькок крырфарц азы рыдцалара дафын.

Шькок Беи ифны ихиаз аишәа тәым уафык ибар, арт ауаа агәәқра итагылоуп хәа иоухәар ихайтцарангъы ды-казамызт. Аишәа фатәыла итәын, избанзар апсуа тцас

аҕы асыс данузааилак акы уамеигзакәа иааумоу зеггы аишәа иқәутдар акәын. Ари асасггы ибзианы идыруан, абыржәггы уабстқәа Шькок ичеицдыка зеггы исасцәа ирымтқан, уи азыхәан акәын аишәа абри акара избеи- азггы.

Аишәаҕы кырза иеицәажәон, атыхәтәан рнапкәа аазәзәаны ауацәақ анк-аақ иавагылаз ацәардагәкәа ина- рыкәтәанырцәажәараиацыртқон. Аиҳабацәацәажәонатцы ачкәынцәа ршьапы иқәгыланы ирзызырџуан, иагъа иаацсазарггы раапсара дырзомызт, аиашазы Берслан- ггы Каншоуггы ршьапы ақәгылара рцәуадаџхаратәы иаацсаха иқан, аха ирычхауан. Ачкәынцәа ртагылазаашъа гәазтаз Шькок Беи ахәыцкәа иртәарц азы Шьмаф диҳәеит, аха Шьмаф азин рытара дагъазхәыцуамызт.

– Җымшиныкәеитхәа иаацсама нас артәеадхәыскәа?... Арпыс, зухәо амлакра ахытакра, ауадаџра, аацсара ипыр- хагамхароуп... Игылазааит... хәа, Шькок икайтқаз ахәара идимкылеит. Аха Шькокггы уи дизымзырџуазшәа итәарц идицалон.

– Иеилыскаауеит, Шьмаф... Учкәынцәа алеишәа, ақьабз еиларгар хәа ушәоит, аха сара артҕыц избамә? Уаанзаггы шақантә ҳаибабахъеи... Урт уара ишахәтоу иахьугзеит... аха ушәта азин рыт, итәааит. Мамзар, адәахъы рџызцәа рахь иҳашытып.

Шьмаф мацк даахәыцны:

– Ибзиоуп адәахъы адәылтира азин рахтап, аха рацхьаза ирысто адтә нарыгзароуп – ихәеит. Нас ипацәа рахь днахәны – Шәнеины Шькок изаахгаз аҳамта хәычы абрака иахзаажәга... – нареихәеит. Берслани Каншоуи раб идтә аамышьтахь, рышьтахь аиҳабацәа рахь имырхазакәа ау- ада иадәылтдын џ-аатцәа дук рыманы иаахынхәит.

– Избан ацәбаа шәзатцалаз? Ара шәара шәыџоноуп, аҳамта ада шәзымаазози? хәа, дыцхашъаны днарацәа- жәеит.

– Ари, ус мап зцәукша хамтак акәзам Шькок... Иануба-лаак уцсы мацхоит, амала уара мацара уакәымкәа, ақыта зеггы ирзаахгеит.

Ацкәынцәа аидарақәа ааганы ауада агәта инышь-тартцеит, нас икартцара еилыркаарц азы раб ибла итацшуа иалагеит. Шьмаф, иблақәа рыла адәылтцразы азин рытаны дѳагылан аидарақәа днархагылеит. Ашьшьыхәа аидара зтаз аатцәақәа раартра данафыз, Шькокгы «итозеи аб-рака» хәа, ахәыцра дафын.

Аатцәақәа аартны шәкыла ашәыртцлақәа ркынтә ама-хәқәа хытцәтцәаны ишизааигаз аниба Шькок деигәыр-гәаны ибжыи иргеит.

– Ари сызхатом Шьмаф!.. Ари сызхатом. Сыгәра ум-гар калап, аха шәааианза ашәырқәа реихахаразы атцәқәа абасцшаауеи хәа ахәыцра сафын...

Шькок шака дгәыргәаз еитахәашәа амазамызт, длар-хатәаны атцәқәа зеггы ака-кала ргәатара, ршьышьра далагеит, шака ирацәаз дара... абгы хәа акагы шры-мамызгы иара уггы рыззеггы изакәу удыруан, атцәа, аха, аца, атама, ахәырма, абхәаса... Шака итахыз иацхәа ишьтан, рыцыцхәаза иаашьтыхны дрыхәапшуан, ари збаз Шьмаф

– Арт зеггы уареи укытауааи ишәтәуп, аха уажәы тцхабжәон аихахара салагоит хәа адәы укәымлан... Уатцәы хәицны ххы цәхшәап. Саргы кыр аамта аахыс ашәыр еихасымхәазацт. Иара снапгы инагәаласыршәап...

Шькок Беи, ахтәырқәа днарлацшыны аца азы акы аа-лихит, нас дналацшын даеа цырак, итцеггы алацшра дшафыз Шьмафгы даеакы аалыхны инеироуит. Шьмаф, Шькок Беи чыдала ацақәа шалихуаз гәеитахәан азы Шькок изалихыз аитахәара далагеит.

– Сыоны афәпхәа абнатә цак гылоуп, рапхәа убриала салагар стәхуп... Сықәрала сара сзахьзома сыздыруам, аха, агәра згоит сқыта хәыцқәа рызхара шыкало...

Шьмаф Шькок Беи инапы аанкыланы дѡаиргылеит, нас ацѡардагѡы днықѡыртѡаны иарггы днаиватѡеит. Ацѡажѡара еита ианалагаггы Шькок Беи инапы Шьмаф инапқѡа иргѡылан.

– Угѡы қахауашѡа узбоит Шькок!.. Ас уқѡра ааианзаггы апсра азбахѡ ухѡа уалагазар угѡы узырхыша ак қалақѡазар акѡап... Исаумхѡа, сзумыцхраарггы ма ухѡақѡа уцеи-ѡысшап... – ихѡеит Шьмаф.

Шькок Беи ахѡычы пхашѡақѡа реипш ихы аалаирқѡын, аихахаразы изааргаз ахтѡырқѡа инапаѡы рынархѡы-аархѡа даѡын, ак ихѡар итахны ацѡажѡара дзаламгѡшѡа дықан. Шьмаф Шькок Беи иқѡақѡа днас-аасны:

– Ихѡа суа бзиахѡ!.. Сара уѡыза, ууа сакѡзами? Исахѡа, угѡы қахартѡ уқазтѡаз изакѡызаалак... хѡа идицалеит.

Шькок иикыз атѡы егъырт инарлытѡаны Шьмаф иахь днахѡит, кырза ацѡажѡара иеазықѡаитѡозшѡа дықан, днеимхѡа-ааимхѡаны, ихѡдаггы анирыцқѡа ашьтахѡ, гѡыгырта змам, хѡаала итѡыз бжѡык ала.

– Зеггы хылагѡыла ацара иаѡуп Шьмаф! – ихѡеит уи аамтазы итацѡны инхаз инапқѡа рыла имақѡа иадчацалаз аразны чапразқѡа дрылахѡмаруан. Шьмаф дѡѡашѡаны дихѡапшуанатцы иара иажѡақѡа ирыцитѡн.

– Ахтѡарамѡа ханылеижѡтеи апстазаара ицѡгѡахо иааиуеит. Азынра хатцалт... Аапынрахѡ хкылызгашала хайқѡшѡаны хакѡзам... Иаххѡап ари азынра ххажгеит, иа-аиуа аапынразы иахѡеипшу хаздыруам, арт азымхошѡа ааигѡа алымхѡатас исоуз ала хачкѡынцѡа арра матурахѡы идѡықѡыртѡозаап. Тахмадцѡақѡаки тақѡажѡцѡақѡакиақы-та шцѡанықѡахго? Иудыруеит хгѡылацѡа Ақцапынарааи хареи хайзуаазам.

Шькок Беи дмыццакзакѡа иажѡақѡа днарықѡыгѡгѡа ацѡажѡара данаѡыз Шьмафггы Шькок игѡы злашьтихша дазхѡыцуан. Иара Шькок Беи сасык иеипш акѡымкѡа, иашѡак иеипш дышидикылозггы уаха агѡра игахѡан,

избанзар адсуаа асас иѣапхъа ргѣакраѣа рцѣыргара
пхашъара дуны ирпхъазон. Ари атас убас иѣгѣан,
Шьмаф даныхѣычыз ианшьцѣа Арыдаа рѣы ихтысыз
акы ааигѣалашѣеит. Ачараѣы дахыѣказ аѣѣѣѣѣа ахыс-
ра иѣѣын ишыкѣашоз, хара цъара иѣытѣахны ачара
иахѣапушаз амахѣ ахы наикѣшѣан ипсы ааихытцаап.
Иѣызцѣа иаразнак иѣалаз иаб иархѣазаргъы, здунеи
аахѣыз аб зегъ дарароуп ачара еилгаанза азѣгъы акы
иамхѣакѣа ичханы адырѣаѣены ауаа иѣалаз рылаихѣеит.
Шькок Беигъы ихъаа имзазакѣа данизалаѣѣажѣа, иаргъы
дгѣакъаны дипхъазон.

Пытрак ашьтахъ ақыта абыргѣагъы ирыдеизала-
ны аѣѣажѣара рѣаладырхѣт. Аихахара иазкны кырза
ианеиѣѣажѣа ашьтахъ ашьталаразы иеипыртцаанза,
ашыжь шаанза игыланы рыкѣша-мыкѣша иѣоу зегъы
реихахара рызбахъан. Атахмадцѣа зегъы риартакѣа иан-
рылаиа иахъа уажѣраанза иахъныѣѣѣоз ирбахъаз ашѣыр
тцлаѣа ргѣалашѣаразы ихѣыцуа иалагеит. Избанзар,
Шьмаф аѣѣа-ѣѣаакы илахѣаны ирзааигаз ахтѣѣырѣѣа
иѣаанза рхы иадырхѣар акѣын.

* * *

Аапынrazy игѣыргѣаѣѣѣашаз абхѣасаѣѣа анышѣты Ис-
тамбул ишѣты-какачны иѣалахъан. Базалагъы итѣынхаѣѣа
рбарей Амра лахъ игѣхъаагарей иааизымчхаратѣы иѣа-
лахъан. Ушьта Узеир Бей диаѣѣажѣѣаны ақытарахъ дцарц
азы азин шимихра дазцшын. Аха, мап икыр ишѣѣаѣитѣоз?
Избанзар, Узеир Бей иахъа хѣлаанза цъарантѣи даѣаѣъара,
усбартак аѣынтѣи даѣа усбартак ахъ аѣра даѣын азы
кырза деилахан, уи амшала азин изимтаргъы ѣалон, аха
Базала ус ак ѣалар иусура зынза иааныжьны иѣытахъ
аѣара збаны дыѣан.

Уи аены есымшеипш Узеир Беи иеуардын иакѣтѣаны Истамбул иалан. Базала ауардын ныкѣцафы дидтѣаланы анацшы-аапшра дахъафыз имгѣацѣа изышытмхуа аар-лахѣа иныкѣоз азѣы илацш днытѣашѣеит. Базала уи ауафы дшибаз еипш инапы имгѣа инакѣтѣаны ицлоу ицымлоу аагѣеитеит. Анцѣа ицъшыаны ус дыкѣазамызт, аха апыхъа еипш дшыкамызгъы еилкаан, иеы Ашкѣакѣатѣкѣа Узеир Беи ибора иахътагылаз кырза иацлахъан, избанзар иматцуоцѣа иахзызаауа иахылацшуан.

Базала дахътѣаз ишьтахъка днахѣны ауардын иантѣалаз Узеир Беи днаихѣацшит. Атхмада дахънеиша атыц акынзагъы изымчхакѣа икѣаадкѣа тыганы аус рыдулара дафын, Базала уи дахъихѣацшуаз шака деилахазгъы дназхѣыцит. Настгъы «иахъа мѣак цшааны Узеир Беи сияцѣажѣароуп, ақытарахъ ацаразы азин имсхроуп...» хѣа игѣы даатацѣажѣаны иацхъака даахъахѣит.

Узеир Беи ахѣылбычѣа ихан ахъ даныхынхѣуаз, Базала есымша еипш ауардын ныкѣцафы иварафѣа акѣымкѣа, иара иааигѣа дтѣар итаххѣит, егъигъы излеиликааз ала аказыхѣан диацѣажѣарц шитахыз ибеит. Базала ари кырза деигѣыргѣеит алашѣ иитахыз ѣ-блакы.

Ауардын акыркыр ахга амѣафѣа ацара ишафѣыз Узеир Беигъы ашышьыхѣа ацѣажѣара дналагеит.

– Сыцкѣын сара ушьтарнахыс Истамбул сынхазом, ус-кѣак рымшала Сиваска сиасроуп...

Узеир Беи иажѣакѣа Базала иаацѣеишьѣеит. Ус анакѣа, иусгъы дамихуазар акѣхарын. Ас аныкала ақытарахъ ацаразы азин атаххаргъы иацсазамызт:

Узеир Беи ганкахъалагъы адѣахъы апшра дафын, иахъиасуаз атыцкѣа ихаимырштырц итахызшѣа акѣын дшыкѣаз, даѣа цытрак ас ианца аамышьтахъ

– Сыцкѣын макъана цшымыз роуп итѣуа сара сѣы аус ууеижьтѣеи, аха даараза сгѣы уздууп. Ууафы иашоуп, аламыс умоуп, зегъ раастагъы исхѣаша, уафы дзыкѣгѣыцша

уоуп... Абарткәа ирыбзоураны сареи, сыңшәма цхәыси, ахәыгкәеи зегъы бзиа уахбоит...

Базала ушьта дтынчыхан, Узеир Бей аусура дахьами-хуаз азы игәы акатцара дафәу цыишон.

– Иааркәафны исхәоит, – ихәеит уи, – Сиваскагъы ухәцнеир стахуп сычкәын! Избанзар, иахьсзымдыруа тыцки исзымдыруа ауааи рыбжьара сзыхьчаша уаф ыцк сызишьталом... Ишуасхәаз еипш, уаргъы бзиа уахбоит азы унеир хтахуп...

Узеир Бей атыхәтәантәи иажәакәа рыла ақытарахь ахынхәра иеипхызуаз Базала зыхьшәашәак икәтәазшәа даакалеит. Аусура самихуеит хәа дшыңшыз уажәы Сивас игара далацәажәон. Базала Сивас дымцазацизт. Амала даараза ишыхараз идыруан. Истамбул акнытә иалганы Измити Дузцәе ирылсны ицоз ари амфәа ду Сивастәи амфәа хәа шахьзызгъы иахахьан.

Уажәы иихәыңшаз изымдыруа дыкан Базала, Истамбул даныказ изымбоз Амрей икытауааи Сивас данцалаак уаха ианба изыбоз.

– Ибзиоуп аха шәанбацои? хәа, днаиазцааит, Узеир Бей ари афыза азцаара дазыңшзамызт, мацк даахәыңны:

– Сыңсымзар мызкы ашьтахь аха даеа мацк инацларгъы калоит...

Базала атыхәтәан игәыгъны игәы, итаз дназцааит.

– Аха Сиваска амфәа хәкәлаанза азин шәымхны скыта акынза сызцарыма? Стынхацәа акырза игәхьаазгоит...

Узеир Бей, Базала икнытә ари афыза азцаара дазыңшзамызт азы иаацәеишьеит, ипатцакәа аашьышьны.

– Икалоит!.. Аха уара уахь уанцалак аамтала сзыхьчаша азә дхәцшаароуп сычкәын!.. – ихәеит.

Базала игәы тытңны ицон, дышгәырғьацәаз иимырбарц азы мчыла иеааникылон. Аханатә уи акара дзышыцыламыз Узеир Бей дышуафы бзиаз агәра ганы дыкан ушьта...

Мариса Ҳаным лқытагы аапынра иапылахъан. акаџаа ркыалакџаа ирхаџаны иџаз азынреи аси рхатыџаны аџса-бара иссирны ашџтра иалагахъан.

Акытауаа абнараџы, амхаџы ирџшаакџази Дузџе иаа-хџаны иааргаз ашџыркџеи рбахџаџаа рџы иеитарџахъан Шьмаф ирзааигаз атџкџаа рыла иеихарџаџазгы иџыт-хъан. Уи моу ишџтџџазгы рылан. Арт ашџыртџлаџаа аџауа џаџыџхъаза ишџтны акыта иџшзакџаџараза иџартџон. Ашџыр тџлаџаа кырза бзиа избоз акаџаа рзы иеихау гџырџара ыџазамызт.

Акаџаа инхаџџан, уи азы ртыџ џыџ ахъ иааиџџеи рыкџаша-мыкџаша еимданы, мхысиџалашазатыџџаџшаа-ны ирыџџаны идырмазеихъан. Уажџы адгыл аџџаа-кыра анаџџызлаак аџш лартџар рџахын, аха ажџлатџџаа аарлахџаа иаархџахъан, изларџџаџџозгы рымазамызт.

Акаџаа азынра дуззаз ирымаз зегы ыџаны иалгахъа-ны азы ушьтан илартџаз аадрыхаанза апсабара ирнаџоз ала имџсратџы рхы ныџџыргар акџын. Ушьта иртишагы акагы рымазамызт, ашџарыџаџџаа раџџазар, излахысуа хџа акагы рымамызт.

Акыта аџар лассы-лассы Дузџеџа иџаны аусура иашь-тан, аха уагы убасџак ауаа ыџан аусура аџшаара џсыхџаа амазамызт. Ас ианаму аџкџынџџа иџееим аусџаа рахъ рхы дырџеит ма изакџанымџџа ататын аазхџџоз, изџиуаз рыб-џъара иеитарџон, мамзаргы арахџ рџыџчуан.

Амра уи аены шаанза дгыланы абахџаџы ахџытыџтра иалагаз амыџџаа ррыџџара даџын. Аусура убриаџара леатаны дыџан, лышьџахъџала ашьшьыхџаа илывсны аџыла иџналазгы длызгџамџеит. Аџаџа џыџ ганџахъала ажџџџахџаа аус луан, аха џеа ганџахъалагы аамџа кџаџзак иалагзаны илхылгаџџаз рызхџыџра даџын. Иџсы тоуп хџа дызџџымгџыџуаз Базала диџџахъан, аха аџара аны-ру, мчыџџык антџы аамышьџахъгы лхала даанханы

мызқәак раахыс абри ақала хәычы аҕны анхара дағын. Анцәа икынтә ақыта зегы таацәарак еипш илзыкан. Абартқәа данрызхәыцуаз Базалагы дааизгәамтцуан. Убаскак иаалырқяны лыпстазаара далалахьан, Амра абыржәыгы дзықәшәаз цқя илзеилымкаазацызт. Аамта кьәек апхьа лаб ионы дтәан, иҕарын, агәәкра итагылан, аха лаб ионатағы дгәыргьатцәа дыкан. Аха уажәы? Дызтагылаз лыздыруамызт.

Амра дхәыцуа аусура дшағыз лқяла акынтә иаафуаз быжқәак рыла лхәыцрақәа даарылтит. Абжқәа аизҳара иағын, ашәгы икьақьаза иаартын.

«Хайт абаапсы! Ала оналазар акәхап» лхәан, аарлаҳәа доагылеит. Аизҳара иағыз лымгәа лмакагы иазным-кыло акынза инеихьан. Ақялаҳь дыццакуа лғаныналха абыжқәагы иаразнак иаангылеит.

Амра аонытқя дшыоналаз еипш илбаз лызхамтцо, артцәахәа дамхахәхәрц азы ак аалыгымхеит. Минутқәак рапхьа дзызгәамтцуаз Базала, ауада агәта дтәаны ишәакь арыцқяра дағын.

Амра илбаз пхызу лабәабоу дшазхәыцуаз лыпсы аамачханы Базала иеапхьа дыокахаит. Даналтцгы дыхә-хәаза лиартағы диан. Базала лхағы дтәаны лыхцәқәа ры-шышыра дағын.

– Сара слакта убри акара ицәгьоума, бшысәапшыз еипш быпсы мацхеит – хәагы длхызасуан.

– Уцшрагы хырзаманк акәзам, аха сыпсы змачхаз уи азы акәзам, кыр аамта узбахә ахьысмаҳацыз азы уцсхьаз цысышон, уи азы сәапхьа уанызба сгәы тқьеит...

Базала, Амра иусқәа зеипшраз, иказ зегы лзеи-теихәеит. Нас Амрагы иара данца нахыс ақытағы иаа-калаз зегы изеитахәара дағын. Ахшара дышиаушазгы аниаха, артцәахәа дыхәхәрц иеазикзаргы Амра лнапа-ла иғы аркны азин илымтеит. Мамзар ақытауаа ирахаз абжы зыхкьаз зларзеиталхәоз?

Базала ақытарахь дшааз зегьы инарылыффит. Нас ақыта афар ижэыланы рыфнафы иеизеит, тхабжьонынза ақыала хэычы афнытцка иеиқәпапа итәаны иеицәажәон. Нас рыззегьы ааилысны Базалеи Амреи ааизынры-жыит.

Ашыжьыгылаз Базала ақыта аихабацәа ибарц азы имацара адәахьы ддәылтцит. Усгьы шықәсы рацәала Амреи иареи иеицны аихабацәа рфы изцәырцуамызт. Апсуа леишәа ус акәын ишрыднатцоз, уи азы Базалеи Амреи иеицны ақыта иалаланы изеимдазомызт, аха рыфни раштеи рфы азин рыман. Избанзар, афнатафы аихабы дахьрымамыз азы изцәыбналаша азәгы дрымамызт, уи амшала итынчын.

Хәлаанза фнатацыпхьаза днеины зегьы ргәы кәитцеит, насгьы ирзааигаз ахамта хәыцқәагы акакала рнапы инаиркит.

Ахәылбыгеха еидах ақыта афар зегьы дара рфы иеизаны тхабжьонынза ианеицәажәоз рыззегьы игәырғьатцәа ргәы тытцуазшәа иеидтәалан.

Зегь рааста игәырғьауаз Исмил иакәын избанзар, Базала ифыза, иашәа гәакьа иакәын, аха игәы итәчны икәаз азтәарақәагы иман.

– Арахь ушааз аруаа ирахар? Хгәы хәанымкәа ихәкәланы уааныркылар? Иаразнак цшыхәыцәақәак харгылар акәын хәа, ихәаа аацәыригеит. Базала Исмил иажәақәа рзы ддышәырччо ицыба дааталаны қәаадк аатигеит. Нас уи ақәаад зегьы ирбаратәы ифышьтихын:

– Афызцәа абри ақәаад иану жәдыруама? Ишәыздырзом. Ус анакәха сара ишәасхәап... Абри ақәаад акны сара сыхьз ҫыц ану. Сара сыхьз ушьта Базала акәзам, ус анакәха аруаа сызрыцәшәари?.. Сара Нури сыхьзуп. Насгьы сара Акаца акәымкәа Истамбул сеиуоуп... Узеир Бей дузза дзыхьчо соуп... Аруаа сара сҫы усс ирымои?... Урт ицаны Базала дрыцшааит...

Ифызцәа зеггы рлымҳақәа кыдтцаны изызырџуан, аха Исмил уажәггы аруаа ааины Базала дыргар хәа дшәон.

– Нас абыржәы аруаа ааир ура урзымгазoi?... хәа, дантцаа, Базала маҷк даахәыцит.

– Шәара газарак катцаны сара Истамбултәи Нури сакәымкәа Акапатәи Базала шсакәу агәра дышәмыргар, акымзarak рылшом... Ари ақбаад скнатцы шәара шәыда уаха азәггы Базала шсакәу изхәом... нас шәарггы мчыла сыцәгга шәхәома?..

Базала ифнатаґы шаанза ианцәажәа ашьтахь Исмил зеггы дрытцакъеит.

– Уара, ушьта хәфнкәа рахь хцап... Базала, сатамыз Нури Беи мызкы акара ара дыкоуп ихы хатәашьаны хайдикылар итцеггы хайқәшәалоит усггы... Азин иахтап ипхәысггы дналацәажәаait маҷк... Усггы ибжатоу ускггы рымоуп... хәа, дихзасны дахьцоз ақырқырхәаггы аччара дшаґызггы иажәакәа ирыцитцон.

– Уара, уажәы Нури уакәзар, Амра лґы ушцаангыло? Базала иахар ишпашәзиуеи? Сара абри аус ақыта аи-хабацәа снаразтцаап...

Асасцәа шцаз еипш Амреи Базалеи инышьталеит. Амра дангыла амш кыр инеихьан. Аха Базала макъана дыцәан. Амра уи даамырцшзакәа адәахьы дындәылтцит. Цытрак ашьтахь аигәышә кны мышкы ацхәа дызґыз амыґ рыцқъара дналагеит. Ганкахьалаггы Базала мызкы мацаразы дшааз дазхәыцны дхәауан.

Иеицны ицар ишпа бзиахоз, аха уажәазы иалымшозар акәхарын. Мамзар, Базала уи ара дааныжьны дцарызма?

* * *

Истамбул Бешьикташ, даараза иблахкыгаз хан дук аґны азал еизарак азы ихияны асасцәа рыла итәын, згәышпцкәа амедалкәа еидчацаланы иказ жәаґык ракара

ауаа рыр матәәкәә цырцыруа астал дузза иахатәән, аха-
ғы акәзар апшәма дтәән, Асултан имахә Зеқи Пашья

– Кыр иапсуо суацәә, бзиала шәәабейт!.. Зегь рапхьаза
агәәбзиара шәзеигьасшьоит!.. – ихәән аизара ааиртит. Зеқи
Пашья нас дмыщакзакәә ицәәжәара ацтара дналагеит.

– ...Ишыжәдыруа еипш, атыхәтәәнтәи ашықәсқәә
аибашьратә хырхартақәә еихарак рҕы хтагылазаашья
еизам... Еихаракгы аурысқәә хрыхәом. Иахьабала-
ак иахиааиуа иалагеит... Ари зыхкьо харуаа рымчыдара
мамзар ршәыргәындара акәзам... Ари зыхкьо аурысқәә
рҕапхья ииашам атактика ххы иахьахархәо ауп!...

Зеқи Пашья гәыбған знубаалоз иажәәкәә астал иа-
хатәәны зҕлымхарала изызырфуаз аинралцәә иргәамц-
хозшәә иқан, рызеггы рыцымшькәә цархәны, рлактақәә
ырцәгәаны итәән. Избанзар, аурысқәә ианрабашьуаз
иаарылшоз зеггы шыкартаз агәра ганы иқан... Амала,
Ацашья иажәә ахькылсуаггы рахар ртахын. Уи амшала
Зеқи Пашья иажәә иапыло, атак итә иқамтқәә атыхә-
тәәнынза изызырфырц ргәы итән.

– Ааи, сфызцәә ишысхәаз еипш, сара аурысқәә ииашам
мәала храбашьуейт хәә сазхәыцуейт. Уиггы зыртабыргуа
ахтысқәә сымоуп. Зеггы шәзеитасхәоит. Хара ихабашьуа
аурысқәә рыруаа, рапхья игыланы иеибашьуа аказак-
еуаацәә рымоуп. Абарт аказакцәә аеы ианақәтәо аума
рылдыршоит. Рыгәкәеи дарей азәык иеипш икоуп... Аеы
иақәтәәны ианцоггы ршьапы иқәгылоушәә ахысра рыл-
шоит... Хара аурыс ир аанахкылар хтахызар, рапхьаза
абарт аказак-еуаа аанахкылароуп!..

Зеқи Пашья изызырфуаз руазә:

– Ари азы иаахалшо зеггы ақатдара хәфуп... Харуаа
хацәнамырха урт раанкыларазы имеибашьуеи уггы хәә,
игәынамзара ааирпшит.

Зеқи Пашья арт ажәәкәә зхәаз аинрал иблақәә днар-
хыцшылеит... азал ағы чыт бжы газомызт.

– Уиашоуп афызал!.. Ҳаруаа ирылшо шқақарымтқо!.. Уи аума ишатқахо анырдыруағы рхырхартаққа ааныжыны имцакқа рхы ақәыртқоит... Фырхатқарыла итахоит... Аха ишәхашәмырштын, ххәынтқаррей хажәлари харт аруаа рпызаққа хкынтә иртаху ҳаруаа фырхатқарыла ртахара акәзам, аиааира ганы рхынхәроуп!..

Аинралцәа зегы ушыта Зеқи Пашья иажәа ахънеига-шаз убасқак иазхъауан, азтәаратқәкә қартқазомызт.

–...Афызцәа ишәгәалашәома, тцыцх Плевне абаагәара апхъа еыла иеикәыршәаз ҳаруаа, аурыс казакцәа ицых-хаа ишықәыртқаз?.. Ҳара ҳахъазықатқам амшала атцыхәтәанынза ихазнамгакәа ҳатқахазарғы!..

Ари ахтыс аинралцәа зегы иргәалашәон избанзар, атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы аурысцәа рғапхъа аиааира хәа иргаз убриак затқәык акәын. Ари зегы гәышьтыхрас ирзықалахъан. Зеқи Пашья изызырфәуаз аинралцәа атак қартқанза иажәақәа ирыцитцеит.

–...Афызцәа ишәгәалашәыршәа! Аеуафцәа рыла иеикәыршәаз арт аруаа изустқәадаз?..

Хатала уи аибашья иалахәыз аинралцәа руазә иараз-нак атак ныкаитцеит.

– Кавказтәи амҳацъырцәа рақәын урт!..

Зеқи Пашья инацәкыс ицәажәаз аинрал инаикәкны:

– Ҳах! Абар ишәасхәарц истахыз ажәа ссир! Аурысқәа аказак-еуаа рымазар, ҳарғы Кавказтәи амҳацъыраа ҳамоуп... рыцыпхъаза хфык-пшьфык аказакцәа ирыц-соуп... Арт ауаа рыцстазаара зегы аеи абцъари роуп... Аеи иақәтәаны ахеипш ишцо атцыс ицыруа абла итадыршәуеит...Иара Плевнетәи аибашьярәы зегы ибзианы ихамбеи... Насғы аурысқәа ргәаг ирымоу, аибашьярәы рымч ақара ацнатқоит...

Зеқи Пашья настәи ицәажәарафәы ртәылафәы иқоу шәнызқьфыла Кавказаа ркынтә, зегы рацхъаза игы-ланы иеибашьяуаз аеуаа рыла иеикәыршәо ар аиқәкаара

шатахыз инартбааны ирзеитеихэеит. Аинралцэа руазэы ажэа дахэаны этцаарак ыкэиргылеит.

– Ииашаны иеилыскаазар, жэанызкыбыла аеуаа еизганы иеыцу ар реиекаара шэазхэыцуеит. Аха ари ахарцэ иатаху шэзыпшаауама? Хсултан шэианцаажэахэоума? Игэы иаанагои? хэа, игэынамзаракэа аарипшит.

– Афызцэа сара цкэа сшэыздырзом хэа сыкоуп... Сара зегь рыла иеикэсмыршэаз уск аизарафэы икылызгома?.. Сгэаанагара Хсултан Абдулахамидгыы изеитасхэеит. Уигыы гэык ала дсудгылеит... Иара иеиефахаараны икоу ар-уаагыы «Хамидине» хэа иара ихэзыншыбаланы ауп ахызгыы шасто...

* * *

Зеки Цашэа ифны имфапысуаз аизара хыркэшаны аинралцэа зегы азэазэала абзиараз хэаны ацара иа-лагахэан, аинралцэа ирылаз Зеки Цашэагыы харантэи итынхаз Сефер Цашэа шытахька иеынижбит. Уи гэалак шимаз акара Зеки Цашэагыы игэеитахэан азы.

– Сефер сашэа, излазбо ала уара макэана исаухэарц иутаху ак умакэоуп. Уажэы ханеизынха, иухэарц иутаху иаартны исахэа!... – ихэан дааникылеит. Сефер Цашэагыы ари афыза атагылазаашэа аниоу ихы иаирхэарц азы ацэажэара дналагеит.

– Зеки Цашэа! Егьырт аинралцэа рааигэа сышэфагы-лазшэа скамларц азы сыбжыы смыргаеит, аха шэзыз-хэыцуа аус, Кавказаа ирылхны иеиеышэкаарц ишэтаху ар, сара сақэшахатым!...

Зеки Цашэа кыраамта аус здиулоз игэаанагара иара итынха мацара дахэафагылаз иагыцэеишьеит, игэгыы ннархеит, аха уи апышэа змаз уафын, иеаанкыланы:

– Уахэафагылаз ицэасымшьеит схэар сиашам Сефер Цашэа, аха ас угэы изаанагогыы еилыскаар стахуп... – ихэеит. Сефер Цашэа, атынхара адагыы Кавказ

дахъахылтцшьтраз азгы Зеқи Пашъа игъы нирхар итаҳ-
замызт. Аха игъаанагарагы ихъар акъын.

– Пашъа, ишыжъдыруа еипш Кавказ акъынтъ ихыртцъоу
ауаа уаанза шъышыкъасала аурыскъа ирабашъуан. Уи
аамышътахъгы атоурых иамбацыз ахтцъара дук ала
Осамнтъыла иааит. Аха ишааиз еипш, ркъытакъа ацыр-
таанза хырхартацыцхъаза аибашъра иафуп, хымцада
арткъа шъаргы ижъдыруеит, аха урт ирылтцыз азъ
иахъасабала урт ргъакракъа бзианы издыруеит. Сгъанала
ишъхъаз шъезеиѳаар аурыскъа раанкылара халшоит, ари
Плевнегы ипахъшахъеит. Аха, нас икалазгы жъдыруазар
акъахп, уака иеибашъуаз хънызкъоык Кавказаа ркъынтъ
азъызатцъыкгы дзымхынхъзеит зегы убратцкъа ита-
хеит. Уажъы урт ркъытакъа къацтахеит, уи адагы ачы-
мазара ѳыккъеи, амамзаареи, амлакреи ирыхъаны аны-
заара ахыкъ икъгылоу арт ауаа ркъынтъи абцъар зкыша
аибашърахъ иахъшьтыр наунагза имыкъзаазои?..

Сефер Пашъа изнеишъа Зеқи Пашъа даргъамтцит.

– Сефер Пашъа, уѳы итытцау улымха иахауазар акъ-
хап!.. Арт иухъакъаз ииашоушъа иказаргы иумбо да-
ѳакы ыкоуп. Хтъыла хампытытцны ацара иафуп... Ау-
рыс ир Балкан акъынтъ Едирне ақалакъ иалалеит, Кавказ
акъынтъгы Анатолиа акъынза илбаахъеит, иухоумырштын
саргы ахъз-ацша змоу Кавказаа сырхылтцшьтроуп. Ааи-
гъа хапсадгъыл дузза хцъызхъеит. Уажъгы аратъи ад-
гъылкъа хцъызыр хабаци? Ажъак ала аурыскъа аан-
кылатъуп Сефер Пашъа!.. Хаззегы хакъэзауазаргы
икахтцароуп ари!..

* * *

Базала ақытахъ дааижьтѳеи мышкъак рыла кырза
аускъа иухъан. Афбатъи амш Дузцъе дцаны ифны азы-
хъангы игъылацъа рзыхъангы, аиха, аѳага, ажыга,
ажъахъа, атцъымаг ухъа амаѳахъахъа зегы анааихъа

аамышьтахыггы ацш, аҕэйд, ахэыл, апырпыл, ацым-шыы реицш алататэқэеи аитахатэқэеи аахэаны ир-зааигахьан.

Настэи амшқэаггы Амра лыпсы лыршьаны ирыц-қытэыз адгбылқэа зеггы ааирмазеит. Ақытаҕы доусы рыдгбылқэа дара идрыцқьон, аха нас алатцареи, ара-шэареи, атагалареи ауаахэа қатцаны иеицхыраауан. Абас ала зхала икоу ахшара змам атхмадацэеи, атакэажэцэеи, апцхэыс еибацэеи рхала инрыжэзомызт.

Шькок Беи иажэалагалала азлагараггы ақатцара иа-лагеит, ари аус азы ыцэа ауастацэеи урт ирыцхраашаз хэык аҕари адтца рыртахьан. Арҕаш ибзианы игэатаны, азыршытра ғыц қатцаны, иааганы азлагара ахықартцаша атыц ақны, алада иағны ианоурыжэлаак аус анаруан...

Уи аеынггы шаанза дгыланы, иаарццакны шыжэхьак қатцаны аусура нап аиркит Базала. Ғага бзиақ аашьтыхны мхыс иқайтцашаз адгбыла иамаз амығқэа рдацқэа атцхра дағын. Иаамта кьаҕ ибзианы ихы иархэаны Амра лзы ус нимыжэқэа зеггы дрылгар итахын.

Исмил, апцзы иҕашы аус зуаз Базала иааигэа данааи, агэтынчымра иман.

– Абаапсы, Базала, ахэыцқэа иаарыцқайт, аруаа хқыта аганахь аара иаҕызаап, уцаны уеытцэахы...

Даеа хэзык ала ақьаад ғыцқэа шимазггы Исмил иажэақэа Базалаггы агэтынчымра изцэырнагеит. Иеага нышьтатцаны иқалахь днеины иматэақэаггы ааипсахын абнарахь иҕынеиҕеит.

Базала иеанитцэахуаз аруааггы ақыта иалалахьан, рхыцхьазара уажэы реиҕа ирацэан. Ахмет Чаушггы запхьа амедлақэа рацэазаны икыдыз даеа афицаркггы дицын. Ахмет Чауш ацха ахаҕы ипылаз ақытауаа ива-гылаз афицар ддырбаны: «Хпыза дшэацэажэарц даа-ит цқьа шэизызырҕыр стахуп...» ихэеит. Ахмет Чауш артқэа анихэоз егыа афицар аеы даақэтцны ақытауаа

дрызааигэахеит, ицны инеирц зтаххаз аруаагы инапала шэаангыл хэа инадирбеит.

Шькок Беигы аруаа ирпылаз дрылан, рацхьаза ирбаз ари афицар аруаа дрылтцны ихала дара рахь даауашэа аниба, иаргы шыафеакэак катцаны, апхьака днарылтцит.

Афицар кырза шихытцуагы илабашья кны агьарахэа игылаз атахмада днеифаччаны

– Мшыбзиақэа хатыр зқэу аихабы!..

АфицариажэакэаШькокБеиимацариаакэымақытауаа зегы аршанхеит, избанзар псышэала дцэажэон.

Шькок Беи лассы ихы атыцафе иааганы атак аакаи-тцеит.

– Бзиара збаша, бзиала уаабеит!..

Афицар, икала рзымдыруа ихэапшуаз ақытауаа рахь днахэны:

– Ишэхьы, абаапсы!.. Иабакоу шэысасдкылара, аб-рака хгылазаауама... Цъара хнатэапгы шэымхэаэои?..

Ар рпыза ицкьаза апсшэа ихэон, насгы ақытауаа гэык ала дрызныкэон. Иказшья Ахмет Чауш иказшья иеипшзамызт. Ахмет Чаушгы рахатыр даграгыломызт, аха дычкэынамзи ихымфопгашья даеакын.

Афицар ыыц асасдкылара азбахэ анихэа акапаа амца рыцралт. Шькок Беигы иаразнак амфа ирбаны ифныка инаипхьеит. Ахмет Чауш иакэзар, аруаа шицыз атцла ду амтцан аангылара еигьишьеит.

Деилахэа, деилаца дцырцыруа иказ Османтэыла афицари акапаа рытахмадацэеи кырза иеицэажэеит. Фазыл зыхьзыз ари ауафы дапсуан, апсшэагы ибзиазаны идыруан, уи амшала аитагафы Исмил датахымкэа иаартахыз зегы еибырхэауан.

Рызхара ианеицэажэа ашьтахь афицар Фазыл уаха амта мгазакэа дызхааз алацэажэара дналагеит. Султан Абдуллахмид иеификаауаз ар ыыц азы аруаа реизгара дафуп. Асултан ифыцу ар рфы Кавказаа мацарагы

зитахыз инартбааны ирзеитеихэеит. Ари аус азы Кавказаа ирхылтцшътраз афицарцэа ақытақэа ирылсны ауаа реизгара иаёын.

Шькок Беи иахақэаз зынза игэампхазеит. Иёапхба игылаз дахьапсуазгьы ихы инархэаны игёынамзарақэа иаартны ахэара дацёымшэазеит.

– Сыцкёын, хымпада Асултан идтца хадгылафуп... Иара ахёынтқарра ашэартара итагылазар доусы ирыз-кашэо картцароуп... Аха, хара макъана хқыта хзы-шьякёмыргылазац... Абарт иубо ақыалақэа рёы ханхоит хэа хёфуп... Ацсны ханыказ харахэ иратёахамшьоз ақыалажэқэа оныс ххы иахархёоит... Уажёгьы анхара аам-тоуп, еихаракгьы кырзхытцуа хауп. Аёар рхыпхьазара усгьы имацуп, уажёы иаанхазгьы, шёара арра ижёгар шытахька иаанхо ихацсыхёои? Ма хшыапы хақёгылаанза шыкёсқэак шёаахцеипшыр?..

Афицаргьы Шькок Беи иажэақэа шиашоу идыруан, аха икайтцаша акагьы ыказамызт, аранза дахьаазгьы дахьхёны дықан. Аха аханатё дышцеигёырғьоз, арёыц еиёыркаауеит хэаКавказааирхылтцшътразафицарцэарчынқэаирыцтцаны иеизыргахьан. Насгьы аурысқэа ирабашьны ршыа рурц, рыдгьылқэа ғырхырц азы разкны ипхьазон.

Шькок Беи ифызцэа абыргцэа икёыцан, урт рцышёа абырцкал икылхны шёынтё ишёаны знык изгоз ракёын. Иагьа рхыргазаргьы адунеи ианымзааз напык азна, аурысқэа рёапхба хшыа хуеит хэа раёажьра ихы азцо-мызт. Уи азы афицар иага ихёозаргьы уи даёагылон.

– Уара цкба иуздырам, аха хара ара даеакалагьы атцёы хакётёоуп... хқыта ахьхаргылаз абри акёыцреи абнареи хамазкуа агёылацэа хамоуп... Аимакгьы хабжьалахьеит. Итахақэазгьы калахьеит. Макъанагьы хыхькыланго хаздыруам... Акчапынарааи хареи ихахтысқэаз уара аб-раанза уаазгаз Ахмет Чауш ибзианы идыруеит... хэа, инацитцеит Шькок Беи.

Адсуаа ирхылтцшытраз Османтәи афицар, игәйи-
ихшыҫи иеилацатаны дыкан. Уаанзатәи ақытақәа рҕы
аурысқәа иахьрабашьуаз мацаразы аҕар ракәымкәа мацк
ақәра змақәазгғы арразы реаныртцон. Аракагғы аҕар ма-
цара дразтцаар ус ихәыцуазар калон, аха ари атаҳмада
кәыға уаанза дзацәажәаз дреипшзамызт.

– Шәтагылазаашьа ибзианы иеилыскаауеит Шькок
Беи!.. Амала шәаргғы ижәдыруазароуп, ари адгьылгғы
ихьчатәуп... Ацсадгғыл зцәызыз харт хакара абри иеи-
лызкаауада?... Абыржәы хаззегғы хаҕамгылар Кавказ
аамышьтахь абраагғы хцәызыр калоит... хәа, иихәац
ихәон.

Кырза ианеицәажәа ашьтахь жәибжьи ҫажәижәабей
рыбжьара зхытцуаз ҫажәаҫык арра рдәықәтцара иазааит,
егьырт рзы макьана иаарцеипшуан.

Османтәи афицар Фазыл Аҳмет Чауш ируаа иманы
Мариса Ханым лқыта ааныжьны данцоз иус ахьынаигзаз
азы дтынчын, аха ганкахьалагғы игәы хьаауан.

* * *

Аҕхәара змаз амшқәа лассы ицаны Базала иаамтагғы
нтәахьан. Ушьта Истамбулка дхынхәны, уаантәигғы Узе-
ир Беи итаацәеи аашьтыхны Сиваска дцар акәын.

Ақытаҕы атыхәтәантәи амшқәа дшыҫуаз ихигеит
Базала, игәхьааганы дыказ иуаажәлар рыбжьара мызкы
дузза мышкы еипш ихигахьан. Амрагғы мызқәак рышь-
тахь илбаз лҫыза еитах дахьцо лтахымызт, уажәгғы
дцон, аха даныхынхәыша Анцәа идыррын. Аибашьрей
ахынтаҫынтарақәеи рыла зхы ззышьытмхуаз ахәынт-
қарраҕы, дзыхнымхәыргғы калон, ари цстазааран, изды-
руадаз...

Базала Истамбулка ацаразы аеазыкатцара данаҕыз
иҫызцәагғы арра ацаразы рееидкылара иалагахьан.
Ианрахәаз аамтазы Дузцәе иеизаны уаантәи Мрагыла-

ратәи аган ахь ицараны иҗан. Аиашазы иахьцаша хәа цқба акагы рыздыруамызт, акы затцәык ирдыруаз, җыла иеибашьуаз ар ирхыпхьазалахон, насты аурыскәа ира-башьраны иҗан.

Аеы ақәтәареи җыла аибашьреи... Ацсуаа рзы иеихаз крыҗазма. акацаа, ахтәара иақәшәеиҗтәи уафцас аеы иақәымтәазацызт. Рыцсадгьыл аҗы ианыҗаз аеы згәамцхоз аҗар араҗа асахьатцәҗба иеипхызуан. Рқытақәа рҗы акык-фбак рымазаргы урт азеипш усқәа рзы рхы иадырхәон.

Базала амфа данықәла ақыта зегьы ихьтәыуон. Арахь арра ицоз рааста иахьшәартамыз тыцк ахь дцон, аха Базала ақытазы кырза датцанакуан, иуафра, иаазашьа, ихымфадгашьа насты игәымшәарала уи аҗар зегьы рзы дҗырцшыган.

Амреи иареи аиҗабатәа рҗапхьа изеиццәыртцомызт азы ақьалаҗы абзиаразы хәа еибырхәеит, уи аамышьтахь ақыта аштаҗы инеиз Базала, уаҗа изыпшыз еиҗабатәеи аҗари рыцыпхьаза гәйдкыланы амфа дықәлеит, уи аамтазы Амра лхы атзамц инкыдтцаны атцәыуара даҗын, лылагырзқәа ахәхәыхәа ианлеиуаз, Анцәа ихәарагы даҗын:

«Анцәа ду сухәоит сымгәарта итоу диаанза абы-да днумыжын... аиатымра дақәыршәаны абацәа змоу дреилахартә дҗаумтцан...»

* * *

Базала Истамбул даннеи, Узеир Бей итаацәеи Сиваска ацаразы имазеины иара изыпшын. Узеир Бей Сивас хатәгәапхарала акәымкәа, имазоу адтцаладцараны дыҗан. Кырза бзиа иибоз Истамбул уаха данзыхынхәуагы издыруамызт.

Узеир Бей, Османаа атдыхәтәантәи аамта рхы дзырхьуаз азтцарақәа иреиуаз ақәырдқәеи аерманцәеи ина-

паёы иааганы ахэынтқаррахь ашәахтә ршәарц азгы
ажәалагалақәа рыкатдаразы аттәарақәа мѡапигар акәын.
Насгы ґыц иапыртцоз ар азгы Кавказаа рпызацәеи
акәырджәеи рапхьагылащәеи рацәажәара дазхәыцуан...

Сивас ацара Узеир Беи шака дазхәауаз акара Шемси-
наз Ҳаным деигәыргьон. Избанзар, данхәыцза аuadaлыкъ
ахь дыргарц азы дызмырхыз лтәацәа Сивас ақытақәа
руак ағы инхон. Шемсиназ Ҳаным Узеир Беи даниц-
ца ашътахь иара ицхыраара ала лқыта лыпшаахьан, аха
рыцхарас икалаз лани лаби рыцстазаара иалтхьан. Лаб
ихәштаарағы уажәы ҫыца леихабацәеи урт рхәыцкәеи
амца адыркуан. Шемсиназ Ҳаным лашьцәа еихабацәа
анылба адунеи лара илтәхеит, рыззегы азәык иеипш
икалеит. Узеир Беигы реибабаразы акы деигзазомызт,
аха амѡа ахьыхараз азы иахьа уажәраанза хынтә ракара
акәын иахьеибабахьаз.

Шемсиназ Ҳаным лхан аценцьыр акынтәи амшын
данхыцшылоз лгәы акалашәа икан. Лыпсатзаара аб-
жеихарак ахымѡапысыз аон ду цшза ахьаанлыжьуаз азы
лгәы цшаауан, аха Сивас даннеилаак лтынхацәа есымша
илбараны дахьыказ азгы лгәы тытцуазшәа дгәыргьон.
Лтынхацәа иахьа уажәраанза имачзаны илбахьазаргы
зегь дарароуп урт рыцсы лхан, ршьа акакәын.

– Ауаҫы дажәыцыпхьаза итынхацәа игәакьацәеи рба-
ра дазгәышьуа далагоит, ессымша дрыцзар итаххоит... Ее,
саргы сықәра мачым... мамзар, сыцсра ааигәахама?... –
хәа, дцәажәо рбахчахь дандәылтцуаз ацаамакынтәигы
шыбыжышьтахьтәи езан ағытра иалагахьан.

* * *

Базала Узеир Беи итаацәеи дрыцны хшықәса Сивас
дынхеит. Шемисназ Ҳаным лызхара лтынхацәа дры-
нион, Узеир Беи иакәзар, Базалагы дицны иусқәа рзы
аныкәара дшағыц дағын. Сивас мацарагы акәымкәа,

акәша-мыкәша икоу ақалақьқәагы ирыкәшаны аттаа-
рақәа мѡапыргон. Насгы ар реиѣкааразы Кавказааи
ақәырдқәеи раамыстацәа ирпылалон.

Базала арт аныкәарақәа рѣы имачымкәа ачеркьесцәеи
иареи иеибадырит. Арт реихарафык дара реипш атыхә-
тәантәи ахтәарафы иааз ракәын. Амала уаанза иаа-
қәахьазгы ыкан. Дахьныкәоз атыпқәа Кавказ аха-
тапсатеипш акәын ишыказ: Апсуаа, азахәцәа, иара убас-
гы, – ирыхәтакыз акабардақәа иахьабалаак иупылон,
насгы – ачеченцәеи ауапсааи. Аха атыркәцәа Кавка-
заа зегы Черкес хәа рархәон матәа-фьтәала, леишәа-
казшьала иахьеипшыз азы азәыкны икоу цьыршьон.

Базала ақытақәа рѣы дахьцалаак хәычык дибар иара
ихәычы дааигәалашәон фышықәса шихытцуазгы макьа-
на димбазацызт, игәы бзиоума? Дзеипшрадаз? Ихьыз?..
апсуа леишәала ахәычы ахьз итара ани аби ирусзамызт,
амала зегь дара роуп хьаас иман.

Пытрак иантитцаа ашьтахь фыц иеиѣкааз ар ирыланы
Дузцье акынтә ачкәынцәа Сивас ишааз иеиликааит, урт
руазы Амра лқыта иеиуаз иагьылтынхаз Чыма иакәын.
Ачкәын дышиуазгы уи иоуп иазхәазгы.

Чыма итцегы ажәабжьқәа иман. Нусрет Чауш атцы-
хәтәан Кымарача пхәысс дигазаарын, ахәычгы дроу-
хьан, Базала ари даараза деигәыргьейт, аха нас иаха-
қәазгы аацьеишьейт. Кымарача Нусрет Чауш дыз-
зеипхызуаз чкәынак длыхшахьан. Аха уи аамтазы
Нусрет Чауш Адапазар иказ иашьа апха даниоу, ргара-
қәа иѣакәар итаххазаап. Ари иааназгоз уи акәын арт
ахәычқәа ианеизхалаак иеибагар акәын, агара аѣакәа-
рала иеибыхәоуп хәа ипхьазан. Ари Кымарача иан-
лаха адунеи аахәит. Лычкәын даашьтыхны азәымзар-
азәгы ажәак иамхәазакәа лқытахь дхынхәит. Избан-
зар, апсуа леишәафы ари иеихау амахагьара ыкамызт.
Ишцеибагарыз урт иашьей-ехәшьей хәа ипхьазан...

Уахык аоны даныхынхэы Кымарача дзымбаз Нусрет Чауш адырѡаены агѡылацѡа ркынтѡ ауп Кымарача лцара зыхкѡаз анеиликааз.

Нусрет Чауш адырѡаены цкѡа даназхѡыц Кымарача дышиашаз дазааит. Ахѡынтқарраѡы уаха уаѡы дыкамшѡа ѡыцѡа аишыцѡа рыхшара реибагара ишгазаразгѡы еиликааит. Насгѡы абри Кымарача дцаанза дшазымхѡыцызгѡы аацѡеишьеит. Иаарласны аусурантѡи иерымхны Кымарача лкытахъ днеины, лареи лтаацѡеи Мариса Хаными драцѡажѡаны атамзаара шытеитцеит. Иара уи нахысгѡы ари аѡыза шыкамло ала агѡра аныдирга, рыѡныка еитах игъежызаап...

Нусрет Чауши Кымарачеи атцыхѡтѡан иахъеинаа-лаз Базала даараза деигѡыргѡеит. Амала Чыма иааигаз ажѡабжѡкѡа рѡы игѡы изырхѡкѡазгѡы ыкан. Шькок Беии Асиат нандуи рыпцѡазаара иалтѡхъан. Иаб иеипш иипѡхъазоз Шькок Беи ипсра Базала ибга цнатѡеит, уи даницыз аамтаѡѡа ибла иаахгылеит. Аиашазы Чыма иеихѡаанза Шькок Беи мышкызны дшыпсѡышагѡы дазымхѡыцѡацызт. Асиат нанду лыпсра акѡзар изхатѡомызт. Уигѡы ауаа зегъ реипш дыпсраны дшыкѡаз ихшыѡ ипнакѡомызт.

Асиат нанду лыпсра ала дшыцѡнышмыз зегѡы идлырбеит. Уи уахагѡы псыхѡа лымазамызт хѡа ааигѡахѡит Базала.

Темыргѡы атцаразы Истѡмбул дышцаз аниаха Базала иагыцѡеишьеит дагъеигѡыргѡеит. Избанзар, Темыр иѡыза арцыс атцара итѡар ихгѡы иуаажѡларгѡы кыр дрыхѡарын.

Базала излаиаѡаз ала ѡ-таацѡаракгѡы Апснѡыка ихынхѡырц азы амѡа икѡлазаарын, Дузѡе инхоз азахѡуак икынтѡ Синоп инхоз. Лаз капданк мазала ауаа рыпсадгѡыл ахъ ишигоз анраха уахъ ицоз азахѡ таацѡараѡѡа инарыцланы Синопѡка идѡыкѡелеит. Аха, уи нахыс рызбахѡ азѡгѡы имаѡазацызт. Синопгѡы излахараз ала уаха азѡгѡы дыз-

рышьтамлеит. Аха Базала урт иеибганы рыцсадгьыл
иазыхынхэырц азы Анцэа дихэон, ганкахыалагьы дры-
ташыьцуан.

* * *

Базала Сивас раара дук ахымтцкэа ачеркесцэеи
ақэырджэеи рыла ыыла иеикэыршэаз ар чыда реифкаара
ишалагаз аниба Узеир Беи уи иеипш аус зуаз егырт
ахэынтқар матцурауаа кырза шрылшаз агэра игеит.

Кавказаа рқытақэеи ақэырджэеи ркынтэ иеизгаз зыкь-
шыла афар, чыдала иазыкатцаны ар ашыақэыргылара
иафын. Аеыбгаказареи абцар аныкэгарази зеипш ыкамыз
Кавказаа рыцкэынцэа ақэырджэа разыкатцарагьы иалага-
хьан, Кавказааи ақэырджэеи хаз-хазы ишыказгьы апышэа
змаз Кавказтэи афицарцэа ақэырджэа ирхагылан.

Нак-нак аруаа иршэыртцаша аматэа азтцаара цэыр-
тит. Амала дук иазымхэыцкэа ыыц иеифкаахаз ар-
уаа акэымжэы-каба цэашэтцатэык ирзырызбеит. Ари
ақэырджэагьы Кавказаагьы ирзеилымкааит. Ақэырджэа
итбаатыцэза иказ рыматэақэа раамышьтахь рышэтцатэ
ыыц изашыцыломызт. Кавказаа ракэзар, дара рыматэа
ақэырджэа иратэаршыомызт. Амала аамтала зегьы абар-
тцэа рхаштит. Ақэырджэагьы аибашьфы изы уаха ныз-
тахымкэа иманшэалаз акэымжэы-каба иашыцыланы
зынза иршэырымхуа иаакалеит.

Ари аамтазы Базала Узеир Беи Шьемсиназ Ханы-
ми рхатэы цкэынак иеипш дкалахьан. Рыцхацэа ршэар-
тадаразы Истамбулка ртынхацэа рахь иахьырышьтыз
азы Базала ила ргэы рхаштуан. Ушьта акрыфарафгьы
таацэарак еипш иеицын. Хара ианцоз Узеир Беи ихьаақэа
Базала ицеифишон, зны-зынла ахэынтқарратэ мазақэа
изеитеихэо акынза Базала дааигэаны дипхэазон.

Узеир Беи иус данафыз зны-зынла игэынамзарақэагьы
ааирцшуан еитэх абас иеицны ишцоз.

– Хсултан ду Абдуллахмид даараза дуаф кэыгоуп. Дкэышуп...Амала Адунеи убас лассы аеацсахуеит иаргы-харгы ахызара хцэуадафхоит... Балкан инхоз акыырисан жэларкэа азэазэала ахақөитра иашыталеит... Европатэи ахэынтқарра дукэагы зны-зынла мазала акэзаргы, еихаракгы иаартны урт ирыцхраауеит. Ажэларкэа зеггы абас хаз-хазы иандөықэла фышөшықэса раахыс адунеи зырхыцхыцуаз аимпериа дузза ахабгалара ашөартэ интагылеит. Европатэи аурысқэа Балкан рзымхошэа уажэы мрагыларатэи хадгылкэагы еиладырфөынтуа иалагеит... Еихаракгы аурысқэа хтөылауаа аерманцэа иаакэымтцзакэа идырбыжжуеит...

Иажэа арака мацк иааникылеит Узеир Бей, ицсы ааитакны иажэакэа раццара даналага Базала илымхақэа кыдтцаны изызырфара дафын.

– Иасымша аерманцэа ирызкны еимакык цөыртцуеит, мацк адөныкатэи арбыжкракэа цыткгы хара хаихабыра рыццакракэа рымшала, аерманцэа реихарафөык хара ихадтцаны арака хаз хэынтқаррак апырттар ртахуп... Амала Истамбул инхақөо урт ирыдгылазом, избанзар Османтөыла ацсылманцөеи дарей реицынхара иеигыны ирыпхьазоит... Амала аурысқэа рымшала мрагыларатэи хадгылкэа рөы ххэатөы ишахтау имөасуам...

Базала Узеир Бей дахыизызырфөуаз ари ауафы икынтө хышықэса рыла шака иөитцааз дазхөыцуан. Ииашатцөкьаны Османтөыла ианааз атөыла иазкны иидыруаз даараза имачын, аха иидыруаз амац-сачгы еихарак ииашазамызт. Узеир Бей аус ицура даналага ашытахь Османтөыла Кавказ акынтө ианахөацушаз еипш адунеи зегь раастэ ицөгөаз хэынтқарраны ишыкамыз еиликаахьан. Уи адагы ахэынтқарра ашыхатреипш аилашра иафын. Атөылафөы инхоз ацсылманцэагы акыырсианцэагы итынчзамызт, шөышықэсақэа раахыс иеицынхоз ажэларкэа иахьа дара-дарагы ахэынтқарра аганахьгы

агәрагара рымазамызт. Иара ахәынтқаррагы атәылауаа рыгәра агазомызт. Уи амшалоуп иахьабалак Султан Абдуллахмид ицәгьахәацәа ахаңаны изыказ.

Базала абартқәа дрызхәыцуа ацара дшафыз җыла ицныкәоз Узеир Бей рацхәтәи амфәхәаста ақынтә ашь-хака амфә ианыз ауаа ирбаны: Абарт убомә, Базала? хәә, инеиирбеит.

– Ари афызә цхьака ицаз хәынтқаррак афәи иуцылараны указам... Арт ауаа нхартә хәә тыцк алхны ирымазам, итәылауафуп хәагы излахацхьазаша акагы ркзам, ашәахтә хазрымхуам, арра хазрыпхьом, атцарафәи, атехникафәи цхьака хазлацои? – хәә иара ифәла ахәынтқарра агәаанагара ихәозшәа дыкан.

– Арт ушьта алада тыцкәак рзалхны инырхәтәуп... Уи азы ашьха тыцкәә нақ ирымхны уахь изымхало икәтәтәуп. Ашьхахь рымфә анахклаак уаха царта рымамкәә идхарбаз атыцкәә рфәи анхара иналагап. Арахә раазаргы инакәытцны адгьыл ақәаарыхра нап адыркып. Уи нахыс хнапафәи раагарагы мариахоит.

Базала арт ауаа рышьха тыцкәә шрымырхша, мфәс иартоз изеилкаауамызт.

– Ибзиоуп аха арт шәышықәсақәа раахыс рырахә ахьырго рышьхақәа, ишца рымышәхуеи... Уахь рцара шцаанышәкыло? Амч шәхы иашәырхәар, арайкара ауаа рацәа ар ргәыдышәтдома? Нас ахәынтқарра иәфәгылар икашәтцои?.. хәә, азтцарақәа неишьтаиргылеит.

Узеир Бей ари афызә азтцара кәыш ицәтцә шышыуа мацк днахәыцны атак азыкайтцеит.

– Османаа шәышықәсала ирзымызбаз ари азтцарагы Султан Абдуллахмид атыц икәйтцеит, амч ахархәара аастагы иеихаз мфәк ицшааит.

Нас ашьхамфә ианыз ауаа рахь днацшны иажәақәа инарыцитцеит.

– ...Кавказ а́кынтə иааз ахтəацəа реихарафык абарт ашьхақəа рəы инхархоит. Ы́ара ы́арагыы хагьалагахьеит ари аус... Урт ара́а анхара ианалагалаак арт ауаа ашьаха́а иназышьтуада? Ашьшьы́ха архатəи ртыпқəа рахь инагьежьюеит. Нас рқ́алақəа нкажыны афнқəа дыргылоит. Адгьыл ақəаарыхра иалагоит. Харгыы рымфəа, рзы, рышкол ухəа зегь рыла рыматц аауеит. Абасала, Кавказаагы атыпқəа рзыпшааны хархатəқəагы анхара аш́а ииахгоит... – ихəеит.

Базала ари аус игəы ишақəымшəаз изомызт. Ашəышықəсақəа раахыс ашьхақəа рахь ины́кəоз ауаа уажəы хааит хəа иакəытцран и́казамызт. Ус анакəха уа́а индырхараны и́каз Кавказааи дарей дəгəала иеи́агылар калон, аи́агылара аны́калалакгы хымцада ацсытбареи ашьакатəареи агхазомызт. Базала игəаанагара Узеир Бегыы ицеи́ишеит.

– Азтцаара кəышрыла избоушəа и́казаргыы, амца алахəмарра иафызоушəа избоит... Ари Кавказааи аты́цантəи ауааи реи́аажьра акəзами иалтцуа? Аи́дареи ашьакатəареи рыбжьамлазои?

Узеир Бей ари афыза азтцаара дазыпшын.

– Узтцаара ала ша́а укəышызгыы ааурцшит арцыс!.. Уиашоушəа у́казаргыы на́к-на́к ажəларқəа рзы ари иеигьу мфəахоит. Адгьыл ақəаарыхра ахьырзымдыруа азы хархатəқəа архатəи адгьылқəа изысцоу макьана ирыздырзом. Аха анхара ишалагаз еипш, ишбеиахо иаартны иубартоуп. Кавказаагы ашьхақəа угьы ирышьцылоуп. Инхап-интып еихаракгыы ара́хə аазарала рхы ны́кəыргап, ишнеиуа хара харуаа рзы иах́таху аекəа зегьы дара иахзыраазаргыы калоит...

Узеир Бей иажəақəа, ииашаны настгыы ауафəа аланы изымпхəзеит Базала, аха уа́а ажəа имакны игəы анырхарагыы изымгəагыт. Избанзар уигьы ахəын́тқарразы дматцуфын ауп. Уа́а кыр илшогьы ды́казамызт.

Узеир Беи иусурақәа зегъы азҕлымҕахо иалагахъан. Избанзар, хышықәса раахыс мышкҕыи дьара дымтәакәа, уахҕыи-еынҕыи Османтәыла мрагыларатәи ақалақьқәа дрыкәшон. Арратә матәа шишәымызҕыи иахънеилаак аруаа апхъа инаркны ахәынтқар уаа зегъы шихатҕылоз ала шака пату икәыртқоз, шакаҕыи ицәшәоз ала ус баша матурак шимамыз убартан. Базала усҕыи иеилафынтыз атың аҕны ак изырур хәа дшәаны Узеир Беи итцегъы дихылапшуа далагеит. Атцыхәтәантәи аамтаз игәараз ухәан-схәанқәаҕыи ауаа атцәи икәнартәахъан. Излархәоз ала аерманцәа ақәырдқәа ахъынхоз адҕылқәа хара иахтәуп хәа ицхъазаны рхәынтқарра апырттар ртахызаап, ари захаз ақәырдқәа рхы рхытцны иҕан, иара ҕың иапырттаз аргыи хыцхъазара рацәала изалалозҕыи уи амшала акәын. Аҕырахъ игәараз даеа ухәан-схәанкҕыи «ҕың иапырттаз ар аерманцәа рыкәгаразыхәан ауп» хәа акәын, уигъы аерманцәа арбыжжуан, ажәакала, ажәларқәа дара-дара реичырчаразы шьюуки аусура иаҕын. Арт аухәан-схәанқәа Османаа идәыкәыртқоит зхәозҕыи ыҕан. Аурысқәа ирусуп зхәозҕыи мацзамызт.

Османаа мрагыларахъ аладатәи рықалақьқәа рҕы атаҕылазаашъа абас есымша ацәҕарахъ ацара иша-ҕыи Узеир Беигъы иусқәа рыццара даҕын. Амала ушыта ашәартара ду дтаҕылан. Есымша ишыразы ауаа шишь-тоу ала ацәҕахәацәа ажәабжықәа ааргон. Мышкы – аерманцәа, адырсаҕыи – акәырдцәа, икылатәаны иши-зыпшыи ала ажәабжықәа рзаауан.

Ахәынтқаруаф ицстазаара ашәарта иахытаҕылаз азы хамтаки акара иусқәа ааникыларц ихәеит, аха иурцҕыи итахымызт. Уи адаҕыи ауаа реихаҕыи рылапш дытшәоит хәа дзыхычоз ауаа рхыцхъазараҕыи иапырттар иуамызт, арматәа зшәымыз хыык ацкәынцәеи Базалеи мацара ракәын дзыхычоз...

Узеир Бей дзыхъчоз ауааи еитӕх иеипыларак аӕынтӕ ихынхӕны иауан. Азиас дук иаваршӕны аныкӕара иша-
фыз Узеир Бей днаидгыланы дахъцоз анапшы-аап-
шрагъы иафыз Базала рацхъака шьюуы шыклатӕаз гӕеи-
теит. Иаразнак Узеир Бей егъырт ацкӕынцӕа адырра
рытаны ргӕы рӕанитеит. Уажӕы шытахъка игъежъны иб-
налар акӕын, аха ишыхынхӕыз еипш, рышьтахъ алагъы
ирыкӕшаны ишыказ аагӕартеит. Цартӕа рымамкӕа икан,
избанзар рганк уыызфамлоз абахӕра ыкан, агырахыгъы
азиас аӕынза илбауаз тышаран.

Макъана иахъылашыцӕмыз азы ирзыпшыз ауаа ишы-
рацӕафыз насты бцъарла ибзиазаны ишеикӕныхыз рбон,
дара ракӕзар, хӕфым ракӕын, ажӕакала ртагылазаашъа
даараза ихӕартамызт.

Баша ахы рмыкӕшӕарц азы рекӕа рхы иазоурыжыт,
насты иршӕаны ипхадырсит. Ушьта аифахысразы има-
зеины икан, ртагылазаашъа иагъа ицӕгъазаргъы, рыге-
рырымтар акӕын, акы затӕк имачымкӕа ацъацханы ры-
ман.

Аӕылафцӕа хыпхъазарала иахъырацӕазгъы иакӕгъыц-
ны ашышьыхӕа рзааигӕахара иафын, аха Базалеи ифыз-
цӕеи амца анрыжӕыртца иаангылар акӕхеит. Базала иа-
разнак ифызцӕа икарташа рзеитеихӕеит.

– Шӕзеихсыша ибзианы дшӕымбакӕа, излаикӕшӕаша
агӕра шӕымгакӕа шӕымхысын. Избанзар, ианрыкӕшӕалак
ауп ргӕы анкахауа мамзар баша шӕыхсыр реихагъы ргӕы
шьтнахуеит. Хара хшӕаз цъыршьоит. Уи амшала ага игӕы
шьтызхша акагъы кашӕымтцан, ахы аныткъа ага дагоза-
роуп... – хӕа дрылабжъон.

Базалеи ифызцӕеи аӕылафцӕа мацк акара раанкы-
лара рылшазаргъы ирфагылаз ауаа даараза ирацӕан азы
зегъ дарароуп ирзааигӕахара иафын. Базала ифызцӕа
руазӕ иахъ днахӕны, – Уара ашӕацкъӕа еитатцала, уара

утәалагы сара схысуеит... – ихәеит. Базала ушьта ҫ-шәакьк рыла ахысра дағын, знык-ҫынтә ианхыс ашьтахь Базала ицыз ачкәынцәа апышәа хәа акымза-рак шрымамызгы аагәеитеит. Аригы аускәа еихагы иаруадафуан.

Ушьта ахәлара иалагахьан ари ганкахьала ибзиан абналара рылшон, аха даеа ганкахьалагы раҫацәагы рзааигәахарагы арманшәалон.

Амш анылашыца нахыс амзагы аптакәа ианхырәа ушьтабжыла мацаара иеишьклапушан. Базала иҫызцәа – Аҫызцәа чыт бжык шәмырган, икалозар шәыпсыптәкьа еивышәымган... абыжкәа шәырзызырфы... арт абыжкәа ишәзымбаша шәдырбоит... – хәа еитах днарылабжәеит. Нас уи аамтазы иахаз бжык инакәкны дыҫхысит. Ихыс-рала артәаахәагы бжык аатгеит: «Аах!.. сишыт алах-ша, сихәит!..»

Рфыза ахы аникәшәа, атәыла бгеит, ақәылаҫцәа рыз-зеггы ирымаз зеггы тдыркәеит. Нас пытрак тынчрахеит, избанзар ршәакькәа айтатцара иағын, ари Базала ак игәаланаршәеит.

– Аҫызцәа ашаха шәымоума? – хәа днаразтааит.

– Исымоуп... исмҫоу атра итоуп, – ихәан, иаузаны ша-хак аатигеит. Базала ашаха ааимыхны:

– Ари ашаха Анцәа имчала ҳағнахуеит... уажәы цкьа шәысзызырфы!.. – ихәан, игәы итаз рзеитеихәеит. Ба-зала аамта анааилаак ақәылаҫцәа еитах дреихсуан, нас зеггы ирымоу тыркьаны ршәакькәа айтатцара ианалага-лаак уртгы атдла иадғархәалаз ашаха ала атыша акынтә азиас ашқа илыбааны ибналон. Уи аамышьтахь алашыца-ра реартон.

Базалеи иҫызцәеи ҫымткәа апшра иалагеит. Хара-гы имгакәа ақәылаҫцәа руазә данеимса, Базала аб-жыы ахьгаз инакәкны дхысит. Уажәазы зәыр иаахама рзеилымкаазеит, аха ишазхәыцыз еипш ақәылаҫцәа рыз-

зегы ршәақықәа тадырцәит, аамышьтахыгы ашәақықәа реитцатцаразы тынчрахеит. Базала – Шәеиха, афызцәа, ацара иаамтоуп. Ашаха шәламтцасны алада шәылбаа... Шәшылбааз еипш шәыбнал, сара шәысзымпшың, схала схы сахәоит... – хәа итциркәеит. Рацхәа аруаа руазә данылбаа ишьтахь акынтә Узеир Бей дылбааит, насгы агьырт иаанхаз ыцъа...

Базала ифызцәа инаскәеит хәа агәра анига, итцеггы цкәа дзырфуа далагеит. Абыжкәа зынза ааигәарантәи иахауан. Амала ифызцәа хара ицаанза арт ауаа ааникылар акәын азы даеа знык днареихсит. Даргы злахысыз ала ак рыбжьазамызт азы ушьта ак кайтцар акәын. Иаразнак иизбаз ала ашышьыхәа дхәазаны дрыбжьысны дцарц итаххеит, ахыхчартагы дахьтытцыз азы зынза адәы дыкәын. Амала алашьцара акынтә дырбартазамызт, арахь рыпсыц еивгашәа акынза иахаратәы дырзааигәахан. Дрывсны дцон еипш, дзызыпшымыз ак каланы амза аптакәа рыбжьара иаацәыртцны адәы лашаза иаакәлеит. Ас ианыкала, ақәылаоцәагы иаразнак дгәартәит. Ушьта ажәылара ада цыххәа имазамызт азы иаргы дөатцкәаны ишәақы иааигәара игылаз инаикәкны итиркәеит, аамышьтахь икама аатиган, даеазәы дижәлеит, аха уи аамтазы акәкәахәа иеихсуаз рыхкәагы наикәшәеит.

Базала иаахаз ахкәа рымшала данкаха ақәылаоцәа игәыргәан ихәхәон. Нас ифызцәа зәыр дыкоума хәа икылцшит, аха азәгы данырымба иахыкәаз хәа изызхәыцыз атыц ахь иаарымаз зегы тдыркәеит, аха атак хәа акагы анырмоу ашышьыхәа инеины атыпкәа аагәартәит, азәгы дшыкәамызгы убаскан ауп ианеилыркаа.

– Хәит, анцәа ишәиааит!.. арт зегы бналеит... Узеир Бейгы дыргеит!..

Зегы ауу рыхга иеилан. Узеир Бей дахьрыцәаз рзыхгомызт. Азәы дыршьхәан, аха уи дара рзы акагы

дацсамамыт, дара, Узеир Бей ишыразы акэын апара зыртаз.

Рейхабшэа иказ уаф кьафк иргэгэаза иикыз ишэакъ ала ашышыхэа дааин, ашыа зыхьтата ишьтаз Базала днеихагылеит.

Базала дыхэхэаза дкажбын, ақэылафцэа рхада шыапыла днаигэтасны Базала даархэны дызустоу еиликаарц итахызшэа дихэапшуа дналагеит. Ускан ауп иматэакэа цкъа игэатаны ифызак иахь аңфитгы.

– О, уара акабарда!.. Абри иматэакэа унарыхэапши, шэара шэтэқэа дрейуоуп хэа сыкоуп...

Ас анихэа зэыпхьякны иказ акэымжэ кабала иеилахэаз азэы дыфны дааин Базала днеихагылеит, нас длакэны илимха ныкэтэаны игэы дазызырфит. Нас инапы ала ипсыц еивигома хэагы инагэеитеит. Арт данырфыз аихабгы уи ихэапшра дафын.

Акабарда хэа ззырхэоз Базала игэатара даналага ихы шышьтахны ифызцэа рахь:

– Шэзыршэаша акагы ыкам агыграхька дцахьеит!.. хэа, ибжы наиргеит.

Базала иххэыз ауафгы инапы акы акэыршара дшафызгы разтаара дафын.

– Агэра угома, акабарда? Дымцсызар? Нак унаскыа даеа ынтэ хынтэ ракара сиеихсып!.. – хэа, днахэааит.

Аха, акэымжэы зшэыз ауафы гэгэала дгэамтцны атак каитеит.

– Нак успырцкъа абзамыкэ! Сара дыцсит схэазар уи дыцсит ауп... Уара апсытэкъа уицэшэаны уиеихсуазар арака усс иумои? Апхьан ахы ануқэшэа зтыхэа иаграгылаз аласба еипш артэаахэа ихэхэауаз уара уакэзамзи, ашэыргэында?..

Арт ажэакэа ақэылаф кырза даргэааит, аха иара иааста дгэамтцны дтцыс-тцысуа ицэажэоз акабарда дахьицэшэоз азы уаха фимтит. Егырт ақэылафцэа иажэакэа ахыччара

ианафыз уи Базала итцегы днагәтаны имғаз апаратра аниба реиҥабы инеииркит.

Аиҥабы ицқәа хырҥаҥа дааччаны аңарақәа иҥыба иантеитца

– Сара ари арыцҥа иакәым Узеир Беи иҥсыбаф стахуп, агазақәа!.. Лассы шәеидышәкыла хрышҥталоит... усгыы хара изымцазар калоит, иаххәыҥтцазаалакгыы исыҥшаароуп хәа, днарықәыхәхәеит.

Ақәылафцәа ибзианы иангәартә Узеир Беи иҥыз ауаи шахала илбааны ишыбналаз, Базалагы урт ааникыларц азы ара ихала дшаангылаз еилыркааит.

Реиҥабы изхара дыцәҥаны еитах днарықәхәхәеит.

– Лассы шәеыжәла абзамыкәқәа! Макъана хара изымцазац... абыржәыгы ишәыцәцар шәхы шәхысхуеит иждырузааит...

Узеир Беи дшыбналаз ангәартә ақәылафцәа Базала дырхаштхәан уи амшала уаҥа иара иахь имхәпшкәа ибналаз инарышҥталеит. Уи аамтазы амза еитах аңтақәа рышҥтахь ианхәыҥтала иахьабалаак иеиқәылашыҥа иаакалеит.

* * *

Базала гәгәала дхәын, аха иҥсы тан, аарлақәа иҥсыҥ еивигон. Амза алашара аңхыраара ала атыхәтәан иибаз ауаа рацәа шихагылаз, насгыы дгәазтаз ачерқьес иакәын. Акәымжәы зшәыз ауафы иҥсы штаз шеиликаазгыы егырт идимырдырзеит, усгыы алыхәтеипш дыкоуп. Итцегы аңхастә ирымтааит хәа дхәыцзар акәхап, хәа, игәахәуан. Ихәрақәа рыла хара изнеиуа иакәзамызт.

Базала дахькажыз акабарда ззырхәаз ауафы игәы итаз еиликаазшәа дыкан уи азы зегы ибналаз ирышҥталаны ианца...

«Сыҥсы штаз умзазакәа уфызцәа инароухәар еиҥа еиҥымзи?... Иаасгәыдтцаны схьаакәа срылдыргон. Уажәы

сымпсыкэа агыгшэыг сазныжыны уахыцаз иеигъхама?»
хэа ахэыцра дафын.

Ушьта дшыпсуаз агэра ганы дыкан Базала... Ипшэма
пшза Амреи макъана зыхьзтэкъа изымдыруз ицеи
даарызхэыцит.

Абас хъаала итэыз адунеи анаанижъуаз уаха дзыз-
хэыцуаз? Нас ихэыцракэа шықэсқэак рапхъа дызқэырцаз
ипсадгъыл Адсныка дрыманы ицеит. Иани иаби иаины
ибла иаахгылеит... Дышпапшзас уи иан... ашлара иала-
гахъаз ахыпштэы змаз лыхцэқэеи, ацха пштэы змаз
лыблақэеи рыла дынцэахшан... Уи абас цкъа дахы-
гэалашэазгы аацьеишьеит Базала. Избанзар, уаанза иа-
гъа иургы знык лхафсахъа игэаламшэазацыт.

Нас иаб днаизхэыцит. Есымшеипш ифымшькэа цар-
хэы дыкан, аха бзиабарала иеибытаз уафын есымшеипш
лапшхаала дихэапушан.

«Сыпсуеит, саб!..» хэа, иблакэа днархыпшыланы
инацитцеит.

«Уара шака разкы умааз саб!.. Уцасадгъыл афы ипшьоу
хықэкык азы уцсадгъыл ахақэитразы ухы ақэутцеит...
Хадгъыл пшза уамадоуп... Аха, сара бнарак афы тынхада
сыпсысхытуеит... Агыгшэыг сеимфэрухеит, нышэнапык,
нышэынтракгы соузом...»

Иаб инапала Базала ихахэы ааишьышьит.

«Мамоу, сычкэын!.. Уара есымша еипш уафцас, ха-
цатцас умфасит... Ухгы, ауаагы хатыр рықэутцеит... Сар-
гы утаацэагы хзырпхашъаша шыафакгы камутцазеит...
Уахыпсыз акэым, ушыпсыз ауп ихадароу... Уара, уаха
уфызцэа реикэырхаразы умлакфакзакэа ашэартара
уеалоужыт... Уара ула сгэы дууп, сычкэын!..»

Иаб арт ажэакэа нахэаны иаразнак дызит. Уажэы иан
затэык дихагылан лыблакэа тыпхааза ихэапшра дафын.
Базала аарлахэа деиханы инапы иан лахы ироуит. Уажэы
инапы иан лнапкэа ирыбжъакын.

«Ибдыруама, сан, санхэыңызгы зегь рааста сзеи-
гэыргьоз бнапқәа ркра акэын... Санеизхагы убас акэ-
хеит... Сыңсы танатды бнапқәа рыпхарра схамыштзеит...
Снапы рыгәгәа, уахагы иоубмыштын, сан!»

Базала алашыцарағы дыхәхәаза дахышытаз иргәгәаза
иикыз иан лнапы кәымшәышә ашышыхәа аеапсахны
икьакьаза хатца напык инафызахеит.

«Умшәан, сашья!.. Уфыза ақәылафы ацхыраара дузаа-
ит... Умшәан, уңсзом!.. Ухәрақәа хьантоуп, аха уара аңсра
уеуомтар ушытахька иумоу рзы унхарц утаххар, зегы
ҳариааиуеит...»

Базала иаҳаз абжы ала дызлаз аңхыз даналтцуаз аң-
хьан, аңтақәа иааргәылтңы ақәылафцәа рғапхьа дға-
ғаза дааңырызгаз Амза еиҥах аңтақәа иаарывтңы,
илашаза ианыкала, аңыр ртәа иафыаз инапқәа рыла
инапы зкыз адау иафыаз ауафы днеиғапшит. Ихагылаз
иан лакәзамызт, данырхәыз аамтазы «иңсы тоума» ҳәа
дгәазтоз акәымжәыз зшәыз ақәылафы иакәын уи...

АХҚӘА

Аредактор иҕынтә

5

Аиҕагаф иҕынтә

11

Актәи ахәҭа

13

Афбатәи ахәҭа

207

Ҳаири Қатарба

**СЫХДЫРТЦӘИТ,
СЫХЦӘАРАХХЕИТ...**

Атқорыхтә роман

Актәи ашәкәы
Ә-хәҗакны

Хаири Кутарба

ИЗГНАНИЕ

Исторический роман

Книга первая

В двух частях

На абхазском языке

Перевод с турецкого

Аредактор *В.Қапба*
Акорректорца *Н.Шьаматжаа, Е.Адлеиба*
Компиутерла еикэлыршэеит *Н.Гэынба*

Аформат 84х108 $\frac{1}{32}$. Атираж 300.
Икацэ. акь. бгы. 12,875. Иныкэ. акь. бгы. 21,63.
Ағацапка №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2